Vahşiler, Barbarlar ve Uygarlık

Jack Weatherford

Çeviri: Şen Süer

versus

Vahşiler, Barbarlar ve Uygarlık

Jack Weatherford

versus

tarih - bilim - antropoloji

Jack Weatherford

Macalester College'da 1983'ten beri antropoloji dersleri veren Jack Weatherford, Bolivya'da ve Amazon bölgesinde yerliler üzerine araştırmalar yapmış ve Amerikan Yerlileri ile Moğollar'ın dünya tarihine olan etkilerini incelemiştir Moğollar üzerine yaptığı araştırma sonucunda 2006 yılında Moğolistan devleti tarafından onur nişanıyla ödüllendirilen Weatherford'un önemli çalışmaları arasında *Genghis Khan and the Making of the Modern World* (New York: Crown Publishers, 2004), *Native Roots: How the Indians Enriched America* (New York: Crown Publishers, 1991), *Indian Givers: How the Indians of the Americas transformed the World* (New York: Crown Books, 1988) yer almaktadır.

Versus Kitap (65)

Vahşiler, Barbarlar ve Uygarlık
Jack Weatherford

Özgün Künye
Savages and Civilization
Who will Survive?
Fawcett Columbine
Ballantine Books, 1994

Yayına Hazırlayan
Aydın Ekim Savran

İngilizceden Çeviri
Şen Süer

Kapak Tasarımı
Bülent Arslan

Sayfa Düzeni
Bülent Arslan

Baskı
Can Matbaacılık
0212 613 10 77

ISBN: 978-9944-989-74-9

VERSUS KİTAP Nisan 2008
© Her hakkı mahfuzdur.

Albay Faik Sözdener Sk.
Benson İş Merkezi No:21/2
Kadıköy / İstanbul 34710
Tel: 0 216 418 27 02 (pbx) Faks: 0 216 414 34 42

www.versuskitap.com
versuskitap@versuskitap.com

Vahşiler, Barbarlar ve Uygarlık

Jack Weatherford

versus

içindekiler

Teşekkür 1

1. Bölüm
Kabile Kültürü ve Çeşitliliğin Kökenleri 3

1. Modern Dünyanın Sonu 5
2. Çölün Kızıl Kalbi 17
3. Buz Çağı Devrimi 39
4. Ürünler, Hayvanlar ve Hastalıklar: Evcil Yaşamın Yükleri 59
5. Avrasya'nın Tam Ortasında Göçebeler 79
6. Deve ve İlişki Arayışı 99
7. Uygarlık ve Kölelik 119

2. Bölüm
Ulusal Kültür ve Küresel Düzenin Yükselişi 139

8. Kente Karşı Kabile 141
9. İskenderiye ve Bilginin Gücü 161
10. Milliyetçiliğin Teknolojisi 179
11. Pasifik'te Gümüş Gemi 199
12. Uygarlık ve Çevresi 217
13. Yalnız Tazmanya 233

3. Bölüm

Dünya Kültürü ve Etnik Kaos **253**

14. Vahşinin Romantikleştirilmesi 255

15. Yamyamlar ve Sömürgeciler 273

16. Mikro-uluslar 293

17. Kabile Teknolojisi 313

18. Kültürel Cüzzamlılar 331

19. Vahşinin Hayatta Kalışı 351

20. Uygarlığın Bunalımı 365

Bibliyografi **377**

Teşekkür

Eşim Walker Pearce'a, bu kitabın araştırmasını yapmak ve yazmak için çıktığın uzun arayışta bana eşlik ettiği için teşekkür ederim, düşünceli yorumlarına minnettarım. Çocuklarımız Walker Buxton ve Roy Maybank'e sürekli teşvikleri için, ayrıca eşinin ana-babası Marnie ve Roy Pearce'e de yirmi beş yıllık destekleri için teşekkür ederim. Bu kitap onlara adanmıştır.

1979'dan beri editörüm James O'Shea Wade ve menajerim Lois Wallace ile yakın bir çalışma ilişkisi yürüttüm, yıllar boyu verdikleri yardım ve öğütlere teşekkür ederim.

Malacester College'da Robert Gavin, Nancy Gibbons, Betty Ivey, Kathy Hyduke, Dacid McCurdy, Anna Meigs, Anne Sutherland, DeWitt Wallace Kütüphanesi personeli ve en çok da sayısız yorumları, önerileri ve eleştirileri için öğrencilerime teşekkür ederim.

W. K. Kellogg Vakfına, özellikle Bobby Austin, Norın Brown, Larraine Matusak, Russ Mawby, Betty J. Overton, Anna Sheppard, Roger Sublett'e ve Kellogg National Fellowship

Programı'ndan Group IX üyelerine ve danışmanlarına teşekkür ederim. Kahire Amerikan Üniversitesi'ndeki Fullbright-Hays programının desteğine ve Mısır'da deneyimlerini paylaşan kişilere de teşekkür ederim.

Süreç içinde özel destekleri için Roger Chilton, Virginia Greene, David de Havilland, Peter Johnson, Phil Lucas ve Stephanie Yoo'ya teşekkür ederim, hepsi yolculuklarının daha keyifli geçmesine yardımcı oldu.

1. Bölüm

Kabile Kültürü ve Çeşitliliğin Kökenleri

İnsandaki barbar hiçbir zaman tam olarak yok edilemez.
Henry David Thoreau

1

Modern Dünyanın Sonu

Hem uygarlığa hem gerçeğe aynı anda sahip olamazsınız...
Iris Murdoch

Tibet'teki ölüm tarlasında o kadar çok kırık kemik vardı ki, topraktan ve kayalardan fırlayan keskin, parçalanmış uçlarla lastiğin patlamasın diye bisikletimden inmek zorunda kalmıştım. Dört bir yanımda eski püskü, solgun kumaş parçaları hafif rüzgârda yerde sürükleniyordu; çalılardan minyatür bayraklar gibi dalgalanıyor ya da kayaların arasındaki hareketsiz kovuklar içinde korunmalı duruyordu. Baktığım her yerde kırık ve parçalanmış insan kemikleri kalıntıları gördüm. Ayırt etmek zordu: kalça kemiği, kaval kemiği, kaburga kemiği ve ara sıra parçalanmış bir kafatası ya da kırılmamış birkaç dişiyle bir çene kemiği.

Tarlada dikkatle ilerlerken kırık kemik ve dişlerin kaynağına doğru yürüdüm; doğrama platformu olarak hizmet gören uzaktaki bir kayaya yöneldim. Burada özel yas tutucular cesetleri kesiyor ve başlar üstünde sürüler halinde dönen kuşlara kanlı parçaları atıyorlardı. Gökyüzü-mezarlık alanına yaklaştıkça yoğun, acı ölüm kokusundan kaçınamıyordum. Kayaya tırmanmaya başladım, ellerim ve ayakların için sağlam bir tu-

tanak bulmaya çalıştım. Kayada el ve ayaklar için yıpranmış oluklar bulunmasına karşın, çıkıntıların üzerinde, yıllar boyu platformdan damla damla akmış ve altındaki her şeyi kaplamış vücut yağından ve öteki sıvılardan kaygan bir katman vardı.

Gök-mezar platformunu ve ona bitişik kemik tarlasını Tibet'in başkenti Lhasa'nın kuzey sınırlarında, Sera Manastırı'nın bir mil kadar uzağında buldum. Büyük bir din merkezi olan bu manastır, on beşinci yüzyılda Tatipu Tepesi'nin eteğinde kurulmuş ve yaklaşık beş yüzyıl boyunca pasifist bir din içinde alışılmadık bir misyona sahip bir Budist üniversitesi olarak hizmet görmüştü. Sera Manastırı, savaşçı keşişlerden özel bir müfreze yetiştirirdi, bu keşişlerin savaş sanatı güçleri onları yüzyıllar boyu birçok ordunun ve siyasal davanın değerli müttefikleri haline getirmişti.

Keşişler ölülerin vücutlarını kasap gibi doğramaz; bu görev deneyimli "vücut parçalayıcılar"a, yani *domden*'lere aittir. Şafakta işe başlayan vücut parçalayıcı, cesedin derisini yüzer, sonra parçalara ayırır ve kemikleri unufak ederek *tsampa* ile, yani kavrulmuş arpadan yapılmış Tibet unuyla karıştırır. Bundan sonra *domden*'ler vücut parçalarını aç akbabalara, kuzgunlara ve çaylaklara bırakır. Bunlar kemik tarlalarının çevresinde yaşar ve neredeyse sadece insan etiyle beslenirler.

Yüksek Tibet yaylaları ölülerden kurtulmak için az olanak sunar. Güneydeki Hindu komşularının aksine, Tibetliler ölüleri yakamaz, çünkü ülkenin büyük kısmı ağaçlık arazinin epeyce yukarısındadır ve var olan az sayıda ağaçlık bölge de daha önemli yararlar için kullanılır. Tibetliler, Çinlilerin aksine, ölülerini toprağa gömmekte zorluk çeker, çünkü toprağın büyük kısmı donmuştur ve kayalarla dolu olduğundan kazma işlemi aşırı güçtür.

Dünyadaki birçok geleneksel kültürün bir zamanlar ölülerini doğaya ya da hayvanlara terk etmelerine karşın, Tibetlilerin

cesetleri parçalamaları ve gökyüzüne yakın bir yerde bırakmaları benzeri olmayan bir uygulamadır. Geleneksel olarak ancak zengin Tibetliler ya da önemli kişiler, kayadan kesilerek yapılan bir mezara gömülme hakkını kazanmıştı. Bazen halk ölülerden, cesetleri nehre atarak kurtulurdu, ama nehirlerin sayısı çok azdı ve su üstünde yüzen cesetler günlük yıkanma ve su içme faaliyetlerini zorlaştırıyordu. Ölüyü göğe "gömme" uygulaması, çürümeye bırakmadan ya da dağların kuru, soğuk rüzgârında mumyalaştırmadan cesetlerden kurtulmanın en etkili yolu olduğunu zaman içinde kanıtladı. Tibetliler, bu uygulamayı, ölen kişinin kuşları besleyerek son bir dünyevi iyilik yapması adına onurlu ve cömert bir yol olarak görür.

Yüzyıllar boyunca bu göğe gömme uygulaması, *domden*'lerin çalışmalarından edinilen çok yönlü bir psikolojik ve tıbbi bilgi birikiminin gelişmesine yol açtı. Tibetliler dolaşım sisteminin işleyişi ve embriyonun gelişimi gibi karmaşık olguları, Batı tıbbının vücudun çalışması konusunda yeterli bilgiye sahip olmasından çok önce kavramıştı. Tibetliler insanı, insan olmadan önce balık ve sürüngenler gibi aşamalardan geçen bir varlık olarak gördüğü için bu bilgi şaşırtıcı biçimde modern bilime eşdeğer görünmektedir.

Bazen keşişler insan kemiklerini başka amaçlar için de kullanır: insanın uyluk kemiğinden yapılan ve kötü ruhları kovmada kullanılan bir trompet ya da insan kafatasından yapılma küçük bir davul gibi. İnsan kemiğinden yapılma bu eşyaların ritüel ve dinsel amaçları olsa da, onları kullanan keşişler, köylülerden ve göçebe kabilelerden oluşan eğitim düzeyi düşük bir ulusun içine korku salmada bu aletlerin etkisinin hayli farkındaydılar. Çin'in komünist hükümetleri bu aletlerden daha sonra propaganda amaçları için yararlandı ve Tibetlileri çok katı ve mazur gösterilemez ölçüde zalim teokrasiden kurtardıkları iddiasına zemin hazırlamakta kullandı.

Birçok toplumda din ve siyaset birbirinin içine girer ve çakışır, ama Tibet tarihinde din ve siyaset geleneksel olarak aynı girişim olmuştur. Keşişler, lamalar ve abbot'lar yüzyıllar boyu dağlık ulusu yönetti ve birbirini izleyen dinsel kan davaları, temizlemeler, isyanlar ve savaşlar arasında yönlendirdi. Yirminci yüzyılda din Tibetlilerle Çinli yöneticiler arasındaki mücadelede can alıcı nokta oldu.

Dinsel uygulamaların, özellikle de ölümle ilgili ritüellerin birçok kültürde güçlü duygusal içeriği vardır. Ölülerimizle ilgili olarak yaptıklarımız, belirli bir kültürel ve ahlâki grubun üyeleri olarak kimliğimizin bütünsel bir parçasını oluşturur. Tibetlilerin ölüyü göğe gömme uygulaması, son onyıllarda Tibetlilerin Çin yönetimine karşı direnişinin yöntemlerinden biri haline geldi. Çin kültürü karşısında Tibet kültürünü vurgulamanın bir aracı oldu. Çinli yetkililer manastırları kapattıkları, kutsal kitapları yaktıkları, heykelleri ve resimleri yok ettikleri, binaları yerle bir ettikleri, rahibeleri ve papazları öldürdükleri ve insanları bir örnek koyu gri giysiler giymeye zorladıkları, hatta yemek tarzlarını değiştirttikleri zaman bile Tibetliler ölülerini yok etme yöntemleri konusunda boyun eğmediler.

Göğe gömme, Tibetlilerle Çin hükümeti arasında büyük bir çatışma konusu haline geldi. Çinli yetkililer bu uygulamayı onaylamıyordu ama Çinli askerlerle idareciler marazi bir merakla sık sık gelip ölülerin parçalara ayrılmasını seyrediyordu. Tibetliler Çinlilere birçok nedenden diş biliyordu, ama özellikle matem sırasında rahatsız edilmelerine içerliyorlardı. 1985'te yerli Tibetlilerle Han Çinlileri arasında gerilim tırmanırken, ölüyü göğe gömme ritüellerinde çekişmeler ve kavgalar defalarca patlak verdi. Büyük bir yas tutanlar grubu yüksekteki "gömme" platformundan hızla aşağıya inerek Çinlilere sopalar, taşlar ve hatta beden parçalarıyla saldırınca, küçük çekişmeler en sonunda tam bir ayaklanmaya ulaşmış oldu.

Göğe gömme alanında Tibetliler Çin'in dayattığı hükümete karşı savaşlarında bir noktaya varmıştı, onlar da karşı koyuyordu. Bu olay Tibet halkını adeta cesaretlendirdi ve sonraki aylarda şehirde açıkça gösteriler yaptılar ve en sonunda da Çinli yetkililerle bir dizi büyük çatışmayı kışkırttılar. Olaylar Lhasa merkezinde ve manastırlar çevresinde patlayarak Çin mengenesinin daha da sıkışmasına ve bölgeye gelen ziyaretçilere ek kısıtlama getirilmesine yol açtı. Sıkı iletişim ambargosu nedeniyle bu olaylar sırasında kimse kaç Tibetlinin öldürüldüğünü ya da hapse atıldığını bilmiyor.

Uzun bir yolculuğun sonunda Tibet'e yalnızca birkaç haftalığına gelmiştim, ama orada, teknolojik olarak çok yönlü modern dünyaya uymayan boyutlarda, kaba bir kültür çatışmasıyla karşılaştım. Çin 1959'dan bu yana Tibet'i işgali altında tutuyordu. O yıl Dalai Lama Hindistan'a kaçmıştı. Çinli kaynaklara göre olaylar sırasında 87 bin Tibetli ölmüştü, Tibetliler ise bu rakamı bir milyondan fazla olarak tahmin etmektedir. 1959 ayaklanmasından sonraki yıllarda Çinli komünist yetkililer milyonlarca yeni yönetici, yerleşimci ve askeri oraya kaydırarak dağlık arazideki denetimlerini pekiştirmeye çalıştı. Gene de insanlar merkezi Pekin hükümetine küçük ya da büyük yollarla direndi.

Çeşitli ağır silahları ve zırhlı araçlarıyla Çin Halk Kurtuluş Ordusu'nun gergin genç erlerinde devletin vahşi gücünü gördüm. Bununla birlikte yaşlı lamaların, hacıların, hatta annelerin sırtlarına bağlanmış çocukların gözlerinde bile, bir halkın, gücü ne kadar büyük olursa olsun o devlete direnişini gördüm. Manastırların önünde gıcırdayarak dönen dua tekerleklerinde aynı direnişi duydum, manastır duvarlarında asılı duran, kutsal Buda imgesini sergileyen muazzam büyüklükteki işlemeli *thanka*'larda gördüm. Kadınların giydiği geleneksel giysilerde gördüm. Tapınaklarda yakılan geniz yakıcı tereyağı

ve taze ardıç kokusunda duydum, hatta lambalarda yakılan yak yağıyla yapılan tuzlu Tibet çayında tadını bile aldım.

Tibet'te canlı canlı sergilendiğini gördüğüm kültürel çatışmalar, insanlar ve kültürleriyle ilgili bildiklerimin çoğunu sınavdan geçirdi. İnsan grupları birbirinden nasıl bu kadar farklı olabiliyordu? Dünyada neden hâlâ bu kadar muazzam genişlikte kültürel çeşitlilik var ve neden inatla varlığını sürdürüyor? Dünyanın dört bir yanındaki insanlar arasındaki kültürel farklılıklar artıyor mu, azalıyor mu?

Köpekler ya da kediler gibi büyük fiziksel farklılıklar gösteren hayvanlarla karşılaştırıldığında dünyanın her yanındaki insanlar boyut, renk ve özellik olarak ancak önemsiz farklılıklar gösterir. Soğuk iklimlerde yaşayan insanların sıcak iklimlerde yaşayanlardan daha çok saçı yoktur; kuşlar ve balıkların canlı mavileri, eflatunları, sarıları, turuncuları ve yeşillerinin hiçbirini almamış olan insanlar koyudan açığa doğru mütevazı bir renk farklılığı gösterir yalnızca. İnsan ırkının erkeği ve dişisi, Habeş maymunu gibi en yakın akrabalarımızdan bile daha az farklılık arzeder; Habeş maymununun erkeği dişisinden birkaç kat büyük olabilir.

Fiziksel biçimde bu belirgin türdeşliği dikkate alırsak, insanların kültür, dil ve davranış olarak bu kadar çeşitli olması daha da şaşırtıcı gelir. Fiziksel çeşitlilikle kıyaslandığında kültürel çeşitlilik inanılmaz ölçüde büyük görünür. Örneğin bazı grupların cinselliğe karşı görece kısıtlamasız bir tavrı varken, başkaları için bir kişinin yasak kategorideki bir insanla ya da yaşının yasak bir zamanında cinsel ilişkiye girmesi bir ölüm konusu olabilir. Bazı topluluklar birden fazla eşe izin verir; bazıları da ancak bir taneyi şart koşar. Budistler ve Hindular, hangi nedenle olursa olsun bir hayvan öldürmenin yanlış olduğuna inanırken, antik Yunanlar ve Museviler, tanrılarının, insanların tanrılarına verebileceği en yüksek

kurban olarak mihraplarında hayvan kesilmesini istediğine inanırlar.

Yirminci yüzyılda modern küresel kültür ortaya çıkarken, başta kültürün yerel çeşitlemeleri yok olabilecekmiş gibi göründü. Ortodoks komünist Çin hükümeti, Tibetliler ve Çin'in öteki elli dört azınlığı gibi yerel etnik grupların yeni, sınıfsız toplumla kaynaştıkça yok olacağını öğretti. Eski Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Çekoslovakya ülkelerinin parti bürokratları da aynı teoriyi öğretti, ama etnik grupların yok olmasına tanık olmak yerine, etnik gruplar, her iki tarafın da hatırladığı yüzyıllar öncesinin korkunç suçlarının ateşlediği güvensizlikle ve çoğunlukla sert ve kanlı bir şiddetle toprakları aralarında bölüştükçe kendi devletlerinin yok olduğunu gördüler.

Komünist teorisyenler, etnik bölünmelerin modernizin türdeşliği içinde yok olacağı gibi yanılgılı bir varsayımda yalnız değildi. Her türden ekonomik ve siyasal teoriler de, modernleşme sürecinin azgelişmiş ve gelenekselci yaşam biçimlerinden gelen insanları gelişmiş dünyanın modern üretimine ve tüketim pazarlarına yönelteceğini varsayıyordu. Birçok kültürün birleşerek tek bir kültür olduğu erime potası benzetmesi Amerika Birleşik Devletleri'nin başlıca imgesi haline geldi, ne var ki kültürler her zaman bu kadar kolay birleşmiyordu. Modernistler, dünya içinde hepinizin birbirine bağlı şirketlerde çalıştığınız, benzer yemekler yediğiniz ve televizyondaki aynı durum komedilerine güldüğünüz bir küresel köy haline geldikçe, etnik grupların zaman içinde gelenekselci giysilerinden, yaşam tarzlarından, dillerinden ve dinlerinden kurtulacağını varsaydı.

Ne komünizmin sınıfsız toplumu ne de kapitalizmin küresel köyü yirminci yüzyılda dünyayı türdeşleştirmeyi başarabildi. Ekonomik karşılıklı bağımlılığın artmasına, spor ve eğlence ikonlarının yarattığı bir uluslararası popüler kültür

ortaya çıkarak Toledo'da olduğu kadar Tibet ve Timbuktu'da da tanınır hale gelmesine karşın, bir dünya kültürünün ortaya çıkışı yerel kültürleri unutturmayı başaramadı. Bunun yerine etnik ve kültürel kimlikler, en büyük şehirlerden en ücra cangıl vadilerine kadar daha da güçlendi. Çeşitli kabileler, uluslar, dinler ve etnik gruplar herkesin paylaştığı türdeşleşmiş bir dünya kültürüne karışmak yerine farklılıklarını vurgulayarak eskisinden de daha farklı hale geldiler.

Küresel kültür bütün grupların kendi kimliğinin ve küresel topluında nereye uygun olduğunun daha da bilincine varmasına neden olur. Hemen herkesin televizyon izlediği ya da hiç değilse radyo dinlediği bir dünyada, insanların kendilerini başkalarından ayırt etmeleri için bir yola eskisinden daha çok ihtiyaçları vardı. İnsanlar küresel bir iletişim, haber, müzik, film, radyo ve televizyon kültürü geliştirdi; seyahat ve kültürel ilişkiler diğer bütün tarihsel dönemlere oranla çok daha yaygın. Aynı zamanda da yerel, etnik, hatta kabilesel sorunlar yeniden kavga konusu ve bazı ulusların azalması haline geldi. Dünya kültürü genişledikçe ve daha kolay özdeşleşilebilir hale geldikçe, etnik gruplar kendilerini dünya sahnesinde önemli aktörler haline getirmek ve dünyanın dört bir yanında hızla genişleyen bir dinleyici kitlesine kendilerini tanımlamak için mücadele içine girdiler.

Ben Tibet'ten ayrıldıktan sonra bile bu benzersiz yerin zihnime soktuğu güçlü imgeleri ve zorlayıcı soruları geride bırakamadım. Henüz kavramamıştım ama, Tibet'teki deneyimlerim, modern dünyada patlak veren yeni kültürel çatışmayı keşfetme arayışında beni başka bir uzun yolculuğa daha sokmuştu.

Bu dünya birkaç yıl öncesine oranla çok daha az modern görünüyor. Günlük haberler, adları son beş yüzyılda tarih kitaplarından başka pek bir yerde görülmeyen kabile insan-

larının yüksek teknoloji füzeleri attığını söylüyor. Kadınları peçe ardına sokmak, yanlış dua ettiği için sapkın diye erkekleri ölüme mahkûm etmek, modern olan her şeye saldırmak ve yandaşlarını komşularına karşı kutsal savaşlara ve çapula sürüklemek üzere antik dinler başlarını yeniden çıkardılar. Eski ve yeni vebalar kabileleri, şehirleri ve ulusları modern aşılar ve nükleer tıp çağına değil de Eski Ahit'in büyük öfkesine daha uygun bir vahşetle yok etti.

Bugün her birimiz bu değişimleri anlama, anlamlarını yorumlama ve nasıl yaşayacağımıza karar verirken bu bilgiyi yaşamlarımızla bütünleştirme göreviyle karşı karşıyayız. Her gece haberlerde verilen karmaşık kültürel mücadeleleri anlamadığınız zaman, küresel yurttaşlar olarak görevimizde başarısız kaldığınız hissettirilir bize. İletişim devriminin bir parçası olarak tüm bilginin sözde parmaklarımızın uçlarında olması gerekirken, yanıtlar eskisinden de daha aldatıcı görünmekle kalmaz, artık sorulan soruların doğruluğundan bile emin olmayız.

Dünya tarihinde kültürel gruplar arası mücadelelerde zafer kazananlar genellikle "uygar" ünvanını kaparken yenilenler vahşiler, barbarlar, kâfirler ya da putperestler olma damgasını yer. Son yıllarda akademisyenler ve gazeteciler *etnik gruplar, halk geleneği* ya da *ulusal azınlıklar* gibi sözcükler kullanarak terminolojiyi yumuşattılar, ama gelenekse olarak dünya uygarlıklarının anaakımının dışında kalan bu *öteki* insanlar için doğru terimi hiçbir zaman tam olarak bulamadık.

Kabile insanlarıyla şehirlerin sözde uygarlaşmış insanları arasındaki ilişki tarih boyunca sürekli değişti ve gelişti. Bu kitapta, insanlık tarihi boyunca yeryüzünde yaşanmış bazı olaylara ve örneklere bakarak bu ilişkinin birçok farklı yüzünden bazılarını ele alıyorum. Konuları farklı yerler ve kültürler perspektifinden inceleyerek, kabile insanlarıyla uygarlığın sü-

rekli genişleyen erki arasındaki değişen ilişkiyi inceleyebileceğimiz bir dizi işaret noktası kurmaya çalıştım.

Kültürlerin teması her zaman şiddet içerdiğini göstermiştir ve bizler muzaffer olduğumuz için hikâyeyi anlatışımız şiddeti vurgulamıştır. Bazı çağlarda uygar insanlar kabile halkının topraklarını mülklerine katmak amacıyla onları avladılar, tıpkı Avrupalıların Amerika yerlilerine yaptığı gibi. Bazen uygar insanlar kabile insanlarını köleleştirmeye çalıştı, tıpkı Mısırlıların antik İbrani kabilelerine yaptığı gibi ya da Batılıların Afrikalıları plantasyonlarda çalıştırmak üzere köleleştirmesi gibi. Bazen de şehirlerdeki insanlar kabile insanlarına karşı soykırım savaşı verdiler, tıpkı İspanyolların Aravak ve Karayip Yerlileri'ni katlettikleri ya da İngilizlerin Tazmanya aborijinlerini infaz ettiği gibi.

Kabile insanı da yüzyıllar boyunca saldırganlara karşı savaş verdi, hatta bazı çağlarda saldırgan haline bile geldi. Kuzey Avrupa'nın Cermen kabileleri büyük Roma İmparatorluğu'nun güçlerini en sonunda yenilgiye uğrattı ve Hunlar doğu imparatorluğunun büyük kısmını geçici olarak ele geçirdi. Bazen kabile insanları şehir insanlarını fethederek bu şehirleri kendilerinin kıldılar. Nitekim İbrani kabileleri Kenan (Filistin) diyarını ele geçirdi, Moğollar Çin'i fethetti ve Türkler hayli şehirleşmiş Bizans İmparatorluğu'nu aldı.

Şiddete yapılan vurguya karşın kabile insanlarıyla uygar insanlar arasındaki ilişki, işbirliği, paylaşma ve karşılıklı yardım içerdiğini de kanıtladı. Bu işbirliği kısmına çok daha az ilgi gösterildi. Tüm etnik gruplardan insanlar ticaret yaptı, birbirleriyle evlendi, müzik ve mitten din ve teknolojiye kadar kültürlerinin farklı kısımlarını birbirleriyle paylaştı. Çatışan kültürlerin neden olduğu kıvılcımlar yalnızca şiddet üretmedi; kültürel deha ve yenilik kıvılcımları da çaktı. Farklı kültürler arası temas dünya tarihinde itici güç olmuştur. İbraniler ve

daha sonra Araplar gibi çöl kabileleri Akdeniz şehirlerine yeni dinler getirdi. Dünya Amerika'nın kabile insanlarından yeni yiyecekler, kumaşlar ve ilaçlar öğrendi. Avrasya ovalarının atlıları Avrupa ile Asya'nın ekonomik ağlarını birleştirirken, Sahra'nın deve güdenleri Akdeniz dünyasıyla Afrika kıtasının iç kısmının bağlantısını kurdu.

On dokuzuncu yüzyılın insan ilerleyişi nosyonunda, bu ilerleyişe neden olan yeniliklerin Batı Avrupa kültüründen geldiği varsayılır. İnsan ilerleyişinin itici gücünün, hatta denilebilir ki motorunun, farklı kültür grupları arasındaki dinamik gerilim olduğunu ve kabile insanlarıyla uygarlaşmış insanların arasındaki mücadelenin bu sürecin bir odak noktasını oluşturduğunu bugün daha doğru olarak görebiliyoruz. Hiçbir yerle teması olmayan yalıtılmış nüfuslar değişmez; duraklama yaşar ve çökerler. Çin, çevresindeki kabile halklarıyla en canlı biçimde etkileşime girdiği zaman yeniliklerin odak noktası oldu, ama dış dünyadan kendisini koparınca da duraklama yaşadı. Tarihin büyük kısmında Batı Avrupa dış dünyayla az teması olan yalıtılmış bir durgun su oluşturdu, ama öteki kültürlerle yoğun etkileşim kurduğu son beş yüzyılda Avrupa dünyanın teknolojik ilerleyişine öncülük etti.

Tibet'ten ayrıldıktan sonra uygar insanlarla kabile insanları arasındaki ilişki konusundaki arayışım, Avustralya'da, avcı ve toplayıcı yerlilerle Avrupalı yerleşimci uygarlığın tam iktidarı arasında iki yüzyıl süren mücadelenin vatanında başladı. Kim olursak olalım ya da bugün nerede yaşarsak yaşayalım, aborijinler gibi binlerce kuşak ötesinden avcı ve toplayıcılardan geliyoruz. Bazılarımızın, kültürleri binlerce yıl önce tarıma ya da pastoralizme dayanan, son iki yüzyılda da sanayi toplumuna dönüşmüş ataları var. Bazılarımız ise aynı geçişi kendi ömür süremiz içinde görmüş olabiliriz. Hepimiz için avcılık ve toplayıcılık atalardan kalma hayat tarzımızı oluşturuyor-

du ve belki de burada bugünkü dünyamızı tüm tökezleyen kültürel çeşitliliği içinde anlamamızı sağlayacak bazı önemli ipuçları bulunabilir.

2

Çölün Kızıl Kalbi

Özgürüm doğanın ilk insanı yapması kadar,
Burada başladı alçak kölelik kanunları,
Soylu barbar ormanda vahşi koşmaya başladığı zaman.
John Dryden

Avustralya'daki Alice Springs'in sıcak yazında bir şubat sabahı en serin saatler şafaktan hemen önceki harika zamandır. Aborijinler güneşten önce kalkar ve sabah çayları için suyun kaynamasını beklerken ateşin çevresinde geniş bir daire şeklinde otururlar. Bazen kısık sesle sohbet eder, bazen de sessizce oturur ve uykudan uyanmakla günün faaliyetlerine başlamak arasındaki yarı bilinçli halde ateşe bakarlar.

Günün bu saatinde asıl sesler insanlardan değil, okaliptüs ağaçlarında yaşayan binlerce enerjik kuştan gelir. Büyük, kuzgun gibi kara Torrezyen kargalar ağaçlar arasında dolanır ve sabahın sakinliğini yırtan bir gürültüyle çığlık atarlar. Yaşlı kargalar topraklarını savunurken daha genç olan, yavrusuz erkekler küçük gruplar halinde ağaçlar arasına ok gibi dalıp çıkar. Güneşin yakıcı ışınları çarpmadan önce özel çimleri sulayan sulama sisteminin yarattığı sığ su birikintilerine pike yaparlar.

Parlak sarı yüzleri ve uzun kuyruklarıyla yeşil papağanlar olan bir tür muhabbet kuşunun oluşturduğu küçük sürüler

kesin hareketlerle başlar üzerinde uçuyor, her biri ötekilerle tam bir eşzamanlılıkla kalkıyor, dönüyor ve konuyor. Daha büyük ve daha az zarif olan pembe-gri *galah** sürüleri havada gürültüyle hantal hantal dolanıyor. Avustralya'nın saksağan-tarlakuşunun dişisiyle erkeğinin birbirlerine seslenirken elektronik ses gibi çıkan çağrıları havada sıçrayarak yankılanıyor.

Macdonnell Sıradağları'nın küçük bir parçası olan Heavy Tree dağlarının ardından ışık yavaşça beliriyor. Avustralyalılar, göz alabildiğine binlerce kilometre zeminin ve kayaların ısrarlı kızıl renginin dev bir paslanmış kıta izlenimi yaratması nedeniyle bu bölgeye Avustralya'nın Kızıl Kalbi diyorlar. "Kızıl Kalp" adı, güneşin çöl üzerinde aynı derecede şiddetli gücüne de uygulanabilir.

Güneş, doğmasını beklerken bile, birdenbire, hiç uyarıda bulunmadan pat diye ortaya çıkar adeta. Dağların arkadan vuran ışığı, güneş en yüksek doruğun ardından fırlarken kızgın bir ateş topuna dönüşür. Güneş toprağı yavaş yavaş ısıtmaz, tam tersine bir kızıl kayayı ötekine lehimlemeye hazır bir lehim aleti gibi yakar. Güneşin beyaz ışığı, yakıcı ışınlarının çarpma menziline giren her şeyi hemen ve acımasızca kurutur ve gücünü kuvvetini keser.

Çöldeki en büyük kasaba olan Alice Springs'in en iyi dönemlerde 25 bine çıkan bir nüfusu vardır ama kötü yıllarda bu sayı 20 bine yaklaşır. Bu sayıya, Pine Gap'te çölün ücra bir köşesinde gizli radar takibi ve uzay araştırması istasyonu işleten ve bölgeye girip çıkan yaklaşık üç yüz elli Amerikalı dahil değildir.

Alice Springs, Avustralya'nın ortasına yakın bir yerde ve Kuzey Toprakları'nın ortasında bulunur, Avustralya'nın toprak olarak kalan ve eyalet olarak kabul edilmemiş olan son

*Çok görülen bir ibikli ve rengârenk tüylü bir tür papağan. (ç.n.)

büyük alanıdır. Topraklar 520.280 m^2 bir alanı kaplar, yani tüm Avustralya'nın neredeyse yüzde 18'idir ve bu büyüklük Alaska'ya ya da Batı Avrupa'ya çok yakındır. Avustralya'nın aborijin nüfusu artık yüzde 1 olsa da, Kuzey Toprakları'nın 35 bin aborijini nüfusun yüzde 22'sini oluşturur ve halen toprakların yüzde 34'ünü ellerinde tutmaktadır.

Alice Springs, tasarımı gereği, Avustralya'nın Kızıl Kalbi'nin ortasında, kuzey kıyıdaki Darwin'in bin mil güneyinde, güney kıyıdaki Adelaide'in gene bin mil kuzeyinde yer alır. Buradaki topluluk, Londra'dan Cebelitarık, Mısır, Aden Körfezi, Hindistan, Burma, Malezya ve Singapur'a uzanan büyük telgraf hattı üzerinde bir istasyon olarak kuruldu. Avustralya'nın dünyanın geri kalanıyla bağlantısını kurmak için daha sonra bu hat okyanusun altından geçirildi. Asıl Avustralya'daki şehirler güneydoğuda yer alır ve hat kıtaya uzak kuzeyden girmiştir ve insanlı bölgelere ulaşmadan önce tüm kıtayı kat etmek zorunda kalmıştır.

İngiltere'den Avustralya'daki aksine yapılan böyle uzun yolculukta telgraf sinyalleri zayıflıyor ve güçlenmesi için düzenli olarak tekrarlanması gerekiyordu. Alice Springs haline gelecek topluluk, bu amaçla, yanlışlıkla kaynak sanılan asıl aslında genellikle kuru Todd Nehri'nde bir su kuyusu olan küçük bir su birikintisi kenarında kuruldu. Bu nehir adını, Alice'in kocası, Güney Avustralya'nın posta müdürü Charles Todd'dan almıştı.

Çöldeki kum dolu bir çukura nehir demek, Macdonnell Sıradağları'nda ani bir çöl yağmuruyla suyu yakaladığı kısa anlar dışında biraz abartı olur. O zaman bile su denize dökülmez, yalnızca Simpson Çölü'ne dökülür ve susuz kızıl toprakta kaybolur. Yeraltında nehrin kumunda küçük su havuzları yağmurlar sırasında birikir ve bu anlamda Todd bir nehirse, ancak bir yeraltı nehridir. Yılın geri kalanı boyunca nehir ya-

tağı geniş, kıvrımlı bir kumdan gövdedir, ara ara Avustralyalıların "zamk ağacı" dediği okaliptüs ağaçları görülür. Ağaçlar, kuru nehir yüzeyinin çok altında toplanmış duran nemi kendine çekmek için derin kökler salarak hayatta kalır. Bu kıraç bölgede canlılığını sürdürebilen tek ağaç ancak nehrin kenarlarında değil nehir yatağının tam göbeğinde büyüyenlerdir.

Kasabaya gelen su, kasabanın üstüne inşa edildiği nehirden gelmez. Kasabadan yaklaşık kırk mil uzakta toprağa açılan derin bir kuyudan borularla getirilir. Kuyu kıtanın hayli derinine iner ve antik bir su kaynağından su alır. Yerel halk, yıllar yıllar önce Yeni Gine yaylalarındaki yağmur suyunun toprağa inmesinden, Yeni Gine'yi Avustralya'dan ayıran sığ Arafura Denizi'nin altındaki kayalıklardan süzülmesi ve sonra da kıta boyunca uzaktaki merkezinde birikmek üzere yola devam etmesiyle bu derin suyun oluştuğunu söylerler. Daha sonra bu su Alice Springs'e pompalanır, orada büyük bir golf alanını, bir dizi küçük lüks otelin bakımlı çimlerini ve kuru nehir yatağına bakan ama sulanmış bitkilerle ve sert dikenli tellerle düzdüz bir çizgiyle yataktan ayrı tutulan bir casino'yu sular.

Nehir yılda bir kez topluluk yaşamının ve ilgisinin odak noktası olur: Yerel halk yıllık Henley-on-the-Todd Regatta'sını sahnelerken yarışan ekipler dipleri çıkarılmış sandallarında ayakta durarak kuru nehir boyunca onlarla birlikte koşar. Bu keyifli olay, Avustralyalıların kendileriyle dalga geçmelerinin ve İngiliz mirasına yönelik belirgin olmayan duygularını göstermelerinin yollarından biridir. Yarışlar turist dolarları da getirir ve ulusal haber medyasının ilgisini kasabaya çeker.

Yerel halk ve ziyaretçiler yılın büyük kısmında Todd Nehri'ni görmezden gelmeyi tercih eder. Kumlu nehir yatağı göz zevkini bozan bir utanç kaynağıdır, çünkü yüzlerce aborijine ev işlevi görür. Aborijinler günün sıcağında zamk ağaçlarının altında otturur, kurutulmuş ağaç dalları ve çeşitli çöp-

lerle yaktıkları kamp ateşlerinde yemeklerini pişirir, bira ve içki şişelerini kamp içinde elden ele dolaştırır ve sigaralarını paylaşırlar. Gece kumda uyurlar. Birkaçının battaniyesi vardır, ama çoğu gündüz giydikleri aynı paçavra giysilerle uyur. Nehir onların evi, kasabanın ortasındaki sığınaklarıdır.

Aborijinler sabahın erken saatinde ağaçların altında toplanır ve ateşin etrafında ısınmaya çalışırlar. Kadınlar yatakta gidip gelirler, çay için su getirirler. Az suyla kuru çölde yaşamaya uzun zamandır alışkın olan aborijinler elleriyle üstlerini silkelerler, ama giysilerini suyla yıkama çabası gösterdikleri az görülür. Kuşaklar boyu misyonerler ve hükümet yetkilileri giysi giymeyi zorunlu kılmıştır, ama beyaz adamın gelişinden önce aborijinlerin giysiye hiç ihtiyacı yoktu. Artık giysileri çürüyene ve parça parça vücutlarından düşene kadar giyiyorlar. Yavaş yavaş çürüyen giysiler ve ateşte yanan çöpler birleşerek korkunç bir kokuya neden olur. İlk kapkalın giyinmiş İngilizler, banyosuz uzun bir yolculuktan sonra 1788'de Botany Koyu'nda gemiden indiğinde nasıl kokuyorsa, bugün Todd Nehri'nde yaşayan aborijinler de öyle kokuyordur herhalde.

Aborijinlerin nasıl yaşadığını görmek isteyen ziyaretçiler çoğunlukla nehir yatağına götürülmez, kentin çevresindeki çok sayıda toplu konut sitelerine bile götürülmez; kentten biraz uzaktaki kamplara götürülürler. Orada yılın hemen her günü aborijinlerle yemek yiyebilirler. Turlar ziyaretçileri aborijinlerin geçmişte nasıl yaşadığını ve bugün nasıl yaşadığını göstermek üzere çalılıklara götürür.

Bir keresinde büyük erkek *euro*'dan, yani pütürlü gri kürklü kangurudan ibaret kahvaltınızı paylaştık. Aşçı tüm kanguruyu aleve tutarak kürkünü tütsüledi. Daha sonra küçük bir alüminyum bıçakla tütsülenmiş kürkü sıyırdı ve büyük ayaklarının alt kısmını kesmek için biraz daha büyük bir bıçak kullandı, ama hayvandan ıslak ve değerli kanı akıtmamak için

de çok dikkatli kesti. Bundan sonra kanguru olduğu gibi sıcak kumda bir deliğe sokuldu, burada iki saat boyunca yavaş yavaş pişti. Kangurunun bağırsakları çıkarılmadığı ya da başka organları da alınmadığı için iç organlar normalde kuru olan ete nem sağlıyordu.

Kanguru geleneksel bir avcı tarafından avlanmamıştı; aborijinler bir aracın çarptığı hayvanı yolun kenarında bulmuşlardı. Aşçının açıkladığı gibi: "Artık avlanmak zorunda değiliz; yol kenarına gidiyoruz, orada her şeyi buluyoruz.

Alice Springs'in ticari atmosferi aborijinleri vurgular. Mağaza tabelalarında aborijin ya da bumerang resimleri vardır. Aslında sınır kasabası olan kente genel bir motif sağlayan aborijin sanatının reklamı yapılır. Aborijin sanatının karakteristiği olan noktalarla yapılan resimler tüm topluluk içinde reklamlarda ve işyerlerinin dekorunda ortaya çıkar.

Alice Springs'de ticari ve turistik aborijin vurgusuna karşın aborijinlerle beyazlar arasındaki sınır kesin çizgilerle ayrılmıştır. "Uygun giysi" gerektiren ya da çıplak ya da şerit takılmış ayakları yasaklayan restoran işaretlerinde bu sınır görülebilir. Kente yayılmış iki düzine küçük aborijin evlerinden oluşan enklavları çevreleyen tel çitlerde görülebilir. Nehir yatağında yaşayan aborijinlerle çevredeki lüks otellerde yaşayan ziyaretçiler arasındaki keskin toplumsal ayrımlar da görülebilir. Günün büyük kısmında aborijinlerle beyazların birbirinden ayrı dünyaları nezaketle birbirini rahatsız etmeden ve ancak asgari temasla geçer gider gibidir. Bu ayrım kötü niyetli düşünceler ya da davranışlardan çok bilinçaltı alışkanlıktan kaynaklanır. Alışılmışın dışında, doğanın aşırı uçları manzarasındaki diğer her şey kadar doğal görünen çabasız bir ayrımdır bu.

Levha tektoniği teorisine göre, iki yüz milyon yıl önce dünyanın tüm kıtaları Pangaea adlı tek bir kara kütlesinde bir ara-

daydı, sonra bu kara kütlesi yavaş yavaş iki parçaya ayrıldı. Güneydeki kıta olan Gondwana'da bugünkü Antartika, Güney Amerika, Afrika kıtaları ve Hint altkıtasıyla Avustralya ve bağlı topraklar Yeni Gine, Yeni Zelanda ve Tazmanya bulunuyordu. Güney Amerika ve Afrika yaklaşık 110 milyon yıl önce ayrılmaya başladı ve bu ayrılma sırasında aralarında büyüyen havzayı yavaş yavaş su doldurmaya başlayarak Güney Atlantik Okyanusu'nu oluşturdu. Afrika 90 milyon yıl kadar önce Gondwana'dan ayrıldı, onu da 10 milyon yıl sonra Yeni Zelanda izledi. Hindistan 65 milyon yıl önce ayrıldı ve Asya ana karasıyla çarpışmaya doğru ilerledi: Himalayalar'ı yaratan ve bugün de hâlâ devam eden bir etki. Avustralya ile Antartika yalnızca 45 milyon yıl önce birbirinden ayrılarak yeryüzü yüzeyinde iki en yeni kıtayı oluşturdular. Avustralya Pasifik'e doğru kuzeye hareket ederek güneyde Tazmanya, kuzeyde Yeni Gine'nin ona bağlı kara kütlelerini de kendisiyle birlikte çekti.

Öteki kıtalar birbirine yaklaşırken milyonlarca yıl boyunca Avustralya'nın öteki kıtalarla bağlantısı yoktu. En yakın komşu kıtası Asya'nın kaplanları, ayıları ve primatları orada yoktu, ama sadece orada bulunan o kadar çok bitkisi ve hayvanı vardı ki, bazı açılardan tüm kıtaların en farklısı olarak görülebilir. Kuzey yarıküredeki bir insana göre Avustralya dünyayla ilgili birçok yerleşik düşünceyi çürütür. Orada mavi kurbağalar, siyah kuğular ve kızıl kum vardır. Orada yumurta yumurtlayan bir memeli hayvan olan *platypus* vardır; bu tuhaf hayvanla ilgili ilk bilgiler onlara ulaştığında Avrupalı bilimciler onun şaka olduğunu sanmışlardı. Avustralya'da böyle başka tuhaflıklar da vardır: emu denilen dev, uçamayan kuş, kabuklarını değiştiren ağaçlar, iki ayağı üzerinde duran kertenkeleler, sıçrayan ve tüm iki ayaklı hayvanlarda görülen en büyük kuyruğa ve arka ayaklara sahip, insan büyüklüğünde kangurular.

Avustralya kangurular, *wallabi** ve koala gibi çeşitli keseli hayvanlarıyla ünlüdür, ama bundan da daha çeşitli, hatta daha alışılmadık çeşitlilikte kertenkeleleri vardır. 450'den fazla kertenkele türü beş büyük familyaya bölünmüştür, aralarında bacaksız "yılan kertenkeleler" de vardır. Kertenkele familyaları arasında tehditkâr görünüşlü ama aslında çok zararsız olan, üzeri iğne gibi yumrularla kaplı dikenli kertenkele ve zararsız görünüşlü ama zehirli kertenkeleler de bulunur. Altmış beş *gecko*** türünün büyük, patlak gözleri olduğu, ama gözkapakları olmadığı için çölün kuru sıcağında kurumalarını önlemek amacıyla sürekli gözlerini yalamaları gerekir ve ayaklarının altında, bir ağaç dalının altında yürümelerine ya da yerde yürüyormuş gibi kolayca tavanda tepetakla yürümelerine olanak sağlayan yapışkan tabanları vardır.

Avustralya'da genellikle "ejderha" denilen *Agamidae* familyası içinde, bir şemsiye gibi açılabilen büyük, dantelli bir yakalık büyüten farbela boyunlu kertenkele de bulunur. Goanna –*iguana* sözcüğünün bozulmuş hali– denilen etobur kertenkelelerin yılanlarınki gibi uzun, çatallı dilleri vardır. Çöl *perentie*'sinin boyu 2,5 metreden uzun olabilir ve insanların kamp kurduğu yerlerde çerçöpe gelir. *Skink*'ler*** tüm kertenkelelerin en çeşitlisidir, mavi dilli olanı bile vardır.

Bilim Avustralya'nın Gondwana'dan ayrılışına ve benzersiz hayvanlarının evrimine bir açıklama getirir, ama yerli halk kıtanın doğuşuna ilişkin ille de bilimle ters düşmese de farklı bir hikâye sunar. Onlara göre ata varlıklar, kadim insanlar ve hayvanlar toprağa şarkıyla yaşam verdiği zaman Avustralya var oldu. Atalar toprak üzerinde yürüdüler, şarkı söyleyerek

*Ufak bir kanguru türü. (ç.n.)

**Ufak bir kertenkele türü. (ç.n.)

***Bir tür kertenkele. (ç.n.)

**** Oldukça ağır yapılı ve oransız vücutlu kertenkele. (ç.n.)

dağlar, tepeler, dereler, ırmaklar, bitkiler ve bütün öteki doğal olgulara gerçeklik verdiler.

Aborijinlerin Rüyazamanı'nda güç ya da büyü yerine sözcüklerin kullanılmasıyla dünyanın var edilmesi hikâyesi, Hıristiyan İncili'nde Yuhanna İncili'ne yakın bir koşutluk gösterir. "Başlangıçta Söz vardı ve Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı. Aynı fikir, Guatemala'nın Quiche Maya yaradılış destanı *Popol Vuh*'ta da dile getirilir. "Ve sonra toprak onlar yüzünden ortaya çıktı, bunu yaratan onların sözleriydi sadece. Toprağın oluşması için 'Toprak' dediler. Birdenbire ortaya çıktı, tıpkı bir bulut gibi, bir pus gibi, oluşarak, açılarak."

Rüyazamanı sırasında ata figürleri oluşmamış karada dolaşıp şarkı söyleyerek onları var ederken farklı yerlerde kendi kutsal yaşam güçlerinin bir kısmını bıraktılar. Dünyayı şarkıyla var ederken dağlara, kayalara, ağaçlara, hayvanlara ve yarattıkları öteki şeylere yaşam güçlerini verdiler. Ata varlıkların çoğu, şarkıyla karayı var ettikten sonra, bir su birikintisinin altında, kayalık bir tarlada ya da hâlâ uyumaya devam ettikleri dağlarda uyumaya gittiler. Eğer bir insan doğru yolu biliyorsa, hâlâ orada olan bu varlıklarla iletişim kurabilir, ama bildiği yol yanlışsa, kutsal uykularında onları rahatsız ederek büyük bir tehlike yaratabilir.

Yaradılış Rüyazamanı'nda gerçekleşti, ama İngilizce *dream* (rüya) sözcüğü aborijin kavramına ancak yaklaşabilen bir şeydir. Rüya gördüğünüz zaman, geçmişi hatırlama edimi olabilir, geleceğe yönelik gerçekleşmemiş bir istek olabilir ya da gece boyunca düşünce ve imgelerin gerçekdışı birikimi olabilir. Aynı şekilde aborijin tarzı Rüyazamanı da başka bir gerçeklik düzleminde var olur ve bu düzlem gelecek olaylar kadar geçmiş olayların da belleğini içerir. Yeryüzünde olmuş olan şeylerle gene yeryüzünde potansiyel olacakları bağdaştırır.

Yaradılışın sonunda yaşam gücü parçaları, dünyayı yaratma

işinden geriye kalan kırıntılar gibi, Avustralya kıtası boyunca dağıldılar. Kıtaya dağılan bu kutsal güç parçaları insanlar, özgün halk haline geldi. Bugün bir bölgede yaşayan aborijinler, şarkı söyleyerek o bölgeyi yaratan ata varlıkların soyundan gelmiştir. Bu modern aborijinler kertenkele adamın, emunun, krokodilin, deniz kartalının ve kangurunun çocuklarıdır.

Bu yaradılış edimleri bugün yaşayan tüm insanların hafızasının alabildiğinden çok önce gerçekleşmiş olmasına karşın, özgün yaradılış yeni çocukların doğumu aracılığıyla kendisini sürekli tekrarlar. Bir aborijin kadın hamile kalınca, biyolojik eylem ona yalnızca bir fetüs verir; içindeki biçime yaşam ya da ruh vermez. Fetüse yaşam verebilmek için anne bizzat kutsal ruhu aramak üzere toprakta yolculuk etmelidir ve anne yaşamın çocuğun içine girdiği anı bilir. Hareket ettiğini hisseder, şimdi oturmakta, ayakta durmakta ya da yürümekte olduğu bu yerin bebeğine yaşam verdiğini bilir. O halde, bir yerde doğan çocukta o yerin ruhu bulunur; sonsuza dek ve asıl olarak o yerin bir parçasıdır. Bebeğinin babasının kim olduğu bebeğe yaşam veren yerin neresi olduğundan daha az önemlidir. Babanın rolüne vurgu yapılmaması, birçok erken gözlemcinin, aborijinlerde çocuğun nasıl oluştuğu bilgisinin olmadığı sonucuna varmasına yol açmıştır. Aborijinler çocuğun cinsel ilişkiyle oluştuğunu bilirlerdi, ama bir cinsel eylemin yaşam kadar kutsal bir şeyi yapmak için yeterli olmadığını da bilirlerdi.

Yaradılış Rüyazamanı'nda gerçekleşti ve bugünün Rüyazamanı'nda da devam ediyor. Rüyazamanı çok uzak geçmiştir, ama bugünün ve geleceğin de bir parçasıdır. Rüyazamanı aborijin halkına yaşam verdi, onlara her yeni bebeğin doğuşuyla bugün de yaşam veriyor. Rüyazamanı sonsuzdur.

Yeryüzünü yaratan ata ruhlar insan toplumunu da yarattı. Yasaları, gelenekleri, kandaşlık sistemini, evlilik kurallarını, dili, etiket kurallarını, aletleri ve onları kullanma bilgisini ve

çevrede yaşama bilgisini yaptılar. Ata ruhlar insanların bilmesi gereken her şeyi yarattı ve ataların yollarını değiştirmeye hiç ihtiyaç yoktu. Değişim ilerleme ya da gelişmeyi temsil etmiyordu, iyiyi kesinlikle temsil etmiyordu. Aborijinlere göre değişim ata yasasından sapma anlamına geliyordu ve dolayısıyla kaçınılması gereken bir şeydi, çünkü Avustralya kadar sert bir çevrede değişim kolaylıkla ölüme yol açabilirdi. Değişim ataların yarattığı yolları ve yeryüzünün belirli bir bölgesindeki halkın o kara parçasında yaşamaları emredilen yaşam tarzını yok ediyordu. Çok fazla deney yapanlar öldü gitti; geçmişe sahip çıkanlar kültürlerini bir sonraki kuşağa aktarmak üzere hayatta kaldı.

Aborijinler bazı törenler sırasında Rüyazamanı'nın ya da yaradılış-zamanının atalarıyla gene iletişim kurabilir. Ata varlıklarla yaşanan serüvenler bir rüya hikâyesinde saklanır –kertenkele rüyası, emu rüyası, gökkuşağı rüyası ve rüya gören her bir ata ruhu için bir hikâye. Bu hikâyeler hep birlikte Avustralya aborijinlerinin edebiyatını oluşturur, ama kıtanın ve coğrafyasının da hikâyesini anlatır, çünkü hikâyeler kıtanın her bir parçasının nasıl var olduğunu açıklamaktadır. Yaşamın felsefesi, din ve aborijinlerin tüm kültürü, şarkılarında ortaya çıkar. Batılılar haritalarında birbirini kesen enlem ve boylam çizgilerine sahiptir, aborijinlerin ise birbirini kesen "şarkı çizgileri" vardır.

Şarkılar aborijin halkına topraklarının tapu senedini verir, çünkü şarkıya sahip olan ve bir bölgenin şarkısını söyleyebilenler o bölgenin haklı sahipleridir. Toprağın insana sahip olduğunu ve belirli bir toprağı betimleyen şarkıyı bilenlerin o topraklara ait olduğunu söylemek daha doğru olur. Bir bölge bir kandaş grubu için kutsalken, başka bir bölge başka bir grup için kutsal olabilir. Bazı bölgeler erkekler için kutsaldır, bazıları da kadınlar için, bazı bölgeler de herkes için kutsal

olabilir. İnsanlar topraklarına şarkı çizgileri aracılığıyla bağlı kalır, aynı bir fetüsün annesine eteneyle bağlı olması gibi. Şarkıyı bilmek, o insanın o toprak parçasından sorumlu olduğu anlamına gelir, çünkü o toprakların şarkısını bilenler o toprağa nasıl bakacaklarını ve orada nasıl yaşayacaklarını da bilirler.

Avustralya'nın aborijin tarihi büyük oranda görmezden gelinmiştir. Aborijin yazar Sally Morgan, bunu, kendi halkının tarihini kişisel olarak aradığı *My Place* kitabında kavramıştır. Kitapta karakterlerden biri şöyle der: "Tarihimizin büyük kısmı kayboldu, halkımız bir şey söyleyemeyecek kadar korkuyor. Tarihimizde ulaşamadığımız çok şey var hatta.

Modern bilimcilere göre, aborijinler Avustralya'ya yaklaşık kırk bin, ya da büyük olasılıkla elli bin yıl önce geldiler. Bu açıklamaya göre, Rüyazamanı iki bin kuşak kadar önce, aborijinlerin ataları olasılıkla Güney Asya'dan oraya geldiklerinde başladı. Bu dönemde dünyadaki nemin büyük kısmı Arktik ve Antartika'nın büyük buz tepelerinin içinde saklıydı ve okyanuslar bugün olduğundan çok daha alçaktaydı, dolayısıyla dünyanın belli başlı kara kütlelerinin birçoğunu birbirine bağlayan kara köprülerin ortaya çıkışına olanak sağlıyordu. Kuzey Amerika uzak kuzeyde, bugün Bering Denizi denilen yerde Asya ile birleşiyordu. Avustralya, Yeni Gine ve Tazmanya ile birleşikti ve Endonezya'nın birçok adası Asya anakarasına bağlıydı. Kara kütleleri arasındaki mesafenin azalmasıyla birlikte aborijinlerin ataları sandalla ya da bir yüzer cismin üstünde oraya geldiler. Rüyazamanı hikâyeleri Avustralya'nın uzak kuzeyinde başladı ve güneye doğru ilerledi. Bilimciler ilk aborijinlerin izlediği genel yolun da bu olduğunu düşünmektedir.

Kayıp Geçmişimin İzinde, Çev.: S. Gürtuna, Sistem Yay., 2001.

İnsanlar Avustralya'ya geldiği sırada biyolojik olarak modern hale gelmişlerdi; bugünkü insanlar gibi *Homo sapiens* idiler. Hayli gelişmiş bir insan kültürüyle oraya vardıkları açıktır. İnsanlar iki milyon yıl kadar önce temel avcılık ve toplayıcılık aletleriyle birlikte oraya geldiler: toprağı kazma sopası ve taşıma kabı, mızrak ve mızrak atıcı ve de fırlatma çubuğu yani bumerang. Bu aletler dünyadaki tüm yiyecek bulmak için uğraşan insanların standart aletleri olarak işlev gördü, ama dünyanın geri kalan kısmında alet seti değişmeye devam ederken, aborijinlerin seti binyıllar boyunca görece sabit kaldı.

Bumerang aborijinler için önem açısından okdan ve kazma çubuğundan sonra geliyordu ve tipik aborijin grubunun yediği yiyeceğin yüzde biri için bile hiç dikkate alınmadı. Avustralya'nın birçok bölgesinde kullanılan fırlatma çubuğu geri dönmüyordu. Avcı bu çubuğu bir kangurunun bacaklarını vurmak ya da avlayıp düşmesine neden olmak için fırlatırdı. Geri dönen bumerangın çok özel bir işlevi vardı ve asıl olarak kıyı bölgelerinde suyun bulunduğu yerlerde kullanılıyordu. Avcı, kuşları ürkütmek için bumerangı fırlatır, kuşlar da kaçarak kıyıda gizlenmiş bekleyen avcılara doğru uçardı. Modern *bumerang* sözcüğünün yerli Avustralya dilinden gelmesine karşın, bu alet yalnızca Avustralya'ya özgü değildir, onun yerini alan çok daha etkili ok ve yayın gelişimine kadar dünyanın her tarafında kullanıldı.

Buz Çağı'nın buzulları eridikçe, yaklaşık sekiz bin yıl önce dünya okyanuslarının su seviyesi yükseldi ve Avustralya bir kez daha Yeni Gine'den ayrıldı. Yükselen sular kıtayı güney Asya'dan ve Endonezya adalarından daha da uzaklaştırdı. Ok ve yay gibi aletlerin icadı Avustralya'ya hiç ulaşmadı.

Hemen tüm aborijinler neredeyse sürekli hareket halinde, göçebe bir yaşam sürdüler, ama keyfi davranmadılar. Dolaşma-

ları belirli bir toprakta çok kesin ve geleneksel modeller izledi. Kıyıya yakın yaşıyorlarsa balık ve deniz ürünleri avladılar, ama kış yağmurları yeni yiyecek kaynakları getirdiği zaman iç kısımlara göçtüler. Çok çeşitli kökler, yumrular, yapraklar, kabuklu yemişler, meyveler ve tohumlar topladılar.

İç kısım, Avustralyalı tarihçi Geoffrey Blainey'nin (1975, 155) "saban sürülmemiş ovaların hasadı" dediği, çok zengin yiyecekleri cömertçe sunuyordu. Aborijinler, bizim herhangi bir günde yiyebileceğimiz kadar çeşitli yiyecekleri yiyordu büyük olasılıkla, ama o gün bulunan yiyecekleri ve hayvanları yemiş olmalılar. Herhangi bir yılda insanların bugün yediğinden çok daha çeşitli bitki ve hayvan yemişlerdi büyük olasılıkla, çünkü yiyecekler mevsimden mevsime, hatta haftadan haftaya muazzam değişiklik gösteriyordu. Kuzeydeki Cape York yarımadasında aborijinler 141 çeşit bitki yiyorlardı (Blainey, 1975, 157). Bunlar arasında on bir çeşit yeşillik, on dokuz farklı kabuklu yemiş ve çekirdek, kırk altı çeşit kök ve inanılmaz çeşitlilikte yetmiş üç farklı meyve vardı. Ayrıca çok çeşitli hayvanlar, kuşlar, sürüngenler, balıklar, böcekler ve tırtıl da yiyorlardı.

Avustralya'nın güneyinde, Melbourne civarında, modern başkent Victoria'da çoğumuzun yiyebilecek kadar tanıdığımız çok az yerli bitki vardır. Adları çoğunlukla yiyeceğin tadı konusunda bizi yanıltır, çünkü modern adları koyan Avrupalılar, bu bitkileri insanlar için potansiyel yiyecekten ziyade can sıkıntısı olarak görüyordu genellikle. Ama aborijinlere göre bölge sazotu kökleri, yabani tatlı patates, eğrelti otu türü, otağacı sürgünleri, eşek marulu, latin çiçeği yaprakları, karanfil-kuzukulağı, suotu, *lillypilly* meyveleri, yabani ahududu, *pigface* meyvesi, kanguru elmaları, mantarlar, yerli domalanlar, yerli kirazı ve çok çeşitli başka yiyecekle doluydu. Bölgedeki aborijinler yılın büyük kısmında bol miktarda balık, yılanba-

lığı ve kangurunun yanı sıra daha küçük hayvanlar stokuna da sahipti.

Kıtanın iç kesimlerinde, Avrupalı çiftçilerin bugün bile ürün yetiştirmeyi başaramadığı Alice Springs gibi yerlerde, yerli halk bizim çöl dediğimiz yerde görece bolluk içinde yaşadı. Avcı-toplayıcı aborijinler yalnızca yiyecek değil, kuru bölgede az bulunan nemi sağlamak için de hangi bitkiyi ekmeleri gerektiğini biliyorlardı. Şubat ayında çalılardan çalı muzu denilen küçük kabukluları toplar ve çiğ çiğ yerlerdi; bunların küçük, acı salatalık benzeri ferahlatıcı bir tadı vardır. Kadınlar çalının köklerini kazıp çıkarmayı biliyordu; bunların köklerinde güvenin tombul, beyaz kurtçukları yaşar. Yeraltında, onu koruyan kökün içinde yaşayan kurtçuklar, nemli protein ve yağ paketleridir. Taze ve henüz canlıyken ağıza atılan kurtçuklar, pişirilseler kaybolacak nemi korurlar ve tatları tereyağlı kremadan biraz daha güçlü bir tattır. Öteki kurtçuklar daha çok ıslak hindistan cevizi ya da doğranmış havuç tadı verir. Aborijinler, bal nektarıyla dolu şiş karınları olan bal karıncalarını yerler. Karıncaları ağızlarına atarak kafasını koparırken tatlı bir atıştırmalık yapmış olurlar.

Avustralya'da iki yüzden fazla kurbağa çeşidi vardır ve bunların birçoğu hem et hem nem sağlar. Kuru mevsimde çölde yaşayan aborijinler, çamurun derinlerine gömülü su-tutan kurbağaların (*Cyclorana platycephalus*) işaretlerini arar. Bu kurbağalar ancak şiddetli yağmurlar sırasında beslenmek ve çiftleşmek için ortaya çıkar, sonrasında iribaşlar küçük gölcüklerde hızla büyür, ardından da bir sonraki şiddetli yağmuru bir-iki yıl beklemek üzere tekrar çamura gömülürler. Uykuya yatan kurbağalar kapalı deliklerde su tutarlar, ayrıca vücutlarında bulunan büyük bir kesede su depolarlar. Aborijinler çamuru birkaç santim kazar, kurbağayı çıkarır ve suyunu içerler.

Avustralya'nın her yerinde kadınlar *coolamon*'lar, yani maşrapa olarak kullanılan küçük olanından yürüyemeyecek kadar yorulmuş olan çocuklara beşik yapılan büyüklerine kadar çeşitli boyutlarda eğik tahta ya da ağaç kabuğundan tepsiler taşıyordu. Neredeyse her an yanlarında bir *coolamon* vardı, böylece rastlantıyla gördükleri bir yiyecekten hemen yararlanabilirlerdi. Yiyecek toplama işi bu şekilde günün tüm faaliyetlerinin içine yedirilmiş oluyor ve ailesini tarladan topladığı yiyeceklerle ya da bir işte çalışıp kazandığı parayla besleyen bir kadının gereksindiğinden çok daha az özel zaman tüketiyordu.

Az çok tipik bir yiyecek arama günü 7 Ekim 1948'de, hayli geleneksel yaşam süren son gruplardan birinde kaydedildi. Kadınlar güne bir ağaç gövdesinde kıstırdıkları *bandicoot*'u çıkarıp kafasını ezerek başladı. Sonra erzaklarına *goanna*** ekklediler, birkaç tatlı patates topladılar, neredeyse kurumuş bir gölcükten biraz balık aldılar, bal karıncalarını kazıp çıkardılar ve bir çay yatağı kenarında yetişen bağdan epeyce kök topladılar. Yiyecek toplama işini öğleden önce bitirdiler, ama ateş için biraz yakacak toplamaları gerekiyordu. Erkeklerin bir kanguruyu takip edip öldürmeleri kadınların öteki yiyecekleri ve yakacağı toplamasından biraz daha uzun zaman aldı. Araştırmanın kapsadığı iki hafta içinde grubun en humınalı günü buydu (Blainey, 1975, 165); Ekim ayı yılın en kuru ayı ve dolayısıyla yiyecek bulma konusunda en zor zamandı.

Toprak nasıl bulacağını bilenlere o kadar çok yiyecek sunduğu için aborijinlerin depolama ve saklama yöntemlerine ihtiyacı yoktu. Anbar ya da depolama çukurları yapmaya ihtiyaçları yoktu. Yiyecekleri korumak için çömleklere ya da işli

*Büyük bir fare çeşidi. (ç.n.)

**İri bir kertenkele çeşidi. (ç.n.)

sepetlere ihtiyaçları yoktu. Büyük miktarlarda yiyecek taşınası için yük hayvanları olmadığından bir yerden bir yere giderken yükleri ağır değildi. Her mevsimle birlikte toprağın cömertliği başka yerlere kaydığından kalıcı evlere de ihtiyaçları yoktu. Sonsuz bir çember içinde toprakta hareket ediyorlardı ve bu hareket yanlarında taşıyacakları maddi şeylerin miktarını önemli ölçüde kısıtlıyordu.

Tapabilecekleri ya da dekorasyon için kullanabilecekleri çok az eşyaları olan aborijinler, sanatçı yeteneklerinin büyük kısmını kendi bedenleri üzerinde yoğunlaştırdılar. Bedenlerini sıklıkla çok çeşitli renklerde boyuyor, çamurdan saç modelleri yapıyor, bedenlerine tüy, yonda ve çeşitli yapraklar takıyorlardı. Çamur, boya ve öteki süs katmanları bunlarla donanmış kişiyi böceklerden ve güneşin kızgın ışınlarından ya da sabah ayazından koruyordu, ama bu kişiyi özel kılan bir sanatsal havayla uygulanıyordu her zaman.

Aborijinler kendilerini yalnızca boyayıp süslemekle kalmıyor, vücutlarını heykel işler gibi elden geçiriyor, gruplarının geleneği uyarınca bedenlerini farklı şekillerde değiştiriyorlardı. Aborijinler, özellikle erkekler açısından, o grubun bir Rüyazamanı atasının emirlerine ya da yaptıklarına uygun olarak anatomilerini değiştirmek üzere çok çeşitli pratikler geliştirdiler. Batı Avustralya çölünde yaşayan Mardudjara arasında böylesi ilk değişiklik ergenlik çağından önce gelirdi. On yaşlarındaki oğlanlar zorla alınıp çalılara götürülür, orada kesici dişlerinden biri taş çekiç ve keskinleştirilmiş bir çubukla kırılırdı. Oğlan ergenlik çağına girdiği zaman, yaşlılar burun septumuna bir mızrak ucu sokarlardı. Oğlanın hiç acı belirtisi göstermemesi gerekiyordu, deliği büyütmek için mızrak ucu burnun içinde döndürüldüğü ve içine bir şahin kemiği sokulduğu zaman bile.

Birkaç yıl sonra delikanlı hayatının en önemli töreninden

geçerdi: sünnet. Antik Mısırlılar, Museviler, Müslümanlar ve Afrika'daki birçok kabile gruplarında olduğu gibi, oğlanın penisinin üst derisi ya doğumda ya da ergenlikten biraz önce kesilip atılırdı. Günlerce hazırlıktan ve uykusuz geçen yorucu gecelerden sonra aborijin yaşlılar, toprak üzerinde yan yana çömelmiş duran iki erkek akrabanın sırtlarından yapılma canlı bir insanın oğlanı yerleştirirlerdi. Ergenliğe giren çocuk bumerangına dişlerini geçirirken, başka bir erkek penisin üst derisini keser ve herkesin görmesi için yukarıya kaldırır, sonra da hemen yutması için oğlana verirdi (Tonkinson, 1978, 67-79).

Bir yıl sonra delikanlı bir küçük kesip biçmeden, ek bir cinsel organ operasyonundan daha geçerdi: Penisinin alt tarafı yarılırdı. Yarık, eti idrar yoluna kadar derinden keserdi. Penisin yüzeyindeki kesik ve yaranın amacı, üzerinde uzun bir yarık olan emu penisine benzemesiydi. Erkeğin penisindeki uzun kesik, idrarın sıçratılarak yapılmasına neden oluyor ve kontrolünü güçleştiriyordu, ama penis sertleştiği zaman boşalmayı engellemiyordu. Bu tören delikanlıyı erkekleştiriyordu ve bazı aborijin gruplarında erkekler yaşamın aşamalarından geçtikçe bu töreni birkaç kez yaşarlardı.

Avustralya aborijinleri yeryüzünde öteki halklar kadar uzun süredir bulunmaktadır; tarihin başlangıcına zaman olarak bizden daha yakın değildirler. Ama tamamen avcılık, toplayıcılık ve öteki yiyecek tedarik etme faaliyetlerine bağımlı olarak yaşadığı dönemdeki insan yaşamına bir göz atmamıza olanak sağlarlar. Abojirin Avustralya'sında birçok farklı kültür ve dil görürüz, ama aynı zamanda hemen herkesin yaşadığı temel bir yaşam modeli de görürüz. Aborijin Avustralya'sında şehirler, kasabalar, köyler, hatta kalıcı evler yoktur. Aborijinler toprağı sabanla sürmez ya da ekin ekmez ve demiri, bronzu, bakırı, kalayı ya da başka bir metali işlemez. Hayvan gütmez-

ler, hayvanları yük hayvanı olarak da kullanmazlar. Ne yazılı dilleri vardır, ne de tekerlekli araçları.

Onlarınki ideal bir dünya değildir, ilkel bir cennet de değildir, ama kuşaktan kuşağa işleyen ve hayatta kalan bir kültürdür. İnsan tarihinin yüzde 99'unda atalarımız bizim bugün yaşadığımız gibi değil de daha çok aborijinler gibi yaşadı. Aborijinler, yaşam biçimlerinde küçük değişikliklerle, son 200 bin yılın neredeyse herhangi bir zamanında Afrika, Amerika, Avrupa ya da Asya'nın tropikal ve ılıman bölgelerinde Avustralya'daki kadar kolayca yaşayabilirdi.

Bir yaşam biçimi olarak dolaşarak yiyecek tedarik etmek, insanın kendisinden de eskidir ve insanlar bu yaşam biçiminin bazı özelliklerini bir dereceye kadar şempanzeler, Habeş maymunları, goriller ve öteki primatlarla paylaşır. Modern insanların ataları milyonlarca yıl önce dolaşarak yiyecek sağlıyorlardı. İnsan tarihinde görece yakın zamanlara kadar tüm insanlar aynı geçinme modeline sahipti. Bir anlamda tüm insanlar birbirine eş değilse de benzer bir kültürü paylaşıyorlardı. *Anne, kahkaha* ve *et* için farklı sözcükler kullanıyorlardı, ama hepsi aynı temel teknoloji ve hayat biçimine sahipti. Hayvanları ya da makineleri kullanmadan kendi enerjilerini kullanarak yaşıyorlardı; yedikleri şeyleri topladılar, ama ekmediler. Taşıyabildikleri şeylerin sahibi oldular, ama daha fazlasının olmadılar. İnsan kültürü tüm yerkürede hepimizin kendi yiyeceğimizi kendimizin tedarik ettiği dönemdeki kadar bir daha asla türdeş olmadı.

İnsanlar dünya yüzünde yavaş ama ısrarla hareket etti. İleri geri gittiler, daha verimli hale gelen bazı toprakları doldururken fazla kuru, soğuk, ıslak hale gelen ya da bir şekilde davetkâr olmaktan çıkan yerleri terk ettiler. İnsanlar binlerce yıl boyunca buz kaplı Antartika hariç neredeyse tüm dünya üzerinde ısrarla dolaştı durdu. Karalar yer değiştirdikçe, su

seviyeleri yükselip alçaldıkça ve adalar ya da karasal köprüler ortaya çıkıp yok oldukça insanlar da Asya'dan Boğaziçi üzerinden Avrupa'ya, Afrika'dan Cebelitarık Boğazı üzerinden Avrupa'ya, Sibirya'dan Kuzey Amerika'ya ve Kuzey Amerika'dan Sibirya'ya, güney Asya'dan Avustralya'ya ve oradan tekrar geriye gitti geldi. Dünya, son yüzyıllarda alıştığımızdan çok daha yavaş bir hızla işleyen, büyük olsa da tek bir toplumsal sistem oluşturuyordu.

Başka bir gezegenden bilimciler kontrol etmek üzere bin yılda bir dünyayı ziyaret etselerdi, her yerde Avustralyalı aborijinlerin binlerce yıldır yaptığı gibi yaşayan çok durağan ve yavaşça değişen bir nüfus ve kültür bulacaklardı. Uzaylı bilimciler, tüm kıtalardan insanların kültürel açıdan çok türdeş göründüğünü ve herhalde büyük değişimler gerçekleştirebilme yeteneğinde olmadıklarını kolayca varsayabilirlerdi. İnsanlar, kayalar ve sopalarla oynamaktan zevk almaları dışında goriller, orangutanlar, Habeş maymunları ve şempanzeler gibi primat akrabalarından pek farklı görünmemiş olabilirler.

Alice Springs'in aborijinleri, bu yiyecek bulma geçmişlerinden bize oranla zamanda biraz daha az uzaktır, ama birkaç yüzyılla birkaç bin yıl arasındaki fark yeryüzündeki insanların toplam tarihinde küçük bir farktır. Dolaşarak yiyecek toplama insanların geliştirdiği en genel ve kalıcı geçinme modeli olmuştur. On binlerce yıl boyunca ayakta kalabileceğini kanıtlamış tek stratejidir. Hepimiz bu aynı geçmişten henüz yeni çıktık ve hiçbiriniz insanın yaşam biçimindeki ani değişime tam uyum sağlamış değiliz. Üzerlerindeki alkol kokusuyla paçavralar ve pislik içinde oturan aborijinler, bu ani değişim ve yerdeğiştirmeyi bizden çok daha net gösterir, ama bizim kendi "modern" toplumumuz da, daha çok değilse, en az onlar kadar bundan acı çekmektedir.

Öteki kıtalardaki insanlarla kıyaslandığında, Avustralya

aborijinleri son on bin yılda az çok aynı kalınıştır. Buz Çağı onların dünyanın geri kalan kısmıyla temaslarını kesmiş olsa da, uzak kuzeydeki insanların yaşamlarında gördüğünüz büyük toplumsal ve kültürel değişimleri aborijinlerin yaşamında üretmemiştir.

Geç Buz Çağı'nda insanlar birdenbire kültürlerinde büyük ve hızlı çeşitlilikler göstermeye başladı. Yerkürenin uzak kuzeyindeki insanlar insanlık tarihi yolunda kritik bir yol ayrımıyla karşılaştı. Değişemeyenler öldü, deney yapanlar ve kültürlerini çeşitlendirenler hayatta kaldı.

3
Buz Çağı Devrimi

Avcılar uyanmış Amerika'da,
İlk uykularını çoktan uyumuşlar İran'da.
Sir Thomas Browne

St. Paul Adası'nın kürklü ayıbalıklarını görmeden çok önce kokusunu duyabilirsiniz. Yüz binlercesi kıyıda üst üste yığılmışken –bazı yıllar bir milyona bile varır– korkunç bir koku yayarlar: morslar, foklar, hatta kıyı balinalarına özgü deniz memelisi kokusu; çürüyen balık ve deniz yosununun, dışkı ve idrar kaplı kayaların, plasentanın ve Bering Denizi'nin soğuk sularında sisli yaz mevsiminin neredeyse hep görünen aına puslu ışığında çürüyen, ayaklar altında çiğnenmiş ayıbalığı yavrularının kokusu. Yağmur yağmadığı zaman bile, ayıbalıklarının Bering Denizi'nden esen sürekli serin havaya vuran ılık nefesi yüzünden ayıbalığı meskenlerinden türlü renklerde bir pus yükselir.

Hayvanların kokusu ile, eşini arayan ve öteki erkekleri korkutup kaçırmak için aralıksız havlar gibi ses çıkaran yarım milyon erkek kürklü ayıbalığıyla, sürekli ilgi ve yiyecek için ağlayan yavrularını arayan öteki yarım milyon dişi ayıbalığının neredeyse acı veren gürültüsü birbiriyle yarışır. Kadın Aleut efsaneleri, kürklü ayıbalıklarının çıkardığı sesler çok yüksek

olduğu için, gürültünün, Aleutians'daki Unimak Adası'ndan bir Aleut olan Igadik'in yoğun sis içinden Amig adını verdikleri Pribilof Adaları'nı keşfetmesine yol açtığını iddia eder. Çok daha sonra, 1787'de, aynı yüksek gürültü, Aleut'ların anlattığı gizemli ayıbalığı adalarını sisli okyanusta arayan Rus kâşif Gerasim Pribylov'un da dikkatini çekti.

Bugün kürklü ayıbalığı meskenlerinin bulunduğu sahillere ister sudan ister karadan yaklaşılsın, önce hareımlerini koruyan ya da dişisini arayarak uzaklarda devriye gezen dominant erkeklerin gürültüsü duyulur. Bir mil kadar karanın içine giren eşsiz erkekler dişi ayıbalığı arar ve kendi bölgelerini öteki erkeklere karşı savunur. Birbirlerine havlar gibi bağırırlar ve sahil boyunca, tekleyerek çalışan çim biçme makineleri gibi çıkan uzun bir dizi halinde derin, boru gibi geğirmeler patlatırlar.

Erkek kürklü ayıbalıkları hemen hiçbir şeyden korkmaz. Onlara göre tüm yaşayan canlılar iki sınıftan birine girer adeta: potansiyel erkek ya da potansiyel rakip. Sahile gelen, tilkiden daha büyük bir canlı, eşi olmayan erkeklerin hemen ilgi nesnesi olur, ya yeni gelenle eşleşmek ya da onu korkutup kaçırmak isterler. Ağırlıkları üç yüz kiloya kadar çıkabilen kıdemli ayıbalıklarından oluşan grup başkanları bölgelerini aylar boyunca devriye gezerek korurken hiç durmadan havlar gibi bağırırlar. Bu süre içinde bir kez bile yemek yemek için durmaksızın ve yalnızca ara sıra bir iki dakikalık dinlenmelerle, fiziksel yorgunluktan yavaş yavaş erirler ve bir yaz boyunca süren yeniden üreme mücadelesinde ağırlıklarının yarısını kaybederler.

Her bir grup başkanının çevresinde dişilerden oluşan bir harem vardır. Kıyıya varılan ilk günde tüm olgunlaşmış dişiler, bir yıl önce gebe kaldıkları yavruları doğurur. Doğurur doğurmaz, bölgesine girdiği başkan onunla bir daha çiftleşir ve bir

sonraki yıl için onu gebe bırakır. Bir dişi kürklü ayıbalığının üç yaşında olgunlaştığı ve on beş yaşına kadar yaşayabileceği düşünülürse, yetişkin yaşamının yüzde 80'ini gebe geçirmektedir. Gebe olduğu sürenin büyük kısmında aynı zamanda en küçük yavrusunu besler.

Binlerce kara yavru kıyıda üst üste yığılır, ardından da yüz binlerce dişi ayıbalığı doğurmak için kıyıya çıkar. Anne beslenmek için denize gittiğinden hemen yavrusunu dokuz güne kadar çıkan süre boyunca terk eder. Anne kendisini, yavrusunu ve fetüsü beslemek için çok miktarda proteine ihtiyaç duyar. Bazen besleyici süt üretmek için yeterli balık bulmak üzere okyanusta iki yüz mil kadar uzağa gitmesi gerekir, sonra bu sütü yavrusuna getirir. Son yıllarda bölgeyi ticari balıkçı filolarının işgal etmesi ve aşırı balık avlamaları yüzünden dişi ayıbalığının yeterli balık bulmak için yaptığı seyahatler çoğunlukla daha da uzun sürmektedir. Bir yaz süresi içinde bu tür bir düzine beslenme seyahati yapmak zorunda kalabilir ve her yolculuğu, döndüğü zaman yavruları için artan bir beslenmeyle sonuçlanır. Yavrunun beslenme sayısı dişlerinde artan halkalarla kalıcı şekilde işaretlenir, aynı ağaçlardaki büyüme halkaları gibi. Yaz sırasında kumsal, annelerine seslenen ve içgüdüsel olarak kendi yavrularından başkalarını reddeden öteki dişileri emmeye çalışan yavrularla dolar.

Bazen Ayıbalığı Adası denilen St. Paul Adası en geniş noktasında yalnızca sekiz mil genişliğinde ve on dört mil uzunluğundadır, ama beş Pribilof Adaları'nın en büyüğüdür. Küçük adalar grubu, Alaska ile Sibirya kıyıları arasındaki bir dizi volkanik tepeler olarak Bering Denizi'nde bulunur, ama en yakın anakaradan üç yüz mil uzaklıktadır ve Aleutian Adaları'nın kuzeyindedir. Aleutian Adaları'nın uzak kuzeyinde ama St. Lawrence Adası'nın güneyinde yer alan Pribiloflar, Bering Denizi'nde en uzakta bulunan adalardan bazılarıdır.

Adalarda ne ağaç vardır ne de çalı. Yazın, diz seviyesine bile ulaşmayan yabani kereviz ve kıyı çavdarı da dahil olmak üzere zemini yeşil tundra otları katmanı kaplar. Her bir ada, aralarında yabani çiçeklerle –sarı arktik gelincikleri, kara hindiba ve ambrosianın yanı sıra beyaz papatyalar, narin Bering sıçankulağı, mavi bakla ve eflatun bitotu– renklenmiş beneklerle süslü tek bir büyük çayırdır. Adanın otlarla ve çiçeklerle kaplanmamış tek kısmı, adada çıkarılan volkanik bir çakıl olan kızıl cürufla kaplanmış yollardır. Sarp kayalıklar kuşlara beslenme bölgeleri sağlar ve zengin Arktik suları yılın farklı mevsimlerinde iki yüz kuş çeşidini kendisine çeker –karabataklar, kalın gagalı *murre*'ler, boynuzlu ve sorguçlu martılar, kızıl bacaklı martılar ve pembe ispinozlar işlek adada birbiri ardına pike yaparlar.

Açık denizlerde yaşayan ayıbalıkları yılın büyük kısmını denizde geçirir, ama yazın öteki üç memeli türüyle adaları paylaşır. Küçük ren geyiği sürüleri ada üstünde yaşar ama kürklü ayıbalıklarıyla çok az ilişkileri vardır, ama ayıbalıklarının hem tilkilerle hem de insanlarla yakın ilişkileri bulunur. Kürklü ayıbalıkları, beslenme bölgelerini, kıyıda devriye gezen ve ölü yavrularla yetişkin ayıbalıklarının kalıntılarını ve kıyıya vuran balıkları yağmalayan arktik tilkilerle paylaşır. Tilkilerle ayıbalıkları milyonlarca yıllık etkileşim sonrasında, bu kadar yakın bir karşılıklı bağımlılık içinde yaşarken bile birbirlerini görmezden gelmeye alışkın gibidir.

Arktik tilkinin öteki hayvanlara yönelik korkusuzluğu insanlara kadar bile uzanır, muhtemelen insanlar tilkiye bir deri bir kemik ayıbalığından başka bir şey gibi görünmemiştir. Kumsalda yürüyen biri olursa, tilki onu yalnızca birkaç adım ötesinden daireler çizerek takip eder. Tilki büyük bir memelinin küçük bir balık düşürmesini, bir kabuklunun içini açmasını, bir kayayı devirmesini ya da bir tür yiyecek karıştır-

masını bekler. Tilkilerin meraklılığı, Vitus Bering'in kazazede mürettebatını, Bering Denizi'nde Kamçatka Yarımadası'nın biraz doğusundaki Komandorskiye (Komutan) Adaları'nda kışı geçirmek için konakladıklarında neredeyse deliye çevirmişti. Tilkiler denizcileri sürekli rahatsız etmiş, hatta koklamış, üstlerine tırmanmış ve uykularında altlarını kazmaya çalışmışlardı. Ruslar günde ne kadar çok tilki öldürmeyi başarırsa başarsın, ölülerin yerini almak üzere yenileri gelmişti. Meraklı, sinir bozucu tilkiler, çevrenin getirdiği zorluklarla zaten zayıflamış sinirleri daha da bozmuş ve mürettebattan bazıları çıldırmıştı.

Ruslar orada kış boyunca bulundukları için, tıpkı St. Paul'de yaptıkları gibi yazın adada beslenen büyük kürklü ayıbalığı sürülerini görmediler, ama çok geçmeden ayıbalığı adalarından birinde olduklarını çıkardılar. Bering o adada öldü, daha sonra adaya onun adı verildi ve bu ücra kaya çıkıntılarına kadar onu takip eden Ruslar, Rus Devrimi'nden önce neredeyse tüm kürklü ayıbalıklarını öldürdüler.

Kürklü ayıbalıklarıyla insanlar arasındaki ilişki epey karmaşık oldu. St. Paul'de yaşayan beş yüz Aleut, geçimleri için her zaman bir şekilde ayıbalığına bağımlı olmuştu. Yalnızca etini yemekle kalmazlar, gövdesinin de çeşitli kısımlarını kullanırlardı. Ayıbalığının yağı lambalara yağ olurdu, iç organlar bile su geçirmez giysiler dikilmesinde kullanıma girerdi. Yerel halk hâlâ çok sevdikleri özel bir tatlıyı yapmak için kanatları saklardı. Bir beyzbol sopasının şekline ve yoğunluğuna sahip, boyu 70 santime kadar çıkabilen penis kemiği için bile bir kullanım yeri buldular. *Oosik* adını verdikleri kemiği fildişinin işlenmesine çok benzer bir şekilde oyarlar ya da Çin tıbbında kullanılması için ve oraya uğrayan denizcilere ve turistlere farklı bir eşya olarak *oosik*'i satarlar.

İngilizce'de, bir köpekle bir aslanın ortak noktalarından

biraz daha fazla ortak noktaya sahip, geniş bir yelpazedeki bu deniz memelileri için yalnızca tek bir sözcük vardır: *seal*. Hayvanat bahçelerinde yüzen, çemberlerin içinden atlayan ve burunları üzerinde dengede top tutan sevimli küçük hayvanlar genellikle kıyılarda yaşayan ve bazen deniz köpeği denilen ayıbalıklarıdır. Pribiloflar'ın ayıbalıkları çok daha büyük olur ve onlara kürklü ayıbalığı denir, ama "deniz ayısı" olarak çevireceğimiz Almanca adları onlara çok daha uygun ve açıklayıcıdır.

Bu adın işaret ettiği gibi, kürklü ayıbalıklarının en değerli kısmı, modern hükümetler ticari kürklü ayıbalığı avcılığını ve kürk satışını kısıtlayana kadar kürküydü. Santimetrekare başına yaklaşık 200 bine kadar çıkan ince kıllarıyla kürklü ayıbalığı dünyadaki en sıcak hayvan kürklerinden biriydi. Aleutlar botlarını ve öteki dış giysilerini kürkten yapar ya da Ruslara ve daha sonra Amerikalı tüccarlara kürk satardı.

Aleutlar artık kürk ticareti yapmıyor, ama St. Paul'de kişisel tüketimleri için yılda bin beş yüz ile iki bin arasında ayıbalığından yararlanırlar. St. Paul yerlilerinin sahibi olduğu ve işlettiği bir ekonomik kurum olan Tanadgusiz Şirketi tüm süreci ve etin üyelerine dağılımını denetler.

Erkekler yazın belirlenen günlerde ayıbalığı meskenlerine gelir ve uzun direkler kullanarak grubun en dışında yaşayan eşsiz erkeklerin bir kısmını biraraya toplarlar. Yavruları, süt veren dişileri ve beslenen grup başkanlarını rahatsız etmemek için, bu bekâr erkekleri ötekilerden ayırarak meskenden hayli uzak bir ölüm tarlasına sürerler. Avcılar ayıbalıklarını uygun büyüklükte küçük sürülere ayırır ve çok küçük ya da çok büyük olanları ayırarak denize geri dönmelerine izin verirler.

Avcılar büyük plastik bantlar ya da okyanustaki ağların tuzağına düşmüş olan ayıbalıklarını da büyüklüklerine ya da cinslerine bakmaksızın ayırırlar. Eskiden avcılar böyle ayıba-

lıklarını temizlemeye çalışırlardı, ama bu sürecin hem insanlar hem de ayıbalıkları için çok tehlikeli olduğu ortaya çıktı. Şimdi avcılar yaralı ayıbalıklarını etraflarını saran plastik nedeniyle yavaş, acılı bir ölüme terk etmektense öldürüyor.

Her bir avcının belirlenmiş bir görevi vardır ve hep birlikte ayıbalığını hemen öldürür ve derisini yüzerler. "Sürüyü bölen", ayıbalığının başına uzun bir direkle vurarak bayıltır, "delici" bıçakla hemen kalbini delerek hayvanı anında öldürür. "Parçalayıcı" ayıbalığının gövdesinin çevresinde ve tam ortasından aşağıya doğru kesikler atar. Bir "barmen" ayıbalığını yere sabitler ve üç "çekici", kısa iplere bağlı, "kıskaç" denilen kelepçelerle kürkü hayvanın leşinden çıkarır. Tüm süreç, sanayi montaj hattı ya da et paketleme yerlerinin verimliliğiyle işler.

St. Paul'deki bazı yaşlılar tüm bir ayıbalığının derisini bir dakikadan az sürede yüzebileceğini iddia etmektedir. Hayvanın yüzülmüş ama sıcak kırmızı etiyle beyaz yağı ıslak, soğuk St. Paul havasında dumanı tüterek soğur. Küçük oğlan çocukları *oosik*'i ve sert yerleri çıkarır ve iç organları keserek tilkiler için yapılmış özel yerlere bırakır. Ayıbalığı avcıları hayvan leşlerini bir kamyonun arkasına yükledikten sonra sipariş veren kadınların kapı önlerine bırakır.

Yalnızca birkaç onyıl önce olanlarla kıyaslandığında, günümüzün ayıbalığı avı mütevazı bir olaydır. Hâlâ St. Paul'deki yaşamın kültürel açıdan önemli bir parçasını oluşturur ve orada yaşayan halka önemli bir geleneksel yiyecek sağlar, ama adanın öteki ticari faaliyetlerine göre çok daha az zaman almaktadır. Adanın yerli kooperatifi, çeşitli soğuk su balıklarını işleyen Japonlara fason üretim yapan bir konserve imalathanesi çalıştırır. Aleutlar, Japonlara fason üretim yapmaya karar verirken, Japonların yönetim becerilerinin hepsine yetecek iş sağlayacağını düşündüler, ama tam tersine Japon işadamları

Filipinli işçiler getirdi. Bu işçilerin becerileri daha yüksekti, ucuz barakalarda yaşıyorlardı ve daha düşük ücrete uzun saatler boyunca çok sıkı çalışıyorlardı. Yerli kooperatifi, okulu ve öteki kamu hizmetlerini yönetir. Aynı zamanda bir düzine odası ve iki banyosuyla adanın tek otelini işletir.

Aleutlar, her yıl az sayıda büyük erkek tüylü ayıbalıklarını işlemek, deniz kuşlarının yumurtalarını toplamak ve öteki deniz canlılarını, hatta yabani kerevizleri toplamakla antik bir geleneği korur: bir zamanlar şimdi gezegende yaşayan herkesin atalarını içeren bir avcılık ve toplayıcılık biçimi. Aleutların toplayıcılığı, dolaşarak yiyecek tedarik eden Avustralyalı aborijinlerden iklim ve koşullar itibarıyla farklıdır, ama beceri olarak pek farklı görünmez.

St. Paul, ayakta kalan Aleut topluluğunun en büyük ve en kuzeyde olanıdır; kuzeyinde ayakta kalan en büyük Eskimo topluluklarından birine mesken olan St. Lawrence Adası vardır. Eskimolar kürklü ayıbalıkları ve morslardan daha da büyük hayvanlar avlarlar. St. Lawrence yerlileri, Arktik kıyısındaki öteki yerliler gibi, uzunluğu iki metreye kadar çıkan ve genellikle bir ton ağırlığında olan dev bowheadler gibi balinaları avlarlar. Balinanın başı uzunluğunun üçte birini oluşturur ve çok değerli balin* ile doludur. Bu madde balina başına ortalama yaklaşık yedi yüz elli kilodur ve onu ticari balinacılık sanayinin favori avı haline getiren yaklaşık yüz varil yağ demektir. Eskimo balinayı eti, yağı ve balin ya da kemik gibi yenilemeyecek ürünleri için avlar; ticari satış için avlanma yapmazlar.

Aleutlarla Eskimoların aborijinlerden farkı, Arktik avcılarının megafauna, yani büyük memeliler avcılığında uzmanlaşan özel bir avcı ve toplayıcı türüne dahil olmasıdır. St. Paul'ün

*Balinanın ağzında oluşan elastik bir madde. (ç.n.)

dört bir yanında, toprakta açılmış büyük çukurların üstünde balina kaburgaları görülür. İnşaatta kullanılacak kereste bulunmayan bu ağaçsız adada Aleutlar *baraba*'larını, yani çukur-evlerini, kiriş olarak balina kemikleri kullanarak sıcak ve işlevli evlere dönüştürmüştür.

Küçük Arktik avcı grupları bugün de Buz Çağı'ndan kalma binlerce böyle küçük grubun kalıntıları olarak hayatta kalmıştır. Eskiler Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da zamanlarının dev mamutlarını ve *mastodon*'larını* avlardı. Küçük taş alet setleri kullanarak dünyadaki en büyük hayvanları yere yıkarlardı. Toprakla ve avlarının tüylü postlarıyla kaplı büyük çukur-evlerinin destekleri olarak dev hayvanların kaburgalarını ve dişlerini kullanırlardı.

Tıpkı bir *mastodon*'u öldürmek için işbirliği içinde bir avcı grubunun gerekmesi gibi, balinanın büyüklüğü de tek tek kişiler tarafından değil, avcı grupları tarafından avlanmasını gerektirir. Muazzam büyüklükte ölü hayvanı kıyıya çekmek ve parçalamak için, hayvanı bizzat avlayanlardan çok daha fazla işçiye ihtiyaç vardır. Aleutların kürklü ayıbalıklarını avlayıp işlemek için ekip çalışmasına ve uzmanlaşmaya ihtiyaç duymaları gibi, Eskimolar da balinayı yakalayıp işlemek için aynı komün çabasına ihtiyaç duyar. Bugün Eskimolar dıştan motorlu araçlar, telsizler, metal zıpkınlı silahlar ve avcılığı kolaylaştıran öteki modern teknolojiyi kullanır, ama bunları uygun olan yerlerde kendi geleneksel teknolojileriyle birleştirirler. Hâlâ esnek, deri kaplı botlarını kullanırlar, çünkü bu botlar buzlu sularda tahta, metal ya da fiberglas olanlardan çok daha iyi işlev görür. Dıştan motorlu botların gürültüsü ve hareketi avı kaçırttığı için kürekli kayıklarını, hatta bazen sallarını kullanırlar. Avlanmadan sonra, artık gürültü önemli olmadığı ve

*Yalnız fosili bulunan mamuda benzer bir fil. (ç.n.)

avlarıyla birlikte bir an önce evlerine dönmek istedikleri için motorlu araçlar kullanırlar.

Arktik, yeryüzünde insanların yerleştiği sonuncu büyük ekolojik bölgedir. Yüzbinlerce yıl boyunca, dolaşarak yiyecek toplayan ve küçük hayvanları öldüren insan grupları dünyanın geri kalanında gezinirken, Arktik'in muazzam hayvan kaynakları görece yalıtılmışlık ve sakinlik içinde gelişti. Büyük ren geyiği, misk sığırı ve *caribou* sürüleri karada gezinirken büyük ayıbalığı, mors ve öteki deniz memelisi grupları kıyılarda yaşıyordu. Bu büyük hayvanların ara sıra ortaya çıkan suda köpekbalığı ya da karada kurtlar ve kutup ayılarına yem olma dışında bir endişeleri yoktu. Yüzbinlerce yıl boyunca Arktik'te hiçbir insan avcılık yapmadı, çünkü uzun ve sert kışa dayanamıyorlardı.

Arktik'teki büyük hayvanların güvenliği insanlar Arktik'e geldikleri ve onu fethetmenin bir yolunu buldukları için değil de Arktik insanların yaşadığı yere doğru hareket ettiği için değişti. Buz Çağı yaklaşık 75 bin yıl önce, Arktik bölgesi güneye, ılıman bölgelere doğru genişlediği zaman başladı. Buz Çağı yavaş yavaş ve dalgalar halinde, binlerce yıllık ısınma ve soğuma süreleriyle geldi. Eskiden ılıman iklimlerde yaşayan insanlar ya oradan kaçmak ya kendilerini yeni iklimde yaşamaya yavaş yavaş alıştırmak ya da ölmek zorunda kaldılar. Farklı bölgelerde farklı derecelerle herhalde üçünü de yapmışlardır. Kışlar çok yavaş uzadığı ve daha soğuk olduğu için insanların kendilerini değişen ortama uyarlama, yeni beceriler, aletler ve başa çıkma mekanizmaları edinecek zamanları oldu.

Arktik'te yiyecek sağlama olanakları, uzun Buz Çağı yüzyılları boyunca olduğu kadar yetersizdir. Çok soğuk bölgeler-

*Bir tür ren geyiği. (ç.n.)

de hayatta kalabilmek için insanların avcılık yapması gerekir. Küçük yemişler, kökler ve öteki bitkiler sağlayan yaz mevsimi kısa sürer ve verdiği hasat, tropikal, hatta ılıman iklimli bölgelerin muazzam ürünüyle kıyaslandığında son derece önemsizdir. Arktik'teki kısıtlı yenilebilir bitki arzı yılın büyük kısmında görülmez. Küçük hayvanlar yuvalarına girerek kaybolur ve buz tabakası balık avlamayı güçleştirir. İnsanların, vücutlarının enerjiye dönüştüreceği büyük miktarlarda kaloriye ihtiyacı vardır. Bu yüzden büyük miktarda yağlı et tüketmeleri gerekiyordu, çünkü yağ birim başına öteki gıda kaynaklarından daha fazla kalori verir. Bu miktarda et elde etmenin en verimli yolu, birçok küçük hayvan peşinde koşarak çabayı bölmek yerine avcılık becerisini ve enerjisini birleştirip birkaç büyük hayvan avlamaktır.

Buz Çağı bittiğinde insanlar Arktik'e uyum sağlamıştı. Arktik bölgesi Kuzey Kutbu'na doğru tekrar geri çekildikçe ve onunla birlikte büyük hayvanlar kuzeye hareket ettikçe, artık uzun ve keskin kıştan yılmayan insanlar da onları izledi. Buz Çağı'nda hayatta kalmayı başaracak kültür ve teknolojisi olan insanlar artık her yıl dokuz ay süren kışta da hayatta kalabiliyordu. İnsanlar henüz Arktik'te tropikal bölgedeki kadar kalabalık olarak yaşama yeteneği geliştirememişlerse de, Kuzey Amerika'nın Aleutları ve İnuit'i, İskandinavya'nın Sami ya da Lapp'leri ve Koryak, Yakut, Evenk, Nenet ve Çukçi gibi değişik kuzey Sibirya halkları da dahil olmak üzere çok çeşitli insanlar buraları yurtları kabul etti.

Büyük hayvanlar avlama becerilerinin gelişmesi, insanların geçim tarzlarında büyük bir değişimin işareti oldu. Yalnızca yiyecek sağlamak için dolaşmaktan daha karmaşık modern topluma geçişi başlattı, ama insanların bu muazzam teknolojik, toplumsal ve zihinsel devrimi yapmalarından önce, bazı büyük aletler ve hatta insanların bugüne kadar yaptığı bazı

en küçük aletleri de kapsayan yeni bir alet seti geliştirmeleri gerekiyordu.

Avcılık, insanların birçok başka hayvanla paylaştığı bir faaliyettir. Bu anlamda insanların ataları, insan olmadan çok önce avcı oldular. Avcılığın erken biçimlerine yağmalayıcılık demek daha doğru bir tanım olabilir, çünkü insanlar aslanlar, kurtlar ve öteki daha etkin ve öldürücü avcı hayvanların öldürdüklerinden kalan et parçaları ve kemikler için akbabalar ve sırtlanlarla savaşırdı. İnsan, genelleşmiş bir memeli olarak, birçok şeyi yapmaya donanımlı, ama hiçbirini çok iyi yapacak durumda olmadan geldi. İnsanlar koşabilirdi ama bir köpek, bir kedi, bir at, bir tavşan ya da *bradybus** dışında neredeyse bütün öteki hayvanlar kadar hızlı koşamazdı. İnsanın güçlü bir çenesi ve dişleri vardı, ama kaplan, kurt, ayı ve aslanınkiler kadar güçlü kuvvetli değildi. İnsanların yemiş toplarken kusursuz olan ve diğer parmaklarla uçları birleşebilen başparmaklarıyla kavrayıcı elleri vardı ama bir ayının güçlü pençeleriyle kıyaslandığında savaşta çok iyi değillerdi.

İnsan avcı yaşamına pek uygun değilmiş gibi görünüyor, bitki türü yiyecekleri toplasa ve arada bir köpekten bir parça et çalsa daha iyi olurdu herhalde. Bununla birlikte, dezavantajlarına karşın ya da belki bu dezavantajlar nedeniyle, insanlar yavaş yavaş şaşırtıcı bir alet seti geliştirerek yeryüzündeki en büyük hayvanları avlayıp öldürme olanağına sahip oldular.

İnsanların kolları bir ayının kollarının gücünden ya da hatta bir fil hortumunun gücünden yoksun olsa da, havada fırlatılabilen sopalar ya da kayalar kullanarak güçlerini artırmayı öğrendiler. Çiğ etin ateşin üzerinde pişirilerek yenilir hale getirilebileceğini öğrendiler. Ucu hafifçe yakılarak sopaları daha keskin ve sert hale getirebiliyorlardı. Ateş aynı zamanda

*Bir tür yakalı tembel hayvan. (ç.n.)

insanları ısıtıyor ve böylece daha da soğuk bölgelerde daha da uzun sürelerle avlanmalarına, hatta yaşamalarına olanak sağlıyordu.

İki milyon yıl önce insanların ataları Afrika'da çoktan kaba taş doğrayıcılar kullanmaya başlamıştı, ama insanların megafauna avlamalarına olanak sağlayan alet setinin evrimi milyonlarca yıl aldı. İlk doğrayıcılar, kabuklu yemişleri ya da deniz kabuklularını kırarak açmakta ya da içindeki tatlı iliği elde etmek amacıyla kemikleri parçalamakta biraz daha işe yaramaları için biraz işlenen kayalardan başka bir şey değildi. Bunlar, bir sapa bağlanabilen ve fil öldürmekte kullanılan ince, keskin olacak şekilde yontulmuş bıçaklardan çok çok uzaktı.

İlk ataların kayaları, sopaları ve öteki doğal yoldan ortaya çıkmış şeyleri kullanmaları insanları öteki hayvanlardan önemli ölçüde ayırmıyordu. Susamurları kabukları kırıp açmak için kaya kullanır, şempanzeler yaprakları dallardan ayırır ve termitleri deliklerinden çıkarmak için kullanır, hatta leoparlar gibi avcı hayvanlara sopa attıkları bile bilinir. İlk insanlar için alet yapımı, yaprakları ya da kabuğu ağaçtan ayırmak ya da taşı yontmaktı yalnızca. Alet yapan kişi malzemeden hep bir şey çıkarırdı, eklemezdi.

İnsanların hayvan krallığındaki eşsizliği şaşırtıcı, neredeyse hassas el-göz koordinasyonunda ortaya çıktı. Bir insanın uzanıp bir yeşil yemiş kümesi arasından kırmızı bir yemişi yavaşça almasına ya da dikenli sapı olan bir bitkiden küçük, kırılgan bir sürgün kesmesine olanak sağlayan bu göz-el koordinasyonu, insanın kaya yığınından tek bir çakmaktaşı kıymığını alıp onu daha da ince uçlu yapmasına olanak sağladı. Genel olarak büyük ve hantal bir hayvan olan insan, gene de çok özgül ve zarif el ve parmak hareketlerine sahipti.

İnsanların keskin hale getirilmiş kaya ve düzleştirilmiş

sopa gibi iki aleti bir araya getirerek birlikte mızrak yapmasıyla insanın alet kullanımındaki devrim gerçekleşti: parçalarının toplamından çok daha büyük bir icat. Bu tür icatlar patlama şeklinde gerçekleşti. İnsanlar çok geçmeden mızraklarında çıkartılabilir uçlar kullanıyorlardı, öyle ki zarar görmüş uç ya da bıçağın yerine kolayca bir başkası takılabiliyordu. Yeni aletler arasında yerel çevreye bağlı olarak tahtadan, taştan, boynuzdan, fildişinden ve vetere sarılmış kemikten yapılmış eşyalar, deri şeritleri, üzüm yaprakları ya da ağaç kabukları vardı.

Yaklaşık 35 bin yıl önce, Geç Buz Çağı ya da Yukarı Paleolitik denilen bir zamanda, insanlar hassas ama gene de bu tür avcılık için gereken güçlü taş uçlardan oluşan bir alet seti oluşturmuştu. Alet seti ve teknikler kıtadan kıtaya daha önce görülmemiş bir hızla yayıldı. Birkaç bin yıl içinde Sibirya'dan Avustralya'ya, Güney Afrika'dan Yeni Zelanda'ya kadar avcılar aynı alet setini ve becerilerini kullanarak çok benzer avlanma girişimlerinde bulunuyorlardı.

Yaklaşık otuz bin yıl önce insanlar, artık yaygın olarak Azteklerin koyduğu adla *atlatl* olarak bilinen küçük bir mızrak atıcı geliştirerek mızraklarını daha da kusursuzlaştırdılar. *Atlatl*, geyik boynuzundan ya da tahtadan yapılıyordu ve yaklaşık bir insan kolu uzunluğundaydı, ucunda da küçük bir çengeli vardı. Avcı mızrağı çengele takıyor ve mızrağı tek başına koluyla yapacağından daha hızlı, daha uzağa ve daha isabetli atmak için kullanıyordu. Avustralya'dan Avrupa'ya, Afrika'dan Amerika'ya benzer mızrak atıcılar görüldü.

Atlatl, insanın yalnızca başka bir aleti çalıştırmak için kullanılan bir alet yapma çabasının ilk kaydıydı. Bir anlamda ilk mekanik aletti ve bu haliyle makinenin dolaysız atasıydı. *Atlatl* mızrakı atıyordu; kabuklu yemişleri kırmıyor, balığı kesmiyor ya da kökleri kazıp çıkarmıyordu. İnsanlar yeni düşünceler üretiyordu ve öteki aletleri çalıştırmak için aletler ya

da yalnızca öteki aletleri yapma işlevi olan aletler yapıyordu. Bütün bunlar aşırı uzun düşünce ve planlama serisinin yanı sıra daha karmaşık faaliyetler de gerektiriyordu. Bir *atlatl* yapmak, yakınlarda bulunmuş bir sopa yardımıyla bir istiridye açmakla aynı şey değildi.

Bu yeni düşünme ve planlama, insan icatlarının en küçük ama en önemlilerinden birinde çok açık bir şekilde görülür. Megafaunayı avlamak için insanların iyi mızraklar, *atlatl*'lar ve ince ince işlenmiş uçlardan daha fazlasına ihtiyacı vardı. Alet setinin içinde, insanların Buz Çağı'nda kuzey yarıkürenin soğuk bölgelerine onsuz gidemeyeceği yeni bir alet de vardı. Bu yaşamsal alet, yirmi bin yıl önce icat edilen (Fagan, 1990, 159) iğneydi. Genellikle fildişi oyularak yapılan iğne, giysilerin insan vücuduna terzi elinden çıkmış gibi uymasına olanak sağlıyordu. Tuhaf biçimli kürkler ve hayvan derileri sıcak iklimlerde yeterli olabilirdi, zaman zaman esen soğuk rüzgâra karşı vücudun üzerine serilmesi yeterliydi, ama donmuş yüzeyde esen keskin rüzgârlarıyla Buz Çağı'nın sert kışlarında hayatta kalabilmek için giysilerin vücuda sıkı sıkıya yapışması ve gözler dışında vücudun her yerini kaplaması gerekirdi.

Bir kadın iğneyle kürkleri ve derileri dikerek büyük örtüler yapılabilir, bunlar da tahtanın ya da kemiğin üzerine örtülerek çadır yapabilirdi: insanların hayatında devrim yaratan kolayca sökülüp takılabilir yeni bir yerleşim biçimi. Açık ovalarda ya da geniş tundrada mamutları kovalayan insanlar artık mağaralar gibi doğal sığınaklar bulmaya bel bağlayamazlardı, her zaman durup toprak altı sığınaklar için gerekli büyük çukurlar kazamazlardı.

İğne küçük keseler dikilmesine olanak sağladı ve bu kesecler avcıların ihtiyaç duyduğu sayısız keskin ucun içinde taşındığı tam anlamıyla bir alet çantası haline geldi. Oradan oraya gidenler, daha sonra cep haline gelecek bu tür keselerle bin-

lerce mil öteye çok çeşitli küçük taşlar da taşıyordu; bunların arasında çakmaktaşı ya da yanardağ taşından yapılma uçlar vardı.

İğne yavaş yavaş yeni icatların en önemlilerinden birinin üretilmesine yol açtı: huşağacından barka ya da hayvan derisinden yapılma kano. Kadınlar, bir çerçevenin etrafına hafif malzemeleri birleştirip dikerek balinalar, morslar ve ayıbalıklarını, ayrıca su içmek için nehir ve göllerin kıyısına gelen hayvanları avlamakta daha hızlı ve daha kolay hareket etmeyi sağlayan sallar ya da *kayak** yaptılar.

Avcılar büyük av hayvanlarını takip etti ya da daha doğrusu hayvanların yıllık göçü sırasında geçitlerde ya da su içme yerlerinde toplandıkları belirli noktalarda bekledi. Avcılar mızrak kullanıyordu, ama ne ok ve yayları ne de üfleyerek ok atılan uzun boruları vardı. Ateşi kullanmada mahirdiler ve muhtemelen ateşi et pişirmenin ve deriyle postları işlemenin yanı sıra hayvanları korkutmak için de kullanıyorlardı.

Ok ve yay dünyanın dört bir yanına yayılarak Avustralya ve birkaç ücra yerin dışında eski aletlerin –mızrak ve mızrak atıcı, bumerang ya da atma çubuğu ve üfleyerek ok atılan uzun boru– yerini aldı. Yeni geliştirilen alet seti, insanların eskiden insan yerleşimine fazlasıyla düşmanca olan yeni ortamları kullanmalarına ve oralarda yaşamalarına olanak sağladı. İnsanlar alet setini çöller, kuzeydeki ormanlar, tropikal cangıllar, yüksek platolar, bataklıklar, dağ vadileri ve kıyılardaki ovalara uyarladı. Temel teknoloji dünyanın dört bir yanına dağıldı ve ilk küresel kültürü yarattı.

Yukarı Paleolitik dönemde insanlar, bizon, atlar, misk öküzü, develer ve ren geyiği de dahil olmak üzere bugün bildiğimiz hayvanların birçoğunu avladı. Bunlara ek olarak kuzey

*Eskimo balıkçı kayığı. (ç.n.)

yarıkürede mamut ve ondan biraz daha küçük ve daha az tüylü akrabası mastodonun yanı sıra yaklaşık 2 metre genişliğinde boynuzları ve çok kalın tüyleri olan dev bir bizon olan rhinoceros, yüz elli kiloluk kunduz, dev tembelhayvan ve tapir vardı. Ortamda Amerikan aslanı, uzun azı dişleri olan kaplan, korkunç kurt ve kara ayıdan üçte bir daha büyük olan küçük yüzlü ayı gibi etoburlar da bulunuyordu. Dev kunduzlar Güney Amerika'da geziniyor ve dev, yassı burunlu kangurular Avustralya'da sıçrayarak dolaşıyordu.

Yeni küresel kültür dünya sanatında yeni modalara da esin kaynağı oldu. Güney Fransa'da ve İspanyol Pireneler'indeki mağaralarda insanların avladıkları hayvanların çizimlerini görürüz; mamutlar, atlar ve bizon. Benzer resimler Avrasya'da, İspanya'dan Sibirya'nın Pasifik kıyısına kadar çeşitli yerlerde bulunabilir. Arkeologlar, aynı hayvan biçimlerine benzetilerek işlenmiş taş, boynuz ya da kemik parçaları buldular. Sahra ve Güney Afrika'nın yanı sıra Avustralya ve Amerika'da da kayalara oyulmuş ya da boyanmış benzer resimler bulunabilir. Bu resimlerde bazen avcı insanların çizimleri ya da bazen yalnızca el izleri vardır.

Sanat eserleri bazen balık ya da kuşlar içerir ama asıl olarak büyük hayvanlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Sanatçılar çiçeklere, meyvelere ya da genel olarak bitkilere fazla ilgi göstermez. Hayvanları durağan pozlar yerine hareket halindeyken betimlemeye uğraşırlar. Günümüzün Inuit ya da Eskimo oymaları, ayrıca kuzey Avustralya'daki kabile halklarının sanatı, Buz Çağı sanatının zarif ama basit gerçekçiliğini büyük ölçüde korumuştur.

Buz Çağı kültürü bölgenin doğal kaynaklarına ve orada bulunan hayvan türlerine bağlı olarak bir bölgeden ötekine farklılık gösterir, ama geçim, teknoloji ve sanattaki benzer özellikler bunu devrimci bir kültürel gelişim haline getirir. Buz

Çağı insan teknolojisini ve toplumsal örgütlenmeyi yeni bir ölçeğe taşıdı ve dolayısıyla yeni ve çeşitli insan kültürlerinin gelişmesine yol açtı.

Büyük av hayvanlarının avlanması yaklaşık on bin yıl önce dünyanın bazı kısımlarında yok olmaya başladıysa da, tümüyle ortadan yok olmamıştır. Bazı ücra yerlerde büyük hayvan avcıları hâlâ bu uygulamalarını sürdürür. Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya ve Asya ovaları gibi dünyanın ılıman bölgelerinde büyük av hayvanları büyük ölçüde yok olmuştur. Filler gibi bazı büyük hayvanlar Afrika'nın tropikal bölgelerinde ve Hindistan'da hâlâ dolaşmaktadır, ama bunlar çoğunlukla menünün önemli bir parçası olamayacak kadar az sayıdadır. Mamutlar ve öteki olağanüstü büyük hayvanlar Arktik'te yok olmuş ve yerlerini dev memeliler çağının hayatta kalanları olarak balinalar gibi okyanus memelilerine bırakmıştır.

Bering Denizi'nin Aleut avcıları, Arktik'in balina avlayan Eskimoları, Zaire'nin fil avlayan Pigmeleri ve güney Namibya ile Botswana'nın zürafa avlayan Buşmenleri, yeryüzünde kalmış az sayıda avcı ve toplayıcı halkların bazılarıdır. Ne var ki, bu halklar için bile avcılık yaşamlarının merkezi faaliyeti değil, ender yapılan ve istisnai bir faaliyet haline gelmiştir. Birçok insan için Taş Devri'nin sonu birkaç bin yıl önce gerçekleşti ve şimdi ticari mallar, jet turizmi, arazi araçları ve uluslararası mücadelenin şiddetle her yere sızmasıyla Taş Devri'ndeki yaşam biçiminin son kalıntıları da yeryüzünün en ücra noktalarında bile sona ermekte.

Yeryüzünün iklimi, flora ve faunası son yirmi bin yılda tutarlılığını sürdürseydi bugün hepiniz hâlâ büyük hayvan avcıları olabilirdik. Ne var ki, çevre çok büyük bir değişiklik gösterdi ve büyük av hayvanlarını avlamak için kullanılan beceriler ve teknoloji dünya ısındıkça giderek daha da az geçerli hale geldi. Gelenekler, insanların birçok başka hayvan türünü

yeryüzünden silen zor bir geçiş dönemini atlatmasına yardımcı oldu, ama genel olarak insanlar için büyük hayvan avcılığı Buz Çağı'nın geçici sorunlarına geçici bir çözüm olduğunu gösterdi. Uzmanlaşmış büyük hayvan avcılığıyla geçinme tarzı, dolaşarak yiyecek toplamak kadar çok yönlü değildi, Buz Çağı'ndan sonraki yeni koşullar için uygun olabilecek başka bir sisteme de kolayca adapte olamıyordu.

Buz Çağı'nın sona ermesiyle birlikte insanlar hızla değişen çevrede yeni hayatta kalma sorunlarıyla karşı karşıya kaldılar. Bazı gruplar eski dolaşarak yiyecek toplama ve küçük hayvanları avlama tarzına geri dönerken bazıları da sonunda büyük teknolojik tarıma geçme eşiğine gelmelerini sağlayan bir yön izledi.

4

Ürünler, Hayvanlar ve Hastalıklar: Evcil Yaşamın Yükleri

Çiftçilik başlayınca öteki sanatlar ardından gelir.
Bu yüzden çiftçiler insan uygarlığının kurucularıdır.
Daniel Webster

Uzun ve çürümekte olan bir yol Bolivya'daki Pocona köyünü ülkenin ortasında en yakın şehir olan Cochabamba'ya bağlar. Yolun kaplaması yılların yağmuru, ihmali ve sık kullanımıyla yamru yumru olmuş ve erimiştir. Sürücüler derin çukurlar, yağmur sularının açtığı oyuklar, kaplamadaki kalın kırıklar ve tekerlek izleri arasından yavaşça ve dikkatle yol almak zorundadır. Şatafatlı haritalar ve La Paz'daki devlet karayolları müdürlüğünün iddialarına karşın, yola çıkan sürücüler karşıt yönlere giden iki şerit varmış gibi davranmayı bırakmıştır. Sürücüler en az direnç gösteren rotayı takip ederken en çok yol kaplaması ve en hafif çukurları olan kesimleri ararlar. İki araç karşı karşıya gelirse genellikle biri ötekinin geçmesi için durmak zorunda kalır ve en iyi hızda bile otomobillerle kamyonlar saatte yirmi mili nadiren aşar. Cochabamba'dan gidişte, orta yükte bir eşekten ancak biraz daha hızlı yol alınabilir.

İki yüksek, soğuk dağ geçidini geçtikten sonra yol Pocona vadisine girer. Pocona köyü vadide on beş mil daha ileride-

dir, ama yol bu yönde gitmez. İki yüz mil ötedeki Santa Cruz kentine yönelir. Pocona'ya giden yolla ancak kamyonlar başa çıkabilir. Pocona köyüne varmak için kısmen kaplanmış yoldan ayrılıp yağmurlu mevsimde sürekli çamurdan, kuru mevsimde ise çimento katılığında tekerlek izleri ve uçuşan tozdan ibaret, kaplanmamış bir yolda yol alınak gerekir. Bu patika vadinin kenarında kıvrılarak ilerler, vadideki nehirde çapraz hatlar çizer. Kuru mevsimde nehir geniştir ama çok sığdır ve nehrin dibindeki kaya ve çakıl yatağında yeterli sürtünmeyle karşılaşan büyük kamyonlar nehri kolayca geçebilir. Yağmurlu mevsimlerde, kamyonun tepesinde oturan yolcular aşağıya iner ve kamyonu iterek nehrin kaygan kıyılarını aşmasına yardımcı olur. Bu mevsimde ne zaman yağmur yağsa nehir genellikle birkaç gün boyunca öyle kabarır ki kimse geçemez. Bazen tüm vadinin dış dünyayla teması bir hafta ya da daha uzun süre kesilir.

Yol açıksa bir kamyon bu yolculuğu haftada bir iki kez yapabilir. Kamyon dış dünyayla bağlantı görevini görür. Yerel olarak yetiştirilen patates ve mısırı Cochabamba'daki pazara götürür ve şeker, karosen, propan gazı ve Pocona ahalisinin dışarıdan ihtiyaç duyduğu öteki malları getirir. Yolcular ürünlerin üzerinde yolculuk yaparak kamyonu yerel otobüs haline getirir ve mektup göndermesi gerekenler mektuplarını kamyonla gönderirler. Pocona'dan Cochabamba'ya giden yolu kullanan kamyonlar, bu köyün dış dünyayla tek bağlantısıdır.

Günümüzde Pocona'daki yaşam, İnka uygarlığının en uzak noktalarından biri olduğu zamanlardan yalnızca biraz daha farklıdır muhtemelen. Bir zamanlar köy İnka imparatorluğunun sınır işaretiydi, İnkaların dağ krallıklarına verdiği adla istihkâm edilmiş Tawantinsuyu'yu ova cangılındaki ve ovalardaki kabilelerden ayırıyordu. Bir zamanlar İnka askerlerinin bulunduğu kale ve ufuk çizgisini kaplayan geniş gıda depoları

artık harabe halinde. Bugün Katolik kilisesi köydeki en göze çarpan yapı. İnkaların doğrudan dağların içine inşa ettiği yol artık çoğunlukla koyun ve lamaları güden kızlara ve ara sıra eşek üzerinde odun ya da saman taşıyan oğlanlara hizmet veriyor.

Köylüler günümüzde de binlerce yıl önce yetiştirdikleri neredeyse aynı ürünleri yetiştirir. Dağlık tarlalar çok çeşitli renklerde patatesler ve çeşitli biçim, büyüklük ve renkte çıkan öteki yumru kökler üretir. Mısır ve biraz fasulye yetiştirirler. 1500'lerin ortalarında İspanyolların gelişinden beri köylüler buğday, bezelye ve şeftali gibi bazı Avrupa ürünlerini de ekledi. Ama en büyük Avrupa etkisi kendisini köyün hayvanlarında gösterir. Yaklaşık üç yüz metre yükseklikteki köy büyük lama ya da alpaka sürüleri için biraz fazla alçaktadır, ama köyün çevresindeki otlaklarda inek ve eşekler bulunur ve köyün sokaklarında domuzlarla tavuklar özgürce dolaşır.

Bolivya standartlarına göre Pocona ne çok yoksul ne de çok zengin tarım toplulukları arasındadır. Ana yolun ortasından bir nehrin akması anlamında akan suyu bile vardır. Nehir yemek pişirmek için olduğu kadar yıkanmak ve hayvanların içmesi için de bir su kaynağıdır. Böyle stratejik konumda bir nehir, başka köylerde olduğu gibi köy kadınlarının uzak yerlerden su testileri taşınmaması demektir.

Pocona'da farklı evlerde birkaç fırın vardır ve haftanın neredeyse her günü en az bir evkadınının yuvarlak ekmek somunları pişirdiği ve sattığı görülür. Bu hafif ekmekler büyük bisküvitlere benzer ve aynı tattadır, bir farkla ki, pişirenler maya olarak *chicha*, yani evde yapılmış mısır birası kullanır. *Chicha* ekmeğe biraz ekşi bir tat, ama Bolivya'nın kır yaşamının benzersiz tadını da verir.

İçilmeye hazır, yeni mayalanmış bir sürahi *chicha*'sı olan bir aile, kapının üstüne bir Allahın-gözü haçı ya da basit bir beyaz

bayrak asar ve bu ev birkaç günlüğüne herkese açık bir *chicha* kulübesine dönüşür, bir bardağa birkaç cent ödeyebilen herkesi kucaklar. *Chicha* yaklaşık 1,5 metre yükseklikte ve ancak biraz daha dar kil kaplarda durur. İçinde püre haline getirilmiş mısır ve su, kısık ateşte kaynayan yulaf lapası kazanı gibi, sürekli kabarcıklar çıkarır. Mısır parçacıkları üste çıkar ve yeni şekillenmiş kabarcıklar eskileri yukarıya iterken birkaç santim kalınlığında bir kabarcık katmanı oluşturur. Karışımın kaptan taşmasını önlemek için üstüne ağır tahta levhalar kapatılır. Ev sahibi kapağı kaldırınca güçlü bir hayvan yemi kokusu burunları istila eder. Ev sahibi içeceği dağıtmak için ince kabarcık katmanının altına ulaşmak üzere kabın derinine dalar ve sarımsı renkte ince bir süt kaymağı gibi ancak biraz şeffaf bir sıvı çıkarır.

Gece *chicha* içmek, Pocona'nın sunduğu birkaç farklılıktan biridir. Erkeklerle kadınlar zorla yürüyecek hale gelene kadar toplanıp içki içer. Sonra nehir boyundan tökezleyerek kendi kulübelerine gider ve sert çamurdan zeminde battaniye ya da saman yığınlarının üzerine devrilirler.

Neredeyse tüm köy yemek pişirmek için saman ya da odun kullanır, ama son yıllarda vadide neredeyse hiç kalmayınca tüm yakacak kaynakları giderek azalmıştır. Bir inşaat projesi nehir kıyılarındaki ağaçların yerine okaliptüs dikti. Okaliptüs ağaçları nehrin erozyonunu önlemekte yararlı olur ve çok da hızlı büyür, ama zaten zayıflamış topraktan besleyici maddeleri kendisine çeker. Köylüler, ağaçların çevresindeki bölgede ürün yetişmediğini ve ancak otlamaya yararlı olduğunu söylüyor ve ağaçlar kesilemediği için ara sıra düşen dallar dışında odunluk malzeme de vermiyor.

Köyün küçük okulunda çocuklara temel matematik ve İspanyolca okuma yazma öğretilmesi gerekir, ama okul ancak zaman zaman açıktır. 1986 okul yılında elli günden daha az

süre açık kaldı. Öğretmenler artık hükümetten ayda on beş dolarlık ücretlerini alıyordu ve kitaplar, yiyecek ya da ders gereçleri için başka para da gelmiyordu.

Pocona birçok açıdan Güney Amerika'nın yanı sıra Hindistan, Çin ve Sahra altı Afrika'nın tipik köy yaşamına sahiptir. Yüz milyonlarca insan Pocona'dakine benzer köy yaşamları sürer. Bu tür yerler şehirli ziyaretçilere çoğunlukla gerikalmış ve hızla yok olan bir yaşam tarzının temsilcisi olarak gelir. Ama yerleşik köy, insanlık tarihinde yeni bir buluştur. Yalnızca yedi bin yıl önce gelişti ve o zamandan beri de tüm dünyaya yayıldı.

Dolaşarak yiyecek temin etmekle harcanan binlerce yılla karşılaştırıldığında, köylerin kurulması kültür, geçim, teknoloji, toplumsal örgütlenme ve tarihte bir başka devrimci değişimi temsil ediyordu. İnsanlar birçok açıdan hâlâ bu büyük geçişi başarıyla tamamlamış değildir.

Pocona gibi köylerde yaşam zor olmayı sürdürür. Hayvanlar olmadan tarlalarda gün boyu çalışmaktan tükenmiş köylüler karanlık, kalabalık evlerine dönünce az yağlı patates ve mısırdan oluşan tekdüze yemeklerini yerler. Hastalıklar, su kaynağından ve havadan hayvandan hayvana ve bir kötü inşa edilmiş ve havasız evden ötekine topluluk içinde kolayca yayılır.

Çin'den Güney Amerika'ya kadar neden insanlar avcılık ve toplayıcılıktan vazgeçerek Pocona gibi köylerde yaşamaya geçti? Hangi olaylar onları özgürce bir yiyecek kaynağından ötekine dolaşmaktan vazgeçirip bir yerde yerleşmeye ve her gün aynı yiyeceği yemeye zorladı?

Bugün yerleşik yaşam, avcı ve toplayıcıların göçebe yaşamından kesinlikle daha üstün görünmektedir; ne var ki bu geçişi yapan atalarımıza hiç de kesin görünmemiş olmalıdır.

İnsanlar yerleştiği zaman hastalıklar ve kötü beslenme büyük bir tırmanış gösterdi. Sırf hayatta kalabilmek için yapmaları gereken iş miktarı birkaç kat fazlalaştı ve bütün bunlara karşın ortalama ömür ciddi bir düşüş gösterdi. Acı verici diş çürümeleri tarımsal yaşamın yüksek karbonhidrat beslenmesinden kaynaklandı ve az sayıda ürüne bağımlı kalmaya başladıkça kuşaklar birbiri ardına göçebe atalarından küçük hale geldi. Bu tür ağır sonuçlar varken insanlar neden toprağa yerleşmeye karar verdi?

İnsanlar yaklaşık on bin yıl önce göçebelikten tarımsal yaşama uzun bir geçişe başladı. Çeşitli yerlerde ortaya çıkan dönüşüm görünürde birbirinden bağımsızdı, ama aralarında yalnızca birkaç bin yıl fark vardı. Toprağı işleme Mezopotamya'da Dicle ile Fırat nehirleri arasında, Mısır'da Nil boyunda, modern Pakistan ve Hindistan'da İndus boyunda ve Çin'de Sarı Nehir boyunda başladı. Toprağın işlenmesi bundan kısa süre sonra Kuzey Amerika'da Meksika'nın yaylalarında ve Güney Amerika'nın And yaylalarında başladı.

Afrika ve Asya'da ilk tarım uygarlıkları Yengeç Dönencesi'nin kuzeyinde, ama kırkıncı paralelin güneyindeki ılıman bölgelerde ortaya çıktı. Bu, toprak işlemenin Avrupa, Sahra'nın alt kısımındaki Afrika ya da Güney Pasifik'ten kaynaklanmadığı anlamına geliyordu. Tarım bu bölgelere yüzlerce hatta binlerce yıl sonra ulaştı.

Tarım dünyanın farklı yerlerinde farklı bitki kümeleri çevresinde gelişti. Ortadoğu'da buğday ve arpa gibi tahıllar baş köşeyi aldı. Doğu Asya'da pirinç egemenken güney Asya'da pirince inuz, tatlı patates ve öteki köklü bitkiler eşlik ediyordu. Afrikalı çiftçiler asıl olarak süpürgedarısı, akdarı ve hurmalara bel bağlamıştı. Kuzey Amerika'da tarım darı, fasulye ve kabak üzerinde yoğunlaşmıştı, Güney Amerika'da ise mısır, patates ve öteki yumru bitkiler kalıcı ürünler haline geldi.

İnsanlar tahılı, lapayı ve bitkisel açıdan ete oranla daha zengin bir beslenme tarzını tercih etmeye mi başladı? İnsanların bugün eti tercih etmelerine bakacak olursak, atalarımızın bitkisel gıdaları tercih ettiğini düşünmek için bir neden yoktur. Bütün bulgular, insanların genellikle eti bitkilere tercih ettiğini gösterir. İnsanların beslenme tarzlarını etten bitkiye değiştirmeleri için eski yiyecek kaynaklarını azaltan bir şey olmuş olmalı ve bu yöndeki bulgular arkeolojik kayıtlarda bol miktarda bulunmaktadır.

Öyle görünüyor ki, dünyanın her yanında insanların göçebelikten çiftçiliğe geçme nedeni küresel ısınmanın neden olduğu bir değişiklikler dizisidir. Buz erirken kıyısal ve alçak bölgeler sel altında kalarak bazı insan gruplarını geriye itti ve yalıttı, aynı zamanda da büyük göller ve daha geniş nehirlerden oluşan yeni ekolojik bölgeler yarattı. Buz tabakası geriye çekilirken yeni türler için yeni topraklar açıldı ve ılıman bölgelerde yıllık ürün yetiştirme mevsimi büyük oranda uzadı. Giderek ısınan bu çağda bazı bitkiler ve hayvanlar serpilir ve yeni bölgelere yerleşirken birçok başka bölgede de türleri tükendi.

Özellikle çok sayıda büyük av hayvanının nesli tükendi. Mamut, mastodon, yer kunduzu, tüylü gergedan, dev geyik ve step bizonunun nesli tüm dünyada tükendi. Ilıman bölgelerde öteki büyük hayvanlar da yok oldu, ama küçük tropikal ya da Arktik ceplerde varlıklarını sürdürmeye devam ettiler. Avrupa'da yaban eşeği ve keçiyle antilop türleri de dahil olmak üzere orta büyüklükte hayvanların nesli tükenirken develer ve atlar gibi orta büyüklükteki öteki hayvanlar Amerika'da yok oldu ama Avrasya'nın daha az ulaşılabilir yerlerine çekilmiş görünmekte.

Ilıman bölgelerde megafaunanın neslinin büyük ölçüde yok oluşu doğanın en büyük gizemlerinden biridir. Bu

hayvanlar neden öldü? İlk açıklamalar iklim değişikliğinde, özellikle Buz Çağı dalgalanmaları üzerinde yoğunlaştı. Bu teori Sibirya'da donmuş mamutların keşfedilmesi yüzünden kısmen popülerlik kazandı; anlaşıldığına göre mamutlar Sibirya'da Buz Çağı'nın aniden geri çekilmesiyle sıkışmış olabilirdi. Bunun ardından gelen çok yönlü araştırmalar, iklim değişikliğinin çok daha yavaş gerçekleştiğini ve her durumda mamutlar gibi hayvanların buz soğuğuna ideal tarzda uygun olduğunu gösterdi. Belki de onları öldüren ve daha küçük memelilerin çoğalmasına olanak sağlayan da küresel ısınmaydı. Ilıman bölgelerde, daha sıcak ve yağmurlu yerlerde, büyük ovalar ormanlık hale geldi. Orman küçük memeliler için ideal bir ortamdı, ama ovalarda büyük sürüler halinde gezinmeye alışkın büyük memeliler için korkunç sıkıntı vericiydi.

Yirminci yüzyıl boyunca antropologlarla öteki bilimciler büyük memelilerin yok oluşu üzerine düşündükçe, büyük hayvanların kaderi konusunda daha da meşum ve trajik bir teori gelişti. Belki de insanlar bu hayvanları nesli tükenene kadar avladı. Bu biraz radikal teoriye göre, otuz bin yıl önce büyük alet devrimleri insanları öyle etkili avcılar haline getirdi ki, insanların sayısı ve becerileri hızla arttı ve yirmi bin yıl içinde dünyanın büyük hayvanlarının çoğunu yok etmeyi başararak geriye yalnızca okyanuslardaki balinalar ve Afrika ovalarındaki filler gibi birkaç büyük memeli bıraktı.

Megafaunanın neslinin tükenmesinin nedeni ne olursa olsun, avcıları daha küçük hayvanlara yönelmeye zorladı. Tuzak tekniklerini ve balık avlama ekipmanlarını geliştirdiler ve kuşları ve çalılıklardaki küçük, oraya buraya kaçışan memelileri öldürmek için küçük uçlar yapmak amacıyla silahlarını küçültmeyi öğrendiler. Kuşlar, tavşanlar, balıklar, geyikler ve öteki küçük hayvanlar, mamut bifteklere ve mastodon kaburgalara alışık büyük insan nüfusunu beslemeye yetmiyordu.

Küçük hayvanların çok fazla avlanması bunların sayısında da azalmaya yol açtı.

Büyük hayvan avcıları, bugün göçebe gruplarda gördüğümüz aynı işbölümüyle çalışıyordu; herhalde erkekler avcılığın büyük kısmını yaparken kadınlar çoğunlukla etin ve derinin işlenmesi ve yemiş, kök, sap, böcek, kurtçuk, yumurta ve küçük hayvanların toplanması işini yapıyordu. Av hayvanlarının nesli tükenince kadınların bitkileri toplama işi önemini bir kez daha giderek artırdı ve kadının bitkilerle ilgili bilgileri radikal ölçüde yeni yaşam biçimine giden yolda öncülük etti.

Tarımın keşfedilmesi ya da bulunması gerekmiyordu; herhalde hep bilinen bir şeydi. Avustralya aborijinleri gibi bugünkü toplayıcılar ektikleri bitkiler hakkında geniş ve derin bir bilgiye sahiptir. Bu yıl toprağı temizlerlerse ertesi yıl bazı bitkilerin pırtak gibi biteceğini bilirler. Yemiş, meyve, kabuklu yemiş ya da çekirdekleri toprağa dökmeleri gerektiğini, yoksa bir sonraki yıl aynı yere döndüklerinde ekin alamayacaklarını bilirler.

Et kıtlaşınca kadınlar bir sonraki yılın tohumlarıyla bitkilerinin olabildiğince bol olmasını sağlamak için daha da fazla çalıştılar. Bitkisel gıdaların önemi arttıkça ve insanlar üretimlerinde daha aktif hale geldikçe tarım da yeni geçim tarzı olarak yavaş yavaş ortaya çıktı; avlayacak hayvanı kalmayan bir halk için dayanak noktası haline geldi.

İlk tarımcılık, ancak bitkilerin yetişmesi için genellikle iyi koşullara ve orta ölçüde mevsimsel kuş, hayvan ya da balık arzına sahip olan, sulak ve benzeri olmayan yerlerde ortaya çıkabildi. Bu yüzden insanlar Dicle, Fırat, Nil, İndus ve Sarı Nehir boylarının yanı sıra Meksika'nın yayla gölleri ile Antlardan Pasifik'e akan küçük ama sayısız küçük nehirlerde tarıma geçtiler.

Ekim yapılmaya hazır hale getirilen alanlar çoğunlukla hay-

li küçüktü. Nil nehri boyunda çiftçiler ancak birkaç yüz millik kıyıda yoğunlaştı. Tüm Nil Deltası, besleyici yönü açısından zengin olsa da her yıl yoğun sel altında kalıyordu ve nehir kanallarında hiç durmadan kaymalar oluyordu; bu bölgede, on dokuzuncu yüzyılın başında su kontrol projeleri ortaya çıkana kadar etkili bir tarımcılık yapılamadı. Nehrin öteki kısımları ise tarımcılık açısından ya çok bataklık, ya çok kumlu ya da bir yıldan ötekine fazla değişkendi.

Avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçişte yalnızca geçim tarzındaki bir değişiklikten daha fazlası vardı: Yaşamın toplumsal ve kültürel dokusunda tam bir değişimi temsil ediyordu. İnsanlar çiftçi oldukları zaman dolaşım özgürlüklerini kaybettiler; yerleşmiş ve tek bir küçük yere muazzam ölçüde işgücü yatırımı yapmış olmaları gerekir. Çiftçilik insanları hiç değilse bir mevsim boyunca bir yerde sabit kalmaya zorladı, bu da uzun süreli meskenler inşa etmeleri demekti. Böylece köyler doğdu.

İnsanların gıdaları depolamaya da ihtiyaçları vardı, bu da ambarlar ve depolama kutuları gerektiriyordu. Çiftçilerin yiyecekleri depolaması için işlemesi lazımdı, bu da ürünü kurutmak, kesmek, öğütmek, ayırmak, harmanlamak ve depolamak için her tür yeni alete ihtiyaç olduğu anlamına geliyordu. Çiftçiler tarlaları ve depolanmış ürünleri kuşlardan, böceklerden, kemirgenlerden ve öteki insanlar da dahil olmak üzere öteki yağmalayıcı hayvanlardan korumak için yeni aletler ve davranış tarzları geliştirmek zorundaydı.

Çiftçilikte bir akre toprak başına avcılık ve toplayıcılıktan çok daha fazla kalori elde edilebilirdi. Dolaşarak yiyecek temin eden bir aile herhalde ortalama birkaç kilometrekare bir alana ihtiyaç duyarken, aynı aile çiftçi olarak birkaç akre ile yaşamını sürdürebilirdi, özellikle de ürünlerini avcılık ve balıkçılıkla takviye ediyorlarsa. Daha fazla insan, işgücünün

daha da uzmanlaşmasına olanak sağladı –hatta talep etti. Bazıları çiftçilik yaparken ötekiler hasadı işleyerek yiyecek haline getirdi, bazıları da alet yapmak için madeni eritti. Bazıları kumaş ve şilte dokudu, bazıları da ağaç ve kemik oymacılığı yaptı. Artık tek bir insan üretimin tüm aşamalarını gerçekleştiremezdi; süreç daha karmaşık hale gelmişti ve daha fazla beceri gerektiriyordu.

Avcı ve toplayıcılıktan çiftçiliğe geçiş insan yaşamında o kadar çok değişim gerektiriyordu ki, bu uyarlamaya genellikle Tarım Devrimi ya da Neolitik Devrim denir, çünkü bu devrim Geç Taş (ya da Neolitik) Devri'nde olmuştur. İnsan tarihinde bu noktaya kadar herkes görece benzer bir geçim tarzıyla yaşıyordu: avcılık ve toplayıcılık. Tarımın ortaya çıkışıyla birlikte insanlar iki büyük gruba bölündü. Bazıları avcılık ve toplayıcılığa devam ederken ötekiler çiftliklerinde çalışarak yerleşik yaşamlar sürdü.

Dünyanın çiftçilerle avcılar ve toplayıcılar arasında bölünmesi, çok farklı ihtiyaçları olan iki geçinme türü arasında kalıcı bir gerilim yarattı. Çiftçinin toprağını çevirmeye, üzerinde yaşayan hemen tüm hayvanları öldürmeye ya da oradan sürmeye, üzerinde yetişen neredeyse tüm bitkileri kesmeye ya da yakmaya ve öteki insanları toprağından uzak tutmaya ihtiyacı vardı. Avcı ve toplayıcıların ise çeşitli türde bitki ve hayvanlarla dolu büyük toprak parçalarına özgürce girebilmeye ihtiyaçları vardı. Hayvan ve bitkiler nehir, su birikintisi ve göl gibi su kaynaklarına serbestçe ve kolayca ulaşabiliyordu.

Rakip avcı ve toplayıcılarla çiftçilerin ortak yanları azdı. Çiftçi bazen avcı ve toplayıcıdan tuz, et, bal ve kürk gibi yabani ürünler için trampa yapabilirdi, ama çiftçiler arı besleyerek ve yiyecek, deri ve kürk için hayvan yetiştirerek genellikle bu tür malları kendi başlarına üretmeyi öğrenmişlerdi.

Çiftçilerle avcı ve toplayıcılar arasındaki bölünmenin baş-

langıcından itibaren aradaki ilişki asla eşit ya da adil olmadı. Çiftçinin yabani hayvan eti gibi orman ürünleri kaynağı olmasının dışında avcı ve toplayıcıdan edindiği bir yarar yoktu. Çiftçinin tarla ürünleri, meyveleri, sebzeleri ve hayvanları, oradan geçen avcı ve toplayıcı grubuna kolay ve çekici bir yiyecek sunuyordu.

Yerkürede yeni yeni ortaya çıkan uygarlıklar, ürünleri büyük ölçekte üretme, yeterli ve çok aşırı olmayan su sağlama, ürünleri toplama ve sonra depolama için işleme ve aynı ölçüde büyük önem taşıyan bir sorun olarak ürünleri ve malları insan ve hayvanlardan koruma konusunda ortak sorunlarla karşılaştılar. Bu temel sorunların çözülmesi, yerleşik yaşama yönelik büyük meydan okuyuşları temsil eder ve dolayısıyla burada uygarlık olarak bilinen şeyin başlangıcı yatar. Farklı toplumların bu meydan okuyuşlara verdikleri tepkiler, Çin uygarlığını Azteklerinkinden ya da Mısır uygarlığını Hint uygarlığından ayıran çeşitli kültürel nüansları temsil etmektedir. Bu sorunların her biri benzersiz tepkilere neden oldu ve bir kültürü ötekinden daha da farklılaştırdı.

Çiftçiliğin gelişimi Neolitik Devrim'in yalnızca yarısını temsil ediyordu. İnsanlar mahsulü evcilleştirirken hayvanları da evcilleştirdiler. Ortadoğu'da keçiler ve koyular egemendi; güney Asya'da domuz ve tavuklar; Orta Asya ve Avrupa'da büyükbaş hayvanlar; Orta Amerika'da hindiler; Güney Amerika'da lamalar, alpakalar ve kobaylar. Evcilleştirilmiş hayvanlar ete ek olarak yumurta ve süt de sağlıyordu ki bunlardan tereyağı, krema, yoğurt ve çeşitli peynirler yapılabilirdi. Kuşlarla hayvanların toplanmasıyla da yeni giysi türleri ve yeni aletler yapmak için kullanılabilecek hayvan postları, deri, yün, tüy, boynuz ve kemik gibi hammaddeler giderek artan miktarlarda elde edildi.

Hayvanların evcilleştirilmesi yalnızca daha fazla yiyecek ve hammadde sağlamış olsaydı, insan kültüründe büyük bir değişime neden olurdu, ama bazı bölgelerdeki kadar büyük bir değişim olmazdı bu. Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinden sonra en önemli buluş, tarlaları sürmek, hasadı taşımak ve insanları çeşitli zor işlerden kurtarmak için hayvanlara koşum takmaktı. Toprağı elle tutulan bir sopayla karıştırmak yerine çiftçiler hayvanlara nasıl koşum vuracaklarını ve sopayı onların çekmesini sağlayacaklarını kestirmişlerdi. Çiftçiler farklı bölgelerde at, eşek, burro, inek, deve ve su bufalosu ya da yeni gelişmekte olan sabana bağlayabilecekleri herhangi bir güçlü hayvan kullandılar. Bu buluş, kendi kasları dışında yeni bir tür enerjiyi işe tam anlamıyla koşmalarına olanak sağlıyordu. Hayvanlar saban sürebilir, mahsulü taşıyabilir, değirmen ve su taşlarını döndürebilir ve araba çekebilirdi. Hayvan kaslarının yarattığı yeni enerji kaynağı insanların üretim kapasitelerini büyük ölçüde artırdı, çünkü hayvanların gücü ve taşıma kuvveti çoğunlukla en güçlü insanınkinden birkaç kat daha fazlaydı.

Neolitik Devrim önce avcılık ve toplayıcılıktan çiftçiliğe gıda üretiminde bir devrim, sonra insan enerjisini tamamlamak ve mümkünse yerini almak üzere hayvan enerjisinin işe koşulmasını içeriyordu. Enerji devrimi, gıda devriminden çok daha yavaş gerçekleşti.

Hayvan gücünün işe koşulması insanlık tarihindeki en büyük teknolojik buluşa işaret ediyordu, ta ki rüzgâr ve su ile birçok yüzyıl sonra buhar gücü gibi cansız güçlerin kitlesel olarak işe koşulmasına kadar. Bu devrim dünyanın tüm kısımlarında eşit sonuçlarla gerçekleşmedi. Köpek, lama, alpaka, kobay, çinçilla, arı, hindi ve kazların evcilleştirildiği Amerika'da, sabanı sürecek kadar güçlü bir evcil hayvan yoktu. Bir inek ya da atla karşılaştırıldığında Ant laması, ince kemikleri olan, az

oksijenli yüksek platolarda ve kayalık dağlarda yaşamaya çok uygun, ama saban ya da araba çekmeye uygun olmayan hassas bir hayvandır. Lama hafif yük hayvanı olarak hizmet görebilir, ama sınırlı kas enerjisi Ant dağlarının kır insanlarının kullandığından daha önemli bir tarzda kullanılamaz.

Güney Amerika'da lamanın kullanılmasını sınırlayan aynı fiziksel kısıtlamalar, Kuzey Amerika'da geyiğin kullanılmasını da sınırladı. Bizon, *moose*, karibu ve evcilleştirme ve ağır iş için daha iyi adaylar olabilecek öteki hayvanlar tarım bölgelerinin dışında yaşıyordu. Tarım için çok kısa ekim mevsimleri olan soğuk bölgelerdeki kuzey ağaçlık alanlarda ya da on dokuzuncu yüzyılda çelik sabanların kullanılmasından önce sert toprağın tarımı önlediği ovalarda bulunuyorlardı.

Köpek, hindi ve zaman zaman ev hayvanı yapılan vahşi bir hayvan dışında Kuzey Amerika yerlileri neredeyse hiçbir hayvanı evcilleştiremedi. Ancak köpek ve hindi insanlarla birlikte yaşıyordu ve aslında bu hayvanların da sözcüğün alışılmış anlamıyla evcilleştirilmemiş olduğu ileri sürüldü. Yaban köpekleri ve yaban hindilerinin insanların yerleşim yerlerinin çevresinde toplandıkları, insan dışkısı bile dahil olmak üzere atıklardan ve bahçelerden beslendiği bilinir. Hindiler mısır tarlalarının çevresinde yaşıyorlardı, köpekler de av bölgelerinde gezinirlerdi. Bin yıl insanlara bu kadar yakın yaşayınca bu hayvanlar kendi kendilerini evcilleştirmiş olabilirler.

Hayvanların evcilleştirilmesi karşılığında insanlar büyük bir bedel ödedi ve insanlık tarihindeki kritik noktalarda evcil hayvanların uzun vadeli etkilerinin yararlı olmaktan çok hatırı sayılır ölçüde zararlı olabileceği düşünülebilir. Hayvanlar insanlara iş için enerji ve yemek için et verdi, ama insanlık tarihinde daha önce hiç görülmemiş ölçekte salgın hastalıklar da verdi.

---

*Çok iri ve yassı boynuzlu bir tür geyik, alces americana. (ç.n.)

Eski Dünya'nın insanları inek, deve, at, eşek, koyun, keçi, Asya fili ve domuz gibi çoğunlukla büyük sürüler halinde yaşayan hayvanları ya da tavuk, kaz, güvercin ve ördek gibi genellikle büyük kümeler halinde yaşayan kuşları evcilleştirdi. Sürü halinde yaşayan hayvanlar her tür parazit ve mikrop açısından verimli bir çoğalma alanı sağladı. Bu tür sürü hayvanları birbirlerine sürtünürler, burunlarını sürterler, kavga ederler, birlikte oynarlar, ayrıca birbirlerinin yüzlerini, gözlerini, kürklerini, cinsel organlarını ve rektum bölgelerini yalarlar. Birbirlerine sürekli bir akış halinde bitler, pireler, keneler, akarlar, kurtçuklar, pullar, mantarlar, bakteriler, virüsler ve çok çeşitli, hem iyi huylu hem kötü huylu parazitler aktarırlar. Kümes, ağıl ya da ahırlarda çok sayıda bir araya kapatılmış hayvanlardan parazitler hızla yayılır ve evrimleşerek çeşitli biçimlerde gelişmek için bol bol olanak bulurlar.

İnsanlar hayvan sürülerini evcilleştirirken hayvanlarla yakın temas da kurdular. Yazın hayvanlar yeşil otlaklarda dolaşırken çobanlar hayvanlarla birlikte yaşıyor, onlar arasında uyuyor, onları koruyor, bakımını yapıyor ve doğum yapmalarına yardımcı oluyordu. Bu tür yakın temas hayvanlardaki parazitlerin insan üzerinde de yaşamaya adapte olmalarına neden oldu. Çok geçmeden insanlarda da hayvanlardaki böcekler, kurtçuklar ve mikroplar türedi.

Mikroplarla böcekler genellikle hiçbir zarar vermiyor, hayvan ya da insanda yalnızca biraz rahatsızlık yaratıyordu, ama bazıları ağır hastalıklara neden oldu ve bu hastalık da tıpkı hayvandan hayvana geçtiği gibi insandan insana geçti. İnsanların hayvanları evcilleştirmesinden sonraki birkaç bin yıl boyunca hayvan kaynaklı hastalıklar hiç durmadan insan nüfusunu kırdı.

Sığırda çiçek hastalığı insanlardaki çiçek hastalığıyla yakından bağlantılıdır ve tavşanlardaki *myxomatosis*'le de uzaktan

akrabadır. Çok geniş bir yelpazede yer alan hayvan türleri insanlarla bağlantı kurduktan sonra onlara kuduz bulaştırabilir. Kızamık da köpeklerde distemper denilen hastalıkla ve sığırda görülen sığır vebasıyla yakından ilişkili olabilir. İnsanlarla domuzlar sık sık birbirlerine çeşitli grip hastalıklarını geçirirler. İnsanlarla tavuklar çeşitli virüsleri birbirlerine bulaştırır (McNeill, 1976, 44).

İnsanlar arasında bilinen bütün bulaşıcı ya da salgın hastalıkların yakın ilişkili bir hayvan benzeri vardır. İnsanlar sığırlarla elli, koyun ve keçilerle kırk altı, domuzlarla kırk iki, atlarla otuz beş ve kümes hayvanlarıyla yirmi altı hastalık paylaşır (McNeill, 1976, 45). İnsanlarla evcil hayvanların paylaştığı bu hastalıklara ek olarak, hayvanlar enfeksiyonların büyüme yeri ve kaynağıdır.

İnsanlar domuz eti yiyerek trişin kurdu kapıyordu: larvaları dolaşım sisteminden geçerek kasları oyan parazit tarzı bir nematod. Ayrıca kümes hayvanlarından salmonella da kapabilirlerdi. Tifo evcil hayvanların üzerindeki bit, pire ve keneler-den insanlara geçiyor ve insanlar suya, ete ya da süte hayvan dışkısı karışmasından çeşitli hastalıklar kapıyordu.

Geniş, açık alanlarda yaşayan kır insanları, hayvan hastalıklarına, hayvanlarıyla birlikte dar ve kalabalık yerlerde yaşayan çiftçi ve köylülerden daha az açıktı. Kırda yaşayanlarla çiftçiler arasındaki sonsuz düşmanlığın bir kısmı da, sürülerin yanlarında hastalıkları da getirmesinden kaynaklanıyordu. Musa'nın Mısırlılara getirdiği tüm bulaşıcı hastalıklardan en kötüsü, en sonunda Firavun'u gitmelerine izin vermeye zorlayan hastalık, Mısırlı çocukları öldüren ve İbrani çocuklarına dokunmayan bir hastalıktı. Kırda yaşayan bir halk olan İbraniler, hayvan kaynaklı hastalıklardan birine karşı bir direnç geliştirmiş olabilir, buna tarımsal Mısırlıların bağışıklığı olmamış olabilirdi. Musa'nın sonraki yasalarından birçoğu temizlik

ve insanlarla hayvanlar arasındaki ilişki kurallarına ayrılmıştır. Bir Hint-Avrupa dili konuşan sığır güden bir kır halkının yazdığı antik Hindu yazıtları da temizlik ya da kirliliğe ve insanlar arasındaki ilişkinin yanı sıra insanlarla hayvanlar arasındaki ilişkiye de büyük bir önem vermektedir.

Hıyarcıklı veba, şehirleşmiş bölgeleri istila eden ve çoğunlukla depolanmış tahılla yaşayan farelerdeki pirelerden yayılır. Bu vebanın kökeni Asya ovalarındaki atlılardır, hastalığı Avrupa'ya pireleriyle taşımışlardır. 1347'de çeşitli Moğol ve Macar Kıpçakların bir Kırım alışveriş yerini kuşatmaları sırasında bazı atlılar bu vebadan öldü. Pratik zekâlı Kıpçak komutan, cesetleri bir mancığın üstüne koyarak kaleye fırlattı: Bu, ilk belgeli biyolojik savaş olaylarından biridir. Hastalık kasaba halkı arasında yayıldı ve bir sal dolusu mülteci ablukadan kaçmayı başararak hastalığı yanlarında Sicilya'ya getirdiler. Veba oradan 1347'de tüm Avrupa'ya yayıldı. 1350'de İskandinavya'ya vardı. Yüzyıl içinde Avrupa nüfusunun üçte biriyle yarısı arasında bir oranı öldürmüş oldu.

Bazı salgın hastalıklar insan üzerinde özellikle çok ürerler ve başka bir aracı olmadan doğrudan insandan insana geçme yeteneğine sahip olacak şekilde evrim geçirirler. Tüberküloz, kızamık, boğmaca, kabakulak, çiçek hastalığı, su çiçeği yalnızca insanlar arasında yaşama yeteneğini geliştirdi. Bu tür mikroplar insanlarda kalıcı olarak yerleştikleri için, geçebilecekleri başka bir insan olmadığından içinde yaşadıkları insanları öldürmeyen yavaş hastalıklar haline geldi. Bu tür hastalıklar ya kızamık gibi çocuktan çocuğa geçerken öldürmeyen çocuk hastalıkları ya da tüberküloz gibi insanlarda yıllar boyu yaşarken yeni birine geçmek için zaman bulan hastalıklar oldu.

Hayvanların evcilleştirilmesi asıl olarak Avrupa, Afrika ve Asya uygarlıklarında gelişti, ama Avrupalılar dünyanın yeni bölgelerini sömürgeleştirirken yanlarına hayvanlarını da al-

dıkça, hastalıklarını da oraya getirmiş oldular. Polinezyalılar ve Amerika yerlileri çiftçilik yapıyorlardı ama evcil hayvanları azdı, bu yüzden neredeyse hiç salgın hastalık yoktu. Ne çiftçilik ne de yük hayvanı bulunmayan Avustralya'da hiç hastalık yoktu. 1500 ile 1800 arasında Avrupalıların hayvanlarıyla birlikte oraya gelmesiyle defalarca tekrarlanan dalgalar halinde su çiçeği, kızamık, sarı humma, boğmaca ve öteki hastalıklar iki Amerika'ya ve Güney Pasifik'e geldi. Bu hastalıklar her bir yeni insan grubunu şaşırtıcı derecede benzer sonuçlarla sarstı. Bir yüzyıl içinde salgın hastalık, Meksika ya da Tahiti, Patagonya ya da Avustralya olsun, yerli nüfusunu yüzde 90 azalttı. Avrupalıların gelmesinden önce o bölgede yaşayan on yerliden ancak biri yüzyıl sonra orada yaşıyordu.

İnsan tarihindeki tüm büyük değişimler yüksek bir bedel ödenerek gerçekleşti ve değişim ne kadar büyük olursa bedeli de genellikle o kadar yüksek oluyordu. Yeni Taş Devri sırasında ok ve yay ile dikiş iğneleri gibi aletlerin gelişmesi insanların dünyanın her yerinde daha büyük hayvanları avlamasına olanak tanıdı, ama bu hayvanların en sonunda soylarının tükenmesine de yol açtı. Çiftçilik avcılık ve toplayıcılıktan çok daha büyük nüfusları besledi, ama bunu daha az ortalama ömür, daha kısa boy, artan hastalıklar, beslenme bozukluğu ve periyodik kıtlıklar pahasına yaptı. Bu sorunlar rekabeti, çatışmayı, hatta büyük ölçekli savaşları artırarak insan yaşamını daha da bozdu.

Yeni enerji biçimlerine geçiş öteki değişimlerden daha da ağır bir bedelle yaşandı. Bugün kömür, petrol, elektrik ve atom enerjisi gibi enerji kaynaklarının maliyetlerini kolayca görebiliriz. Çevre kirliliği ve çevre bozuklukları, Sanayi Devrimi'nde cansız enerji kaynaklarını kullanmanın bedellerindendir, ama hayvan enerjisine geçiş insanlar arasında yeni hastalıkların baş göstermesi ve yayılması anlamında daha da

büyük bir bedel taşıyordu. Tıpkı Sanayi Devrimi'nin yarattığı sorunları henüz çözmemiş olmamız gibi, neredeyse on bin yıl önce ortaya çıkan bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinin yarattığı sorunları da çözemedik.

Tarım yeni bir dünya kültürünün zeminini hazırladı, ama bu uygarlığın, yerküreyi kaplayan ve üzerinde yaşayan hemen herkesi içine alan bir sistem geliştirmesi ve pekiştirmesi için binlerce yıl daha gerekiyordu. Son birkaç bin yılda birçok insan grubu geçimleri için tarıma geçti, ama bugün bile bazı gruplar eski göçebelik, büyük hayvan avcılığı tarzlarını sürdürmektedir.

Şimdi artık elimizin altında birçok cansız enerji ve sanayileşmiş ürün biçimleri olsa da, kültürümüz temel olarak hâlâ tarımda odaklanır. Pocona ya da Mezopotamya'daki antik çiftçilerden daha verimli olabiliriz, ama modernliğin gösterişleri bir yana bırakılırsa, yiyeceğimiz için toprak üzerinde yetişen ürünlere hâlâ tıpkı eskisi kadar bağımlıyız.

5
Avrasya'nın Tam Ortasında Göçebeler

Hanadu'da Kubla Han
dikti sarayvari bir kubbe:
Alph'in, bu kutsal nehrin,
Hadsiz hesapsız mağaralardan insana
Oradan güneşsiz bir denize aktığı yere.
Samuel Taylor Coleridge, Kubla Han

Dünyadaki en muhteşem göl Sibirya'nın Baykal Gölü olmalı; Pasifik Okyanusu'ndan binlerce mil içte ve Atlantik'ten de bunun iki katından daha uzakta olan bu göl, dünyanın en büyük temiz suyudur. Kuzey Amerika'nın Superior Gölü'nün dünyadaki bütün öteki göllerden daha geniş bir yüzey alanı olmsına karşın, Baykal Gölü en fazla su hacmine sahiptir ve dünyadaki en derin ve en eski göldür. Dünyadaki temiz suyun yüzde 20'sini barındırır: Kuzey Amerika'daki Büyük Göller'in toplamından daha fazla. Afrika ile Arabistan arasındaki Kızıl Deniz'i yaratanınkine benzer bir kıta çatlağından biçim alan Baykal Gölü, üç tektonik levhanın birleşme noktasındadır ve en derin çukuru bir mil derinliğindedir.

Üç yüzden fazla nehir Baykal Gölü'ne akar; bunlardan en büyük göl nehri, 620 mil uzunluğundaki Selenga Nehri'dir, kuzey Moğolistan'ın büyük kısmını sular. Bu kadar çok nehrin göle akmasına karşın yalnızca Angara bu gölden çıkar; gölün güney ucundan çıkar ve kuzeydeki Yenisey'e, oradan

da Arktik Okyanusu'na akar. Baykal Gölü, dünyadaki tek tatlı su ayıbalığı olan nerpanın yurdudur, ayrıca gölün en önemli ticari ürünü olan lezzetli bir soğuk deniz beyaz balığı olan yerel *omul* da dahil olmak üzere elli iki balık türü ve 250 çeşit karides bulunur. Vahşi yaşamın ve balığın bolluğuna ve göl çevresinde inşa edilmiş insan topluluklarına karşın Baykal Gölü'nün suları, çok derinlere kadar dibinin görülmesini sağlayan buz gibi bir berraklık taşır.

Baykal Gölü 25 milyon yaşında yeryüzündeki en eski su kaynaklarından biri olsa da, bakteri ve deniz yosunlarını tüketen tatlı su karidesi *Epischura baicalensis* nedeniyle en temizlerinden de biridir. Kışın hava sıcaklığı ortalama eksi yirmi dereceyken temiz su o kadar şaşırtıcı bir berraklıkla donar ki, suyun epeyce altında yüzen balıklar görülebilir. Ama buz o kadar kalındır ki, Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusu kuzey cephesine mühimmat göndermek için üzerine bir demiryolu kurmuştu.

Gölün büyük kısmı Rusya'da Buryat Moğollarının yurdu olan Buryat özerk bölgesindedir ve Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'dan ancak üç yüz mil uzaklıktadır. Göl ve çevresindeki ormanlık arazi orada yaşayan insanlar için her zaman kutsal sayılmıştır. Moğollar, Buryat bölgesinin başkenti Ulan Ude'de, Baykal Gölü'nün yüz mil batısındaki Selenga'da büyük bir Tibet Budist manastırı inşa etti. Bu manastır lamacı manastırların en kuzeyde olanıdır ve ilk kez 1991'de Dalai Lama tarafından ziyaret edilmiştir.

Angara'nın Baykal Gölü'nden çıktığı yere yakın bir yerde kutsal bir koru bulunur; animizme inanan Moğollar Budist olmadan çok önce buraya dua etmeye gelirlerdi. Kuşaklar boyu gelen ziyaretçiler koruluğun çalı ve ağaçlarına küçük kurdeleler bağladılar ve binlerce beyaz ve yeşil cam şişe kırdılar; cam parçaları hâlâ ağaçlar arasında durmaktadır. Moğollar

hâlâ dua etmek için oraya gelirler, ama oraya turistler de gelir. Sovyet ordusunun Afganistan harekâtlarından askeri şapka, hatıra eşya, rozet, apolet ve sayraklar satmaya çalışan sokak satıcıları da gelir.

Avrasya'da hiçbir büyük nehir doğudan batıya akmaz. Avrasya'nın kenarında Sarı, Yangtze, Ganj, Dicle, Fırat ve Ren gibi tüm büyük nehirler okyanuslara akar. Ama kara kütlesinin orta yerinde nehirlerin birçoğu iç denizlere akar, sınırsız kıtayı geçmeye çabalarken ya kurur ya da Baykal Gölü'nden doğan Angara gibi kuzeye, Arktik'e akar ve yılın büyük kısmında donmuş durumdadır. Nehirler Avrasya'nın sınır boyunda yolculuğu kolaylaştırır, ama iç kısımlarda sorun yaratır.

Avrasya'nın bu büyük orta kısmı binlerce yıl boyunca ilk Akdeniz uygarlıklarını Asya uygarlıklarından ayıran sonsuz bir engel oluşturdu. Binlerce kilometrelik çöller, stepler ve otlaklar, birbirinden bağımsız ama çoğunlukla paralel hatlarda gelişen büyük tarımsal uygarlıklar arasına girdi.

Antik Moğol geleneklerine göre, Baykal Gölü kıyılarındaki ormanlarda mavi-gri bir kurtla bir dişi geyik çiftleşti ve bu çiftleşmeden Moğol halkı doğdu. 1240'larda yazılan *Moğolların Gizli Tarihi*, bu çiftleşmenin torununun Moğol liderlerinin en büyüğü Cengiz Han olduğunu ileri sürer.

Mitolojilerinde kurdun önemli bir yer tutmasına karşın, Asyalı göçebeler için daha da uygun olacak totem, at olurdu. Moğollar tarihe at üstünde girdiler ve Moğollar ile onların Orta Asya'daki ataları, atlarıyla birlikte, en sonunda Çin'i Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya bağlayan iletişim hatlarıyla ticaret yollarını birleştirdiler. Teknoloji, din ve bilgi alışverişi yaptılar ve bazı yüzyıllar boyunca geniş alanları tek bir ulusun örgütlenmesi altına sokan bir siyasal iktidar kurdular. Farklı zamanlarda Bizans İmparatorluğu, İran, kuzey Hindistan, Rusya ve Çin'in büyük parçalarını fethettiler.

Avrasya'nın içlerinde ortam her zaman çetin oldu. Havanın ve karanın sıcaklığını ılımanlaştıracak büyük okyanuslar olmayınca bölge kışın donuyor, yazın pişiyordu. Bazı yıllar yağmur hiç yağmaz, bazı yıllar da ortalığı sel kaplardı. Bu doğa aşırılıkları yaygın tarımın steplere gelişini önledi ve dolayısıyla Çin'in çeltik imparatorluğunu Akdeniz ve Ortadoğu'nun buğday uygarlıklarından açık bir şekilde ayrı tuttu.

Çiftçiler nehirlerden çok uzaktaki bu topraklarda ekin yetiştiremezlerdi, ama büyük sürüler halinde yaşayan çok sayıda otlak hayvanı, yeterli yağmurun yağdığı mevsimlerde bölgeyi kaplayan otlardan besleniyordu. Step ve platoların farklı kısımları farklı hayvanlara cazip geldi, ama bunların arasında at, eşek, deve, keçi, sığır ve koyunun yanı sıra Tibet platosunda yak ve kuzey tayga ve tundralarda ren geyiği de vardı. Bu hayvanların avcıları zaman içinde onları evcilleştirdikçe sahipleri haline geldiler. İnsanlar step ve ovalardaki bitkilerle yaşayamazlardı, ama bu bitkileri yiyen ve dolayısıyla ovanın enerjisini etlerinde toplayan hayvanlarla yaşayabilirlerdi.

Bir ot okyanusu, aynı kıtanın karşıt uçlarında Avrupa'yı Asya'dan ayırıyordu. Ama bir okyanus ancak bir halkın onu geçecek botları yoksa bir engeldir; doğru teknolojiye sahip bir halk için okyanus bir bağlantı, iletişim ve ticaret hattı haline gelir. Atın evcilleştirilmesi ve yavaş yavaş binicilik teknolojisinin gelişmesiyle birlikte insanlar ot denizinin arasından geçmenin bir yolunu buldular. Bölgenin göçebeleri binlerce yıl boyunca aşamalı olarak dizgin, gem, yular, biniş battaniyeleri, eyer ve bir atı kontrol etmek ve gücünü en fazlaya çıkarmak için gereken öteki ekipmanı geliştirdi. Hiçbir insan bir at kadar hızlı ve uzun koşamaz ya da onun kadar çok taşıyamaz veya çekemez. Bu muazzam enerji kaynağını kendi yararları için kullanan ve denetleyenler rakiplerine göre büyük bir üstünlük elde ettiler.

Asya'nın step otlakları kuzeydoğu Çin'deki Mançurya'dan yaklaşık 4.500 mil uzaklıkta, orta Avrupa'daki Macaristan'a kadar dev bir hilal şeklinde uzanır. At kültürünün gelişmesiyle birlikte, eskiden insan hareketine ve iletişime engel olan geniş Avrasya stepleri büyük bir otoyola dönüştü. Otlakların güneyde İran ve Hindistan'a, Hazar Denizi ve Karadeniz arasından Türkiye'deki Anadolu platosuna ve kuzeyde Rusya'nın Avrupa kısmıyla Ukrayna'nın neredeyse her kısmına ve Polonya'ya ayrılan ana arterleri vardır.

At Avrasya ovalarında gelişmediyse de, orada doğal bir yurt buldu. At, deve gibi, Kuzey Amerika'da evrimleşti. Atın ilk atası, *Eohippus* ("Şafak Atı"), 58 ile 48 milyon yıl önce, Eosen sırasında Kuzey Amerika'da yaşıyordu. 7 ile 2 milyon yıl önce Pleistosen döneminde at tam olarak evrimini tamamlamış ve Bering kara köprüsünden Asya'ya, oradan da Avrupa ve Afrika'ya geçmişti. Çok geçmeden bütün bu kıtalardaki avcıların favori avı haline geldi. İÖ 6000'de atın anayurdu Kuzey Amerika'da soyu tükenmişti, ama Asya, Afrika ve Avrupa'da, özellikle de atın insanlık tarihindeki en dramatik rolünü oynayacağı sahne olmaya yazgılı geniş Avrupa ovalarında çok sayıda vardı.

Ukrayna ovalarında atın dişlerinde bulunan en eski aşınma bulgusu, gem taktıklarını düşündürür. Boynuzdan yapılma yanaklıklar da, bu bölgede at sırtına binmenin İÖ 4000 kadar erken bir tarihte başladığını gösterir (Anthony ve ark.). Yüzyıllar boyunca atın evcil bir hayvan olarak kullanılması orta Avrasya ile sınırlı gibidir. Yaklaşık İÖ 2000 yılına kadar, zaten eşeklerin yük hayvanı olarak kullanıldığı Ortadoğu'ya gelmediler. Başta at yalnızca bir yük hayvanı, daha güçlü ve gelişmiş bir eşek olarak kullanıldı. Yavaş yavaş araba çekme

*Üçüncü zaman arazisinin en eski tabakası, tersiyen tabakalarının eskisi. (ç.n.)

ve en sonunda üstüne binilme gibi yeni kullanımları bulundu (Anthony ve ark).

Ovaların atlı göçebeleri Hint altkıtasına İÖ 1800 ile 1500 arasında geldi ve hızla Indus uygarlığını yıktı (McNeill 1982, 12). İlk akınlarında at üstünde değil de atlı araba ve iki tekerlekli savaş arabalarıyla geldiler. Akdeniz'in yerleşik tarım ulusları atlı araba buluşuna hızla adapte oldu ve istilacıları yendi ya da içine aldı. Bir sonraki üç bin yıl içinde, Moğol uygarlığının doruğa çıkışına kadar göçebeler birbiri ardına yeni buluşlarla defalarca oraya geri döndü.

Atlı arabaların çekilmesi, iki tekerlekli arabalara dönüştürüldüğü zaman bile zahmetli ve yavaştı. Savaşçıların gerçekten at üstünde yaptığı saldırılarla ilgili ilk kayıt, İÖ 612'de Asur başkenti Ninova'nın yağmalanması sırasındaydı. Bu dönemde Asurluların kendileri de atlı savaşçılara sahipti. İki tekerlekli savaş arabalarına binenlerden süvariliğe geçişin tam olarak nerede ve nasıl olduğu açık değildir; at sırtına binmeyi göçebe step halkı bulmamış olabilir, ama bu konuda en mahir olduklarını kanıtlayan ve Avrasya ve Afrika'ya yayan onlardı.

Atlı savaşçı Avrasya tarihinde yeni bir çağ açtı. Gem, dizgin ve eyerin yavaş yavaş geliştirilmesinin ardından iki tekerlekli araba yerini atlı süvariye bıraktı. Elinde hayvanı yalnızca tek elle yönetme araçları olan binicinin bir eli kılıç sallamak ve mızrak atmak üzere boş kalıyordu, hatta dörtnala giderken yaydan ok atmak üzere iki elini de kullanabilirdi. Eyer binicinin güvenliğini artırdığı için her yönde atış yapmak üzere oturduğu yerde sağa sola dönebilirdi; atın arka tarafına dönebilir ve arka taraftandan da yanda ya da öndeymiş gibi isabetle atış yapabilirdi.

Üzengilerin bulunması biniciye mızrağına katacağı daha fazla güç sağladı, hatta savaşırken oturmak yerine ayakta durmasına bile olanak verdi. İlk üzengiler yaklaşık 500 yılında

ortaya çıktı ve süvarilere son büyük buluşlardan birini katmış oldu (McNeill, 1982, 20). Bir okçu üzengilerle daha fazla denge ve dolayısıyla daha fazla isabet gücüne sahipti ve oku ya da mızrağı olan bir binicinin kurbanına savuracağı daha fazla gücü vardı. Üzengilerin binicinin gücünü toplama potansiyeli, ucunda biriken daha fazla güçle mızrağı yenilmez bir silah haline getirdi. Bu artık tamamına ermiş teknoloji aşamalı olarak Avrupa'da atlı şövalyelerin doğmasına yol açtı ve ortaçağ savaşlarının ardındaki temel teknolojik ilke haline geldi.

Her teknolojik buluş Avrasya'nın ortasından yeni bir işgal dalgası yarattı. Üç bin yıl boyunca göçebeler Avrasya'nın ortasından çıkıp Avrupa ve Asya'nın kıyılara yakın devletlerine akın yaptı. Milyonlarca köylü ve şehirliyi katleten ve kafalarını evlerinin dumanı tüten yıkık harabelerinin dışına büyük piramitler halinde yığan barbar sürüleriyle ilgili korkunç imgelere esin kaynağı olur hâlâ. Avrupa ve Akdeniz'den İran ve Hindistan aracılığıyla Çin'e kadar tüm tarım devletleri, otuz yüzyıl boyunca aralıklarla olsa da hiç hız kesmeyen işgal ve fetih nedeniyle göçebe kabilelerden korkmayı ve nefret etmeyi öğrendi.

Göçebelerin çoğu Türkçe ya da Moğolca konuşuyordu, ama aralarında Avrupa dilleri, özellikle Slavca ve Fin-Macarca konuşanlar da vardı. Avrasya'nın tüm ırk gruplarını birleştiren göçebeler sık sık tüm kabilelerin birleştiği ittifaklar yapıyor ve fethettikleri halkları ek klanlar olarak içlerine katıyordu. Bunlara ek olarak yerleşik halklarla evlilikler yapıyor, Avrupalı ve Çinli kadınları kaçırmanın yanı sıra evlilik yoluyla da içlerine kabul ediyordu.

Bu halkların adları yüzyıllar içinde farklılık gösterdi –İskitler, Avarlar, Hunlar, Mağyarlar, Tatarlar, Bulgarlar, Moğollar ve Türkler. Kabilelerin çoğuna ortak olarak Moğol adı verilir, çünkü Moğollar en büyük göçebe fatihler arasındaydı, ama

Moğol konfederasyonunun bir Türk parçasından ismini alan Tartar ya da Tatarlar da denilir. *Tatar* adı muhtemelen Çince sözcük *ta-ta*'dan gelir, bu sözcük tam manasıyla "göçebe" demektir. Avrupalılara göre bunlar antik Yunanca cehennem anlamına gelen Tartarus'un düşmanlarıydı ve dolayısıyla onlara çoğunlukla Tartarlar denilirdi.

Göçebeler birden sınırboylarında belirir, bazen gerçekten de haberlerinden önce kendileri gelirdi. Görünürde hiçbir neden olmadan yön değiştirir ya da yüzlerce kilometre boyunca şehirlerden fırtına gibi geçerek ürünleri yakarlardı. Sonra geldikleri gibi aniden yok olurlardı, ama yanlarına binlerce köle ve yeni eşler, yüzlerce araba yağma alırlardı.

Göçebeler yerleşik insanlara tamamen esen yele göre hareket eden kişiler olarak görünmüş olabilir, ama aslında davranışlarının belirleyici bir tarzı ve bir mantığı vardı. Sürekli olarak Avrasya'yı boylu boyunca deneyip sınadılar. Çin'in güçlendiği yıllarda yüzlerini batıya dönüp Avrupa'ya ya da güneye, İran veya Hindistan'a yöneldiler. Bu öteki krallıkların güçlendiği yıllarda ise tekrar Çin'e döndüler. Kabileleri, şehirleri, hatta tüm bir imparatorluğu sakin sakin fethettiler adeta.

Bir grubun hareketlenmesi Avrasya'nın ortasında bir şok dalgası yaratır, bir kabile ötekini ileriye itip daha küçük göçebe kabilelerin yerlerini değiştirir ve Avrasya'nın ortasındaki tarımsal halkları otlaklardan kıyı krallıklarına doğru kaçmaya iterdi. Bu gezgin ve yersiz yurtsuz sürülerin kendileri, topraklarını işgal eden halklara tehdit oluşturmaya başladı.

İÖ 1600'den kabaca İS 1500'e kadar geçen üç bin yıl boyunca kabilelerin oradan oraya dolaşmaları ve yerleşik, uygar halklarla barbar, göçebe düşmanları arasındaki savaş Avrasya uygarlığının odak konusu haline geldi. Ama iki büyük gelenek birbirleriyle savaşırken sürekli kültürel özellikler ve teknoloji

değiş tokuşu yaptılar. Göçebeler bazen efendiler ya da komşular olarak çiftçilerin arasına yerleştiler, ama aynı zamanda milyonlarca insanı da zorla göç ettirdiler.

Her iki taraf da hayatta kalabilmek için birbirlerinin yöntemlerini ve kültürünü öğrenmek zorundaydı. Moğollar topraklarının tüm parçalarından teknoloji, hayvan ve düşünce ödünç aldılar ve bunları Avrupa'dan Çin'e öteki uluslara yaydılar.

Dünya tarihindeki bu önemli yıllar, iki karşıt kültür geleneği arasında üç bin yıllık bir silah yarışına neden oldu. Atla çekilen iki tekerlekli arabanın bulunmasından üzenginin yayılmasına kadar, savaş tekniklerindeki bir dizi teknolojik değişim, yeni bir göçebe grubunun yerleşik nüfus üzerinde anlık zafer kazanmasına olanak sağladı. Ne var ki yerleşik halk buluşları hızla belledi ve içine aldı. Göçebelerin silahları mızrak ve oktan çok çeşitli karmaşık oklara ve en sonunda da ateşli silahlara geçti ve ateşli silahlar, daha da büyük ağır silahlar yapmayı öğrenen yerleşik halka yardımcı oldu.

Batı Avrupa, geniş ovaların batı ucunda Avrasya kıtasından Atlantik Okyanusu'na çıkıntı yapan büyük bir yarımadadır. Ovaları bir ot nehri olarak düşünürsek, o halde nehir her zaman doğudan batıya, Asya'dan Avrupa'ya akıyordu. Yüksek Moğolistan platosundan başlayarak verimli Macaristan'a uzanan otlaklar, Meksika Körfezi'nin kuzey sınırından Avrupa boyunca esen sıcak, nemli havayla daha yakından temas kurdukça daha da verimli hale geldi. Avrupa'ya yeni gruplar göç ettikçe, gidişlerinin yol açtığı boşluk, Sibirya tagyasından öteki grupları güneye çekti ve onlar da göçebe yaşam tarzını benimsediler.

Göç nehri yüzyıllar boyunca batıya doğru aktı ve yerlerini terk etmiş göçebeler dalgalar halinde Avrupa'ya geldi. Çin

kayıtlarında *Hsiung-nu* denilen Hunlar 372'de güney Rusya'yı işgal edince, Ostrogotları yendiler ve Vizigotları kaçmaya zorladılar. Vizigotlar batıya yöneldi, 410'da Roma'yı yağmaladı ve İspanya'ya kadar yağmalamaya devam etti. İspanya'yı, 711'de Mağriplerin gelişine kadar yönettiler. Bu arada Ostrogotlar İtalya'nın büyük kısmını ele geçirdi; Hunların yerlerinden ettiği Vandallar kendilerini Fas'ta buldu; Burgonyalılar ise Fransa'ya yerleşti. Germen kabileleri Ren ve Main nehirleri boyunca Keltlerin yerini aldı.

Halklar yurtlarından çıkar ve kabileler dolaşmayı sürdürürken Saksonlar, Jute'ler, Anglolar kıta Avrupa'sından çıkmaya ve Manş Denizi'nden İngiltere'ye geçmeye başladılar ve orada yavaş ve metodik bir biçimde Töton işgalcileri yerli Kelt halkının yerine geçirdiler. 443 yılı için *Anglo-Saxon Chronicle*'da bir madde şöyle yazar: "Bu yıl Britonlar denizi aşıp Roma'ya elçi gönderdiler ve Pict'lere karşı yardım dilendiler, ama oradan bir şey alamadılar, çünkü Romalılar Hun kralı Attila'ya karşı sefere kalkmıştı" (Humble, 1975, 8). Romalılarla Vizigotlar birlikte nihayet 451'de Galya'da Attila'ya ilk büyük yenilgisini tattırdı ve Hunlar, Galya'yı terk etmelerine ve bir sonraki yıl liderleri Attila'nın ölmesine karşın, dünya sahnesinden çekilmeden önce İtalya'yı yağmalamaya yöneldi.

Hunların Galya'da yenilmesinden ve Attila'nın ölümünden kısa süre önce *Anglo-Saxon Chronicle*, Germen kardeşler Hengest ve Horsa ile ana kıtadan adamlarının 449'da oraya varışını yazar. Vakayinamе yıllar boyu daha fazla Sakson, Jute ve Anglonun gelişini anlatır. 495'te kabile reisi Cerdic ve oğlu Cynric ile adamları beş gemiyle oraya vardı. 501'de Port adlı bir reis ve oğulları Bieda ve Maegla iki gemiyle geldi. 514'te Doğu Saksonlar üç gemiyle geldi ve bu böyle devam etti, ta ki en sonunda Töton kabileler yerli Britonları yenene kadar.

Avrasya'nın ortasındaki atlı göçebeler nereye akın yaparsa

yapsın –Çin, Rusya, Hindistan, Yunanistan, Türkiye, İran, Macaristan ya da Mezopotamya– iki büyük istisna dışında herkesi vendiler: Japonya ve Batı Avrupa. Japon adalarını fethedememeleri, Kubilay Han'ın kara gücünün yanı sıra büyük bir deniz gücü oluşturma çabalarına karşın Moğolların denizci bir halk olmamalarıyla kolayca açıklanabilir. Japonlar 1281'de Kubilay Han'a teslim olmayı reddedince, Kubilay Han 4.400 gemilik bir deniz işgali emri verdi, ama filoya bir tayfun çarpınca işgal acınacak hale geldi, tıpkı İkinci Dünya Savaşı'nda ABD'ye yenilene kadar Japonya'yı fethetmeye yönelik bütün öteki girişimler gibi.

Moğolların ya da steplerden gelen öteki ulusların Batı Avrupa'yı fethetme ve elinde tutma konusundaki başarısızlıkları biraz daha karmaşık nedenlere bağlıdır. Göçebe kabileler defalarca Doğu Avrupa'nın büyük kısımlarını eline geçirdi ve Batı Avrupa'yı tehdit etti, ama mucize denilebilecek bir dizi olay her zaman araya girdi.

Moğollar Rusya, Ukrayna ve Adriyatik'e kadar Doğu Avrupa'yı fethetti. Viyana'yı aldıktan sonra Batı Avrupa üzerine yürümeye hazırlanmış görünürlerken, Moğol kampına büyük Han'ın Aralık 1241'de öldüğü haberi geldi. İşgal liderleri çadırlarını topladılar ve Batı Avrupa'yı işgal etme planını bir kenara bırakarak Moğol başkenti Karakurum'a çarçabuk geri döndüler.

Avrupalı hıristiyanlar her kurtuluşu tanrının bir mucizesi olarak gördü. Kaldı ki Batı Avrupa, Avrasya halkının çoğundan çok uzaktaydı ve iyi bir at ülkesi de değildi. Geniş ormanları vardı ve göçebe süvariler açık ovalarda çok daha kolay hareket ediyordu. Göçebelerin en sevdiği silah olan ok ve yay bile ormanda iyi değildi, ormanda yakın dövüşte kılıçla savaş daha iyiydi.

Batı Avrupa'nın ormanlık olmayan bölgeleri tarım arazisiy-

di. Step midillileri ucu bucağı olmayan saban izlerinden geçerken kolayca yoruluyordu. Köylüler kuzey-güney yönünde toprağı sürerse doğudan gelecek işgali atlar için özellikle zor hale getirmiş oluyordu, çünkü her bir saban izi atların atlanması gereken ve onları hatırı sayılır derecede yavaşlatan küçük bir tepe haline geliyordu.

Üç bin yıl arasında uzun barış dönemleri vardı ve bu dönemlerde göçebeler, kendilerini kuşatan çeşitli uygarlıklar arasında tacir ya da tacirlerin koruyucusu olarak hizmet verdi. 4.500 mili aşarak Çin'den Suriye'ye ipek getirdiler ve oradan aldıklarını antik Romalılara sattılar. Karşılığında da Roma'dan ve öteki Akdeniz devletlerinden aldıkları gümüş sikkeleri tekrar Çin'e taşıdılar. Kuzey Avrupa'dan Asya'ya kehribar getirdiler ve Sibirya'nın ormanlarından Avrupa'nın saraylarına büyük miktarlarda sansur ve öteki kürkleri taşıdılar. Çin ve Roma imparatorluklarının başkentleri birbirlerine beş bin milden daha uzak olmalarına karşın yavaş ama sürekli bir ticaret yaptılar.

Göçebeler kâğıt ve zencefil gibi yeni ürünleri batıya götürdü ve yanlarında şeftali, kayısı, hurma ve ravent gibi Avrupa toprağında kolayca kök salan yeni ürünler getirdi. Bu dönemde Orta Asya'nın göçebeleri Çin'den tüm Avrasya'ya çay içme geleneğini de yaydı. Bunu yaparken de ilk evrensel sözcüklerden birini yaratmış oldular: Çince *chai* sözcüğü Rusçaya uyarlandı ve Arapçada *şay*, Batı Avrupa dillerinde *tea*, *tee* ya da *té* halini aldı.

Göçebelerle tarım insanları tek bir büyük kültürel ve toplumsal sistem oluşturdular. Göçebe çoban savaşçılar tarım insanları olmadan hayatta kalamazlardı. Yiyecek olarak et, süt ve hayvan kanına bağlı olmalarına karşın çobanlar tahıl, tuz, çay ve şeker gibi tarım ürünlerine de ihtiyaç duyuyordu. Deri

ve postları tabaklamak ve işlemek için kimyasal maddelere, ayrıca bel bağladıkları silahları ve ekipmanı yapmak için metal işleri gibi yerleşik şehirli halkın daha karmaşık zanaatlarına da ihtiyaçları vardı.

Sürü halkıyla tarım halkı simbiyotik bir ilişki içinde yaşadılar. Kıtlık ve tarımsal başarısızlıklar döneminde birçok insan tarlalarını bırakıp hayvanlarıyla dolaşan göçebelerin saflarına katıldı. Yerleşik çiftçilerle göçebe çobanlar birbirlerine kız alıp verdi, ticaret yaptı ve ittifaklarla haraç gibi karmaşık sistemler kurdu ve hem birbirleriyle hem de öteki gruplara karşı birlikte savaştı.

Çinliler, Persler ve Avrupalılar gibi yerleşik tarım halkları bize göçebelerle ilgili birçok yazılı kayıt bırakmış olduğu için, anlatıların çoğu göçebeleri, saldırdıkları çiftçilerden ve şehirli halktan çok daha ilkel barbarlar olarak çizer. Ortalama çoban savaşçının, ortalama köylü savaşçı gibi, okuma yazması yoktu, ama göçebe kültürün başarıları şehir kültürününkiler kadar büyüktü. Moğollar gibi kabile ulusları bilinen en çok yönlü ve yaygın casusluk ve terörizm sistemleri kurmuş olmalarına karşın, Avrupa ile Asya arasındaki ticaret yollarını da korudular ve iletişimi büyük ölçüde genişlettiler.

Göçebeler, her tür süvari örneğini oluşturmaya ve onlara ekipman ve silah sağlamaya ek olarak, Avrupalıların yaşam biçimlerinde de büyük değişiklikler yaptı. Göçebeler çoğunlukla ağır paltolar giyse de, pantolon da giyiyorlardı ve pantolon at sırtındaki yaşam tarzına Akdeniz halkının giydiği tünikten ya da Ortadoğu'nun kaftanlarından daha uygundu. Kadınlarla erkekler pantolonlarını kemerlerle tutturuyorlardı; bu kemerlerde çoğunlukla çok süslü tokalar vardı ve Moğollar gibi gruplar arasında çok önemli bir giysi ve simge halini aldı. Göçebelerin pantolonlarıyla kemerleri en sonunda tüm Avrupa'da evrensel bir standart oldu, ama ata binme konusun-

da daha az olanağa sahip olan kadınlar eski çiçekli giysilerini korudular.

Avrasya'nın ortasındaki göçebe halklar için iletişim yaşamsal bir önem taşıyordu. En büyük çoban imparatorluklarını kuran Moğollarda posta istasyonlarından oluşan bir sistem, yaklaşık otuz mil aralarla inşa edilmiş on bin yedek at istasyonuyla Avrasya'yı dolaşırdı. Bir elçi kıtayı inanılmaz bir hızla, günde üç yüz mil hızla aşabilirdi. Trans-Sibirya Demiryolu'nun açılmasına kadar kimse Moğolların kıtayı geçme rekorunu kıramadı (Legg, 1970, 311).

Moğol sistemi büyük ölçüde yazılı dilin kullanılmasına bağlıydı ve Moğol bürokrasisi dünyadaki en etkili bürokrasilerden biri haline geldi. Bir bürokrasi ve kayıt tutma sistemi yaratmak için Çinli, Pers ve Bizanslılardan bazı özellikler alarak bu küçük imparatorlukların kaplamış olduğundan çok daha büyük alanı kapsayan sisteme kendi karakteristiklerini de eklediler.

Moğollar, asıl olarak ağaç kabuğundan yapılan kâğıda dayanan verimli, hafif bir iletişim sistemine ihtiyaç duyuyordu. Çin'de icat edilen kâğıt, Avrupalıların kullandığı koyun derisinden ya da keten ve papirüsten ucuz ve hafifti. Moğollar nereye gitseler yanlarına kâğıt yapıcıları da aldılar ve bu zanaat yavaş yavaş tüm Avrasya'ya yayıldı. Benzer bir şekilde ipek yapma sanatı ve bunun için gerekli olan ipekböceğini de Ortadoğu'ya ve dünyanın ipekböceği yetiştirmeye yatkın öteki bölgelerine yaydılar.

Hafif kâğıt için duydukları ihtiyaç para için de geçerliydi. Muazzam miktarda sikkeler fazla büyüktü ve büyük miktarlarda taşınması zordu, ama binlerce sikkeyi temsil eden kâğıt parçaları kolayca oradan oraya taşınabilirdi. Çinliler, sicimle bağlanarak binlercesi bir arada tutulabilsin diye ortasında

delik olan para basmıştı bile. Çinliler kâğıt parayı 1024 gibi erken bir tarihte kullandı ama Moğolların iktidara gelişi ve Kubilay Han yönetiminde daha önce eşi benzeri görülmemiş büyüklükte bir imparatorluk kurmasıyla birlikte kâğıt para çok daha önemli hale geldi.

Steplerin kabile insanları, hafif olsun diye kâğıttan yapılan ve zamanlarının çoğunu evden uzakta kamplarda geçiren savaşçılarının eğlenmesi için kolayca oradan oraya götürülebilen oyun kartları da taşıyordu. Yerleşik insanlar oyunu hemen benimsedi ve başkalarına da yaydı.

Göçebe kabilelerin kolay iletişim yollarına ihtiyacı vardı, ama alfabeleri yoktu. Cengiz Han imparatorluğunu birleştirir birleştirmez bu sorunla karşı karşıya kaldı. 1204'te bu sorunu esir alınan bir Uygur bilginiyle çözmeye çalıştı. Bilgine şehzadesine yazmayı öğretmesini emretti. Bu, Moğolcayı bir yazı diliyle yazmaya yönelik ilk bilinen girişimdir. Uygurlar alfabelerini Sogdlardan uyarlamıştı, Sogdlar da Farsçayla bağlantılı ve Orta Asya'ya Nesturi Hıristiyanları tarafından getirilen bir Hint-Avrupa dili konuşuyordu. Bilimciler, Sogdların da kendi alfabelerini Yunanca, Aramca ya da öteki kuzey Semitik dillerden uyarladığına inanır.

Cengiz Han'ın büyükbabası Kubilay Han, yazıyla ilgili başka bir sorunla daha karşılaşmıştı: Yönettiği Çinliler bir alfabe yerine ideogram karakterleri kullanıyorlardı ve Avrasya'nın ortasındaki ulusların her birinde farklı bir alfabe vardı. Kubilay Han, iletişimi daha verimli hale getirmek için, Çinliler de dahil olmak üzere tüm uluslar için standart bir alfabe yapılması emri verdi. Yeni alfabe önceden yazılmamış her dili yazmayı sağlayacak şekilde olacaktı ve Çinlilerin karakterden alfabeye geçmesine yönelik en eski resmî girişimdi.

Kubilay Han bu görevi 'Phangs-pa'ya verdi. Tibet'in Saskya-pa tarikatından bir Budacı lama olan 'Phangs-pa, Tibetliler-

den epeyce ödünç alarak yeni bir alfabe yarattı ve bu alfabe 1269'da resmi alfabe olarak kabul edildi. Tüm harfler, Tibetçe ve Sanskritçeye benzer şekilde kare biçiminde tasarlanmıştı ama yatay olarak yazılan birçok alfabenin tersine 'Phangs-pa alfabesi, Çin karakterleri gibi yukarıdan aşağıya düz çizgiler halinde yazılıyordu. Alfabede kırk bir fonetik simge vardı, her tür dilin bu alfabeyle yazılmasına olanak sağlıyordu ve kavramak için uzun inceleme süresi gerektirmiyordu.

1368'de Çin'de Moğolların Yuan hanedanının yıkılmasıyla birlikte ülke hemen ideografik karakterlerle yazmaya geri döndü. Moğollar kendi Moğolca alfabelerine döndüler ve yirminci yüzyıla kadar bu alfabeyi kullandılar, ama bu yüzyılda Rus Moğollarıyla Moğol Halk Cumhuriyeti Ruslardan Kiril alfabesini benimsedi. Dilin yazılma biçimiyle ilgili anlaşmazlık hâlâ devam etmektedir ve birçok Moğol hâlâ geleneksel alfabeyi tercih eder.

Birçok dilde birçok farklı alfabe kullanıldığı için, akademisyenler henüz Moğol imparatorluğunu kuran Cengiz Han'ın adını doğru transkript etme konusunda anlaşmış değiller. Bu ad Chinggis, Chinghis, Chingis, Chingiz, Jenghiz ya da Jinghis olarak da yazılabilir. Hatta bazıları takma adıyla Temujin ya da Temuçin demeyi yeğler.

Moğollar geniş toprakları için etkili bir muhasebe sistemine de ihtiyaç duyuyordu. Asker ve hayvanların sayısını, ödenen vergi miktarlarını ve birçok başka türde rakamı bilmeleri gerekiyordu. Bu amaçla Çin icadı abaküsün kullanımını yaygınlaştırdılar. Hesap tutanlar ve devlet görevlileri abaküsü kullanarak büyük miktarları süratle hesaplayabiliyordu. Abaküs yalnızca hesap tutanlar için değil tacirler için de gerekli bir araç haline geldi ve Avrasya'nın birçok kısmında yirminci yüzyıla kadar temel hesap aygıtı olarak korunmuştur.

Avrasya'nın kabileleri maddi mallar kadar düşünce ve bilgi

de taşıdı. Kabileler geleneksel olarak şaman dinlerine ve canlı ve cansız nesnelerde yaşayan ruhlara tapınmaya dayalı animist inançlara sahipti. Şehir ve tarım bölgelerinde onları kuşatan halkların dinlerini özgürce benimsediler. Birçoğu, özellikle de Naymanlar ve Kereitler, Nesturi Hıristiyanları oldular ve bu tarikatı Ortadoğu'dan Çin'e kadar yaydılar; Kubilay Han'ın annesi Nesturi Hıristiyanlarından biriydi. Hazar klanlarının birçoğu Museviliğe döndü ve antik Uygurlar manici dini benimsedi. Tatarlar ve Türkler İslamı kabul etti ve tüm Avrasya ortasına yayılmasına yardımcı oldu, ama Moğollar Budizmi benimsedi. Mağyarlar ve Bulgarlar, tüm Slav kabileleri gibi Hıristiyanlığa döndü.

Göçebeler dine karşı genellikle hoşgörülü bir tutum sergiledi. Moğollar, Budizme döndükten sonra bile din özgürlüğünü korudu. Cengiz Han yönetimindeki Çin o dönemde dünyadaki din açısından en özgür imparatorluktu herhalde. Moğol yöneticiler Budistler, Taocular, Zerdüştcüler, Maniciler, Hıristiyanlar, Müslümanlar, Konfüçyüsçüler ve animistlerin biraraya gelmesine hoşgörüyle bakmakla kalmıyor, hepsini kendi farklı dinlerini uygulamaya teşvik ediyordu.

Rusya'ya hâkim olan Tatarlar, İslama döndükten sonra bile Rus Ortodoks Kilisesi'nin koruyucusu olmayı sürdürerek, onları vergiden muaf tuttu, Rusya manastırlarına ve kiliselerine bol bol haklar ve hediyeler verdi. Kilise, Tatar yönetiminde, adı Hıristiyan olan Rus yöneticilerin dönemlerinde olduğundan çok daha güçlü ve yaygın bir kurum halini aldı; Hıristiyan Ruslar kiliseyi kendi iradelerine boyun eğdirmeye çalıştı.

Tatarlar *orda* denilen kamplarda yaşıyordu ve büyük gruplar ya da kamplar *horda* diye anılmaya başladı. Bu kelime başka bir biçimde Urdu haline geldi ve Hint alt kıtasındaki Müslüman halkı ve dillerini anlatmak için kullanılır oldu. İngilizcede bu kelime *horde*, yani güruha dönüştü, bu kelime bugün

bile hareket halindeki böcek sürüsü gibi kaotik ve organize olmamış bir insan yığınını çağrıştırır ve genellikle bir barbarlık ve vahşilik duygusu uyandırır. Bunlar göçebe çobanların askeri sisteminin altında yatan düzenli yapıyı gözlerden saklar. Örneğin Moğollar ordularını basit, on üssü geometrik diziye göre düzenlemişlerdi. On erkek bir birim oluşturuyordu; on birim yüz askerlik büyük bir birim; bunların onu da bin askerlik bir tugay; on tugay da bir güruh oluşturuyordu.

Bu basit askeri sistem, yeni fethedilen toprakları yönetmek için kolaylıkla bir yönetim biçimine dönüştürüldü. Cengiz Han yönetiminde Moğollar şimdiye dek bilinen en büyük imparatorluğu yönetiyordu. Toprakları şimdi Finlandiya olan yerden Vietnam'a kadar uzanıyordu. Daha öncesinde ve sonrasında hiçbir ulus bu kadar büyük toprakları tek bir yönetsel birim altına sokmamıştı.

Pax Mongolica sırasında, bir kızın başının üstünde bir altın kapla Moğol topraklarının bir ucundan ötekine asla tacize uğramadan gidebileceği söylenir. Böyle bir örnek, abartılı olsa bile, Moğolların yönetim örgütlenmesini ve yönetsel ayrıntılılığını gösterir.

Modası geçmiş Çin bürokrasisi ya da şişkin Bizans bürokrasisinin aksine, Moğol sistemi, liderlerin hızla karar vermelerini gerektiren büyük bir toprak üzerine kuruluydu. Sistemleri Rusya'nın ve Çin'in birleşmesinin temeli oldu ve Osmanlı yönetiminde Bizans'ın Akdeniz sisteminin yerini çok daha verimli şekilde aldı. Memlûkların köle-askerleri yönetiminde bu sistem Mısır'ı yeniden düzenlemekte kullanıldı.

Moğol yönetimi Çin'in birbirinden ayrı kuzey ve güney bölgelerine birlik getirdi, tıpkı daha sonra Rusya'yı ve son olarak da Hindistan'ı ulus-devletler şeklinde birleştirdiği gibi. Modern Çin Moğollar tarafından şekillendi ve Kubilay Han başkentini 1260'da bugün Pekin denilen yere taşıyarak Çin'in

daha sonraki tarihini derinden etkiledi. Bugün hem bölge hem de nüfus olarak üç büyük Avrasya ulusu, hâlâ Moğol yönetiminin yarattığı bu üç ulustur.

Moğol imparatorluğuyla birlikte Avrasya steplerinin göçebeleri siyasal doruklarına ulaşmış oldular, ama bu devir henüz bitmemişti. 1453'te Osmanlı İmparatoru Fatih Sultan Mehmet, Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Constantinopolis'i aldı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kurdu. 1526'da Babür yönetiminde bir grup Türk Hindistan'ı işgal etti ve Mughal (Moğol) imparatorluğuyla birleştirmeye başladı. 1644'te Mançuryalılar Ming hanedanını devirdi.

Bunlar iç kesimlerin atlı göçebelerinin son üç büyük fethiydi. Bu dönemde fetihci göçebeler, fethettikleri yerleşik şehirli halktan zaten farksız hale gelmişti. At dönemi bitmiş ve dünya tarihi gemi ve makine çağına geçmişti. At ve ona binen göçebeler Avrupa ve Asya'yı tek bir kültürel tarihte birleştirmişti; at, Afrika ve Amerika'nın daha sonra sisteme dahil edilmesine yol açan ivmeyi sağlamıştı.

Çin'de İmparator Pu-yi'nin ve yirminci yüzyılın ikinci onyılında Osmanlı İmparatoru VI. Sultan Muhammed'in düşmesinden sonra son göçebe hanedanlar da sembolik sonlarını yaşadı, ama gerçek iktidarları yüzyıllar önce sona ermişti. Avrasya'nın tam göbeğindeki göçebeler üç bin yıl boyunca Avrasya tarihini biçimlendirmede öncü bir rol oynamıştı, ama yirminci yüzyıl geldiğinde dünya olaylarının odak noktası onları geçerek başka yerlere kaymış, Orta Asya'yı çatışan klan ve kabilelerden bir yamalı bohça olarak bırakmıştı.

Göçebeler ve at Avrasya'yı yalıtılmış ve bağımsız uygarlıklar topluluğundan birbirine bağlı parçalardan oluşan, rekabet ve savaşla rahat yüzü görmeyen ama gene de tek bir toplumsal ve kültürel arenada yaşayan tek bir uygarlığa dönüştürdü. Son

iki bin yıl içinde Avrasya göçebeleri Asya ve Avrupa halklarını kıta ölçeğinde ortak ticaret, hastalık ve politika sisteminde birleştirdi.

Göçebeler yaptıkları bağlantılara karşın Avrasya uygarlığını standartlaştırmadılar. Tam tersine gruplar arasındaki farklılıkların farkında olunmasını güçlendirdiler. Tek bir uygarlık içinde birleştirirken bile, atlılar Avrasya halkını yeni fraksiyonlara böldü, yeni kültürel kimlikler yarattı ve farklı parçalar arasında rekabet, çekişme ve savaşı artırdı.

At Avrasya'nın orta kısmını fethetti, Asya ile Avrupa'yı birleştirdi. Ne var ki at, birçok Afrikalıyı Avrupalılardan ayıran Sahra'yı fethedemedi. İnsanlar üç kıtanın tüm uygarlıklarıyla ilişki kurabilmek için çölü aşmanın bir yolunu bulmak zorundaydı. En sonunda çözümü devede buldular.

6
Deve ve İlişki Arayışı

Örümcek ağları birleşince, bir aslanı kıskıvrak bağlayabilir.
Etiyopya Atasözü

Sahra'nın güney ucunda yıllar içinde bir görünen bir kaybolan su birikintileri ve göllerin çevrelediği birçok küçük vaha ve köy yatar. Bu topluluklar çölde bir tür takımada oluşturur ve tuz, hurma, akdarı, deve ve daha az çeşitli öteki mallar için pazar hizmeti görür. Flörtleşme, ibadet, vergi ödeme ya da bir sonraki topluluğa gitmek için at bulma merkezleri olarak da işlevi vardır.

Boğucu bir ocak öğleden sonrasında güneybatı Sahra'daki küçük bir pazarın kenarında toprağa oturarak tüccarların işlemlerini tamamlamalarını bekledim. Dire topluluğuna giden küçük bir pikap kamyonda yer bulabilirdim böylece. O yıl Sahra'da zor bir yıl olmuştu. Yağmur her zamankinden de daha az yağmıştı. Birçok hayvan, hatta çocuk ölmüştü. Pazarda acınası derecede az mal vardı ve erkekler küçük daireler halinde çömelmiş, alıp satmaktan çok konuşup kahve içiyordu.

Tüccarlar çölü büyük miktarlarda tuz yüklü deve kervanlarıyla aşmıştı. Bu tuzu satıyor ya da akdarı, pirinç ya da başka bir ürünle değiş tokuş ediyorlardı. Özel tüccarlar küçük pa-

zarda deve de alıp satıyordu ve bu öğleden sonra nedense çok sayıda deveci toplanmıştı. Devecilerin çoğu hayvanlarının iki ön bacağını toynaklarının hemen üstünden bağlayarak ya da bir bacağı dizden büküp bağlayarak bukağı vurmuştu.

O öğleden sonra belli ki sıcaktan rahatsız olmuş bir dişi deve ipinden kurtulup pazarın çevresinde delice bir koşu tutturdu. Bileklerinden bukağıya vurulmuş bir erkek deve gürültülü ama beceriksiz bir takiple onun peşinden gitti. Küçük tezgâhlardaki satıcılar birkaç sepet mallarını toplamak için fırladı ve saldırgan ikiliden kaçarak dağıldı. Dişi deve çamurdan yapılmış binalarla dolu dar bir sokağa daldı ve dörtnala ilerledi. Zavallı erkek deve onun ardından yapabildiğince hızlı seğirtti, tıpkı bir çizgi filin karakterine benziyordu. Dişi deve birden oturduğum sokağa yönelince hemen orada park etmiş bir kamyonun arkasına fırladım. Dişi ardındaki erkek deveyle birlikte kör sokağa hızla girdi ama tam arkamdaki sokağın sonunda çıkış bulamadı. Büyük bir çamurdan duvar yolunu kesmişti. Bağırdı, başını öfkeyle geriye atarken erkek deve hızla ona doğru gitti ve çok geçmeden ona yetişti.

Hayvan krallığındaki erkek cinsel ilgisinin en tuhaf gösterilerinden birine tanık oldum. Penisi genellikle idrar için arkaya doğru duran erkek deve, cinsel açıdan uyarıldığı ve çiftleşmeye hazır olduğu zaman penisinin pozisyonunu tamamen tersine çevirir ve ters yöne döndürür. Erkek deve dişi devenin yanına geldi ve üstüne binmeye çalıştı, ama bukağıya vurulmuş bacaklarını yeterince yukarıya kaldıramıyordu. Sonunda neredeyse bir at gibi arka ayaklarının üzerinde dikilerek bacaklarını dişinin arkasına koymaya yetecek kadar yükseğe kaldırdı, ama bukağının ipi nedeniyle bacaklarını ayıramıyordu. Arka bacakları yerde, iki ön bacağı dişi devenin sırtında kalakaldı, dev bir peygamberdevesine benziyordu, ama ne cinsel eylemi tamamlayabiliyor ne de dişinin sırtından inebi-

liyordu. Her iki deve de tuhaf bir pozisyonda debelendikten sonra en nihayet erkek deve kendini kurtarabildi.

Kızışmış deve artan bir öfkeyle defalarca sıçrayarak geçici hapishane hizmeti gören çamurdan duvarı tekmeledi. Develerin sahipleri ve meraklı izleyicilerden oluşan bir kalabalık dar sokağa yavaşça yaklaştı, ama kimse çaresizce kapana kısılmış ve öfkeden deliye dönmüş hayvanların yanına gitmeye cesaret edemiyordu. Sahipler iki hayvanı ayırmaya ve tekrar pazara sürüklemeye cesaret etmeden önce erkeğin tükenmesini ve her iki hayvanın da sakinleşmesini beklemek zorundaydı.

Pazar yerindeki sahne ve öfkeli develerin neredeyse tüm bir köyün faaliyetini bir saatliğine durdurabilme yeteneği, develerin fiziksel olarak ne kadar güçlü ve denetlenmelerinin ne kadar zor olduğunu vurguladı. Develerin inatçılığının kanıtlarını çok görmüştüm, ama daha önce bu kadar şiddetli bir öfke gösterisine tanık olmamıştım.

Develerin ve onları yetiştirip satan göçebelerin önemi dünya tarihine görece geç girdi, ama Afrika ve Ortadoğu tarihi için benzersiz bir öneme sahiptiler. Deveyi evcilleştirme, bunun için doğru teknolojiyi geliştirme ve tutsak halde yetiştirmeyi öğrenme süreci, at ya da ineğin evcilleştirilmesinden daha uzun ve karmaşık olduğunu kanıtladı. Deve insanların bugüne kadar evcilleştirmeye, koşum vurmaya ve kullanmaya kalkıştığı en zor hayvan olabilir, ama deve olmadan Sahra'yı katetmek, kamyon ve uçakların icat edilmesinden önce neredeyse olanaksızdı.

Sahra, Rusya dışında dünyadaki öteki ülkelerden daha büyüktür. Dünyadaki en sıcak ve en kuru büyük alandır ve orta Antartika ve Grönland'ın iç kısımları dışında içinde yaşam barındırmaya en elverişsiz yerdir. Büyüklüğü ve doğanın sertliği nedeniyle Sahra kara üzerinde insan seyahatine karşı en büyük engeli oluşturur.

Sahra o kadar büyüktür ki, kesin boyutlarını ölçmek çok zor olmuştur, özellikle de çöl yılda bir genişleyip daraldığı için. Sonsuz ritmik bir tarzda güneydeki otlaklara doğru genişleyen, sonra tekrar geri çekilen, dev, soluk alıp veren bir yaratık gibidir. 1980'lerde çöl 3,3 milyon metrekareden 3,6 milyon metrekareye genişledi. Birçok yıl çöl yılda 6 ile 60 mil arasında bir hızla güneye doğru genişler.

Sahra, kıta büyüklüğünde boyutlarıyla, dünya yüzeyinin geniş kısımlarındaki hava durumunu etkiler. Çölün tozu Amazon'da bile yaşamsal bir rol oynar; Amazon, yağmur ormanının hiç verimli olmayan topraklarını tazelemek için Afrika'dan esen rüzgârların getirdiği tonlarca fosfat ve nitrata ihtiyaç duyar. Çölün genişlediği yıllarda rüzgâr daha da fazla kum kaldırır ve Atlantik boyunca eserek Amazon'un bolluğuna yardımcı olur.

Haritaların Sahra'yı ehlî ve yönetilebilir göstermesi aldatıcıdır. Harita yapanlar bir boşluktan ya da ne tür olursa olsun boş yerlerden hoşlanmaz, çünkü bu bilgisizliği çağrıştırır. Jonathan Swift'in 1733'de *On Poetry, A Rhapsody*'de yazdığı gibi:

Yani coğrafyacılar Afrika haritalarında,
Doldururlar boşluklarını vahşi resimlerle,
İnsan eli değmez yerlere
Koyarlar filleri kasaba yerine.

Bugün haritacılar daha az fil ve resim ama daha çok ad ve yol kullanır; Afrika'nın kuzeyindeki büyük açık alanları daha az korkunç, daha az bilinmez ve daha az düşmanca gösteren bilgiyle doldurma eğilimindedirler. Kıt kanaat geçinen birkaç keçi çobanının bulunduğu küçük vahalar, haritada Berlin ya da Pekin kadar büyük görünen adlara sahiptir. Onyıllar boyunca kalıcı bir insanın bulunmadığı vahaların ve tuz ocaklarının

bile Fransa'nın bir kenti kadar öne çıkan bir isimi olabilir.

Haritada vahaları birbirine bağlayan çizgiler, kuşaklar boyu kullanılmamış olabilecek hatları akla getirir, ama haritacılar bunları kalın renklerle çizerler. Çizgilerin yol gibi görünmesi aldatmacası, zaman zaman Avrupa'dan gelen turistlerin korkunç hatalar yapmasına yol açar. Onlara göre Sahra'da araç sürmek, Türkiye'ye gitmek ya da Amerika'nın güneydoğusunda ailece tatil yapmak gibi, büyük bir tatil macerası gibidir. Marsilya'dan Cezayir'e feribota binerler ve yolları Doğu Avrupa'nın yoksul ülkelerindekiler kadar iyi bulunca memnun olurlar. Ne var ki, güneye doğru ilerledikçe yol yavaş yavaş yok olur. Artık toprak yol, keçiyolu, hatta patika bile değil, yalnızca birçok farklı yöne açılan tekerlek izleri karışımından başka bir şey değildir. Deneyimli kılavuzlar olmadan Sahra'da araç sürmek, bir otoyol ya da trafik işareti olmadan Saskatchewan'dan Meksika sınırına gitmek gibidir; bunu yapmak için deneyim gerekir.

Sahra sürücüleri, derinleşen izde aracı boğma korkusuyla, kendilerinden önceki sürücünün tekerlek izlerini doğrudan takip etmezler. İze paralel giderler, sonra birinin aracının sıkıştığı açık olan yerde geniş bir kavis çizerler. Bir sonraki araç bu kavisi daha da genişletir. Haritada kesin bir yol olarak görünen şey, aslında iki ila yirmi mil genişliğinde tekerlek izlerinden oluşmaktadır. Bu izler birbirinin üstünden ve arasından geçer, çevresinden dolaşır, hiçbir yere gitmeden yön değiştirir ve birden yer değiştiren kumda ortadan yok olur. Turist aileler kolayca yön duygularını yitirir ve kendilerini hiç durmadan daireler çizerken bulur. Birden kaybolurlar ve araç aşırı ısınır, benzini biter ya da bozulur. İçlerinden biri ya da hepsi yardım aramaya koyulunca gece yürür, gündüz güneşten korunurlar ya da hepsi oldukları yerde kalarak araçlarının gölgesinde kurtarma ekibini beklerler.

Bütün bunları biliyoruz, çünkü susuzluk onları kalemlerindeki mürekkebi içmek zorunda bırakana kadar ölmeden önce uzun uzun düşünme ve yazma zamanları olur. Cesetleri bulunduğu zaman –o da bulunursa– genellikle ceplerinde ya da aracın koltuğunda uzun mektuplar ya da günlükler bırakmış olurlar. Belgeler akıllarını suyla bozma işkencesini, idrar ve kan gibi vücut sıvılarını içme konusundaki ilk acı kararlarını ayrıntıyla anlatır, ama susuzluklarını benzin, mazot, fren sıvısı, soğutucudaki su, en nihayet pil asiti gibi aracın sanayi sıvılarıyla gidermeye de çalışırlar. Aile mensuplarının korkunç ölümlerini ve çocuklar ile çektikleri acı fazla uzun sürmüş ve doğal ölüm fazla yavaş geliyor görünen öteki kişileri öldürme kararını anlatırlar, bazen de ölü aile üyelerinin kanlarını içmeyi rasyonalize ederler.

Yerli halk Sahra'da araç sürmez, dikkatle üzerinde ilerler. Deneyimli sürücüler ve kılavuzlar sürekli durarak gözlem yapar ve bulundukları noktayı hesaplar. Yön bulmak için gündüz güneşi, hatta mevsim rüzgârını kullanır, gece ise tüm denizcilerin yaptığını yaparak yıldızlarla yön bulurlar. İncil'in Üç Bilgesi gibi hangi yıldızların hangi vahayı, hangi yerleşim yerini gösterdiğini bilirler. Kuzeyden gelerek Sahra'yı geçtikleri zaman Sahil'e gelirler: Arapça "kıyı" anlamına gelen geniş bir otlak kuşağı.

Sahra'nın yerli halkı küçük gruplar halinde seyahat etmez, büyük grupları tercih ederler. Kamyon sürücüleri tek başına yola çıkmaz; kamyonlarının arkasına bir sürü insanın tırmanmasını beklerler. Sürücü akşam serinliğinde çöle doğru yola çıkmadan önce kamyon tüm gün yeterli insanla pazarda bekleyebilir. İnsanların taşıta ihtiyaçları vardır, ama sürücünün onlara daha da çok ihtiyacı vardır, çünkü insanlar kamyonu kum çukurlarından ve kum tepeciklerinden kurtarmak için iter ya da çekerler. Sürücü onlarsız asla çölü geçemez.

Çölde yolun her parçası bir tahının oyunudur. Dik kum tepecikleri çoğunlukla sürücünün üstüne çıkma çabalarına karşı koyar. Sürücü kamyonu tepeden bir iki kilometre kadar geriye almalı, sonra tepeye varmadan önce kamyona verebileceği en fazla hızı kazandırmalıdır. Açı giderek dikleştikçe kamyon hızla yavaşlar. İnsanlar hep birden nefeslerini tutar, sonra kamyon tepeye az kala durur ya da bir kez daha geriye kayarsa hayal kırıklığıyla homurdanırlar. Kamyon tepenin üstüne varırsa yolcular çığlık atıp el çırpar, sonra da öteki tarafa korkutucu derecede hızla inerken sıkı sıkıya tutunurlar. Sürücü belirli bir kum tepesini çevresinden dolanarak aşmak ya da geçebileceği alçak bir nokta bulmak için çoğunlukla kilometrelerce yol kateder.

Aşağı Sahra'da tüm kamyonlarda, iki tarafına takılmış iki uzun metal ray vardır. Kamyon patinaj yaptığında ya da özellikle zor bir kum tepesinin üstüne ulaşamadığında, yolcular aşağıya inip rayları kamyonun tekerleklerinin önüne koyarlar ki, kamyonun tekerlekleri sağlam basabilsin.

Bazı yerlerde hiç kum yoktur. Rüzgâr asıl kayanın üstünü tertemiz yapmış ve süreç içinde mutfak fayansları kadar pürüzsüz hale getirmiştir. Kamyonlar zeminde kayar gibi gider ve yolcular birkaç dakikalık rahatlıktan, normalde sürekli titreyip sarsılırken hoş bir moladan her zaman zevk alırlar.

On binlerce yıl boyunca Sahra tarihi, çok kuru çağlarla kısmen ıslak çağlar arasında gidip geldi. Bu büyük döngüler içinde küçük döngüler bazı yüzyılları ve onyılları ötekilerden çok daha kuru hale getirir. Yaklaşık İÖ 5000'de Sahra'nın hayvan sürülerini ve onların cezbettiği yırtıcı hayvanları beslemeye yetecek otu vardı. Bölgede ulaşım yaya insanlar için görece kolaydı.

Yüzyıllar sıcaklaşıp daha kuru olmaya başladıkça, insanla-

rın bir su kaynağından ötekine giderken hayatta kalmak için yeterli su taşıyacak güçleri kalmadı. At ya da öteki yük hayvanlarını kullanmaları gerekiyordu, ama yağmurların azalmasıyla birlikte atlar bile su kaynakları arasında giderek uzayan yolculukları yapacak gücü kaybetti. Yaklaşık İÖ 2500'de çöl başka bir uzun, kuru aşamaya girdi ve o kadar kurudu ki çöl üzerindeki tüm ilişkiler kesildi. İÖ 1000 yılında Sahra ancak küçük yıllık farklılıklarla bugün gördüğümüz sıcak ve kuru iklimine az çok ulaşmış oldu.

Yüzyıllar geçer ve Sahra daha geniş ve daha da kuru bir hal alırken, antik göller yavaş yavaş kurudu ve ortadan yok oldu, ama yok olurken artlarında kalın tuz katmanları bıraktı. Bu katmanlar daha sonra insanları ticaret yapmak için oraya getiren başlıca ekonomik dayanak halini aldı.

Romalıların Sahra altı Afrika'yla az ilişkisi oldu, çünkü bu ilişkiyi kuracak araçlardan yoksundular. Okyanusta Afrika kıyısına kadar seyahat edecek güçte gemileri ya da muazzam büyüklükteki çölü aşacak araçları yoktu. Roma uygarlığı, Akdeniz'deki birçok diğer uygarlık gibi, ulaşım için asıl olarak at ve atlı arabalara bel bağlamıştı. At bu kadar sıcak, kuru bölgeleri geçemezdi, tekerlekli araçlar da hemen kuma saplanıp kalıyordu. Bu teknolojik yetersizlik Avrupa ve Akdeniz halklarının Sahra'yı geçip Afrika'nın geri kalan kısmına ulaşmasını önledi.

Avrasya stepleri fethedildikten ve Avrupa'yla Asya arasında bir koridor görevi gördükten sonra bile, Sahra, Afrika ile Akdeniz dünyası arasındaki ilişkiye engel oldu. Bu bağlantı, deveyi ve derin kuyular açmak ve korumak için gereken teknolojinin geliştirilmesini bekliyordu. Deve Kuzey Afrika ile Arabistan tarihinde atın Orta Asya ve Avrupa'da oynadığı rolü oynar, ama bu tarih çok daha farklı bir mecrada aktı.

"Bir deve, bir komitenin tasarladığı bir attır," yaklaşımı an-

cak çölde hiç zaman geçirmemiş insanlardan gelebilir. Hiçbir hayvan çöldeki deve kadar insan yardımına kusursuz uyarlanmış olmadı. Deve yalnızca uzun mesafeleri aç susuz katetmekle kalmaz, esen kumun gözlerine girmesini önleyen gözkapakları da vardır. Kendi ortamında bir at, bir inek ve bir koyunun ortak yararlarını sağlar, çünkü üstüne bir binici binebilir, içmek için süt verir ve ip yapmak ya da kaba kumaş dokumak için yün verir. Atın metal nal gerektiren hassas toynaklarının aksine devenin ayağındaki esnek tabanlar kum, kaygan çakıl ve keskin kaya dolu sıcak çöl zeminini aşmak için onu kusursuz bir hayvan kılar.

Deve Sahra'ya geç geldi. Kuzey Amerika'da, Güney Amerika'nın lama, alpaka ve guanakolarının da atası olan köpek büyüklüğünde memeli *Protylopus*'tan evrimleşerek gelişti. Modern deve Pleistosen döneminde gelişti ve bu dönemde, atla birlikte Bering Boğazı'ndan Asya'ya geçti, en sonunda orada hem Moğolistan ve Hindistan'ın iki hörgüçlü Baktiryan* devesi hem de Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın tek hörgüçlü binek devesi ve Arap devesi olarak evrimini tamamladı. Deve Afrika'ya hâlâ vahşi bir hayvan olarak ulaştı ve Pleistosen devrinin fosil bulguları, hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesinden çok önce Afrika yerlilerinin deveyi avladığını gösterir.

Devenin evcilleştirilmesi İÖ 3000 ile 2500 civarında, attan birkaç bin yıl sonra başladı. Orta Asya'da çok başarılı olduğu kanıtlanan atın evcilleştirilmesinden esinlenmiş de olabilir. Afrika'daki ilk evcil develer, İÖ 600 civarında kıtanın kuzeydoğusunda ortaya çıkmış görünüyor. Belli ki göçebeler onları yük hayvanları olarak kullanmak yerine et, süt ve yün için deve sürüleri kurdular (Bulliet, 1990, 116).

Deve Mezopotamya ve Arabistan'da önemli bir yük hayvanı

*Batı Asya'daki Amu Derya nehri ile Hindukuş dağları arasında bulunan eski bir ülke. (ç.n.)

olarak hizmet gördü, ama antik Mısır ve Kuzey Afrika'da ancak önemsiz bir rol oynadı. Devenin hantal anatomisi ve sırtındaki büyük hörgüç ilk çobanlar açısından koşum takına ve üstüne binme konusunda benzersiz sorunlar yarattı. Binicinin deve sırtında rahat gitmesi için ilk tasarılar olarak kullanılan yastık ve hasırlardan birçok yüzyıl içinde son derece yavaş yavaş birkaç farklı deve eyeri türü ortaya çıktı. İÖ 500'de deveciler, en yaygın bilinen deve eyerlerinden biri olan yün çerçeveli Arap eyerini icat etti ve bundan sonra da deve biniciliği hayli arttı. Artık yalnızca et ve süt veren bir hayvan olmakla kalmayan deve malın yanı sıra insan taşımada da kusursuz bir araç olduğunu kanıtladı; ne var ki attan daha yavaş ve daha hantal hareket ediyordu. Bugün bile, herhangi bir deve pazarına gitseniz, devenin hiçbir zaman tam olarak boyun eğmediğini ve insan emirlerine hiçbir zaman bir atın kesinliği ve çevikliğiyle yanıt vermediğini görürsünüz. En iyi deve binicisi bile, yetenekli at binicilerinin hayvanlarıyla kurduğu akıl ve hareket birliğini nadiren geliştirmiş gibidir.

Ortadoğu'da yararlı olmasına karşın Avrupalılar deveye fazla ilgi göstermedi. Büyük İskender Mısır'dan İndus'a kadar olan toprakları fethederken, devenin uzun süredir kullanıldığı topraklardan geçti, ama ne kendisi ne de ordusu ona bir yük hayvanı olmasından öte bir ilgi gösterdi. Deve, soylu atla yarışamazdı. İskender, Siwa'daki vahada yaşayan kâhinlere danışmak için Sahra'ya yaptığı uzun yolculukta bile ata binmekte ısrar etti. Romalılar da atları tercih etti, ama develere ancak biraz ilgi gösterdi; deve, neredeyse Kartacalı Hannibal'in kullandığı filler kadar yabancı ve egzotik geliyordu onlara.

Deve, Romalıların fethettiği ve hiçbir zaman tam olarak güvenmediği insanlara aitti. Romalıların deveden sağladığı belli başlı yararlardan biri de, tarımı Tunus ve Trablusgarp'taki Roma topraklarından daha da güneye yaymak amacıyla deve-

ye saban çektirmekti. Araba ve kağnıları çekmek için deveye koşum da taktılar, ama bu işlerde deve hiçbir zaman güçlü ve uysal bir öküz kadar yararlı ya da söz dinler olmadı.

Roma İmparatorluğu döneminde Kuzey Afrika'daki büyük icatlar doğudan devenin getirilmesiyle ve onlar için kuyu açma ve su çıkarma gibi daha ileri teknolojiyle başladı. İÖ 46'da Sezar'ın şimdi Cezayir olan yerde Numidya kralı Juba'ya karşı seferinde deveyle ilgili ilk Latin kayıtlarına rastlarız. Bu seferde Sezar'ın ordusu yirmi iki deve yakaladı. İS 363'te kuzey Afrika'daki başka bir Roma ordusu Trablusgarp ülkesindeki Lepcis Magna kentinden dört bin deve aldı (Bulliet, 1990, 113).

Romalılar, develerin öteki hayvanlardan daha ucuza mal taşıdığını kavradılar. 301'de Roma İmparatoru Diocletion, modern dönemde birçok politikacının kitleler yararına yapabileceğini yaparak, enflasyona ve fiyatlara istikrar kazandırmak amacıyla bir fiyat ve ücret dondurma emri verdi. Fermanında deve taşımacılığı fiyatını öküz taşımacılığı fiyatından yüzde 20 daha az olarak belirledi: develerin yük hayvanı olarak öteki hayvanlarla yarıştığı her yerde herhalde bugün de geçerli olan bir minimum oran.

Roma İmparatoru en büyük gücüne ulaşırken bile Arabistan Arapları develeri kullanma ve yetiştirme konusunda çabalarını artırıyordu. Develeri güney Arabistan'dan Suriye ve Akdeniz kıyısındaki pazarlara değerli tütsüleri taşımak için yük hayvanı olarak kullanmakla başladılar. İlk Arap krallığı olan Nabateanlar bu ticareti Akabe Körfezi'nin başındaki, modern Ürdün'deki Petra kentinden kontrol ediyordu. İÖ 1. yüzyılda Romalılar en nihayet Nabateanları fethettikleri zaman, fatihler Kral Aretas'ın teslim oluşunu gösteren bir sikkeyi üzerinde deve resmiyle bastılar.

Ortadoğu'nun kadim Sami halkının deveyle bağlantısı söz-

cüğün etimolojisinde görülür. Yunancadan İngilizceye kadar birçok Avrupa dili *gamal*'dan türetilmiş *camel* sözcüğünü çeşitli biçimlerde kullanır. *Gamal* sözcüğü İbranice, Arapça ve Fenikecenin doğmasına yol açan kadim Sami dilinden gelir. Eski Yüksek Almanca ve Eski İngilizcedeki erken Töton belgelerinde *elephant* (fil) sözcüğünün çeşitlemeleri hem fil hem de deve yerine kullanılır, iki hayvan arasında ciddi bir kafa karışıklığı olduğunu gösterir. Dokuzuncu yüzyılda bu ayrım netleşmişti ve o zamandan beri ne Almancada ne de İngilizcede iki hayvan birbirine karıştırıldı.

Eski Ahit, Birinci Krallar Kitabı'nın 10. bölümünde, Hazreti Süleyman'ın ana gelir kaynaklarından birinin de Arap baharat ticaretinden geldiğini belirler: develerle yürütülen bir ticaret. Aynı bölüm Kudüs'te Süleyman'ı ziyarete gelen Seba Melikesi'ni de şöyle tanımlar: "Çok büyük bir kervanla, baharat taşıyan develerle ve çok fazla altınla ve değerli taşlarla... (geldi) Seba Melikesi'nin Kral Süleyman'a verdiği baharatlar kadar bolluk görülmedi.

Deve ve tütsü ticaretinin önemi, Matta İncili'nde de belirtildiği gibi Hıristiyan çağında da devam etti. Matta İncili'ne göre bilge kişiler çocuk İsa'yı görmeye altın ve pahalı tütsüler olan mürrüsafi ve buhurlar gibi hediyelerle geldiler. Geleneğe göre, bilge kişiler hediyelerini deveyle getirdiler. Matta 19:24 İsa'nın şöyle söylediğini de kaydeder: "Yine şunu söyleyeyim ki, devenin iğne deliğinden geçmesi zenginin Tanrı Egemenliği'ne girmesinden daha kolaydır.

İsa bebeğe getirilen tütsü hediyelerine karşın Hıristiyanlar tütsülü kurbanlar vermediler ve törenlerinde tütsüyü hiçbir zaman kendilerinden önceki putataparlar ve Museviler kadar çok kullanmadılar. Tütsü ticareti düzenli olarak azaldı, ama bu kez Araplar sayıca artmış ve ticari mallarını daha da çeşitlendirmişlerdi.

Arap kenti Mekke, güney Arabistan'la Akdeniz'in ya da Yemen'le Suriye'nin ortasında yer aldığından, kervan ticaretinin merkezi haline geldi. Kuzey Arabı Kureyş kabilesinden Şeyh Kusey beşinci yüzyılın sonunda kenti ele geçirdiği zaman Mekke büyük önem kazandı. 570'lerde doğan Hazreti Muhammet kervanların reisi oldu ve bir tüccarın dul eşiyle evlendi.

Muhammet'in ölümünden sonra Arap müritleri çevre ülkelerden Arabistan'a akın etti ve genellikle at kullansalar da nereye gitseler yanlarında deve de götürür oldular. Arap fatih Amr ibn al-As, 641'de, bir önceki yıl Heliopolis çarpışmasında Bizans ordusunu yenilgiye uğrattıktan ve Bizans valisi ve patriyarkı Cyril'in komuta ettiği kaleyi kuşattıktan sonra, 3.500 kişilik bir orduyla Afrika'ya girdi. Constantinopolis'teki zayıf ve kafası karışık hükümet, imparatorluğunun bu giderek kendisinden uzaklaşan parçasına yardım gönderecek durumda değildi ve Cyril, kendisinin İskenderiye'ye çekilmesi koşuluyla sonunda teslim oldu.

Bu ilk fatihlerin aksine Amr oraya yeni bir öfkeyle gelerek Mısır'ı kılıçtan geçirip dosdoğru neredeyse iki bin mil batıdaki Atlantik kıyısına yöneldi. Bir yüzyıldan daha az sürede, doksan yaşında ölen Amr'ın neredeyse görebileceği bir sürede, bu Arap ordusu Kuzeybatı Afrika'da Atlantik Okyanusu'na ulaştı. O zaman bile İslam'ın ivmesi durdurulamadı ve bir dizi fetihlerle kuzeye, İspanya'ya yöneldiler. Araplar 711'de Cebelitarık Boğazı'nı geçti ve otuz yıl süren aralıksız savaş ve fetihle Kuzey Fransa'ya ulaştı. 742'de Charles Martel, Tours Muharebesi'nde Tarık Bin Ziyad'ın ordusunu geri püskürtünce, ancak o zaman Amr'ın fetih ivmesi nihayet tükendi.

Arapların Kuzey Afrika'yı fethetmeleri, ulaşım araçları da dahil olmak üzere yaşamın birçok yönünü değiştirdi. O zamana kadar Afrika'nın kuzey sınırları, tıpkı Akdeniz'in geri kalanı gibi, kara ulaşımı için ağırlıkla atlara ve atlı arabalara

bağımlıydı. Bu da yol yapımı ve yol üzerinde sık sık konaklama istasyonları kurma da dahil olmak üzere çok pahalı üstyapı gerektiriyordu. Atlı yük arabaları ve öteki araçların yapımı ve bakımı pahalıydı. Araçlar da hayvanın çektiği yüke epeyce ağırlık ekliyordu, ama deve sırtındaki yük neredeyse tümüyle ticari maldı. Yolların ve tekerlekli araçların ağır masrafı, kara ulaşımının pahalı olması ve ardında hatırı sayılır ölçüde büyük ve mali durumu güçlü bir yönetim gerektirdiği anlamına geliyordu.

Araplar Sahra'yı, Arabistan'da çöl bedevileri olarak hayatta kaldıkları için ve Kuzey Afrika'ya büyük deve sürüleriyle geldiği için fethetti. Araplar nereye gitse, Fas'tan Afganistan'a kadar, deve atın yerini aldı, tekerlek de başlıca ulaşım aracı oldu. Deve, ticareti üstlendi ve değerli Arap atları asıl olarak gösteri, oyun ve savaşta uzmanlaştı.

Sahra'da deve kullanan Kuzey Afrika kabile üyelerinin sayısı yüzyıllar içinde düzenli olarak ve hatırı sayılır miktarda arttı. Dördüncü yüzyıl kadar erken bir tarihte Fas'ın güneyindeki Berberi kabile üyeleri vahadan vahaya geçerek güneye doğru santim santim ilerlemeye başlarken, Afrika'nın iç kesimlerinden Akdeniz'e altın ve öteki zenginlikleri getirecek ticaret yollarını kuruyordu. Sekizinci yüzyılın sonunda Arap halifeleri Sahra üzerinde bir dizi düzenli kervan yolları kullanıyordu ve seyyah tacirlerle develerine yiyecek yetiştirmek ve kuyuların bakımını yapmak üzere vahaları köleler ve yerleşimcilerle doldurdular.

Modern Sahra haritalarında hâlâ capcanlı görünen yollar açtılar. Artık ulaşım için devenin yerini kamyonlar almış olsa da, çölün en sınır noktaları dışında kaplanmış yollar henüz antik kervan yollarının yerini almadı.

Tarih boyunca şu ya da bu grup deveyi bir savaş hayvanına dönüştürmeyi defalarca denedi. Antik çizimler,

Mezopotamya'nın deveye binmiş savaşçılarını at sırtındaymışcasına ok ve yayla savaşırken betimler. Öteki deve binicileri kılıçlarla savaşmaya çalıştı, ama birçok savaş amacı açısından deve hiç mi hiç uygun olmayan bir hayvandı. Uzun ve rahat adımlarla gidişi ok ve yayın kullanımına izin verecek kadar yumuşak değildir, iki binicinin kılıçlarla savaşması için denetimi çok zordur ve binicinin yerdeki biriyle savaşması için fazla yüksektir. Deve binicilerinin en iyi silahı kargıydı, çünkü kargı öteki hayvana, atlı biniciye ya da yerdeki bir savaşçıya ulaşacak kadar uzundu. Ne var ki atla karşılaştırıldığında, kargıya güçlü bir darbe sağlamak için gerekli hız ve vahşi güç devede yoktu.

Batı Sahra'da, Tuaregler benzersiz bir eyer ve deveye binme tarzı geliştirdi. Hörgücün üstünde ya da yanında oturan ve deveyi uzun bir sopa ya da binici kırbacıyla denetleyen Arapların aksine, Tuaregler, hörgücün önünde oturmalarına olanak sağlayan bir omuz eyeri geliştirdi. Bu oturma konumunun deve için önemli bir avantajı vardır, çünkü binicinin ağırlığını devenin ön bacaklarına aktarır ki devenin ön bacakları arka bacaklarına oranla çok daha kuvvetlidir. Bunun Tuaregler için en büyük avantajı, deveyi ayak parmaklarıyla yönetmelerine olanak sağlamasıydı. Bu biniş şekli mal taşırken bu kadar elverişli değildi, ama insan biniciler taşıyan uzun yolculuklar için idealdi ve Tuareg biniş şekli biniciye çok daha fazla denetim kazandırıyordu (Bulliet, 1990, 134). Tuaregler, deve üzerindeki büyük denetimleriyle, dünyadaki en çevik ve usta deve binicileri oldu ve deveyi etkin bir savaş hayvanı haline getirdiler. Deve savaşçıları olarak etkililikleri Aralık 1991 gibi geç bir tarihte iyice belirginleşti: Deve ve kamyonları birlikte kullanarak Timbuktu kentine akın düzenlediler ve tüccarlar ve hükümetle büyük bir anlaşmazlığın doğurduğu öfkeyle günlerce kenti yağmaladılar.

Tuareglerin deveyi savaşta kullanmalarının dönem dönem başarılı olmasına karşın, devenin tarihsel rolünün savaş ya da fetih değil, ulaşım, ticaret ve barışçıl faaliyetler olduğu açıktır. Bununla birlikte devenin dünya tarihindeki, özellikle de Afrika ve Arabistan tarihindeki rolü, Avrupa ve Asya'da atın çok daha askeri kullanımı kadar büyük olmuştur.

Tuaregler, Berberiler ve Sahra'nın öteki kabileleri, Sahra altı Afrika ile Akdeniz arasında yaşamsal bir bağ kurdu. Değerli malların akışı, bilgi ve kültürle birlikte, Sahra altı Afrika'yı ve Avrupa'yı, beşinci yüzyılda Avrupalıların Batı Afrika'yla deniz yoluyla ilişki kurmasına ve dolayısıyla çok farklı bir ticareti hızlandırmasına kadar ayakta kalan tek ve büyüyen bir ekonomik sistem haline getirdi.

Dünyanın birkaç büyük ticaret sistemi halinde yavaş yavaş birleşmesi hayvanları evcilleştirme, yeni teknoloji geliştirme ve çöl ve dağlar gibi büyük engelleri aşmayı içeren uzun ve zor bir süreç gerektiriyordu. Bu birleşme, özellikle büyük uygarlık merkezleri arasında yaşayan kabilelere büyük bir toplumsal bedele de mal oldu. İlişkinin ilk aşamasında kabileler çoğunlukla bir uygarlık merkezini ötekine bağlayan kanallar ve ticaret araçları olarak hizmet gördü, ama sonunda ticaret yöntemleri geliştikçe kabileler de kendilerini, dünyalarına dört bir yandan ısrarla yaklaşan uygarlıkların giderek sıkışan mengenesinin içinde buldu.

Deve Sahra altı Afrika'yla Akdeniz'i daha yakın ilişki içine soktu, ticaretlerini birleştirdi, ama ortak İslam dininin yanı sıra Arap dilinde okuryazarlığı da Afrika'nın birçok kısmına yaydı. Bu kültürel özelliklerin yayılmasına ve yeni Afrika imparatorluklarının ortaya çıkmasına karşın, ilişkiler kültürel çeşitlilik için yeni olanaklar yarattı.

Batı Afrikalılar, ulaşım için develeri olduğundan, büyük şe-

hirlerini kıyı boyunca değil, kıtanın iç kesimlerinde kurdular, tıpkı Avrupa halklarının Akdeniz'de yaptığı gibi. Batı Afrikalılar büyük şehirlerini Nijer Nehri boyunca, Sahra'yı yağmur ormanından ayıran o geniş savanada kurdu. Ovalar doğuda Nil'den batıdaki Nijer'in ırmağı besleyen kaynaklarına doğru akar. Bölgenin geleneksel adı Sudan'dı, ama bu ad aynı zamanda Nil'in üst kısmındaki bir ülkenin de adı olduğundan, geniş ovalar artık çoğunlukla savana, Sahil ya da yalnızca "ovalar" olarak anılır.

Afrika ovalarının tarihinin anahtarı çeşitliliğinde yatar. Bölgenin göl ve nehirleri çevresindeki verimli noktalarda tarım ve balıkçılık gelişti, tıpkı bu tarım vahaları arasındaki büyük, açık otlaklarda sürü halinde hayvan yetiştiriciliğinin gelişmesi gibi. Bölgenin kabile halkı birbirini izleyen bin yıllar boyunca çevreye farklı bir yaklaşım gösterdiler. Neredeyse her yıl tarım için ideal olan verimli ve sulak ovalara sahip olan Avrupalıların aksine, ovalarda yağmur yıldan yıla farklılık gösteriyor ve buna bağlı olarak da tarımsal mahsul dalgalanıyordu. Toprağın üretkenliğini azamiye çıkarmak için farklı gruplar farklı işlerde uzmanlaştı, bunların hiçbiri kendi başına bir halkı beslemeye yetmiyordu.

Mali ve Nijer'deki Nijer Nehri çevresinde çok çeşitli halklar ve etnik gruplar yaşar. Farklı diller konuşur, birbirlerinden ayırt edilecek kadar farklı giysiler giyer, farklı türde evlerde yaşarlar ve farklı geçim yolları vardır. Bir ailenin hayatta kalmasının havanın kaprislerine bağımlı olduğu, dünyanın iklimsel olarak böyle istikrarsız bölgesinde yaşayan insanlar, uzmanlaşma ve çeşitlilik yoluyla bunun üstesinden gelmenin yolunu bulmuştur. Geçim için tek bir yaşam tarzına bel bağlanamaz, ama her biri farklı bir çevresel kovukta farklı bir yaşam tarzında uzmanlaşmış farklı etnik grupların varlığıyla insanlar hayatta kalma şanslarını en yükseğe çıkarmıştır.

Mali nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan Bambaralar kuru ürünler yetiştirirken, Nijer nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan Hausalar başka bir geçinme tarzı bulmuşlardır. Markalar nehre bitişik sulak arazilerde pirinç yetiştirir, Bobolar ise nehirde balık avlar. Fulaniler ürün için fazlasıyla kuru arazilerde hayvan otlatır, Tuaregler ise daha da kuru alanlarda deve ve keçilerini güder. Songhailer bütün bu gruplar arasında tüccar hizmeti verir. Daha küçük gruplar, balık avlayan ve mal taşıyan Somonolar gibi daha da uzmanlaşmış kovukları doldurur. Çalışmanın özelleşmesi kıt kaynaklar için rekabeti azaltır. Ortak atalardan ve aralarında işbirliği yapan grupların önemiden söz eden antik gelenekler sayesinde, her bir grubun, özellikle zor zamanlarda, öteki gruplara yardım konusunda kesin yükümlülükleri vardır (McIntosh, 1992).

Bu yaklaşım çeşitliliği gruplar arasındaki rekabeti en aza indirdi ve onları işbirliğine teşvik etti. Çiftçiler akdarı ve öteki tahılları yetiştiriyordu, ama tarım ürünleri çok değerli olduğu için hayvan otlatamıyorlardı; bu yüzden çiftlik ürünlerini göçebe kabilelerin süt ve etiyle değiş tokuş ettiler. Balıkçı kabileler bazı bahçe ürünleri yetiştiriyordu, ama birçok tahıl için çiftçilere bağımlıydılar. Balık, sığırcılıkla uğraşanların ve çiftçilerin beslenmelerine protein ve çeşitlilik kazandırdı. Bu üçlü geçinme sistemi bu kadar değişken bir ekosistemde kıtlık tehdidini azalttı.

Develerin otlaklarda sağladığı hareketlilik sayesinde, orada yaşayan yerli halk kuzeyde Sahra'yla güneyde yağmur ormanı arasında doğal bir kanal görevi gördü. Sahra halkı, yağmur ormanında büyük ihtiyaç duyulan tuz ve yağmur ormanı halkının çok sevdiği bir ürün olan hurma veriyor, onlar ise daha da değerli olan bir mal, altın sunuyordu. Ova halkı ormanı halkıyla değiş tokuş yapıyor ve onlara deri ve kuru balık gibi başka mallar getiriyordu.

Halkların ve dillerin bu çeşitliliği bazen yabancıların Batı Afrika uygarlıklarının karmaşıklığını kavramasını güçleştirir. Avrupa tarzına alışık insanlar, ülkelerin geniş bir alanda ve uzun bir süre içinde çok daha fazla dil ve kültür birliğine sahip olmalarını bekler. O zaman işgücünde uzmanlaşma, sınıflar içinde gerçekleşir; köylüler ürün yetiştirir, zanaatkârlar ya da işçiler mal üretir, aristokratlar yönetir ve memurlar eğitim, sağlık ve ruhsal ihtiyaçlarla ilgilenir. Batı Afrika Sahili'nin sistemi, görevleri, çok daha az önemli olan sınıfa göre değil, etnisiteye göre böler.

Ticaretle ve dinlerin, teknolojinin ve hastalıkların paylaşılmasıyla birleşen Avrupa, Afrika ve Asya'dan oluşan Eski Dünya, siyasal kimlikler olarak birleşmeseler bile birleşik bir toplumsal sistem oluşturdular.

İlişki kültürel türdeşliği geliştirmedi. Tam tersine, insanlar büyüyen toplumsal sistemde özelleşmiş ekolojik ya da ekonomik alanlar işgal etmeyi öğrendikçe sürekli çeşitlilik üretti. Ne kadar fazla grup birbiriyle ilişkiye girerse kültürel açıdan o kadar çok çeşitli hale geldiler.

Kıtalara yayılan yeni ticari hatlar siyasal birlik, kültürel birlik, hatta gelişmiş bir anlayışı ileriye götürmek yerine, insanlık tarihindeki en alçak ticaretlerden birini yarattı: mal olarak insan yaşamlarının alınıp satılması. Kölelik ilk büyük uluslararası ticaret sisteminin temelini oluşturdu.

7

Uygarlık ve Kölelik

Uygarlık, insanı insanlardan azat etme sürecidir
Ayn Rand, The Fountainhead

Azize Katerina Yunan Ortodoks Manastırı, İsrail, Ürdün ve Mısır sınırlarının kesiştiği Sina Yarımadası'nın tozlu, kayalık çölünde yükselir. Manastır doğuda Akabe Körfezi ile batıda Süveyş Kanalı'na kabaca eşit uzaklıkta bir vadinin başındadır. Dördüncü yüzyılda manastırın kurulmasından beri çevresindeki topraklara Romalılar, Bizans İmparatorluğu, Araplar, Haçlılar, Osmanlılar, Fransızlar, İngilizler, İsrailliler ve Mısırlılar sahip çıktı, ama bütün bu yüzyıllar boyunca yalnızca Yunan asıllı keşişlerin manastır içinde yaşamalarına izin verildi. Yunanca, dini ayinlerin yanı sıra günlük yaşamın da dilidir.

Dış dünyada daha çok Sina Dağı olarak bilinen Gabal Musa'nın pembe granit doruğunun eteğine yerleşmiş manastır hem Museviler, hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar açısından kutsal bir alanı korur. Sina, kabaca Kosta Rika ya da Litvanya'nın yüzölçümüne eşit 23.422 milkarelik bir alana yayılmış, yalnızca 200 bin kişinin yaşadığı zor ve haşin bir yerdir. Sina ahalisinin çoğu, binlerce yıl önceki göçebelerinkine çok benzer bir yaşam süren Bedevi çobanlardır. Öteki

çöl göçebelerinin anayurtlarının aksine Sina'da Sahra'nın uçuşan kumları ya da Gobi'nin keskin soğuğu yoktur. Sina çölü dağlar ve sayısız kanyon, vadi ve çatlaklarla bölünmüştür, güneybatı ABD ve kuzey Meksika'nın çöllerine daha çok benzer. Sina vadileri derelerde toplanan seyrek yağmur sularını kanalize eder ve Bedevilerin baktığı küçük sürülere küçük vahalar oluşturur.

Hıristiyan münzeviler önce mağaralarında yaşadıkları bu yeri aradılar, çünkü çetin ortam onları şehirlerdeki toplumsal yaşamın günahlarından ve günaha teşvik eden şeylerden koruyordu. Geleneğe göre ilk manastır binası 337'de, Roma'nın ilk Hıristiyan imparatoru Constantine'in annesi İmparatoriçe Helena'nın bölgeyi ziyaretinden sonra inşa edildi. Yerel kabilelerin yeni manastıra bir dizi akın düzenlemesinden sonra, Roma İmparatoru Jüstinyen altıncı yüzyılda manastırı koruyucu duvarlarla çevirdi ve yüz Slavla yüz Mısırlıdan oluşan bir kuvveti kalıcı muhafızlar olarak oraya gönderdi. İstanbul'daki Hagia Sophia'yı (Ayasofya) inşa etmekle tanınan Jüstinyen, karısı Theodora onuruna Azize Katerina Manastırı'nda da bir kilise inşa etti. Theodora antik dünyada imparatoriçe olmuş artist-fahişe olarak büyük bir ün kazandı ve Bizans tarihçisi Caesarea'lı Procopius onu, imparatoriçe olarak tahta çıkmadan önce vücudunun her deliğiyle sevişen biri olarak tanımladı.

Arada geçen yıllarda defalarca onarımdan geçse de manastır özgün boyutunu ve biraz basık, neredeyse kare biçimini korudu. Sert granitten yapılma geniş, yüksek duvarlarıyla bir kalenin ciddi, süssüz püssüz çehresine sahiptir. Buranın dış görünüşündeki hiçbir şey oranın davetkâr ya da refah içinde görünmesine neden olmaz. Yüzyıllar boyunca duvarlarda, kuzeybatı duvarındaki küçük, yüksek bir açıklık dışında hiçbir kapı ya da pencere yoktu. İnsanlar ve mallar iplere bağlı ve antik bir makaranın çektiği bir sepetle kapıya çekiliyordu. Bu-

gün zemin kata bir kapı eklenmiştir, ama bu kapı da küçüktür ve her gün yalnızca birkaç saatliğine açılır.

Kuruluşundan sonraki yüzyıllar boyunca manastır imparatorların, kralların, papaların ve çarların desteğine bağımlı kaldı. Papa Gregory han için mobilya bağışında bulundu; Haçlılar "yeni" yemek odası inşa etti; ve Napolyon ordusu duvarlara ve istihkâm yerlerine genel onarımlar yaptı. İngiliz askerleri, Britanya 1956'da Süveyş Kanalı'ndan çekilmeden önce elektrikli jeneratör taktılar.

Manastır, faaliyete girmesinden sonraki birkaç yüzyıl boyunca yalnızca Eski Ahit ve Musa ile Musa peygamberin Mısır'dan çıkışıyla ilgili hikâyelerle bağlantılandırıldı. Bu antik Yahudi tarihi hikâyesi dokuzuncu yüzyıla kadar manastırı anaakım Hıristiyanlıktan biraz yalıttı, ama dokuzuncu yüzyılda keşişlerin İskenderiyeli Katerina adlı bir Hıristiyan azizenin kemiklerini keşfetmeleri işlerine yaradı; kemikler mucizevi bir şekilde bitişik tepeye, şimdi Gabal Katrinam ya da Katerina Dağı denilen, Sina Yarımadası'nın en yüksek tepesine götürüldü. Kemikler bu mucizevi olayı gerçekleştirmek için birkaç yüzyıl ve birkaç yüz kilometre aştı.

Azize Katerina'nın hangi tarihler arasında yaşadığı hiçbir zaman tam olarak belirlenemese de, güzel, bilgili ve zengin Katerina'yı kendisine eş almak isteyen Maxentius adlı bir imparatorun döneminde yaşadığı sanılıyor. Katerine onu reddetmekle kalmadı, bir putatapar olarak da teşhir etti. Öfkelenen kindar imparator onunla elli filozofu yarıştırdı, ama Katerina dinbilimsel münazarada hepsini kolayca alt etti. İmparator, azizenin üstün zekâsına yenilmesinin cezası olarak hemen başarısız filozofların diri diri yakılması emrini verdi ve bu olaydan sonra Katerina ateş savaşçılarının koruyucu azizesi oldu.

Katerina'yı mantık ve zekâyla alt edemeyen imparator adamlarına onu dövmeleri ve bir hücreye kapatmaları em-

rini verdi. Katerina'ya hücrede yemek ve su verilmedi, ama bir güvercin onu besledi ve iyileştirerek sağlığına kavuşturdu. O zaman imparator onu tekerleğe bağlanmaya mahkûm etti, ama tekerlek Katerina'ya değince parçalanarak olayı izleyen birçok putataparı öldürdü. Katerina'nın cesareti ve mucizevi güçleri ona gardiyanlık yapmak üzere görevlendirilmiş iki yüz Roma askerinin din değiştirmesine neden oldu, imparator da Katerina'yla birlikte hepsinin başını kesti. Ne var ki, Katerina'nın başı kesildiği zaman damarlarından kan yerine süt aktı.

Ortaçağ zihniyetine göre bu Katerina hikâyesi, çölde gezinen haşin Musa'nın biraz yavan hikâyesinden çok daha ilginçti kuşkusuz. Katerina'nın kemikleri birkaç yüzyıl sonra mucizevi bir şekilde Sina Dağı'nda ortaya çıkınca, manastır keşişlerinin eline, onları yeni yeni beliren Katerina kültünün merkezi haline getiren zengin bir hikâye geçti. Bu dramatik öykü Haçlı çağının romantik ethosuna ve Batı Avrupalılara, özellikle de Fransızlara çekici geldi; Fransızlar manastırın büyük hamileri oldular. Keşişler, Katerina'nın öldükten yüzyıllar sonra bedeninden geldiği varsayılan kutsal yağı satarak zaten para kazanıyordu.

Keşişler zamana ve çağlar içinde değişen siyasetin kapris-lerine kendilerini uydurmuş görünüyor. Başka bir keşiş hikâyesine göre manastır Hazreti Muhammed'e sığınak olarak da hizmet verdi ve keşişler Muhammed'in daha sonra "kitaplı halklar" olarak Hıristiyanlığa gösterdiği hoşgörünün kendilerinden kaynaklandığını memnuniyetle ifade ettiler. Bu hikâye manastırın korunmasına yardımcı oldu, ama İslamın yükselmesinden sonra manastır İslam denizinde bir Hıristiyan adası olarak iyice yalıtıldı. Her şeye kolay adapte olabilen keşişler, 1106'da, Müslüman emirin önerisiyle Aziz Katerina Kilisesi'nin yanına bir cami eklediler.

Manastıra ilk kez kütüphanesini ziyaret etmek için gittim; herhalde dünyada bir manastırda bulunan en büyük kütüphanedir. Yunanca iki bin kadar, Arapça yedi yüz, Asuri dilinde üç yüz, Gürcüce ve Ermenice yüz ve ayrıca Slavakça ve Latince kitaplar da dahil olmak üzere tüm Hıristiyan dünyasından bir elyazması koleksiyonu var. Bu elyazmalarından en ünlü olanı, şimdiye kadar keşfedilmiş en eski Aziz Yuhanna kopyası olan Codex Sinaticus'du. Dördüncü yüzyılda manastırın kurulduğu sıralarda güzel bir Yunan el yazısıyla yazılmıştı. 1859'da tartışmalı bir ünü olan bilgin-kâşif Tischendorflu Konstantin, hâlâ sorgulanan yöntemlerle elyazmasını eline geçirdi ve Rus Çarı II. Alexander'a sattı. 1933'te sıcak para ihtiyacı duyan ve dini emanetlerle pek ilgilenmeyen Sovyet ordusu, elyazmasını 100 bin pounda British Museum'a sattı. Müze o zamandan beri elyazmasının kendisine geri verilmesini isteyen manastırın başvurularını reddetmektedir.

Bir avuç bilimci ve farklı ilgi alanları olan öğrencilerle birlikte manastıra gittim. Ohio'lu bir Yunan keşişinin dikkatli gözleri altında yiyecek ve öteki ihtiyaçlar karşılığında kütüphaneye girme hakkını elde ettik. Bu keşiş Kızıl Deniz yolunda bizimle seyahat ederken hem konuşkan olduğunu, hem de ne zaman yemek için mola versek hayli sağlıklı bir iştahı olduğunu kanıtladı.

Tüm ziyaretçiler gibi akşamüstünden sonra manastırda kalamıyorduk, o saatten sonra küçük kapı yabancılara sıkıca kapatılıyordu. Cesetlerin ya da ölü kemiklerinin konulduğu mahzene ve mezarlığa bitişik, kalın duvarları olan dışardaki hacı hanında kaldık. Bu mahzende ölü keşişlerin kemikleri sergilenir. Keşişler genellikle önce et, iskelet üzerinde çürüyene kadar gömülür. Sonra kemikler çıkarılır, temizlenir ve kemik saklama yerlerinde sergilenir. Bu kemik saklama yerinde, bir manavdaki greyfurtlar gibi düzenlice üst üste konulmuş

kafatası yığınları, yanında keşişlerin daha baştan savına yapılmış, el ve ayaklarının kemiklerinden oluşan yığınlar vardır. Zaman zaman yığından boş gözlü kafataslarından biri şaşkın bir hacının ayakları dibine yuvarlanır, ama bunun ötesinde mahzen epeyce sakindir.

Kemik yığınları ziyaretçilere ölümü hatırlatan sabit bir işaret işlevi görür. Keşişlerin anonimliğine, dünyevi şeylerin önemsizliğine ve kimin açıkladığına bağlı olarak birçok öteki ruhsal anlamlara işaret eder. Yalnızca birkaç keşiş gömülmeden ve kemik yığınına eklenmeden kurtulabilmiştir. Bunlardan en ünlüsü Aziz Stephen'dı; 580'de iskemlesinde otururken öldü ve o zamandan beri de aynı pozisyonda duruyor.

Erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı hazırlanmış sade hacı odalarında bir yatak ve bir tuvalet bulunur. Geceyi orada geçirdikten sonra Sina Dağı'na tırmanmaya isteğim kalmamıştı, ama gece 2.30'da hacıların sesleri beni uyandırdı. Keşişlerin manastır kapısını saat dokuza kadar bize açmayacağını bildiğim için, gidip hacılarla birlikte tırmanmaya karar verdim.

Herhalde iki yüz kişilik bir kuyruk manastırı geçerek Sikkit Sayyidna Musa –Efendimiz Musa'nın Yolu– olarak bilinen, yüzyıllar boyunca on binlerce hacının üzerinden geçtiği dar ve kıvrımlı bir patikaya uzanmıştı. Herkesin elinde bir fener vardı, bu da dağın kenarından yavaşça yukarıya tırmanan uzun ve eşit aralıklı olmayan bir ışık dizisi yaratıyordu. Hacılar sessizce dik patikaya tırmandı. Tek ses ılık rüzgârdan ve geçit alayına katılmış develere takılı küçük çanların ince ince çalmasından geliyordu. Bedevi oğlanlar develeri çekiyordu, develer de hacıları tepeye yakın bir yere kadar taşıyordu. Doruk develerin bile çıkamayacağı kadar dikti.

2285 metre yüksekliğindeki doruğa vardıktan sonra hacılar güneşin ilk ışıklarının uzak dağlardan kopup doruğumuza vurmasını heyecanla beklemeye başladı. Genç İtalyan ra-

hiplerden oluşan bir grup tırmanıştan sonra soluklanıp güç toplayınca coşkuyla konuşmaya başladı. Müslüman oğlanlar sabah dualarını etti. Geceyi dağda geçirmiş olan bir grup genç kampçı homurdandı ve uyku tulumlarının ve gece partisinin oraya buraya dağılmış çöplerinin üzerine basan hacılardan yüksek sesle şikayet etti.

Fıstık ve kuru meyveden oluşan kahvaltı kumanyamı yedikten sonra soğuk, karanlık rüzgârda titrerken iyi bir ruh halinde değildim. Sert rüzgârın ısırışını biraz olsun kesen kayaların arkasına sokulup çömeldim. Sonra, güneşin ilk ışıkları dağların üzerinden belirir belirmez, bir grup Çinli Hıristiyan "Swing Low, Sweet Chariot" ilahisini söylemeye koyuldu. Bu kötü ruh halimde ilahi düşünebileceğim en uygunsuz şey gibi geldi bana, istedim ki güneş acele etsin de grubum bir kılavuzla yola koyulabilsin. Kılavuz küçük bir ücret karşılığında bize dağdaki kestirme bir yolu gösterecekti.

Manastırda dokuzdaki randevumuza güç bela yetişebildik ve en nihayet antik kütüphaneye girme iznini aldığımızda, tırmanıştan o kadar yorgun ve aç düşmüştüm ki tıkış tıkış odada uyuyakaldım. O gün yapmak istediğimin ancak küçük bir parçasını yapabildim ve birkaç saatliğine bu kadar önemli bir koleksiyona giriş izni alıp da ondan tam olarak yararlanamamanın sıkıntısını derinden yaşadım.

Sina Dağı'nın tepesinde Afro-Amerikan ilahiler söyleyen Çinli hacılar görüntüsü, kütüphanenin hayal kırıklığı dindikten sonra bile uzun süre silinmedi. Çinlilerin antik Yunanca ya da Latince yerine bu ilahileri seçmelerine şaşırmıştım, ötekiler manastırın ruhuna çok daha uygun görünüyordu. Birden bunun nedenini kavradım. Bu ilahilerin birçoğunun konusunun kölelikten kurtuluş olduğunu ve Sina Dağı'nın Musa ile kölelikten yeni kurtulan İbrani kabilelerin karşılaştığı yer olduğunu hatırladım. İlahilerin ve hacıların belki de

oyınalı ikonlar, antik duvarlar ve hatta o kadar çok sevdiğim kütüphanenin nadir elyazınalarını değil de Musa'nın ruhunu ve o yeri kendilerinde cisiınleştirdiğini anladım. Belki de Çinli hacılar, dağın gerçek anlaınının kütüphaneden çok ruhsal alanda yattığını kavraınıştı.

Musa baskı, kölelik ve adaletsizlikten kurtuluşu ararken Sina Dağı'na iki kez geldi. Bir keresinde kendi özgürlüğü için oraya kaçtı, ikincisindeyse İbrani kabilelerin özgürlüğü için. İlk kez Sina'ya kaçınasının nedeni bir İbrani köleyi döven Mısırlıyı öldürmesiydi. Sina Dağı'nın eteklerindeki küçük bir kanyonda yanan bir çalı gördü, çalının içinden Tanrı onu Mısır şehri Goshen'e dönerek İbranileri kölelikten kurtulma yolunu gösterıneye çağırdı.

Musa Firavun Raınses'e, her Mısır hanesinde ilk doğanın öldürülmesi de dahil olınak üzere birbiri ardına on bela getirdikten sonra Firavun İbranileri serbest bıraktı. Her yıl Fısıh Bayraını'nda dünyanın dört bir yanındaki Museviler hâlâ kölelikten kurtuluşu anarlar: Aile akşaın yeıneğine oturduğu zaman küçük çocuk, "Bu geceyi diğer gecelerden farklı kılan nedir?" diye sorar.

Musa İbranileri Mısır'dan çıkardı, ınucizevi şekilde ikiye ayrılan Kızıl Deniz'den geçirerek Sina Dağı'na geri getirdi, yol boyunca cennetten düşen kudret helvasıyla besledi onları. İbranileri yanan çalıyla ilk karşılaştığı kanyona götürdükten sonra Sina Dağı'na tırınandı, orada Tanrı ona Çıkış Kitabı'nda kaydedilen uzun bir eınirler listesi verdi.

Manastırın adı ve Azize Katerina ile ilgili tuhaf hikâyeler, daha eski ve çok daha öneınli olan Musa hikâyesini ve köleliğe karşı ilk ınücadeleyi gizleınektedir. Sina Dağı ve Musa'nın yaşaını, tarihte, bugün bile taın olarak kazanılmaınış köleliğe karşı savaşın başlangıcını teınsil eder. Afro-Aınerikan köleler Musa'yla ilgili şarkılar söylediği zaınan, bu yere ve zaınana,

kendi özgürlüklerinin de en sonunda geleceği umudunun esin kaynağı olarak baktılar.

Kölelik kurumu birkaç bin yıl önceye kadar giderse de, tarım çağından önce başladığını düşündürecek bir bulgu yoktur. Belli ki ilk şehirlerin gelişmesinden hemen sonra ortaya çıktı, ama avcı ve toplayıcı halkların hemen hiç bilmediği bir kurumdu. Avcı ve toplayıcılar yanlarında taşıyabileceklerinden daha fazlasını asla biriktiremezlerdi, dolayısıyla da koruyup kullanamayacakları daha fazla malı üretmesi için köle emeğine ihtiyaçları yoktu. Ancak insanlar yerleştikten ve malları depolarda biriktirmeye başladıktan sonra, daha da fazla mal üretmesi için öteki insanların emeğine el koymaya başladılar.

Son on bin yıl boyunca uygarlık kölelikle yan yana oldu. İster Ortadoğu, ister Çin, ister Meksika'da olsun, nerede şehirler kurulsa, çok geçmeden bir tür kölelik de ortaya çıktı. Suçlular ve kendilerini geçindiremeyen çok yoksul insanlar çoğunlukla köle oldu, ama kölelerin en yaygın kaynağı savaşta alınan esirlerdi. Şehirlerin ortaya çıkmasından kısa süre sonra şehirlerin yöneticileri akınlara ve seferlere başladı. Asıl amaçları bu tür esirler almak ve onları kendilerinin tarlasında, madeninde ve taş ocağında çalıştırmaktı. Bazen bu esirler başka şehirlerden geliyordu, ama gidip onları koruyacak büyük orduları ya da devasa kaleleri olmayan kabilelere saldırmanın genellikle çok daha kolay olduğu açıktı.

Sürülerini güden İbranilerin, Babillilerin yanı sıra firavun ordularınca da yakalanıp köle edilmesi böyle oldu. Ortadoğu'nun çiviyazısı tabletleri ve Mısır'ın hiyeroglifleri, İbraniler gibi tüm bir ulusu yakalayıp köleleştiren kral ve prenslerin muzaffer hikâyeleriyle doludur. İncil'deki hikâyeler bu tarihle ilgili benzersiz bir görüş sunar: İncil, o döneme ilişkin bizzat kölelerin perspektifinden yazılmış ve özgürlük-

lerini nasıl ve ne pahasına elde ettiklerini anlatan neredeyse tek anlatıyı sağlar.

İnsanların kültürel olarak avcı ve toplayıcılar ile çiftçilere bölünmesi, bizim gönüllü olarak düşünebileceğiniz bir şekilde oldu, ama kölelik, yeni bir farklılık katmanı yaratmasıyla kültürel çeşitliliğe yeni bir boyut kattı; halkları köleler ve özgürler olarak bölerek daha da büyük değişim ve farklılık dayattı.

Antik Musevilerin tarihi köle sahiplerinin perspektifinden ısrarlı bir soruna ışık tutar: bir grup köle geleneksel kandaş gruplarında birlikte yaşamayı, kendi dillerini konuşmayı, kendi tanrılarına tapmayı ve genel olarak kendi kültürlerini ve yaşam tarzlarını devam ettirmeyi sürdürdüğü sürece, sahiplerine karşı bir tehdit oluşturuyordu. Köleler kendi kültürlerini ve kabilelerin toplumsal yapısından kalanları koruduğu sürece, tümüyle zapturapt altına alınmış ya da salt köle olarak toplumsal konumlarını özümsemiş olmuyorlardı.

Klasik Akdeniz dünyasında toplumsal kölelik kurumu, yavaş yavaş, bu sorunu gideren yeni bir biçime doğru evrildi. Ele geçirilen insanlar tüm şehir ya da kabile olarak artık bir arada tutulmuyordu; kölelik daha geçerli bir kurum haline geldi, köleler de öteki aile üyelerinden, köylülerinden, kandaşlarından ve kültürlerinden ayrı tutulunca daha uysallaştı.

Yahudilerin özgürlüğe kaçışından yüzyıllar sonra Romalılar bu yeni kölelik biçimini kurumsallaştırdı, bu da bilinen dünyadan köleler getirdi. Nubia, Etiyopya ve Balkan dağlarından olduğu kadar Britanya ve Galya'dan da kadın ve erkekleri köleleştirdiler. Yerli dillerinden, kandaşlarından, dinlerinden ve kültürlerinden uzaklaşmaya zorlanan kölelere çok daha kolayca hükmedildi. Köleler Roma kadırgalarında kürek çekti, madenlerden altın ve kalay çıkardı, çiftliklerde buğday ve üzüm yetiştirdi ve Roma İmparatorluğu'nun birçok köprüsü-

nü, yolunu, kemerli su yolunu ve dev kamu binalarını inşa etti. Daha eğitimli köleler, özellikle Yunanca ve Latinceyi akıcı konuşanlar öğretmen, ulak ve ev hizmetçisi olarak hizmet verdi.

Bu daha sofistike kölelik biçimi, köleleri imparatorluğun sınırından ve sınır ötesinden ele geçiren Osmanlılarda daha da karmaşık bir ifadeye büründü. Osmanlılar köleleri kendi kültürlerinden ayırarak yeni kurumlar oluşturdular. Yeniçeriler, Hıristiyan Avrupalı ailelerde doğmuş, ama doğumlarında ailelerinden alınmış bir asker birimiydi. Askeri bir ortamda Müslüman olarak yetiştirilen bu köleler ailelerinin dilini ya da dinini bilmiyordu. Kabile ya da dine sorun yaratacak bağlılıklar olmadan, yalnızca sultanın emriyle ve onun çıkarları için savaşmak üzere eğitilmişlerdi.

Eski Dünya'da nerede kölelik varsa, orada testisleri kesilen hadımlar da vardı. Testisler oğlanlar ergenlik çağına vardıktan sonra kesilirse, gene de ereksiyon olabilir ve orgazmı yaşayabilir, ama ejakülasyon olmaz, dolayısıyla döllemez. Onları tamamen cinsiyetsiz hale getirmek için testislerin yanı sıra çoğunlukla penis de kesiliyordu.

Müslüman ülkelerde bu hadımlar çoğunlukla soylu hanelerde hizmet görüyor, hizmetçilerin yanı sıra kadınların da iffetini koruyordu. Çinli hadımlar çoğunlukla imparatorluk bürokrasisinin üst tabakalarını ellerinde tutardı ve yirminci yüzyılda devrim son imparatoru devirene kadar da önemli memurlar olarak hayatta kaldılar. Hindistan'da hadım edilmiş erkekler kadınlar gibi yaşıyordu ve aile kutlamalarında şarkı söylemek ve eğlendirmek gibi bazı işleri tekellerinde tutma hakkıyla ayrı bir kast olduklarını iddia ediyorlardı. Avrupa'da oğlanlar ergenlik seslerini kaybetmemeleri ve daha iyi şarkıcı olmaları için hadım ediliyordu. Öteki Avrupalı erkekler işledikleri suçun cezası olarak hadım ediliyordu, bazen de iffetle-

rinin güvencesi olarak ya da Tanrıya bir armağan olarak kendi kendilerini hadım ediyorlardı.

Müslüman dünyasında her türden kölelik önem kazanırken, kölelik Avrupa ile Asya'nın büyük kısmında varlığını sürdürdü, ama önemi azaldı. Çin İmparatorluğu'nda güçlü bir imparatorun fazla köleye ihtiyacı yoktu, çünkü egemenliğindeki tüm halkın tam itaatine sahipti. Avrupa'da, Roma İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra, serflerin evlerine ve efendilerine karşı kalıtsal bağları vardı, bu da köleliği Asya'nın birçok bölgesi gibi Avrupa'da da gereksiz kıldı.

Kölelerin işgücündeki önemi Avrupalıların Amerika'yı fethiyle dramatik değişim gösterdi. İspanyollar hemen geldi ve en çok sayıda insanın yaşadığı iki bölge olan Meksika ve Peru'yu ele geçirdi. Fethin yüksek zaiyatına ve Avrupalıların getirdiği hastalıklara karşın, bu bölgelerin insanları gene de maden, tarla ve hayvan çiftliklerinde çalışmak için gereken işgücünü sağlamaya yetecek kadar çoktu. Karayip adaları, Brezilya ve daha sonra ABD halini alacak bölgede çok daha küçük yerli nüfusu vardı, onlar da Avrupalıların yeni hastalıklarıyla hızla daha da azaldı. Avrupalılar bu bölgelerdeki birçok Amerikan yerlisini köle yapmasına karşın, yerliler şeker, tütün, çivit fidanı, pirinç, kahve ve pamuk plantasyonlarını işletmek için yeterli sayıda değildi. Tarihlerinde köleliği görece daha erken yasadışı ilan eden İspanyolların tersine, iki Amerika'nın daha az nüfuslu kısımlarını ellerinde tutan Felemenkler, İngilizler, Fransızlar ve Portekizliler Afrika'dan Atlantik Okyanusu aracılığıyla ithal edilen kölelere büyük ölçüde bağımlıydı.

Atlantik Okyanusu'ndan Amerika'ya Afrikalı köle ticaretinin başlaması, bu konuyla ilgili dünya tarihindeki en büyük girişim oldu. Kölelik kurumu, en fazla sayıda insanla ve en büyük zorunlu yer değiştirmelerden biriyle doruk noktasına ulaştı.

Afrika'nın kabile insanları toplumsal yapılarını geniş kandaşlık ağları, soyağaçları ya da klanlar şeklinde örgütlenmiş aile arazileri çevresinde düzenlemişti, ama bu toplumsal yapı, çekirdek ailelerin bile bir arada olmasının zor olduğu Amerika'ya geçişte ayakta kalamadı. Plantasyon sahipleri yalnızca erkek Afrikalılar istediği için geleneksel kültürler daha da büyük zarar gördü. Amerikan köle ticareti tarihi boyunca kadınların iki katı erkek getirildi; bu durum kölelerin aile kurmalarını ve kabile toplumunu yeniden yaratmalarını daha da güçleştirdi.

Bir Kongo atasözüne göre, klansız insan kanatsız bir çekirge gibidir (Thernstrom, 1980, 8). Bu kabile ve kandaşlık ağının yok edilmesi kölelerin tek tek kültürel miraslarından yoksun bırakılmasında en büyük rolü oynadı. Ibo, Yoruba, Hausa, Bambara ya da Malinke kabile üyesi olarak Amerika'ya gelen Afrikalılar yalnızca siyahlar, köleler ya da Negrolar oldu. Yerli kimliklerinden arındırıldılar ve onun yerine genel bir kimlik aldılar.

Köle gemileri iki Amerika'ya köle olarak on ila on iki milyon arasında Afrikalı taşıdı; bunların yaklaşık yüzde 60'ı on sekizinci yüzyıl sırasında Amerika'ya geldi. Köle sahipleri Afrikalıların çoğunu Karayip adaları ya da Brezilya'ya götürdü: Her yirmi Afrikalıdan yalnızca biri Kuzey Amerika'ya getirildi. İngiliz sömürgelerindeki köle ticareti 1741 ile 1760 arasında doruk noktasına vardı, o tarihler arasında yılda yaklaşık beş bin köle ithal edildi ve kölelik kalktığı sırada iki yüzyıldan fazla zaman içinde 427 bin civarında Afrikalı, köle olarak ABD'ye ithal edilmişti (Thernstrom 1980, 6).

Afrika kabile kültürüne bilinçli saldırı neredeyse köle ticaretiyle birlikte başladı. Köleler henüz Afrika'dayken köle tacirleri onları büyük gruplara karışık olarak koyuyordu; içlerinde birçok farklı dil, kültür ve toplumlardan gelen köleler

bulunuyordu. Yeni köleler, bırakın din, gelenek ve siyasal kurumları, kendi dillerinin bile artık anlaşılmadığı bir çevrede buldular kendilerini. Köle gruplarının kaçmak ya da isyan etmek için baş başa verme ihtimalini en aza indirdiğinden, bu kültürel yönsüzlüğün köle tacirleri ve sahipleri için önemli bir işlevi vardı. Köleler birbirleriyle yeterince konuşamazlarsa ve ortak kültürlerini fazla paylaşamazlarsa, kaçarken birbirlerine yardım etmeleri olasılığı da o kadar düşük olurdu. Afrika kabile kültürüne yönelik bu vicdani ve metodik yok etme saldırısı köle sisteminin her aşamasında varlığını korudu.

Brezilya, Karayipler ve Kuzey Afrika'ya giden gemilere bindirilmiş, birçok farklı kültürden gelen bireyler, yüzlerce kişi, sardalya benzeri üst üste seyahat ediyordu. Yolculuk sonunda ortalama olarak kölelerin yalnızca yüzde 80'inden biraz daha fazlası hayatta kaldı ve Amerika'ya varınca da satıştan önce özellikle bölündüler ki, tek bir dilden ya da kabileden çok fazla insan bir arada olmasın. Sonra plantasyonlara gönderildiler; köleler orada Portekizce, İngilizce, Felemenkçe ya da Fransızcanın *Creole* (kırma) versiyonunu öğrendiler.

Bazı köleler cangıla, bataklığa ya da ücra bir adaya kaçtı, orada kendi dilleri, dinleri, toplumsal yapıları ve törenleriyle melez bir Afrika kabilesi yarattılar. Ayrı bir kabile kuramayacak kadar az kölenin kaçtığı iki Amerika'nın öteki kısımlarında köleler Amerikan yerlisi topluluklarla kaynaştı. Belize'nin Karayip kıyısına kaçan Afrikalı köleler Karayip yerlilerine katıldı ve Garifuna, yani Siyah Karayip haline geldi. Güneydoğu ABD'de Afrikalılar birçok kabileyle, özellikle de Seminole'lerle büyük ölçüde karıştı. Brezilya'da kaçan kölelerle onların müttefikleri yedinci yüzyılda bağımsız Palmares krallığını kurdu. Sekizinci yüzyılda Surinam ve Güney Amerika'nın kuzeyindeki Fransız Guyana'sında köleler kaçarak kendi toplumlarını kurdu. Onlara karşı defalarca savaş açıldıysa da bu Maroonlar,

yani "çalı kabileleri"nden elli bin kadarı son zamanlara kadar ücra köşelerde varlığını sürdürmeyi başardı.

Yalnızca tek bir yerde, Haiti'de, Afrikalı köleler ayaklanarak efendilerini devirip öldürmeyi, sonra da kendi bağımsız yönetimlerini kurmayı başardılar. Anayasalarında Fransız ya da Amerikan tarzını izlemeye çalışsalar da, ulusal bir hükümeti yönetme konusunda asgari eğitime bile çok az insan sahipti. Karayip adalarının en zenginlerinden biri yoksulluk ve yozluk batağına saplandı ve böylece dünyanın en yoksul ülkelerinden biri haline geldi.

İki Amerika'ya getirilen tüm köleler içinde ABD'ye getirilenler kendi kabile kültürlerinden en fazla ayrılmak zorunda kalanlar oldu. Brezilya ve Karayipler'deki plantasyon sahipleri kendi bölgelerine çok sayıda köle getirdiler ve bu kölelerin çoğunu öldüresiye çalıştırdılar. Ölü kölelerin yerini almaları için sürekli yeni köleler getirttiler. Bu yüzden Afrika doğumlu ve kabilede büyümüş köleler Karayipler ve Brezilya'da ABD'dekinden çok daha yaygındı.

ABD'de köleler için yaşama koşulları genellikle daha iyiydi, dolayısıyla Brezilya ve Karayipler'e oranla hayatta kalanların ve doğan çocukların sayısı hatırı sayılır ölçüde fazla oldu. ABD'deki köle sahipleri yeni kölelere sahip olma konusunda kölelerin doğal üreme gücüne güveniyordu ve doğrudan Afrika'dan görece az köle ithal ettiler. Amerikan Devrimi sırasında Amerikalıların yaklaşık yüzde 20'si siyahtı ve bunların da ancak yüzde 20'si Afrika'da doğmuştu (Thernstrom, 1980, 6). 1850'de ABD'de yüz köleden birinden azı Afrika doğumluydu (Stearns ve ark. 1992, 635). Bu demektir ki, yaşamlarındaki Afrika etkileri Haiti, Jamaika, Dominik Cumhuriyeti, Hollanda Antilleri ve Brezilya'dakilere oranla ABD'deki kölelerde daha da azdı.

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa ulusları birkaç on yıl için-

de kölelerini azat ettiler. Bu kölelerden bazıları, özellikle de Kuzey Amerika'dakiler, özgürlüklerine kavuşunca tekrar Afrika'daki anayurtlarına döndüler. Adı "kurtulmuş ülke" anlamına gelen Liberya devleti, Batı Afrika'da eski Amerikan köleleri için kuruldu. Onlar da başkentlerine Amerikan başkanı James Monroe'nun onuruna Monrovia adını verdiler. Komşu Sierra Leone'de İngiliz köle karşıtları Freetown'ı İngiliz sömürgelerinden kurtulmuş köleler için bir sığınak olarak kurdular.

Ne var ki, özgür köleler Afrika'ya döndükleri zaman bile geleneksel Afrika kültürlerini yeniden yaratamadılar, çünkü bu kültürü kaybetmişlerdi. Eski köleler İngilizceyi ulusal dilleri olarak kullanıyordu ve dolar ulusal para birimi olmaya devam etti. Dinleri, modaları ve sosyal hayatları Afrika modellerini izlemedi; daha çok eski efendilerinin kültürünü taklit ettiler. Amerika'nın özgürlüğüne kavuşmuş köleleri ancak bildikleri kültür tarzını kullanmak zorundaydı ve çevrelerinde yaşayan kabile insanlarını köleleştirerek plantasyon kurdular.

Liberya ve Sierra Leone'yi eski kölelerin yaşadığı yeni Afrika toplumları haline getirmeye yönelik başarısız çabalar, bir kez kabile kültüründen yoksun kalınca geri dönülmesinin çok zor olduğunu gösterir.

Afrikalılar, Amerika'da ortalama dört ya da beş kuşak sonra artık farklı insanlar olmuşlardı. Lozi atasözü "birçok insanın gittiği yöne git; yalnız gidersen ağlayıp inlemek için nedenin olur"u haklı çıkaracak şekilde yeni kültürlerine adapte oldular (Thernstrom, 1980, 8). Eski kölelerin büyük kısmı, kölelerinkine çok benzer koşullarda, ulusal kültür ve toplumun bir parçası olma yönünde çok fazla fırsata sahip olmaksızın şeker ve pamuk plantasyonlarında çalışmaya devam etti.

Plantasyondan ayrılan eski köleler kasaba ve şehirlerde fırsatların arttığını gördüler, ama bunların bile açık seçik sınır-

ları vardı. Egemen toplumun dilini ve kültürünü asimile etme konusunda en büyük olanağa ev köleleri sahipti ve genellikle cinsel bağlantılar da kurdukları için bu birliği daha da artırdılar. Melez çocuklar çoğunlukla ayrı bir sınıf oluşturuyordu Haiti ya da Louisiana'nın Creole'leri gibi. Beyazlarla kan bağlarının yanı sıra görünüşleriyle de tercih edilen bu melezler çoğunlukla bir zanaat eğitimi alıyor ya da bazı durumlarda özgürlüklerine kavuşuyordu. Brezilya'da Rio de Janeiro, Haiti'de Port-au-Prince, Jamaika'da Kingston ya da Charleston ile ABD'de New Orleans gibi şehirlerde yaşama eğilimindeydiler.

Özellikle yirminci yüzyılda, eski kölelerin soyundan gelenler Rio de Janeiro, São Paulo, New York, Chicago, Detroit, Philadelphia, Baltimore ve Washington şehirlerine doluştu. Afrika kökenlilerden bir azınlık grubu eğitim alma fırsatı buldu. İşçi olarak iş buldular ve bazı durumlarda Amerikan demiryollarında hamallık gibi ticari işleri devraldılar. Bir kısmı zanaatkâr oldu ya da terzi dükkânı, marangoz atölyesi, bakkal ve cenaze levazımatçılığı gibi küçük işler kurdu. Köle kökenlilerden bazıları da resmî eğitim alarak avukat, öğretmen, bakan, doktor oldu ya da öteki meslekleri yaptı. Yirminci yüzyılın sonunda bu azınlık içindeki azınlık Brezilya ve ABD'de üst siyasal konumlara geldi ve siyasi ve mali güç elde etti. Karayipler'deyse adaların çoğunun mali ve siyasal denetimini ele geçirdi.

Afrika kökenlilerin çoğunluğu açısından şehir tıpkı plantasyonlar kadar yalıtıcıydı. Kasabaların ulusal kültüre adapte olabilmek için yeterli fırsatlar barındırmayan büyük kesimlerinde yaşıyorlardı. Radyo, sinema ve televizyon ülkelerinin standart dillerini anlamalarına yardımcı olsa da, yabancılarla ilişki kurma konusunda ancak sınırlı fırsatlara sahip oldukları kendi topluluklarında bir *Creole* ya da ulusal dilin bir şivesini konuşmaya devam ettiler.

Ulusal toplumsal sistemin bir parçası olmaya zorlanan, ama

bu sisteme ve kültürüne tam dahil olma hakkı verilmeyen getto, *barrio* ve *favela* halkı kendi kültürünü geliştirdi. Bu kültüre kendi tapınma biçimleri de dahildi ki, ABD'de genellikle Hıristiyanlık, bazı durumlarda da İslam paralelindeydi, ama Brezilya ve Karayipler'de kölelerin çocukları voodoo ve macumba gibi geleneksel Afrika din modellerinden türetilen yeni ve farklı din biçimleri geliştirdiler.

Afrika kökenliler, Afrika ve Avrupa kültürlerinin unsurlarını birleştiren yeni müzik ve dans biçimleri de geliştirdiler. Piyano gibi Avrupa müzik aletleriyle bir araya getirilen Afrika müzik tarzları ragtime, gospel ve cazı yarattı. Brezilya'da bir dizi dansın gelişmesine yol açtı. Afrika'nın zengin sözlü gelenekleri iki Amerika'da sözcük oyunları ve uyakların gelişmesiyle devam etti ve yeni estetiklerin yaratılmasında kendini gösterdi.

Sina Dağı Museviler için Mısır bağının sonunu simgeler, ama aynı zamanda da onlar için büyük bir başlangıcı da temsil eder. Musa, Sina Dağı'nda iyi bilinen adam öldürme, hırsızlık, zina, yalan söyleme, putataparlık ve haset yasaklarını da içeren birçok emir aldı. Bu listede tarım, mülk, din ve vergilendirmeyi düzenleyen birkaç yüz emir de bulunuyordu. Bu emirler Musevilerin kır, kabile halkından şehirli halka geçişlerini temsil ediyordu. Elyazmalarına göre Tanrı Yahudilere süt ve baldan yapılma yeni bir toprak sundu. Bu Vaat Edilmiş Topraklar onlar için yeni bir yaşam tarzını temsil ediyordu.

Sina Dağı'ndaki deneyim, hem Mısır'daki İbrani köleler hem de Amerika'daki Afrikalı kölelerin esaretiyle özgürlük mücadelesi arasındaki büyük paralellikleri gösterir. Ama Sina

*İspanya'da yoksul mahalle (ç.n.)

**Brezilya'da gecekondu mahallesi. (ç.n.)

Dağı bu iki grubun deneyimleri arasındaki büyük bir çelişkiyi de gösterir. Museviler kabile kültürleri yara alınadan kölelikten kurtuldular ve bu eski kültürü yavaş yavaş yeni koşullara uyarlamayı, kabile kültüründen –İsrail'de olduğu kadar Avrupa, Hindistan ve Amerika'da da ayakta kalabilen– şehirli kültürüne dönüştürmeyi başarabildiler. İki Amerika'ya getirilen Afrikalı köleler hiçbir zaman bu fırsata sahip olmadı. Bozulmamış bir kabile kültürü ve topluluyla kölelikten kurtulmadılar; içinde Afrika sözcükleri, hikâyeleri, törenleri, müziği ve dansının kalıntıları olan bir köle kültürüyle hayatta kaldılar. Bundan kendi kültürel geleneklerini geliştirmek ve kendilerine toplumda bir yer yaratmak zorundaydılar.

Son yılların etnik şiddeti yirminci yüzyılın en korkunç ve trajik olaylarından bazılarına neden oldu. Yurtlarından köklerinin kesilmesine ek olarak binlerce insan kadim kölelik tehdidiyle bir kez daha karşı karşıya.

On dokuzuncu yüzyılda köleliği sona erdirmek için yapılan büyük kampanyalardan sonra, yirminci yüzyılın ikinci yarısında uygulamalar adeta geri dönüyor. Arap kuzeyin, güneyin Hıristiyan ve animist kabilelerine karşı verdiği uzun savaştan dolayı karışıklık içine giren Sudan gibi ülkelerde kölelik herhalde hiç olmadığı kadar güçlü ortaya çıktı neredeyse.

1990'larda Sudan'ın küçük kasabalarının pazarlarında Dinka çocukları bir kez daha alınıp satılabiliyordu. Yeni efendileri onları asıl olarak tarlalarda çalışmaları ve sürülere bakmaları için, ama bir yandan da evde hizmetçi, su taşıyıcısı ve cariye gibi geleneksel işler için de alıp götürdü. Kölelerin büyük kısmı ordu aracılığıyla satıldı; ordu Dinka bölgelerini istila ederken çoğunlukla kimsesiz kalmış çocukları topladı. 1980'lerin sonuyla 1990'larda Sudan ordusunun bir kısmı Dinka topraklarına sırf yetişkinleri köleleştirme ya da öldürme amacıyla akınlar düzenledi. Müslüman yetkililer bu insanları genellikle

isyancı olarak görüyordu (Anti-Slavery Society, 1988).

Yani kabile halklarının köleleştirilmesi uygarlığın yaşamsal bir parçası olmaya devam etmektedir.

2. Bölüm

Ulusal Kültür ve Küresel Düzenin Yükselişi

Her kültürün kendi Uygarlığı vardır.
Oswald Spengler

8

Kente Karşı Kabile

Pandemonium, Lucifer'in şehri ve mağrur tahtı.
John Milton

On beş dakikalık bir yürüyüşle geçecek kadar küçük olsa da, Batı Afrika'daki Mali'de bulunan Cenne, gene de dünyadaki en çarpıcı egzotiklikteki şehirlerden biridir. Kentin merkezinde dünyanın en büyük çamurdan camisi manzaraya ve şehrin etosuna hâkim olacak şekilde yükselir. Cenne, Nijer'in küçük bir yan kolu olan Bani Nehri'nin kenarındadır. Yağmurlu mevsimlerde nehir geniş, su basmış ovanın ortasında bir ada haline gelir. Kuru mevsimlerde geniş, kumlu bir çöle bakan bir vahadır.

Cenne'deki Ulu Cami'ye girerken müminler ayakkabılarını çıkarıp caminin içindeki serin kum zemine basarlar. Caminin kalın çamur duvarlarında ancak birkaç pencere vardır, onlar da içeride hareket etmek için gereken asgari ışığı yansıtır. Bu penceresizlik, geniş iç kısıma, en sıcak Sahra gününde bile dünyevi olmayan bir ruhanilik ve serinlik veren kalıcı bir karanlık kazandırır.

Cenne'deki cami şaşırtıcı ve çok önemli bir kültürel ve teknolojik anıttır. Devenin gelişinin ve Sahra boyunca tica-

ret yollarının açılmasından sonra Sahil, insanların şehirlerini kurması için en mantıklı yer haline geldi ama ortam bazı aşılması güç engeller çıkardı. Şehir alanlarında en sıradan inşaat malzemesi olan taş ve ağacın hemen hiç bulunmadığı bir çevrede insan nasıl şehir kurardı?

Yerliler ellerindeki tek kaynağı –toprak– kullanarak sorunu çözdüler. Toprağı çamur haline getirmek için su eklediler ve ellerindeki az keresteyle yaptıkları çerçevelerde çamuru pişirdiler. Başta çamur kulübeler yaptılar, ama yapıları hızla daha büyük ve daha kapsamlı olmaya başladı. Camiler, okullar, avlular ve saraylar yaptılar –hepsi de çamurdan. Buradan kaynaklanan mimari, dünyadaki en çarpıcı ama çevresel açıdan uygun binalardan bazılarının ortaya çıkmasına neden oldu. Çamur duvarlar hem yakıcı Sahra sıcağına karşı ideal bir yalıtım, hem de kuru mevsime dayanaklı olduğunu gösterdi.

İnsanlar en nihayet çamurdan tuğla yapmayı da öğrendi, güçlü olması için içine saman eklediler. Kerpiç mimarisi, Kuzey Afrika'da en yüksek düzeyine ulaştı. *Adobe* (kerpiç) sözcüğü, İskender'in, Romalıların ya da Arapların istilasından çok önce, firavunlar döneminde antik Mısır'da konuşulan antik Kuzey Afrika Kıpti dilinden kaynaklanır. Mısır'ı istila eden Arapların aldığı ve İspanya'ya kadar taşıdığı *adobe* sözcüğü hem Arapçaya hem İspanyolcaya, en sonunda da İngilizceye girdi.

Cenne'deki caminin dış kısmı dev bir kaleye benzer, çünkü geniş duvarlarından birkaç büyük minare yükselir. Caminin penceresiz duvarları ve minarelerin üstünde yükselen sivri tepeleri, binanın yüksekliğini ve devasa boyutlarını daha da vurgular. Çamurun altında geniş bir kereste çerçeve duvarları destekler. Kerestelerin uçları duvarların ardında da bir metre kadar çıkıntı yaparak binaya biraz askeri bir hava verir, oysa

tahta sivrilikler çamur duvarların bakımı için gereken düzenli onarım amacıyla hazırlanmış kalıcı bir merdivenden daha ürkütücü bir nedenle kullanılmaz. Cami şehir kadar antik gibi görünse de, aslında 1905'te yapılmıştır, ama Cenne'deki birçok büyük camiden yalnızca biridir.

Arkeolojik bulgular, İÖ 500 gibi erken bir tarihte Kuzey Afrika'da yaygın bronz sanayisinin yerini demirin aldığını gösteriyor. Çok geçmeden Batı Afrika'nın iç kesimlerinin ahalisi, büyük bir demir rezervi olan kırmızı kil yer kabuğundan maden cevheri çıkarmaya başladı. Maden çukurlarından demir çıkarıp ocaklara taşıdılar. Ocaklar tercihen akasya odunuyla yakılıyordu, bu ağaç demir cevherini eritmek için gereken çok yüksek ısıyı sağlıyordu. Modern arkeoloji, çıkarılan demir cevherinin miktarını tahmin etmekte büyük güçlük çeker ama binlerce çukur ve ocak bulunmuştur. Bölgenin imalat kapasitesiyle ilgili bir fikri, Fransızların batı Sudan'ı ele geçirmesinin hemen ardından yazılan bir sömürge raporu verir. Yüzbaşı Noire, şimdi Burkina Faso olan yerde bulunan Yatenga metal işleme merkezini anlatırken, 159 yerli ocağının yılda 539 ton demir imal ettiğini yazıyordu (Flon, 1988, 316).

Zanaatkârlar demiri nal, bıçak, iğne, mızrak ucu, balta, hatta inşaat ve çiftçilik için daha da özel silah ve aletler haline getirdi. Demir aletler, yerleşim yerlerinin ve tarımın cangılın içlerine girmesine olanak sağladı. Muz, palmiye yağı ve yamla bir araya gelen bu buluşlar yağmur ormanlarında bir nüfus patlamasına neden oldu ve demir, tuz ve otlaklarda üretilen ya da ticareti yapılan öteki mallar için talep artışı yarattı.

Ortaya çıkan büyük imparatorluklardan ilki Gana'ydı; bugünkü Mali, Moritanya ve Senegal topraklarını kapsıyordu ve adını taşıyan modern devletten çok daha uzaktaydı. Antik Gana, altın ve tuz akışını elinde tutan ticari bir imparatorluk işlevi gördü.

On dördüncü yüzyılda güç doğuya, yükselen Mali Krallığı'na kaydı. Antik Mali krallarından en iyi tanınanı olan Mansa Musa, tüm Batı Avrupa kadar büyük bir imparatorluğa hükmediyordu. 1324'te Mekke'ye doğru büyük haç yolculuğuna çıktığı zaman uluslararası bir ün kazandı. Geleneklere göre kervanında sırf altın taşımak için yüz deve vardı ve Kahire'ye varışı pazarı öyle altüst etti ki altın dinarın değeri hatırı sayılır ölçüde düştü.

Mansa Munsa'nın ünlü Kahire yolculuğundan hemen sonra krallığı Avrupa haritalarında ilk kez ortaya çıktı. 1375'te Majorca okulundan Yahudi haritacı Abraham Creqques'in yaptığı Katalan Haritası, Avrupalılara yeni Mali, Gao (Geugeu) ve Timbuktu (Tembuch) adlarını tanıttı. Haritanın ortasında Mansa Musa, Timbuktu ile Gao şehirlerinin ortasına çizilen altın bir tahtta soylu bir şekilde oturur. Çok büyük bir taç takar ve bir elinde altın bir asa, öteki elinde büyük bir altın küre tutar. Bir Berberi tacir altın küreli krala doğru devesini heyecanla sürer.

Mali İmparatorluğu'nu Songhani İmparatorluğu izledi ve bu imparatorluğun yönetiminde büyük Cenne ve Timbuktu şehirleri, bugünkü Mali ve Nijer sınırında bulunan Nijer nehrinin kenarındaki başkent Gao'dan idare edildi. Bu şehirler kuzeyin sultanları açısından büyük bir çekiciliğe sahipti ve en sonunda Faslı Sultan Ahmet el Mansur, 1591'de Songhai'yi ele geçirmek için ordularını gönderdi; iki ordu Gao yakınlarındaki Tondibi çarpışmasında karşılaştı. Bir yüzyıl içinde Faslılar yurtlarından bu kadar uzaktaki bir imparatorluğu yönetemeyeceklerini kanıtladılar ve sultaları yavaş yavaş gevşeyip yok oldu. Büyük bir yeni yerli devleti ortaya çıkamadan Avrupa keşifleri, ticareti ve sömürgeleştirmesinin etkileri hissedilmeye başladı, bir dizi olay en sonunda bölgenin Fransız sömürgesi haline gelmesine yol açtı ve bölgeye Fransız Sudanı adını verdiler.

Cenne on üçüncü yüzyılın ortasında kuruldu. Soninke İmparatorluğu'nun büyük bir kenti olarak, Kral Kunburu Müslüman olduktan sonra İslami eğitim merkezi haline geldi. Avrupalılar 1828'e kadar kenti ziyaret edip de anlatacak kadar hayatta kalmadı. Bu tarihte Fransız kâşif René Caillie bu kente geldi ve Nijer nehrinin batıdan doğuya aktığını kanıtladı. Caillie, Cenne'ye gelen ilk Avrupalı olsa da kentin ünü çoktan yayılmıştı ve bugün haritalarda hâlâ görülebilen bir uluslararası etkisi vardı. Avrupalılar bu Cenne şehrinin masalsı servetiyle ilgili hikâyeleri duymuştu ve kentin adını bozarak Batı Afrika kıyısına Gine Kıyısı adını verdiler: dünyanın öteki tarafında Pasifik Okyanusu'nda çağdaş Gine, Gine-Bissau, Ekvator Ginesi ve hatta adaşı Yeni Gine adlarında hâlâ korunan bir isim. Buna alternatif bir etimolojik görüş, Gine adının "Siyahlar Ülkesi" anlamına gelen Berberi ifadesi Akal n-Iguinawen'den geldiğini iddia eder. Bölgenin altın zenginliği bu adın eskiden bir İngiliz pound'una ve bir shilling'e eşdeğer bir paraya adını vermesine yol açtı. Avrupalılar bu adı o bölgeden kaynaklanan gine kümesine ve *guinea pig*'e (gine domuzu-kobay) de verdiler –aslında yanlış bir adlandırma, çünkü bu hayvan Güney Amerika'nın Ant Dağları'nda yaşar ve bir domuz değildir.

Yirminci yüzyılda değişik pek çok insanın Cenne'ye gelişi, bana, 1600'lerin başında oradaki bir noterin yazdığı şehrin ilk kayıtlı tanımını hatırlattı. Cenne'ye noter olarak çalışmak üzere gelen Timbuktulu eğitimli bir insan olan Abdurrahman Esadi, 1655 civarında şehrin tarihini anlatan kitabi *Tarikh as-Sudan*'ı yazdı. "Tanrı bu şanslı kente bu ülkenin yabancısı olan belirli sayıda eğitimli ve dindar insanı çekmiştir, burada yaşamaya geldiler. Bu insanlar farklı halklardan ve ülkelerden geldiler," iddiasında bulunarak Cenne'yi betimledi (Davidson, 1959, 79).

Bugün Cenne'ye birkaç devlet memuru ve ara sıra sırt çan-

tasıyla birkaç turist dışında çok az insan gelir, ama pazar yeri gene de bölge ticaretinin odak noktası olarak cıvıl cıvıldır. Benim Cenne'ye giderken yaşadığın zorluklara karşın farklı yerlerden gelen bölge halkı şehre girer çıkar.

Günümüzde Batı Afrika'nın çamur kentleri, çok benzer çevre ve iklim koşullarına sahip olan Mezopotamya'da ortaya çıkmış ilk şehirlere en yakın ve hâlâ varlığını sürdüren şehirlerdir herhalde. Cenne ve Timbuktu şehirleri gibi dünyanın ilk şehirleri de çamur ve yaratıcılıkla kuruldu.

Kır yaşamından şehir yaşamına geçiş ilk olarak Mezopotamya'da, modern Irak'taki Dicle ve Fırat nehirlerinin arasındaki bölgede Uruk, Sümer ve öteki şehirlerin ortaya çıkmasıyla gerçekleşti. Ama şehirleşme süreci her kıtada birbirinden bağımsız gelişti. Irak'taki Babil'den Meksika'daki Tenochtitlán'a, Çin'deki Xian'dan Bolivya'daki Tiwanaku'ya, Mısır'daki Memphis'den Kamboçya'daki Angkor Wat'a kadar, tüm dünyadaki antik kentlerin hepsi benzer karakteristikler gösterir. Yiyecek ve bir tür alkollü içeceklerin bulunduğu, ticaret için büyük pazar yerleri, üretim için kalabalık imalat ve zanaat kesimleri, pahalıya mal olan halka açık törenler için büyük bir papaz heyetinin yaşadığı tapınaklar ve liderleri, askerleri ve sayıları gittikçe artan bürokratları için ferah saraylar vardır.

Şehirlerin ortaya çıkışı insanın toplumsal ilişkilerine yeni bir kültür biçimi ve benzeri görülmemiş düzeyde bir karmaşıklık ekledi. Şehir yalnızca büyük bir köy olmaktan daha öte bir şeydi; büyüyerek yeni ve hatırı sayılır ölçüde karmaşık bir şey haline geldi. Bir köy suyunu nehirden ya da belki tek bir merkezi kuyudan taşıyarak kolayca elde edebilir, köylüler aynı nehri ya da kuyunun yanındaki su birikintisini banyo için de kullanabilir. Şehrin farklı mahallelere nehir suyu taşımak için kanallara ve suyu atmak için de başka kanallara ihtiyacı vardı.

Çiftçiler köyde yaşayıp her gün çalışmak için tarlalarına yürüyebiliyordu, ama şehirde oturanlar artık pek çiftçi değildi. Şehir halkı geçimlerini tüccar, öğretmen, papaz, asker, işçi, bürokrat, inşaat işçisi ve zanaatkâr olarak kazanır; bunlar da şehirde oturmakla kalmazlar, orada çalışırlar da. Köyde her bir aile kendi yiyeceğini hazırlar ve ancak birkaç malı satar, ama şehirde kimse yiyeceğini hazırlamaz ve tarımsal bölgelerden yiyecekleri alıp şehir halkına dağıtmak için bir sistemin kurulu olması gerekir. Bir köy asıl olarak evlerden ve tarım ürünlerinin depolandığı yerlerden oluşan bir topluluk olarak işlerken, bir şehir üretim, ticaret, yönetim ve seküler ve dinsel gücün birçok çeşitlemesinin merkezi görevini görür.

Tarımın ortaya çıkışından sonraki ilk birkaç bin yıl içinde yavaş yavaş bir dizi büyük şehir merkezi, yerkürenin ılıman iklimli bölgelerine dağılmış olarak ortaya çıktı. Küçük yalıtılmış şehirler bir barbarlık denizi ortasında uygar adalardan oluşan bir takımada gibi uzanıyordu. Bu adalar yavaş yavaş, neredeyse algılanması olanaksız bir şekilde birbirlerine doğru büyümeye başladı. Onları birbirine bağlayan küçük patikalar yollara, en sonunda da caddelere dönüştü. Tacirlerle askerler gelişen ulaşım ağları boyunca kolayca hareket edebiliyordu. Ticaret, savaş ve fetih sayesinde uygarlık merkezleri arasındaki bölgeler üzerinde denetim kurdular.

Dünyanın dört bir yanında bölge uygarlıkları için odak noktaları olarak bir dizi şehir ortaya çıktı. Mezopotamya yaklaşık İÖ 3500'de yükseldi, onu yarım milenyum sonra, İÖ 3000 civarlarında Mısır, onun ardından da yaklaşık İÖ 2300'de şimdi Pakistan olan yerde İndus Nehir Vadisi izledi. Kuzey Çin İÖ 2000 civarında şehir yaşamına geçişe başladı, onun ardından İÖ 1500'de Mesoamerika (Orta Amerika) geldi, ondan kısa süre sonra da Güney Amerika'nın Ant uygarlıkları belirdi. İlk Mezopotamya ile Nil ve İndus nehirleri üzerindeki iki en ya-

kın uygarlık arasındaki ilişkiler mümkün ve bazı durumlarda hayli muhtemel görünse de, bu merkezler genel olarak birbirinden ayrı ve bağımsız olarak ortaya çıktı. Meksika ve Güney Amerika'da Mısır izleri bulmaya çalışan tüm teorilere karşın, yabancı bir uygarlığın iki Amerika'da şehirlerin yükselişinin kıvılcımını çaktığına ilişkin hiçbir güvenilir bulgu yoktur.

Bu bölge uygarlıklarının her biri zaman içinde tek bir şehir yerine bir şehir kümesine bağımlı hale geldi. Havadaki döngüsel değişikliklere, toprağın zayıflamasına, hanedan rekabetlerine, kıtlıklara, ürünleri mahveden hastalıklara, yabancı işgaline ve büyük ya da görünürde küçük olabilecek birçok farklı değişkene bağlı olarak şehirler belirdi ve kayboldu. Bir şehrin kaderi her zaman hassas bir risk taşıyordu ve bir yıl bolluk ve bereket içinde olmaktan sonraki yıl açlık ve perişanlığa kolayca geçebilirdi. Ne var ki, bir şehir düşer düşmez onun işlevlerini sürdürmek için başka bir şehir yükseliyordu. Her yeni şehir bir öncekinden çok şey aldı ve kendi buluşlarıyla fantezilerini de ekledi. Eski şehirler zaman içinde yeniden işgal edilebilir ve yeni şehirler onların üstüne kurulabilirdi.

Orta Amerika'da Meksika Vadisi'ndeki Teotihuacán ile modern Meksika'nın güneyinde yer alan Oaxaca Vadisi'ndeki Monte Alban antik merkezleri arasında ilişkiler gelişti. Bunlar da modern Guatemala'daki Tikal gibi Maya kent-devletleriyle bağlarını güçlendirdiler. Çeşitli şehirler mısır ekimine dayalı ortak bir geçim kaynağına bağımlı oldukça ve birbirlerinden teknoloji, sanat, tanrılar, takvimler ve mitler alıp verdikçe, yerel kültürler de bölgesel bir tarz edinmeye başladı. Birbirleriyle ticaret ağları, savaş tarzları kurdular, hatta ittifaklar yaptılar ve birbirlerine kız alıp verdiler. Uygarlıklar Mayalar, Zapotekler ve Toltekler olarak kendilerine özgü özellikleri korudular ama ortak bir Orta Amerika kültürünü gittikçe daha çok paylaşır oldular. Farklı diller konuşsalar da benzer yaşam

biçimleri sürdüler, birbirleriyle etkileşime girdiler ve dünyaya benzer bir perspektiften baktılar.

Orta Amerika'dan yayılan ilişkiler çok geçmeden doğuda Meksika Körfezi'ne, batıda Pasifik kıyısına ve kuzeyde şimdi güneydoğu ABD olan Arizona ve New Mexico kadar uzağa yayıldı. Güneyi Orta Amerika'ya doğru ittiler ve bazı bulgular Orta Amerika uygarlıklarıyla Kolombiya ve Güney Amerika Antları arasında hiç değilse aralıklı ilişkiler kurulduğunu göstermektedir.

Bölgesel uygarlıklar ve şehirlerin gelişmesi insanlar arasında yeni farklılıklar yarattı, çünkü artık birkaç farklı gruba ayrılabilirlerdi: avcı ve toplayıcılar, çiftçiler, kırda yaşayanlar ve şehir halkı. Tarihte bu noktaya kadar çiftçiler, avcı ve toplayıcılar ve kırda yaşayanlar, hepsi de farklı yaşamlar sürmüştü, ama şehir onları ticaret ağlarında bir araya getirdi. Çiftçiler ve kırda yaşayanlar birbirleriyle temkinlilikle ama düzenli olarak ilişki kurma eğilimindeydi ve her ikisi de büyük şehirlerle temas halindeydi. Avcı ve toplayıcılar bu bölgesel uygarlıkların dış kısımlarında ya da onların etki alanlarının çok ötesinde yaşama eğilimi gösteriyordu, ama bölgesel uygarlıklar her zaman yeni alanlara açılan, büyüyen kimliklerdi.

Köylerin büyümesi, avcılık ve toplayıcılıktan şehirlerde uygar yaşama bir geçiş olarak görülebilir, ama şehirlerin ortaya çıkışı kırsal kabile halkıyla şehirli halk arasındaki ayrımı çok açık seçik gösterir.

Yerleşik halkla iç kesimlerin vahşi halkı arasındaki ilişkiler, dünyanın en eski yazılı destanına büyük ölçüde konu olmuştur. Fırat Nehri yakınlarında Uruk beyi Gılgamış'ın hikâyesi, yaklaşık İÖ 2000'de çiviyazısıyla yazıldı, ama hikâye olasılıkla yüzyıllar öncesinden kaynaklanmaktadır. Bu hikâyede Uruk kenti dışındaki insanlar beye sürekli Enkidu'dan, vahşi hayvanlarla yaşayan vahşi adamdan şikayet ediyorlardı. Bu me-

tinde vahşinin özgün tanımına da sahibiz: "Bütün gövdesi kıllarla kapkara olmuştu. Kadın gibi uzun saçları vardı. Saçının lüleleri tıpkı buğday başağı gibi filizlenmişti... O, insan ve kent yüzü görmemişti... yabanıl hayvanlarla itişe kakışa suvata iniyor, suyun kalabalığıyla gönlü açılıyordu" (Sandars, 1960, 63).

Aynı metinde vahşinin şehirli halkta uyandırdığı huşu ve terörü görürüz. Enkidu'yu gören ilk insan, vahşi ormanda babasına gördüklerini anlatırken korku ve güvensizlik hissetti: "Her zaman yabanıl hayvanlarla ot yiyor. Ayağı suvatın karşı yakasından hiç eksilmiyor. Korkudan ona yaklaşamıyorum. Açtığın çukurları doldurdu. Gerdiğin ağları yerden koparıp çıkardı. Kırın kalabalığını, avı elimden kaçırtıyor, kırdaki işime engel oluyor."

On bin yıl boyunca herhangi bir zamanda çiftçinin avcıyı tarif ederken kullanacağı aynı sözcüklerdi bunlar. Bu sözleri Romalılar Britanya ahalisi için, Han Çinlileri Tibetli göçebeler için, on dokuzuncu yüzyıl yerleşimcileri ovalarda yaşayan Amerikan yerlileri için, modern hayvan çiftliği sahipleri Avustralya aborijinleri için ya da bir çiftçi Kalahari'nin Buşmenleri ya da Zaire'deki İturi ormanının Pigmeleri için söyleyebilirdi.

Gılgamış Enkidu'yu zorla değil, onu bir tapınak fahişesine göndererek ehlileştirir. Fahişe ona sevişmenin gizemini tanıtmakla kalmaz, pişmiş ekmeğin uygar tadını da tanıtır. "Önüne ekmeği koydular... En sonunda fahişe ona, "Enkidu, ekmek ye! Bu yaşamın koşuludur! İçki iç! Bu ülkenin göreneğidir" diyerek ona nasıl yeneceğini öğretti (Sandars, 1960, 63). Köy ve şehir halkının vahşi ortamda yaşayan insanlara boyun eğdirmek için alkolü son kullanışı olmayacaktı bu.

Fahişe Enkidu'ya uygar yaşam tarzının bir parçası olarak çobanlığı ve çiftçiliği gösterdi. Enkidu'nun Uruk'a gelmeden önce çiftçilik ve hayvan gütme sayesinde yabanıl ortamda ya-

şayan bir vahşi olmaktan çıkışı, tüm şehirli halkın uygarlıklarını yaratma sürecinde izlediği yolu gösteriyordu.

Enkidu, Gılgamış'ın sadık ve sevgi dolu bir arkadaşı oldu ve birlikte ormanları yok ettiler: Enkidu'nun ölüm döşeğinde pişmanlık duyduğu bir şey. Enkidu, ölmek üzereyken, şehrin lüksleri için vahşi yaşamını terk etmesine kederlendi. Ona ekmek yiyip şarap içmeyi öğreten kadına acı acı sövdü ve sedir ağaçlarını kesip orman hayvanlarını öldürmesine lanet okudu.

Antik mitte, şehir hayatını temsil eden Gılgamış ve vahşiliğin vahşisi Enkidu arkadaş olmayı başardılar: şehirli ve kırsal halklar arasında her zaman görülmeyen bir ilişki. Şehir yaşamının ilk yıllarında şehirlilerle kabile halkı en azından bir dereceye kadar işbirliği yapmak zorundaydı. Şehirde yaşayan insanlar kendileri için yeterince yiyecek yaratamıyordu. Şehirde yaşayanlar çiftçilere ekmek ve bira yapmak için tahıl, kırda yaşayanlara süt, et ve yün açısından bağımlıydı. Kır insanları yakıt, odun, bal, tuz, kürk, tüy, kamış ve şekerkamışı gibi öteki malları da getiriyordu. Satacak bir şeyi olmayanlar şehirde hizmetçi, asker ya da işçi olarak kendi emeğini satabilirdi. Aşırı durumlarda kır halkı borçlarını ya da vergileri ödemek ya da yiyecek satın almak için kendilerini ya da çocuklarını satabilirdi.

Şehir, kır halkının kendi için yapabileceğinden daha kaliteli ve daha çeşitli mallar üreten fırıncı, içki imalatçısı, taş ustası, marangoz, dokumacı, çömlekçi, sepet örücü, derici ve demirci gibi zanaatkârlar barındırıyordu. Tüm öteki ekonomik faaliyetler kadar önemli olan da, şehrin, şehir halkına olduğu kadar çiftçilerin ve göçebelerin yaşamı için de önemli olan pazar yerlerine sahip olmasıydı.

Şehirler ana iletişim ve seyahat arterlerini denetim altında tutuyordu. Yollar ve su yolları şehirlerde kesişiyor, köprüler

ya da hiç değilse sahil seferleri nehirlerin kolay aşılmasını sağlıyordu. Şehirler bir bölgeden ötekine giden insanlar için kalacak yer, dinlenme ve korunma olanağı veriyordu. Amaç ister uzun mesafeli ticaret, ister hac, ister tehlikeden kaçma, isterse yalnızca merak ya da gezme olsun, bir nehir seferi yakalamak ya da bir kervana katılmak için de şehir hizmet yeriydi.

Şehir alanının sağladığı ticari ihtiyaçlara ek olarak şehir çeşitli dallarda dinsel hizmet de veriyordu. Şehrin tapınak ve türbeleri hastaları iyileştirme, mobilyayı kutsama, yağmur duasına çıkma, ürünlerin büyümesini sağlama ve insanlarla hayvanlara doğurganlık bahşetme hizmetlerini satan papazlar barındırıyordu. Papazlar yazı yazma gibi bazı pratik hizmetler de veriyordu, ayrıca yaşamın bireyin denetimi dışındaki yanları üzerinde bir dereceye kadar dünyevi güç umudu da veriyordu.

İnsanlar şehirlere davalarını takip etme ya da çözme ve toprak ya da hayvan mülkiyeti, miras, toprak anlaşmazlıkları ve gittikçe daha da merkezileşen yönetimle yaşamın içine giren ve artan yüzlerce yeni bürokratik konu hakkında hükümdara başvuruda bulunmak için geliyordu. İnsanlar şehirlere resmî kayıt yapmak, doğrulamak, temyiz etmek ya da değiştirmek için geliyordu. Şehir, siyasal kargaşa ya da doğal afet dönemlerinde, şehrin çevresinde yaşayan ve kıtlık, sel ya da yabancı saldırılarından kaçanlara sığınak oldu. Şehirlerde insanların korunmasına yardımcı olan ordular, korunan insanları dönüp sömürebilirdi de.

Şehir insan grupları arasındaki gerilimleri de artırdı. Şehirdeki her işlemin üzerinde potansiyel anlaşmazlıklar, hatta şiddet tehdidi gezinirdi. Farklı kabile ve kültürlerden insanlar göçebe avcı-toplayıcılar ya da çiftçiler olarak gireceklerinden daha yakın bir ilişkiye girdikçe düşmanlıklar patlak verdi. Sü-

rekli ortaya çıkan bu sorunları yok etmek değil, çözmek üzere mahkemeler ve yazılı yasalar belirdi.

Şehirdeki düşmanlık ve gerilimi dizginlemek ve kaosu önlemek için hükümdarlar sağlam yasalar yaptılar ve zorla uyguladılar. Bir yöneticinin bu yasaları dayatma yeteneği, gücünün düzeyini de belirledi. Yasaları dayatmak için bir ordu ya da polis gücü ve yasayı yorumlayıp uygulamak için de bir mahkeme ya da hukuk sistemi kurulması gerekiyordu. Yunanca şehir anlamına gelen *polis* sözcüğü yalnızca İngilizce *politics* (politika), *polity* (yönetim şekli) ve *polite* (nazik) sözcüklerinin değil, *police*'in (polis) de kökeni oldu.

Birçok Avrupa dilinde şehir ve uygarlık kavramlarının ortak bir kökü vardır: Latince *civitas* sözcüğü. Romalılar bu sözcüğü ilk olarak Galyalıların çeşitli kabilelerine ve onların topraklarına uyguladı, ama yavaş yavaş bölgenin ana şehir alanını gösterir hale geldi. Bu sözcük Latince kökenli dillere yayılarak İspanyolca *ciudad*, Fransızca *cité* halini aldı, Fransızcası İngilizcede *city* oldu. Zaman içinde sözcük her bir bölge ya da kabilenin ana şehri anlamına gelecek şekilde anlam kaymasına uğradı. *Civitas* ilgili modern sözcükler de kazandırdı bize: *civil* (medeni), *civilian* (sivil) ve *citizen* (yurttaş) gibi. Buna paralel ama farklı bir kavram Arapçada da görülebilir: uygarlık (*ümran*) sözcüğü, kökünü sayı olarak artmak, gelişmek ya da birikmek anlamına gelen bir sözcükten alır.

Sözcüklerin etimolojisi, bunları kullanan ve zaman içinde değiştiren insanların değerleri hakkında da çok şey açığa vurur. Uygarlık, yurttaşlık, nezaket ve terbiyeyle eşdeğer tutulan şehir yaşamı kırsal, özellikle de kabile yaşamındaki karşıtlarıyla dikkati çekecek ölçüde çelişki oluşturuyordu. "Ağaçlık" ya da "orman" anlamına gelen Latince *silva* sözcüğü İngilizce *savage* (vahşi), İspanyolca *salvaje* ve Fransızca *sauvage* sözcüklerinin kaynağı oldu. Bu sözcük kaba, haşin, cahil, şiddet

yanlısı, hayvan-benzeri ve sevgi, sadakat ve mantık gibi insani karakteristiklerden yoksunlukla eşanlamlı haline geldi. Şehirlerin ortaya çıkışı insanların dünyanın dört bir yanında şehir ahalisi ve kırda yaşayanlar olarak bölünmesine yol açtı; onları uygar ve vahşi olarak böldü. Bu ayrım en sıradan, eğitimsiz ve pis şehirlinin, ne kadar soylu olabilirse olsun kır ve kabile halkına kesin bir üstünlük duygusu hissetmesine olanak tanıdı.

Şehir, ahalisine ve ziyaretçilere eğlence, debdebe, fahişeler ve evlilik ya da ticaret için ortaklar sunuyordu. Mezopotamya dizeleri der ki, "Her gün tatil, delikanlılarla genç kızları görmek harika. Ne güzel kokarlar da" (Tapper, 1983, 30). Sıkıcı köy yaşamıyla ya da bir sürü kampının yalnızlığıyla karşılaştırıldığında, şehir, aralıksız faaliyet ve her türden müthiş heyecanla yıkanır adeta.

Şehirler, kırsal yaşama kıyasla, tehlike ve günah yerleri olarak hemen ün kazandı. İncil, kırsal ve göçebe kabilelerin şehre bakışlarına ilişkin en iyi örneği sunmaktadır. Hikâyelerini şehirli uygarlığın merkezinden ve genellikle bizzat sarayın duvarları içinden anlatan birçok antik vakayinamenin aksine, İncil göçebe çobanlıklarıyla ayırt edilen bir halkın perspektifini kaydeder. Kabile halkı fethedilmiş olabilir, ama şehir yaşamına nadiren hayranlık duyarlardı, şehir zevklerinin çekiciliğine boyun eğerlerse de ilahi ceza kesin ve istisnasız olarak ardından gelirdi.

Sodom ve Gomora'nın kötülükleri Tanrı'nın erdemli Lût ve kızları dışında bu şehirleri yok etmesine neden oldu. Eski Ahit kitapları, Mısır'dan Babil'e kadar, Tanrı'nın şehirlere birbiri ardına melekler, ordular, kıtlıklar ya da belalar göndermesine yol açan şehir günahlarından bir katalog sunar. Vahşi ortamın ve çölün en kırsal bölgelerinden öfkeli peygamberler genellikle gerekli uyarılar iletir. Şehir halkı uyarıları dikkate almazsa, Tanrı onları ve çoğunlukla onlarla birlikte bütün

şehri yok eder, ya da şehri genellikle göçebe kabileler olan daha erdemli insanlara verir.

Şehir tarihinin ilk dönemlerinden itibaren şehirdeki insanlar çiftçiler, çobanlar ve kırsal bölgelerin göçebe kabileleriyle uzlaşmaz bir gerilim içinde yaşadı. Tacirler ile şehrin siyasal ve dinsel güçleri daha fazla köylü ürünü istiyordu. Bazen bu ürün için birbirleriyle rekabet ettiler, ama çoğunlukla yabancılara olabildiğince az vermek ve ticaret, vergi ve ondalık yoluyla onlardan olabildiğince fazlasını almak amacıyla çıkar ve güçlerini birleştirdiler.

Antik Mezopotamya dünyasında Uruk büyük duvarları nedeniyle bölgesel üne kavuştu. Yazmanlar ona "güçlü duvarlı Uruk" diyordu. Yaklaşık İÖ 2700'de, Kral Gılgamış'ın hükümdarlığı sırasında, Uruk halkı, bin hektarlık şehirlerini, bakır rengini alacak kadar yakılmış çamur tuğlalardan büyük bir duvarla çevirdi. Bu başlangıçtan itibaren duvarlar şehir yaşamının bütünsel bir parçası halini aldı. Eriha'nın savunulmasında büyük ama etkisiz bir rol oynadı ve Avrasya ile Akdeniz boyunca tüm şehirler çevrelerine duvar ördü. Yerleşik halklar giderek daha da büyük ve daha da uzun duvarlar inşa etmeye başladı, Büyük Çin Seddi ile Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırı boyunca bir dizi duvar yükseldi.

Yerleşik halk, duvarları yalnızca kendilerini öteki şehirlerden saldırılara karşı korumak için değil, hatta bundan daha da fazla olarak vahşi barbarların saldırısının önüne geçmek için de inşa etti. Tıpkı antik İbrani kabilelerin Sina çölünden çıkıp tarımsal ve şehirli Kenan'ı istila ettiği zamanki gibi, bir "süt ve bal toprağı" olan tarımsal arazi, her zaman, onu istila edecek gücü olan her göçebe kabile için büyük bir cazibe yaratıyordu. Duvarlar, kuleler, kapılar, siperler ve öteki çok yönlü istihkâmlara karşın sınırdan gelen kabile savaşçıları sık sık şehirleri ve bitişik tarımsal arazilerini istila ediyordu.

Şehirler çevrelerindeki ürün ve mallar konusunda birbiriyle rekabete girdi. Her bir şehrin ticaret, vergiler ve çevredeki halktan gelen ondalıkların miktarını artırmak amacıyla nüfuz alanını sürekli geliştirme isteği vardı. Bu genişleme en sonunda bir şehrin komşu şehirlere egemen olmasına yol açtı. Şehirler şehir-devletler halini aldı, onlar da büyüyerek küçük imparatorluklar oldular. Ya şehir büyüyerek çevresindeki insanlara hükmetti, ya da daha güçlü bir şehre yenik düşerek ona tabi bir şehir oldu, daha güçlü efendilere sürekli haraç verdi. Şehir uygarlığı çürümeye başlamadan büyümeyi durduramazdı; eskileri tüketirken yeni alanlara doğru büyümesini sürdürmesi gerekiyordu. Şehirleşme ve emperyalizm tek bir süreç olarak işledi.

Dünyanın dört bir yanında kültürler gelir gider, ama şehirler hemen hiç değişmeden kalır. Her yeni fatih şehrin görüntüsünü ve olasılıkla adını değiştirir, ama şehrin işlevleriyle faaliyetleri ayakta kalır. Megara'dan Yunanlar İÖ 667'de İstanbul Boğazı'nda Bizans kentini kurdu, Spartalı Yunanlar İÖ 478'de, Persler yerle bir ettikten sonra şehri bir kez daha kurdu. İS 324 ile 330 arasında Roma İmparatoru Büyük Constantine şehri yeniden inşa etti, kendi onuruna adını Constantinopolis olarak değiştirdi ve Roma İmparatorluğu'nun başkenti yaptı: bin yıl koruduğu bir konum. 1453'te Osmanlı yöneticileri şehrin adını İstanbul olarak değiştirdiler. İster Yunanlar, Romalılar, Bizanslılar, isterse Türkler yönetsin, yöneticiler ister pagan, Hıristiyan, isterse Müslüman olsun, şehir varlığını sürdürdü. Kim işgal ederse etsin, Romalıların ve Osmanlıların yaptığı gibi başkent ilan etsin ya da modern Türkler gibi etmesin, şehrin büyüyüp gelişmesinin kendine özgü bir yolu vardı adeta.

Cortez'in Mexico City'yi Tenochtitlán'dan ve Constantine'in Constantinopolis'i Bizans'tan yeniden inşa etmesi gibi, yeni

bir uygarlık, şehri bilinçli olarak yeniden kurar ve mütevazı kökenini gizler. Washington DC gibi yeni bir kent bile yerli Nacochtanke topluluğunun üzerinde yükseldi. Nacochtanke, 1623'te İngiliz John Fleet ilk kez ziyaret ettiğinde Conoy Adaları'nda refah içinde bir ticaret yerleşim bölgesiydi. Bundan önce de taş aletlerin imal edildiği bir yerdi: Richard Nixon döneminde Beyaz Saray için bir yüzme havuzu inşa ederken işçiler bir atölye keşfedince ortaya çıkan bir olgu. Nacochtanke; Bağdat, Tenochtitlán ya da Kalküta gibi şehirler sıralaması içinde yer alamaz, ama bölgesel bir ticari merkez ve güçlü bir şefin yurdu olarak salt köyden daha öte bir şeydi.

Sömürgeciler Nacochtanke'yi göndü. Adı Latinleştirilerek bugün modern Washington'ın büyük bir kesimi olan Anacostia.oldu, ama ilk yerleşim yerinin birçok izi ortadan silindi. Yeni Avrupalı yerleşimciler şehre kendi kültürlerinin görüntüsünü vermek istedi. Washington'ın sokak ve meydanlarını Paris'i model alarak kurdular, bir Greko-Romen Capitol, bir Gregoryen Beyaz Saray, George Washington onuruna bir Mısır dikilitaşı, Thomas Jefferson onuruna bir Roma tapınağı ve biri Abraham Lincoln'ün onuruna, öteki Yüksek Mahkeme'nin yer aldığı iki Yunan tapınağı diktiler. Washington'ın mimarları Diocletian Banyolarını Birleşmiş Milletler biçiminde yeniden yarattı ve görkemli bir giriş olarak önüne Constantine Zafer Anıtı'nın bir replikasını yerleştirdi. Katolikler bir Roma-Bizans katedrali dikti, Protestanlar kentin öteki yakasına bir gotik katedral kondurdu, Masonlar da Antik Dünya'nın Yedi Harikası'ndan ikisinin replikasını diktiler: Karya Kralı Mausolus'un mezarı ve İskenderiye feneri.

Washington yerleşimcileri araziyi mitolojikleştiriyordu. Maddi dünyayı şarkı söyleyerek yaratmak yerine mitlerini beton, mermer ve granit olarak inşa ettiler ve bunu yaparken de birçok farklı kültürün mimari unsurlarını birleştirdiler. Bir

anlamda her şehir bir kültürler bileşimidir. Şehir, tek bir kültürü aşmak için kurulan ilk insan kurumudur.

Kuzey Afrikalı akademisyen ve devlet memuru Abdurrahman ibn Haldun (1332-1406) dünya tarihini ve insan uygarlığını anlamanın anahtarı olarak ilk tarihsel analizini kabile ve şehir halkı arasındaki ilişkiyi odak noktası alarak yazdı. En büyük yapıtı, yedi ciltlik dünya tarihi *kitab al-'Ibar*'dı; bu kitapta Arapça, Yunanca ve İbranice metinleri üzerinde yaptığı incelemelerine ve İspanya, Mağrip ve Mısır'daki kendi siyasal çalışmalarına dayanarak bir uygarlık bilimi icat etme niyetini belirtti.

İbn Haldun, serbest bir çeviriyle "grup dayanışması" ya da "topluluk" olarak çevrilebilecek *asabiye*'yi kabile topluluğunu düzenleyen baş ilke olarak gördü. İbn Haldun'a göre, *asabiye* kandaşlık, karşılıklı yardım ve sevgiden kaynaklanır ve dolayısıyla kabilenin toplumsal yaşam ve kültürünün özünü oluşturur. Kabile halkı temel ihtiyaçları karşılayan basit, doğal bir tarzda yeryüzünde yaşar, ama yerleştikleri sert iklimde hayatta kalabilmek için güçlü bir topluluk duygusunu korumaları gerekir.

İbn Haldun'un analizinde şehir halkının kabile halkına ihtiyacı vardı, çünkü kabile halkı uygar dünyaya yeniden zindelik kazandırıyordu. Kabileler şehirlere yeni kan getirdiler, çölden şehre İslam ya da Musevilik gibi düşünceler de getirdiler. En önemlisi de, birbirleriyle ve çevrelerindeki dünyayla dolaysız, basit ve dürüst bir şekilde ilişki kurmayı getirdiler. Kabile topluluğunun bu güçlü yanları İbn Haldun'un yaşam süresi içinde Yahudi kabilelerin Kenan şehirlerini, Arap Bedevilerin Ortadoğu'yu, Mağriplerin İspanya'yı fethetmelerinin, hatta Asya'dan gelen Türklerin uygar Arap ve Fars dünyasına basınç yapmasının başarısını açıklar.

Ne var ki, kabile halkı şehirli halkla ne kadar uzun süre ilişki kurarsa, kabile halkı o kadar zayıflar. Kabile halkı şehirleşmiş uygarlıkla ilişki içine girince, *asabiye* hemen lüks malların saldırısına uğrar; yeni tür yemekler, yeni giyim modaları, daha büyük evler ve şehir hayatının öteki yeniliklerine yönelik yapay isteklerle kabilenin kandaşlık ve topluluk bağları zayıflar.

İbn Haldun'a göre uygarlık sonsuz bir ikilemle karşı karşıyadır. Uygarlık ayakta kalabilmek için kabile değerlerine ihtiyaç duyar; bununla birlikte dünyanın birçok yerinde uygar şehir yaşamı, temas kurulduğu zaman kabile halkını yok eder.

9

İskenderiye ve Bilginin Gücü

Şehrin tuhaf belirsiz gücünü bir kez daha hissettim-
Düz alüvyon manzarası ve yorgun havası... İskenderiye.
Lawrence Durrell

Eskiimiş aıma bir zaınanlar ıuhteşeın olan Metropole Hotel'in dördüncü katındaki bir odanın dökıne deıir balkonundan Mısır'ın İskenderiye şehrine baktım. Belli belirsiz sabah ışığında ve zindeleştirici sakinlikte Mısırlı-Yunan şair Konstantin Kavafis'in bazı şiirlerini okuıaya çalıştım. Kavafis yirıinci yüzyılın ilk üçte birinde bu çevrede yaşaıış ve çalışıış. Aıa okurken şehrin ıanzarası ve kokuları dikkatiini sayfadaki dizelerden alıp tekrar sokağa çekiyordu.

Eski otelin bir yüzü ıodern aıa çoktan harap olıuş Midan Saad Zaghoul'a, 70'ler tarzı bir ıeydana bakar, oradan da antik liıan ve Akdeniz görünür. Otelin bu tarafındayken insan her zaıan denizden esen ebedi esintindeki tuzu hisseder ve dünyanın yedi harikasından biri olan antik Faros feneri üzerine inşa edilıiş Haçlı tarzı devasa Kayıtbay Kalesi'ni görür.

Ne var ki benim odaım denize bakııyor. Denizden ve Avrupa'dan uzakta, bunun yerine Afrika'ya bakıyorum. Odaım kavisli sokakları ve kalabalık caddeleriyle İskenderiye'nin arka tarafına bakıyor. Güneyde yalnızca bir ıil ötede gölün bulun-

duğunu ve benimle göl arasında antik İskenderiye'nin birkaç klasik kalıntısının olduğunu biliyorum. Burası Odeon, kitlelerin beğendikleri güreşçileri alkışladığı ve açık saçık mimlere güldüğü yer. Yakınlarda Roma İmparatoru Diocletian'ın onuruna dikilen ve yanlış adlandırılan Pompey Sütunu var; bu sütun, antik Yunan ve Mısır bölgelerini tek bir bölge halinde birleştirmek için Batlamyus yanlısı yöneticilerin icat ettiği Yunan-Mısır tanrısı Serapis'e yapılan tapınağın önüne inşa edilmiş. Tapınağın yakınlarında ama yeraltında, gözenekli kireçtaşından oyulan ve bir site müteahhitinin dikkati ve mali çıkarlarıyla düzenlenmiş katakomb labirenti var.

İki bin yıldan uzun süre önce Kleopatra, ülkesinin yeni Romalı yöneticilerinin onuruna büyük Sezaryum'un inşasına başlarken, buranın yakınlarına en iyi Asuan granitinden dikilitaşlar dikti. Kleopatra, antik dikilitaşları Luxor, Karnak ve Heliopolis'deki tapınaklardan çalmıştı. Kleopatra tarihte ortaya çıkmadan önce bu dikilitaşlar oralarda binlerce yıl durmuştu. Kavafis zamanında dikilitaşlar ya da yanlış takılan bir adla "Kleopatra'nın İğneleri" tekrar çalınarak Londra'nın Thames Kıyısı'nı, New York'un Central Park'ını ve Paris'te Place de la Concorde'u şereflendirdi. İskenderiye hazinelerinin sonu hep uzak şehirler oldu ve tüm dünya bundan yararlandı.

Odama yakın bir yerde, sağ tarafımdaki alçak binaların üstündeki çatılarda keçilerin otladığını görebiliyorum; kalabalık İskenderiye'de çok insan çöplerini çatılara atar. Karşımdaki binada bir adam yavaşça büyük yeşil jaluzileri açıyor ve sabah havasından derin bir soluk çekiyor. Pencere kenarında kalmakla acil işlere devam etmek arasında kararsızmış gibi bir an duruyor. Pencerede kalmaya karar veriyor, pervaza yaslanıp bir sigara yakıyor. Üzerindeki tabelada İngilizce ve Arapça diş ameliyatlarının yapılabileceği yazıyor.

Müminleri sabah ezanına çağıran müezzinin sesi yerine,

Kudüs'ün, çiçeklerin en güzelinin trajik tarihine ağıt yakan Lübnanlı şarkıcı Feyruz'un sokaklarda yankılanan tutsak alıcı sesini duyuyorum. Sabah esintisi onun dalgalı sesini önce bir pencereden sonra öbüründen yansıtıyor, sanki müzik notaları değil de tuzlu pus gibi havaya sızıyor.

İyi giyimli ama belli ki yorgun beş genç erkek bir gece cümbüşünden eve dönermiş gibi yavaş yavaş sokakta yürüyor. Sokak köşesinde, yerel satıcıların potansiyel müşterileri cezbetmek ve var olanları yenilemek için oraya koyduğu bir düzine su testisinin önünde duruyorlar, yorgun ama gene de şakacılar. Çömlek testiler yaz sıcağında terler ve buharlaşma suyu soğutur. Gençler sırayla her bir testiyi ellerine alıp sallıyorlar, ama yalnızca birkaç damla suyun geriye kaldığını görüyorlar. Gençler testileri birbirlerine atıp oynarlerken bir polis, parlak siyah beresi, kemeri ve botlarının beyazlığını iyice vurguladığı bembeyaz üniforması içinde köşeyi dönüyor. Gençler testileri bırakıp yollarına devam ediyorlar.

Beyaz peçeli şişman bir kadın otomobiliyle geçerken, önüne atlayacakmış gibi duran gençlere kornasını çalıyor. Gürültü, bütün gece plaj oyunları için plaj topları ve öteki şişirilebilir oyuncak ve hayvanlar satmış, tezgâhında uyuyan satıcıyı uyandırıyor. Satıcı çöpçüye seslenerek tezgâhının çevresini temizlemesini söylüyor.

Otel penceremden görünen manzarada heyecan eksik. Antik tarihine karşın, İskenderiye her zaman yalnızca birkaç onyıl önce bozulmuş bir şehir gibi görünür. Binalar 1920'lerden hatıra gibidir, en eskisi Viktoryen dönemde, İngilizlerin 1882'de limanı ele geçirmelerinden hemen sonra yapılmıştır. Sokak, meydan ve bina adları her zaman en son işgal orduları ya da fetih devrimleri dalgasını temsil eder ve ister Roma, Makedonya, ister Londra ve Paris, isterse Constantinopolis, hatta Kahire olsun, binaların stili yeni güçlerin zevklerini taklit eder.

Afrika'nın yüzünde boyanmış bir ben gibi duran İskenderiye'yi görmezden gelmek olanaksızdır; bununla birlikte süslediği yüze de hiçbir zaman uygun olmamış görünüyor. Yirminci yüzyıl romancısı Lawrence Durrell, İskenderiye'yi kitabı *Justine*'de, "ne Yunan, ne Asuri ne de Mısırlı ama bir karma: bir ekleme," olarak tanımladı. Durrell, İskenderiye Dörtlüsü'nün dördüncü romanı *Clea*'da, şehri yalnızca "İskenderiye, hafızanın başkenti!" olarak tanımlar.

Bu ezelden ebede değişen çehreler İskenderiye'nin tarihçesini ortaya koymak yerine gizler. Bu aldatmacaya karşın şehrin her metrekaresi tarihin ağırlığı altında inler. Otel odam Trianon Café'nin hemen üstünde, burası seyahat yazarlarının, ancak zengin ve entelektüel açıdan bunu hak edenlerin seyahat edebildiği, daha kolay ve daha lüks içindeki bir çağın güzelliklerine nostalji katmasına neden olan türde bir yer. Bu tür kitaplar her zaman yaz araştırmacılarını, evde asla içmeyecekleri güçlü ve tuhaf kokulu kahvelerini yudumlarken seyahat günlüklerini tamamlamaya davet eder.

Café, yurtlarına yeni öğrenilmiş ifadeler ve eski bir filmle romantik bir karşılaşmanın ruhuyla dolu uzun mektuplar ve kartpostallar yazan sırt çantalılara da hizmet verir. Trianon, ziyaretçilerin özlü İskenderiye deneyiminde en sonunda işi kavradıklarını bir an için hissetmelerine neden olan yerlerden biridir. Konstantin Kavafis, Lawrence Durrell ya da E. M. Forster'ın anılarından kapılmış bu düşünsel edebi andan sonra seyyah, kalabalık plaja ve Akdeniz güneşiyle kusursuz yemek gibi modern ihtiyaçlara dönebilir.

İngiliz işgali sırasında, aynı café'nin tam üstünde, Üçüncü Sorgu Dairesi'nin büroları yönetimin devasa kırtasiyesi altında inliyordu. Orada Konstantin Kavafis gün boyunca bürokrasi içinde ter dökerken, Akdeniz tarihindeki büyük yaşamlara –Kleopatra, İskender, Anthony ve yüzlerce asker, dükkâncı ve

akademisyen– bir minyatürcünün perspektifini sunan Yunanca şiirler yazıyordu.

Büyük İskender bir düzine şehir kurdu ve onlara kendi adını verdi ya da adını değiştirdi. İskender, Türkiye'de, birçok savaş zaferinden birini onurlandırmak üzere "Küçük İskender" anlamına gelen Alexandretta'ya (İskenderun) adını verdi. Antik Truva yakınlarında Aziz Paul'ün Hıristiyan öğretisini vaaz ettiği bölgede yer alan Alexandria Troas da onun adını taşır. İskender, Suriye'ye giriş olanağı sağlayan bir deniz limanı olarak Alexandria ad Issum ve Dicle nehrinin ağzındaki Susiana'daki İskenderiye'yi de kurdu. Adı güney Afganistan'da bir eyalet olan Kandahar adında da belli belirsiz hissedilebilir, buranın eski adı Alexandria Arachosiorum'du. Hatta İskender, Pakistan'da Hindistan sınırı yakınlarındaki, şimdi Celum olan yere, İÖ 326'da orada ölen atı Bucephalus'un onuruna Beucephala adını bile verdi.

Büyük İskender'in ölmesinden birçok yüzyıl sonra Avrupalı yerleşimciler onun adını iki Amerika'ya taşıdı, orada altı eyalette toplulukların ya da ilçelerin adı oldu. Bunların en önemlisi neredeyse ABD'nin başkenti olacak, Virginia'daki Alexandria'dır. İskender'in adı Bizans İmparatorluğu'ndan İngiliz kraliyet ailesine kadar kadın ve erkek hükümdarların kraliyet adı olarak seçildiği için, dünyanın dört bir yanındaki çok çeşitli kasaba, ilçe ve göle de verildi. Rusya'dan Avustralya'ya kadar çeşitli hallere girerek kasaba ve şehirler için kullanılan İskender adı evrensel bir ad halini aldı.

Büyük İskender'in Mısır'daki İskenderiye şehrini kurmasından sonra, Batlamyus I Soter'den Cleopatra VII Philadelphus Philapatör Plilopatris'e kadar bir dizi Yunan hükümdar, Nil'i Akdeniz'e bağlayan liman-başkentlerinden Afrika ticaretini sömürdü. Kleopatra'nın dramatik intiharından ve Batlamyus hanedanının düşüşünden sonra Romalılar Nil Vadisi'nin

büyük tahıl yetiştirme kapasitesini ve Fayum'daki büyük vahayı sömürmek için şehri kullanmayı sürdürdüler. Hıristiyan Bizans hükümdarları bu sömürüyü devam ettirdi, tıpkı onlardan sonra gelen Müslüman Osmanlılar gibi. Napolyon on sekizinci yüzyıl sonunda bölgeyi işgal etti, ama İngilizler tarafından zorla oradan çıkarıldı ve İngilizler yavaş yavaş Mısır'ın denetimini eline aldı. İkinci Dünya Savaşı'nda Alman general Erwin Rommel, Afrika birlikleriyle şehir üzerine yürümeye ve orayı Afrika'da bir Nazi imparatorluğu için üs yapmaya çalıştı, ama El Alamein yakınlarında bir dizi kanlı çarpışma sonucu Montgomery'ye yenildi.

Mısır'daki İskenderiye, modern dünya kültürünün tohumlarını taşır. Büyük İskender, orayı, döneminde bilinen dünyanın tüm kısımlarından insanları, bilgiyi ve kültürleri bir araya getirme amacının peşinde kurdu. Afrika kıtasının kenarında, Asya ile Avrupa'nın birleştiği yere yakın bir yerde konumlanan İskenderiye, ilk gerçek kozmopolit şehir, bir dünya şehri olarak doğdu. Akdeniz dünyasının bir başkenti olsaydı, burası İskenderiye olmalıydı. Şehir hiçbir zaman Babil, Roma ya da Constantinople'un gücüne sahip olmadıysa da, İskenderiye, modern dünya kültürünün atası haline gelecek bir melez yaratmak üzere birçok toprağın kültürlerini birleştirdi.

İskenderiye, dünyanın kenarlarından bir Avrupa türedisi olarak Asya-Afrika sahnesine çıktı. Makedonyalı I. İskender'in (yaklaşık İÖ 494-450) hükümranlığına kadar Yunan Olimpiyat Oyunları Makedonya'yı Yunan dünyasının bir parçası olarak kabul etmedi. Bu bile netameli bir kabul edişti ve Yunanlar Makedonya'yı ancak yarı Helen yarı barbar olarak görmeyi sürdürdü. Makedonyalılar İÖ 2. yüzyıla kadar ortak Yunan dili *koine*'yi ve Olimpos tanrılarının panteonunu tam olarak benimsemedi.

Yunan şehir devletleri Makedonya'yı ancak II. Philip (İÖ 359-336) İÖ 338'de onları fethettiği zaman gerçekten ciddiye aldı. II. Philip Yunan şehir devleti çağına etkin bir şekilde son verdi ve sonraki Helenistik dönemin monarşik tarzını başlattı. İÖ 336'da suikastçılar Philip'i öldürünce oğlu, III. İskender adıyla tahta geçti, daha sonra Büyük İskender olarak tanınacaktı. İskender klasik Akdeniz dünyasını ele geçirmeye devam etti.

İskender'i kendisinden önceki binlerce fatihten ayıran şey, yalnızca onun klasik dünyanın kuzey sınırlarındaki barbar halkların birinden olmasıydı. Mısırlı, Etiyopyalı, Libyalı, Farisi, İbrani, Babilli, Mezopotamyalı, Hitit, Hyksos, Sümer ya da dünyanın öteki uygar halklarından birinden değildi. Hem genellikle Mısır firavunlarına ve Pers hükümdarlarına verilen güç ve onura, hem de onların rollerine el koyan bir kuzeyli hükümdarın önünde, eğitimli papazlar, eski soylu aileler ve yazmanlarla köylüler secdeye varmak zorundaydı.

İskender, fethettiği yerlerin yerel tanrılarını, uzun zamandır biraz açık bir tanrılar koleksiyonu olan Yunan tanrıları panteonuna uyarladı. Tanrıça Atina bile özgün bir Yunan tanrıçası değildi, Olimpos Dağı hiyerarşisine uyarlanmış ya da oradakilerle evlenmiş öteki tanrıçalarla birlikte, hepsi erkek Yunan tanrıları panteonuna uyarlanmıştı. Helenistik panteonda bilginler Yunan tanrıları Yunan olmayan tanrılarla eşleştirdiler. Yunan Zeus, Romalı Jüpiter'le aynı şeydi, Mısır'ın yeraltı hâkimi Osiris ise, Yunanların yeraltını yöneten Yunan Pluto ile özdeşleşti. Helenistik dönemde öteki tanrılar genişletilmiş panteona uyarlandılar. Mısır tanrıçası İsis, Helenistik dönemde çok popüler oldu ve Yunan Dionysos, Helenleştirilmiş Mısır'da özellikle popüler hale geldi. Gerektiği zaman yeni tanrılar yaratılabilirdi. Batlamyus soyundan gelen yöneticiler, Osiris ile boğa-tanrı Apis'in bir bileşimi olarak icat ettikleri tanrı Serapis'i destekliyordu.

İskender, fethettiği her yerde, dini yerlerde tapındı ve kâhinlere danıştı. Hatta Mısır'da, Siwa vahasındaki tanrı Amon'un kâhinlerine danışmak için birkaç hafta süren Sahra'nın içlerine doğru riskli bir yolculuk bile yaptı. Kahinler İskender'in tanrının oğlu, Zeus Amon'un oğlu olacağını ileri sürdüler. Bu durum Yunan düşüncesinde büyük bir değişimi temsil ediyordu, çünkü bundan önce Yunan teolojisi ve siyasal ideolojisi, hükümdar bile olsalar insanlarla tanrılar arasında kesin bir ayrım gözetmişti. Siwa'da İskender'in tanrılığının ilanından itibaren, Batlamyus ve daha sonra Roma imparatorları gibi hükümdarlar defalarca kendilerini tanrı ilan ettiler. İskender, kendi tanrılaştırılmasını kabul etmekle, Yunan imparatorluğunu firavunların ilahi olduğunu öne süren antik Mısır geleneğiyle bütünleştirmiş oldu.

Küçük Asya (Anadolu) ve Mısır'ın kültleri, Hıristiyan çağının başlamasına kadar Yunanlar arasında büyük taraf buldu. Hıristiyan döneminde ise Yunanlar eski tanrılarını küçük bir Yahudi tarikatının tek tanrılılığı adına terk ettiler. Daha önceki Yunan uygarlığında mantık ve akılcı düşünmeye yapılan geleneksel vurguya karşın, Helenistik uygarlık karşılaştığı her tür sihir ve astrolojiyi hevesle bünyesine aldı. Yıldızlara ve kadere duyulan bu saplantı, İskender'in Babil'i fethinden neredeyse hemen sonra gelişti; Babil'in bilginleri astronomi ve takvimler konusunda geniş bir bilgiye sahipti ve astroloji orada yaygın olarak kullanılıyordu. Sihir, astroloji ve birçok yeni tanrının etkisi, klasik Helen çağının eski Yunan dinini tümüyle yok etti ve yerine Helenistik dünyanın birbirine karışmış ve sürekli değişen taklitlerini koydu.

İskender'in fetihleri Yunanistan'dan Hindistan sınırına, Karadeniz'den Afrika'da Nil'e kadar uzanıyor ve yeni bir fetih türünü temsil ediyordu. İskender yalnızca kısa bir süreliğine de olsa Mısır'ın belli başlı şehirlerini, Ortadoğu'yu,

Yunanistan'ı ve Pers İmparatorluğu'nu tek bir imparatorlukta birleştirmişti. İskender'in orduları nerenin üstüne yürürlerse yürüsünler, Helen denilen klasik Yunan kültüründen ayırt edilsin diye genellikle Helenistik dediğimiz yeni bir kültürün etkisini bıraktılar. Helenistik kültür çok sayıda Akdeniz geleneğini, o noktaya kadar dünya sahnesinde büyük bir aktör olmamış Avrupa'nın yeni, neredeyse barbar canlılığıyla birleştirdi.

Kendilerini yabancı kanla sulanmaması gereken saf ve üstün bir ırk olarak gören Yunanların isteklerinin aksine, İskender, Yunanların kanlarını ve aile bağlarını Yunan olmayanlarınkilerle karıştırarak, bilinçli olarak bir dünya uygarlığı yaratmaya uğraştı. İskender, öğretmeni ve Makedonyalı hemşehrisi filozof Aristoteles'in isteğine karşı çıkmak zorunda kalmasına karşın, seksen subayına Pers kenti Susa'dan seksen kadınla evlenmeleri emrini verdi, kendisi de ikinci eşi olarak, yendiği düşmanı, Pers İmparatoru Darius'un en büyük kızı Barsine'yi aldı. Bu kitlesel evlilikten önce İskender ilk eşi Roxana ile İÖ 327'de evlenmişti. Roxana Asyalı bir kadındı, bugünkü İran'la Afganistan sınırları yakınlarında, Hindikuş ile Oksus nehri arasındaki Bactria'nın reisi Oksiartes'in kızıydı. Avrasyalı oğulları Alexander Aegus İÖ 323'de, İskender'in ölümünden sonra doğdu ve İskender'in imparatorluğunu ele geçirmek için verilen uzun mücadelede annesiyle birlikte İÖ 311'de öldürüldü.

Helenistik kültür birçok kültürün bileşimi olarak başladı ve hızla Akdeniz dünyasının yerleşik uygarlığı haline geldi. Askeri, siyasal, dinsel ve ticari seçkinler, hepsi Helenistik kültürün bir parçası haline geldi. İskender'in imparatorluğu ondan uzun yaşamadıysa da, yaydığı kültür ayakta kaldı. İmparatorluğu birçok farklı devlete bölündü. Batlamyus hanedanı Mısır'ı, Antigonlar Makedonya'yı ve Silifkeliler Asur ve Babil'i

yönetti. Bu büyük krallıklar içinde ya da çevresine dağılınış halde ortaya çıkan daha küçük krallıklarla serflikler farklı ölçülerde Helenistik kültüre bağlılık gösteriyordu. Bu krallıkların ya da ıninyatür imparatorlukların her birinde hanedan, hükümranlığını, İskender'in ve onun fetihlerinin ıneşru varisleri olına iddiasıyla sürdürdü. Bunun sonucunda birbiriyle savaş halindeyken bile Helenistik kültürlerini korudular.

İskender Yunan kültürünün parça parça yayılmasına yardımcı oldu, aına uzun seferleri de anayurdunu büyük ordular, generaller, bürokratlar, zanaatkârlar ve onunla yola çıkan öteki insanlardan yoksun ve tükenmiş bıraktı. Bu insanların birçoğu bir daha Yunanistan'a dönmeyerek Anadolu, Mısır, Pers, Babil ya da Hindistan'da kalmayı seçtiler. Yunanistan'ın bu büyük kayıptan kendini toplaması için birçok yüzyıl geçmesi gerekti; bazıları, İskender'den önceki uygarlık düzeyine bir daha hiç ulaşamadığını söyleyebilir. İskender'in ölümünden sonra Yunanistan dünya siyasetinde ya da kültüründe İskender'in kısa yaşamında elde ettiği lider konumunu bir daha yakalayamadı.

Helenistik dünyanın tek bir siyasal başkenti yoktu, aına İskenderiye Batlamyus hanedanının hamiliğinde kültürel ve entelektüel başkenti haline geldi. Şehir İskender tarafından kurulmakla kalmadı, aına İskender'in ölümünden sonra Batlamyus büyük İskender'in cesedini çaldı ve böylece İskender'in generalleriyle halefleri arasında kanlı bir savaş başlatmış oldu. Batlamyus, şehirle fatih arasında somut ve kalıcı bir bağ kuran, böylece Mısır'da üç yüzyıllık Batlamyus hükümranlığını meşrulaştıran bir ganiınet olarak İskender'in cesedini gömülmek üzere İskenderiye'ye getirdi. İskenderiye, doruk noktasında çokkültürlü ve uluslararası çeşitlilikte insanları ve gelenekleri olan yaklaşık yarım milyon nüfusuyla hızla en büyük Yunan şehri haline geldi.

Büyük İskender şehri İÖ 331'de Rhacotis denilen bir Mısır balıkçı köyünün yerinde kurduğu zaman öyle konumlandırdı ki, şehir denizin üzerinden Yunanistan'a ve Afrika'dan uzağa bakıyordu. Şehri Nil ağzından uzağa kurarken, tam tersine denizle tuzlu bir göl arasındaki küçük bir kumlu alanı seçti, şehrin arka tarafı büyük Libya çölünün sonsuz boşluğuyla korunuyordu. Yunanlar İskenderiye'yi hiçbir zaman Mısır'ın bir parçası olarak düşünmediler bile. Orası *Alexandros pros Aegyptos*'tu –Mısır'a doğru ya da Mısır yolunda İskenderiye. Romalılar ona *Alexandria ad Aegyptium* adını vererek bu kavramı devam ettirdi. Arap fatihler bu adı terk ederek şehre *El İskenderiye* adını verdiler.

Mısır ile Akdeniz'in geleneksel nüfusuyla tarım merkezleri arasında bulunan İskenderiye şehri Afrika, Asya ve Avrupa malları için büyük bir pazar haline geldi. Şehrin içinde dünyanın en büyük tahıl pazarının yanı sıra susam, yalancı safran, sukabağı, ebucehilkarpuzu ve keten tohumundan çıkarılan yağlar için de bir pazar vardı. Mısır, zeytin ağaçları Mısır toprağında pek yetişmediğinden zeytinyağı dışında her tür yağ pazarına egemendi. Bu karmaşık sistemi geniş bir bürokratlar ordusu yönetiyordu. Antik Mısır firavunlar çağından beri büyük bir bürokrasinin yurdu olmuştu, ama Batlamyus hanedanı döneminde İskenderiye dünyanın en büyük bürokrasisini barındırdı. Helenistik Mısır'dan bir papirüs, "kimsenin yapmak istediği şeyi yapmaya hakkı yoktur, ama her şey en iyisi olacak şekilde düzenlenmiştir" yorumunu yapıyordu (Grant, 1982, 41). İskenderiye ilk modern şehir oldu.

İskender adaşı kenti asıl nehrin üzerinde değil de Nil Deltası'nda kurduğunda, Mısır uygarlığından bu kadar uzak bu yer, bir şehir kurmak için tuhaf bir yer olarak görünmüş olmalı. Ama delta Akdeniz dünyasında çok popüler olmaya

başlayan yeni malın kaynağıydı. Tarımı zorlaştıran ama papirüs sazının bol bol yetiştiği bataklık bölgelerle doluydu. Papirüs sazı doğal ortamda büyüyordu ve ekime işi olmadan toplanabiliyordu.

Mısırlılar Nil'in bataklık bölgelerinde, özellikle güneyde Sudan'da ve İskenderiye çevresindeki deltada büyüyen güçlü, tohum benzeri bir ottan, *Cyperus papyrus*'dan papirüs kâğıdı yaptı. Mısırlılar papirüs yapmak için sapın dış kabuğunu soyuyor ve yumuşak özü şeritler halinde keserek yan yana ve çapraz koyduktan sonra bir arada bastırıp kurutuyordu. Mısırlılar İÖ 3. binyılda Eski Krallık'ın Beşinci Hanedanı döneminde papirüs yapıyorlardı. Papirüs yapma yöntemini giysi ve sepetler, ayrıca Nil'deki gemilerin yelkenleri için de kullandılar. Birileri papirüsün yazı için de kullanılabileceğini akıl etti. Biraz bitki zamkıyla karıştırılan basit kandil isi boyası, bir tüy kalemle kullanılabilecek kalıcı mürekkep sağladı.

İskender'den birkaç yüzyıl önce Yunanlar Mısır'dan papirüs ithal etmeye başladı. Papirüs Yunanlara ucuz ve kolay bir yazma yöntemi sağladı, onlar da yazdılar. Tacirler daha iyi ve daha kolay kayıt tutabiliyor, insanlar birbirine mektup verebiliyordu. Herkesin papirüse fışkırıp dostlarla paylaşılmayı bekleyen bir hikâyesi, bir şiiri, bir fikri, bir şarkısı, bir oyunu ya da felsefi bir tartışması vardı adeta. İsa'dan önce beşinci ile üçüncü yüzyıllarda her tür Yunan metninin pıtrak gibi ortaya çıkmasının başlıca nedeni Mısır'dan papirüsün gittikçe daha çok gelmesiydi. Yunanlar papirüs üzerine yazılmış birçok Mısır metni elde etti, ama yeni metinler yazmak için kullandıkları büyük miktarlarda papirüs de ithal ettiler.

İskender dünya tarihinde dramatik ve trajik bir karakter oluşturdu, ama tarihin en büyük fatihi değildi. Persler Büyük Cyrus ve Büyük Darius hükümdarlığında İskender'in almış

olduğu toprakları zaten fethetmişti, ama İskender'in kısa yaşamı hakkında ondan önce gelenlerinkilerden çok daha fazla şey biliyoruz. Adı kendisinden önceki krallar, imparatorlar ve firavunlar gibi taşlara kazındığı için değil, ama onun tarihi kolayca okunabilen bir alfabeyle binlerce papirüs kâğıdına yazılmış olduğu için İskender hakkında bu kadar çok yazıldı ve bu yazılanlar dünyaya yayıldı.

Antik dünyada ince ince işlenmiş ve karmaşık okuma ve yazma teknolojisi, küçük, özel olarak eğitilmiş bir memur sınıfının okuma-yazma üzerinde kurduğu tekeli koruması anlamına geliyordu. Krallar ve generaller çoğunlukla tek bir sözcük bile okuyamazdı, hatta imzasını bile atamazdı: itibarlarının çok altında ve profesyonel yazmanların daha iyi yapabileceği bir iş. Mezopotamyalılar beceriksizce hazırlanmış kil tabletleri delen sivri uçlu bir aletle yazıyordu. Çinliler kâğıdı buldu, ama yazman, birkaç düzine harfi olan bir alfabe yerine her sözcük için farklı bir karakteri öğrenmek zorundaydı. Papirüsü geliştiren antik Mısırlılar karmaşık bir hiyeroglif sistemiyle yazıyordu. Hatta ilk Yunanlar yazılarını taşa oymak ya da çömlek üzerine kazımak zorundaydılar.

Helenistik uygarlık, Arami dilinden ve nihai olarak da Fenike yazı sisteminden türetilmiş bir alfabeyle yazılan Yunan dili üzerine odaklandı. Öncüllerinin aksine Yunan alfabesinde sessiz harflerin yanısıra sesli harfler de vardı. Bu da onu daha etkili bir yazı dili kıldı. Mısır hiyerogliflerine ya da Mezopotamya çiviyazısına kıyasla Yunan alfabesini öğrenmenin ve kullanmanın çok daha kolay olduğu ve yeni sözcükler, adlar ve kavramlara uyarlama konusunda çok daha esnek olduğu ortaya çıktı. Sonuç olarak bu alfabe ve ardından gelenler dünyada en yaygın kullanılan alfabelerden biri oldu.

İskender ortak Yunan dili *koine*'yi gittiği yerlere yanında taşıdıkça, bu dil onu daha sonra öğrenerek konuşan insanlar-

la birlikte daha basit bir hal aldı. Yeni Yunancayı konuşanlar, Platon ve Xenophon'un hayli yüksek Yunancasında kullanıldığı kadar çok zamana, ismin hallerine ve kipe gerek duyumuyordu.

Basitliği gittikçe artan Yunan metinlerini herkes okuyup yazabilirdi. Öğrenci temel harf ve sesleri bir kez öğrendikten sonra, birkaç yıl içinde, tam olarak anlamasa da neredeyse yazılı her şeyi okuyabilirdi. Yunan öğrenci, daha önce yazılı bir sözcüğü hiç görmemiş olsa bile tuhaf sözcüklerin seslerini çıkarabilir ya da nasıl yazıldığını kolayca anlayabilirdi. Çinli öğrencinin Çin karakterleriyle böyle bir lüksü yoktu, çünkü karakterlerin seslerini anlamak ya da deşifre etmek diye bir şey yoktu, her birinin ayrı ayrı öğretilip öğrenilmesi gerekiyordu. Çoktan bir alfabe kullanmaya başlamış olan Sami dilleri bile Yunancanın esnekliğine sahip değildi, çünkü alfabede sesli harfler yoktu. Dil sessiz harf kümeleriyle yazılıyordu, yani okumaya başlamak için dilin epeyce akıcı konuşulabilmesi şarttı ve okumayı öğrenmek de epeyce hafıza gücü gerektiriyordu.

Helenleşmiş Yahudiler Yunanca konuşuyor ve yazıyordu. İbadetlerini bile sinagogda yapıyorlardı: "Toplanma yeri" anlamına gelen Yunanca adlı bir bina. İbranice ve öteki Sami yazı düzeninin zorluğu nedeniyle Yeni Ahit İbranice değil Yunanca yazıldı. Herkes, Yunancayı akıcı konuşmayanlar bile, sözcüklerin seslerini ayırt edebilir ve okuyabilirdi. Okurken öğrenebilirlerdi. İncil o kadar basit ve çoğunlukla o kadar yanlış bir Yunancayla yazıldı ki, buna sık sık "Tanrı'nın zavallı Yunancası" denildi.

Bir Asya alfabesi, Afrika'nın papirüs yapma teknolojisi ve bir Avrupa dilinin böyle bir araya gelişi Helenistik kültürü yarattı. İskender'in ve özellikle İskenderiye şehrinin mirası, yaygın okuma-yazma için bir temel oluşturmasıydı. Bizzat İs-

kenderiye bilgi, enformasyon ve okuma-yazma olanağı ihraç etti.

Mısır tüm dünyada satılması için papirüs imal etti ve papirüsün bu kadar bol bulunması, İskenderiye'nin neden dünyanın en büyük kütüphanesine, *museion* denilen bir eğitim merkezine sahip olduğunu kısmen açıklar. Ya I. ya da II. Batlamyus tarafından kurulan *museion*'un adı, öğrenime tanrıçaları "müzlerin yeri" anlamına geliyordu. Modern *museum* (müze) sözcüğü Latince aracılığıyla bu Yunanca sözcükten gelse de, İskenderiye *Museion*'una bir araştırma kurumu demek daha doğru olur, çünkü en iyi bilginlere yaşamak ve tüm bilgi dallarını incelemek için bir yer sağlıyordu. Batlamyuslar sırf onlara büyük prestij ve meşruluk sağladığı için değil, daha iyi eğitilmiş bir halk, ticaretini yaptıkları papirüsü ve çoğaltılmasıyla satışını denetledikleri kitapları daha çok talep edeceği için de eğitimi teşvik etti. Batlamyuslar bir entelektüel tekel kurdular. Eğitim, öğrenim, yayıncılık ve bu girişimler için gereken ekipman, Batlamyusların yalnızca ünlü değil zengin de olmasına yardımcı oldu.

Museion'un teşvik ettiği bilginin yaygınlaşması ve İskenderiye'de Batlamyusların olmazsa olmaz yayıncılık sanayisi, o dönemde bilinen en büyük bilgi devrimine yol açtı. Ne var ki yeni sorunlar da yarattı, çünkü yönetim artık yazılanları denetleyemiyordu. Sokrates'in kendisi bilginlerle politikacılar arasında bu yeni ortaya çıkan gerilimin ilk kurbanlarından biri oldu. Atina'daki gençleri yozlaştırmakla ölüme mahkûm edilen Sokrates, İÖ 399'da baldıran içerek hücresinde talebeleriyle çevrelenmiş olarak öldü.

Romalı hatip ve yazar Cicero, Octavian ile Marcus Antonius'a Roma özgürlüklerini yok etme suçuyla saldırınca, Antonius o kadar öfkelendi ki, İÖ 43'te Çiçero'yu infaz ettirdi. Çiçero'nun suçunu tam olarak vurgulamak için ellerini kestirdi ve Roma

senatosuna çiviledi ki, herkes Antonius'a saldırıyı kaleme alanın ellerini görebilsin.

Büyük İskender, okuma yazması olan bir halkın temellerini atarken, ardıllarına yüzyıllar boyu sürecek büyük bir sorun ortaya çıkarmış oldu. Bilginlerle politikacılar arasındaki bu gerilim, büyük olasılıkla İskenderiye'nin büyük kütüphanesinin sonuçta yok edilmesinin ana nedenidir.

Aydınlarla akademisyenler iki bin yıldır İskenderiye'deki büyük kütüphanenin yok olmasına yas tutuyor, bu kütüphane dünyada bilinen en büyük elyazması ve kitap koleksiyonunu içeriyordu. Avrupa, Afrika ve Asya'dan eserlerin kopyalarına ek olarak kütüphanede Mısır dışında var olmayan birçok eşsiz eser de vardı. Bir zamanlar neredeyse yarım milyon parşömen tomarı barındırıyordu ve bunların büyük çoğunluğu "karma" denebilecek, her biri bir eserden fazlasını içeren tomarlardı. Duvar boyunca uzanan sandıklarda tutulan tomarların ucuna iliştirilmiş bir etiket ya da *syllabus* bulunuyor, bu etiketlerin üstüne yazarın adı, içindekiler listesi ve tüm tomarın özeti yazılıyordu.

Kütüphanenin yok edilmesi birçok mite kaynaklık etti. Bir anlatıma göre, şehri Hıristiyanlardan alan istilacı Araplar tarafından yakıldı; bir başkasına göre Hıristiyanlar putatapanlardan aldıkları zaman şehri yaktılar. İkisi de doğru değildir. Gerçekte büyük kütüphane birçok yüzyıl içinde yavaş yavaş yok oldu. İlk büyük tasfiyeyi 145 yılında bizzat Batlamyus hanedanı döneminde yaşadı. Kütüphanenin aydınları, kardeşiyle mücadeleye girişen VI. Batlamyus Philometor'un yanında yer aldığı zaman, kardeşi Batlamyus II. Euergetes olarak tahta geçince bilginlerin çoğu kaçarken yanlarına elyazmalarını da aldı.

Bundan sonra gelen yüzyıllar boyunca elyazmaları yerinden alındı, kayboldu veya çalındı ya da çürümeye bırakıldı. Hıris-

tiyanlarla putataparlar arasında ya da Hıristiyan dinbilimcilerin çatışan sayısız fraksiyonları arasında ara sıra çıkan isyanlar da kütüphanenin yok oluşuna katkıda bulundu. Örneğin binaya yapılan küçük bir ek yandı ya da özellikle sevilmeyen bir bilginin ya da düşünce okulunun eserleri rakip felsefenin yandaşları tarafından yakılan ateşlere yenik düştü.

Bugün büyük İskenderiye kütüphanesinin nerede bulunduğunu bile bilmiyoruz. Rehberler şehir içinde bu şerefe nail olabilecek birbiriyle çelişen birkaç nokta üzerinde anlaşamıyor, ama bir yer öne çıkıyor. Pompey Sütunu denilen devasa sütunun altında, büyük kütüphanenin ek binalarından biri olabilecek bir tapınak kütüphanesinin kalıntıları var. Bu kütüphanenin mağaraları artık boş. Yeraltındaki boş koridorlar katakombalar kadar cansız bir şekilde ziyaretçilerin seslerini yansıtıyor. Duvardaki nişlerde büyük papirüsler yok. Çeşitli Yunan yazı sistemleri, Mısır hiyeroglifleri, Kıpti yazı sistemi ve Latin harfleriyle yazılmış birçok büyük eser artık yok, sonsuza dek kayboldular.

Bizler, eğitimli okurlar olarak, bilginlerin kendi çalışmalarını ihmal edeceğine ya da rakiplerinin eserlerini kötü niyetle yok edeceğine inanmak istemediğimiz için, eğitim görmemiş kafirlerin elinde bir kıyamet benzeri yok oluş mitleri geliştirdik. Kuşaklar boyu bilginlerin kendi çalışmalarını ihmal ettiğini, eski elyazmalarını yağmalayıp sattığını, paket kâğıdı, kartonpiyer ve tuvalet kâğıdı olarak kullandığını, hatta fırlatıp ateşe attığını düşünmek yerine barbarları resmetmeyi tercih ediyoruz.

Dünya tarihinde büyük uygarlıkların ve çatışan imparatorlukların büyük mücadeleleri ve savaşlarından çok, ihmal ve küçük çekişmeler sonucu çok daha fazla bilgi yok oldu. Bilgi, anın pratik kaygılarıyla bağlantıdan yoksun olduğu ya da dinbilimsel, felsefi, siyasal, ırksal ya da ekonomik ideoloji-

nin egemen tarzlarıyla çeliştiği için kayıtsızlık yüzünden yok olur.

İskenderiye kütüphanesinin ihmal sonucu yok olmasına karşın, evrensel şehirde simgelenen bu düşünce, kuruluşundan sonra 2.500 yıldan uzun süre yaşamaya devam etti. İskenderiye kültürü tüm öteki kültürlerden bir şeyler almıştı ve her birine aldığından fazlasını verdi.

İskenderiye, Büyük İskender bu şehri kurduğundan beri farklı çağlardaki birçok insan için birçok farklı şeyi temsil etti. Önemi yüzyıllar içinde sürekli değişiklik gösterdi ve eski gücü artık yok. Ne var ki, İskenderiye'ye yakından bakarsak, modern, küresel toplumun kökenlerini net bir şekilde görebiliriz.

Konstantin Kavafis, 1911'de İskenderiye'de kaleme aldığı "Tanrının Antonius'u Yüzüstü Bırakışı" şiirinde şöyle yazdı:

Geceyarısı ansızın duyduğunda
nefis müziklerle, çığlıklarla
görünmez bir topluluğun geçtiğini-
boşuna ağlama talihin döndü,
yaptıkların boşa çıktı diye,
tüm tasarıların hayal oldu.
Bunu çoktan bekliyormuş gibi, bir yiğit gibi,
veda et ona, yitirdiğin İskenderiye'ye.*

İskenderiye şehri dünya tarihinin ana sahnesinden şahsen çekilmiştir, ama etkisi varlığını sürdürür. Bölgesel şehirler safından ilk dünya şehri olmak üzere yükselmiştir. İskenderiye, geleceğin şehrini, şehirlerin modern dünya sistemini biçimlendirmede oynayacağı belirleyiciliği gittikçe artan rolü bir anlığına görmemizi sağlamıştır.

* Kavafis, Barbarları Beklerken, Çeviri: Alova-Barış Pirhasan, Dünya Kitapları, Ekim 2004

10
Milliyetçiliğin Teknolojisi

Modern uygarlığın üç büyük unsuru,
barut, matbaa ve Protestan kilisesi.
Thomas Carlyle,
The State Of German Literature (1827)

Güneş, İspanya'nın Granada şehrindeki Elhaınra Sarayı çevresinde her zaıan birazcık daha parlak gibidir, aıa buranın ıniıarisi ve planı güneşin gücünü azaltmak üzere tasarlanımıştır adeta. Saray odalarının yüksek, keıerli tavanları, büyük, gölgeli terasları ve ağaç ya da kuın-kireç karışımından oyalı ızgaralarıyla güneşten korunan revakları vardır. Yerlerle duvarları birbirinin içine geçıniş geoıetrik desenlerde renkli seraıikler süsler ve elle ya da çıplak ayakla dokununca her zaıan serinlik verir. Odaların çoğu geniş, kenarlarına ağaçlar dikilıiş avlulara açılır. Bu avlularda güneşte parlayan çeşıeler ve sultan eşlerinin sıcak yaz günlerinde serinleıek için parıaklarını daldırabileceği, soğuk suyun yavaşça aktığı kanallar vardır. Sarayın ve onu çevreleyen istihkâm yerlerinin koyu renk kil duvarları güneşi soğurur, yansıtıaz ve duvarlara kızıl bir parlaklık verir. Mağripler sarayın adı Elhaıra'yı buradan alıştır; elhaıra "kızıl kale" anlaınına gelir.

İspanya'daki son Müslüıan hüküıdar Muhaııet XI. Ebu Abdullah, 1491'de bu kalenin duvarlarından şehrin al-

tındaki ovalara baktı ve Kral Aragonlu Ferdinand ve Kastilya Kraliçesi İsabella'nın ordularının toplanmasını seyretti. Kralla kraliçe, 1469'da evlenerek krallıklarını, servetlerini ve ordularını birleştirmişti. İspanyolların adını bozarak söylediği şekilde genellikle Boabdil olarak tanınan Müslüman hükümdar, bu güzel şehrin uzun sürecek kuşatması için işgalci askerlerin çadırlarını kurmasını seyretti, Boabdil ve askerlerine kalmaya geldiklerini ve şehir teslim olana kadar kıllarını kıpırdatmayacaklarını göstermek için küstahça tuğla ve ahşaptan bir şehir inşa etmelerini de seyretti. Elhamra'nın kenarından kalıcı kamp bugün de görülebilir. Bu kamp yerinde artık New Mexico'daki Santa Fe'nin ve Kolombiya'daki Santa Fe de Bogotá'nın adaşı Santa Fe köyü var.

Elhamra topraklarında gezinirken, insan Boabdil'in, Ferdinand'la İsabella'nın uzun kuşatmasına dayanırken Avrupa'daki Müslüman uygarlığının son günlerini nasıl geçirdiğini merak etmeden duramıyor. Duvarlar boyunca uykusuz dolaşıp karanlık gecede yıldızlara mı baktı, onu sürgüne göndermeyi ve atalarının ince ince işlediği dünyayı yok etmeyi bekleyen İspanyol askerlerini merak etti mi? Resmî Aslanlı Avlu'da bağdaş kurup danışmanlarıyla strateji mi konuştu, yoksa caminin ve Kuran elyazmalarının serin dinginliğinde yol gösterici mi aradı? Resmî düşmanlarını unutup hareminin carileriyle gönül eğlendirdi, Myrtles Avlusu'nun çeşmelerinde oturdu, Arap trabadorların feryat figan baladlarını dinledi ve suda yüzen turuncu tomurcukları mı kokladı?

Boabdil, 711'de on bin kadar Arap ve Kuzey Afrikalı Berberiden oluşan bir ordu ile Gabal Musa'daki üsten ayrılıp Fas kıyısından Cebelitarık Boğazı'nı geçince başlayan İspanya'daki 780 yıllık Müslüman varlığının sonunda duruyordu. İspanya'ya Fas (Morocco) üzerinden geldikleri için İspanyolcada *moros*, İngilizce *Moors* olarak bilinen Müslümanlar, Tarık

bin Ziyad'ın liderliğinde yepyeni bir uygarlık getirdiler. Tarık bin Ziyad'ın adı, İngilizce adı Gibraltar'la daha çok bilinen Tarık Dağı'nın yanındaki boğaza verilmiştir. Tarık'ın Arap ordusu Cádez'in güneyindeki Rio Barbate Çarpışması'nda Kral Roderic'in Vizigot ordusunu yenilgiye uğrattı ve Pireneler yarımadasına, hatta güney Fransa'ya hızla ilerledi.

Arap orduları koşulsuz teslimiyet talep ettiler; bizzat İslam kelimesinin Arapça anlamı "boyun eğme"dir. Ne var ki, batılı klişelerin aksine Arap orduları yalnızca boyun eğme istediler, din değiştirme değil. Arap tebası vergilerini ödeyip Mağrip beylerine sadık kaldıkları sürece Hıristiyan ya da Musevi olma ve İspanyolca konuşma konusunda özgür kalacaktı. Müslüman yöneticiler Hıristiyan halktan Müslüman olanlara oranla daha fazla vergi alabilecekleri için din değiştirmeyi özendirmek için fazla çaba harcamadılar. Müslümanlığa geçen İspanyolların çoğu bunu evlilik yoluyla ya da kendi kişisel ya da mali nedenleriyle yaptı.

Mağripler yıldırım harekâtında Fransa'ya kadar ilerledi, ama Fransızlar 732'de onları ülkelerinin güneyinden hemen attı ve İspanyolların Hıristiyan orduları onları yavaş yavaş yenerek tekrar güneye doğru sürdü. *La Reconquista*, yani Hıristiyan orduların İber yarımadasını tekrar fethetmeleri, yavaş ama sürekli ilerledi ve İspanyol tarihinin sonraki beş yüz yılının egemen temalarından biri haline geldi. Castile ve León Kralı VI. Alonso 1085'de orta İspanya'daki Müslüman şehri Toledo'yu ve 1248'de Almohad hanedanının başkenti Sevilla'yı ele geçirdi. Yeniden fethin hikâyesi "bey" anlamına gelen Arapça *el seyit*'ten türetilen İspanyol destanı *El Cid Şarkısı*'nda hâlâ yankılanır.

Müslüman gücün İspanya'daki öteki büyük merkezlerinin düşmesinden sonra, 1248 ile 1354 arasında Granada sultanlarının Nasıri hanedanı, Hıristiyanlar ne yaparsa yapsın

İspanya'da kalmaya niyetli olduğunun bir işareti olarak büyük hisar ve saraylardan oluşan Elhamra'yı küstahça inşa etti. Saray, tüm ziyaretçileri etkilemek için yapılmış bir taş ve kerpiç propagandadır. Sarayı Kuran'dan ayetlerle, özellikle de Nasıri hanedanının aile düsturu "Allahtan başka fatih yoktur," ayetiyle süslediler. Mimarlar kemerlerin üst tarafına köşeli, resmî Kufi yazısıyla yazdı, ama duvarlarda Arapçayla daha çok özdeşleştirilen kıvrımlı, dalgalı, zarif Mağribi yazısını kullandılar. Güzel kavisli yazı bağ, yaprak ve geometrik şekil resimleriyle birbirinin içine geçmiştir, ama Kuran yasalarına aykırı olacak tek bir hayvan ya da insan resmi yoktur.

Dünyadaki en güzel duvar çinileri ve kerpiç işi Elhamra'da hâlâ görülebilir. Elhamra Arap kültür merkezlerinden o kadar uzaktaydı ki, ahalisi kendi tarzını geliştirdi. Elhamra'yı inşa edenler, Arap mimarisinde genellikle görülenden daha fazla süsleme kattı, özellikle de benzersiz Arap dekorasyonu *mukarna*'yı. Mimarlar, zarif kerpiç malzemeyi kullanarak, *mukarna*'yı yukarıdan aşağıya sarkan bir tür simetrik sarkıtlar oluşturarak yaptılar ve tavanda bir dizi tonoz oluşturdular. Her tonozda, tavandan sallanan bir balpeteği gibi görünen, birbirinin üstüne binmiş kemer sıraları vardı.

Boabdil İspanya'nın güneydoğu köşesinde, yarımadadaki Müslüman gücünün bu son kalesinde, 254 yıl hüküm süren hanedanın sonuncu temsilcisiydi. Büyük Elhamra kalesi savaşta asla düşmedi. Tamamen yenildiğini ve ordularının Hıristiyanları daha uzun süre engelleyemeyeceğini anlayan Boabdil, şehrin Albaicin olarak bilinen bir bölgesinde kılıcını teslim etmek üzere kaleden çıktı. Burası şimdi çingenelerin şarkı söyleyip dans ederek para topladığı ve yaşlıların küçük café'lerde kâğıt oynadığı, açık plazalara açılan küçük restoranların bulunduğu bir bölgedir.

Efsanelere göre Boabdil güzel Elhamra'dan ayrılırken ağla-

mış. Dağlardaki geçide varınca, hâlâ Suspiro del Moro, yani Mağrip İççekişi denilen bir yerde sevgili Granada'sına son bir kez bakmış. Annesi Ayşe'nin, tarihteki en yakıcı yorumlardan biriyle, ona dönüp, "Bir erkek gibi savunamadığın şey için kadın gibi ağlamakta haklısın," dediği söylenir. Boabdil, mahvolmuş bir adam, sadık adamlarıyla birlikte Fas'ta Fez kentine çekildi.

Araplar ve Berberiler İspanya'ya neredeyse barbar kabileler toplamı olarak girmişti, ama oradan bir kabile halkı olarak ayrılmadılar. Dünyadaki en iyi doktorlar, dilbilimciler, mimarlar, filozoflar ve avukatların da aralarında bulunduğu şehirli bir halk olarak ayrıldılar. Mağribi zanaatkârlar dönemin en değerli sırlı çömleklerini, çinilerini ve kumaşlarını yaptılar. Böyle insanlar çölde göçebe çoban yaşamına geri dönemezdi. Herhalde Eski Dünya'daki en yüksek yaşam standardı diyeceğimiz noktaya kadar gelişmişlerdi ve sürgünle karşı karşıya kalmalarına karşın başladıkları yere bir daha dönemezlerdi.

Ferdinand ile İsabella, Boabdil'i yenince, bu toprakları tek bir ulus, tek bir halk olarak birleştirdi ve kültürel türdeşliğinde sapmaya yer bırakmadılar. İspanyol kraliyet ailesi Boabdil'e yeni tebalarının İslam dinine saygı duyacakları sözü vermiş olsa da bu sözü hemen bozdular. Katolik kralla kraliçe Müslümanlar kadar hoşgörülü olmayacaktı; son fetihlerinden sonraki birkaç ay içinde tüm Müslüman ve Musevilerin Katolik dinine dönmelerini ya da ülkeyi terk etmelerini emreden bir ferman yayınladılar.

İspanyol ve kilise yetkilileri topraklarındaki tüm sinagog, cami ve Kuran okullarını hızla kapatarak bu binaların çoğunu kilise, manastır ve rahibe manastırına dönüştürdüler. Ferdinand ile İsabella 1480'de, son Mağribi kalesinin düşmesinden çok önce, İspanyol Engizisyonu'nu çoktan kurmuştu ve yetkililer Engizisyon'un yol göstericiliğiyle Musevi ve Müslü-

manları infaz etme işini tırmandırdı. Binlerce kişi kaçarken, hayatlarını kurtaracaklarını uman binlerce kişi de Katolikliğe döndü.

İsabella ile Ferdinand'ın din konusunda geri bir ortaçağ mantığı olmasına karşın, bir anlamda, türdeş bir halkın tek bir dili konuşmasının, tek bir dine sahip olmasının ve kültürel açıdan benzer yaşamlar sürmesinin önemini kavramış modern hükümdarlardı. Geride kalan Musevi ve Müslümanların İspanyol kraliyet ailesine sadık kalacaklarına yemin etmeleri, Hıristiyanlığa dönmeleri ve Katolik tarzda ibadet etmeleri onlar için yeterli değildi. Kralla kraliçe ve onların ardından gelenler, ferman üstüne ferman yayınlayarak, verilen adlarla *conversos* (dönme) ya da *moriscos*'u iyice tava getirdi. Krallıklarında Arap dilini konuşmayı ve yazmayı yasakladılar, Arapça giyim tarzını ve Arap kültürel kimliğinin her tür işaretini yasadışı ilan ettiler. Musevi sebt gününü ve Müslümanların kutsal günü cumayı da yasakladılar. Halk, çocuklarına Hıristiyan adları vermek zorundaydı. Kralla kraliçe, Müslüman ve Musevi kültürlerinde çok önemli olan hamamları bile yasadışı ilan ettiler.

Din değiştirenlerin İspanyol yasalarına, dinine ve geleneklerine sadık kalma çabalarına karşın kraliyet yetkilileri onlara hiçbir zaman güvenmedi ve onların sadakatini de hiçbir zaman kazanamadı. *Moriscos*, Alpujarras Dağları'nın en ücra kısımlarına çekilirken rahat bırakılmayı umuyordu, ama orada da İspanyol zulmünden kurtuluş yoktu. *Moriscos* 1568'de, yani aralıksız zulümden neredeyse bir yüzyıl sonra ayaklanınca İspanyol yönetimi onları ağır bir yenilgiye uğrattı ve tüm *moriscos*'u Granada'dan İspanya'nın öteki şehirlerine sürdü. Tıpkı iki Amerika'da Amerikan yerlisi topraklarını sömürgeciliğe açmaları gibi, *moriscos* topraklarını kuzeyden gelen sömürgecilere açtılar. 1609'da İspanyol monarşisi en nihayet tüm

moriscos'u İspanya'nın her tarafından sürdü. 300 bin kadar yurttaş kaçtı. Bazıları Amerika'ya ya da uzak İspanyol sömürgelerine gitti, ama birçoğu da Arapların kuzeybatı Afrika'ya verdikleri adla El Mağrip'e ya da Türklerin doğu Akdeniz'de büyüyen Müslüman imparatorluğunun korumasına kaçtı.

Yahudi ve Arapların İspanya'dan kaçmasının etkileri Akdeniz ve Ortadoğu'da hâlâ yankılanmaktadır. Türkiye'deki binlerce Musevi anadil olarak hâlâ Ladino denilen bir tür İspanyolca konuşur. Bir anlamda Araplar müslüman İspanya'nın görkemini hiçbir zaman tam olarak teslim etmemiş oldu. Son yıllarda birçok Lübnanlı Arabın Akdeniz kıyısına yerleşmesinin nedeni, burasının onlara savaşın yakıp yıkmasından önceki anayurtlarını hatırlatmasıdır. Her yaz binlerce zengin Arap petrol zengini Körfez şeyhliklerinin korkunç sıcağından İspanya'nın Akdeniz kıyısına kaçar, orada tamamen Arap tatil köyleri vardır, ama Araplar İspanya'ya yurttaş olarak değil de turist, tatilci ve geçici oturma izniyle gelirler.

Boabdil ile Granada'nın düşüşü İspanya'da yalnızca Mağrip uygarlığının değil, bir çağın sonuna, Büyük İskender döneminin öncesinden beri Akdeniz'de uygulandığı şekliyle eski tip imparatorluk ve sömürgeciliklerin sonuna da işaret ediyordu. Ferdinand ile İsabella yeni bir ulus türünün ve yeni bir sömürge imparatorluğu türünün başlangıcına işaret ediyordu.

Kralla kraliçe Granada'yı alırken yeni bir İspanya ülkesi yarattılar. Daha Granada'dayken Christopher Columbus'u okyanus ötesine fetih yolculuğuna gönderdiler. İsabella ile Ferdinand'ın yaşam süresi içinde İspanya neredeyse kabile halkı olmaktan bir emperyal ulusa geçti.

Reconquista'nın en acı etkisi herhalde İspanyolların kendileri üzerinde olmuştur, çünkü onlar kendi toplumlarında, kendi dinsel ve seküler güçlerinin takdis ettiği korkunç bir ırkçılık, zulüm ve hoşgörüsüzlük tarihine katlanmak zorun-

da kaldılar. İspanyol hükümdarlar Musevi ve Müslümanların tüm etkilerini bastırıp atmaya kafalarını takmıştı. Bir dizi şovenist ve önyargılı hükümdarın yönetimi altında hükümet ve kilise, dinsel ve kültürel yaşam üzerine zorla katı ve dar bakışlı kısıtlamalar getirdi.

İspanyol aileler soyağaçlarında bir damla Sami kanı bulma korkusuyla yaşıyordu. Onlar için *sangre pura*, saf kan, ulusal bir saplantı haline aldı. Hiçbir aile kızlarının ya da oğullarının Musevi ya da Müslüman soyundan geldiği yolunda en küçük bir kuşku duyulan kişilerle evlenmesini istemiyordu. "Aristokrat" sözcüğünün İspanyolca karşılığı, basit bir ifade olan "birinin oğlu" anlamında *hidalgo* oldu; bu sözcük Sami, Afrikalı ya da Amerikan yerlisi özelliklerle kirlenmemiş saf Avrupalı kanına sahip bir kişi anlamına geliyordu. Müslümanlarla Musevilerin İspanya topluluğundan silinmesinden sonraki yıllar içinde odak noktası yavaş yavaş dinden kana, soya ya da aile mirasına kaydı. Herkesin Roma Katolikliğini uyguladığı ve dolayısıyla hiç değilse Hıristiyan gibi göründüğü bir toplumda, en küçük bir Hıristiyan olmayan kan izi bile kariyerleri, evlilikleri ve toplumda tüm ilerleme fırsatını yok etmeye yeterdi.

Ferdinand ile İsabella İspanya'yı silah zoruyla almıştı, ama kısmen silaha ve zora, ama dil ve kültürlerini standartlaştırmalarına olanak sağlayan yeni bir teknolojiye de dayanan bir kültür savaşında onu yeni bir ülke haline getirdiler. 1492 yılı yalnızca Ferdinand ile İsabella'nın Granada'yı almasına ve Columbus'un Amerika gezisine değil, ilk Latince-İspanyolca sözlüğün ve ilk Kastilya grameri kitabının yayınlanmasına da tanık oldu: İspanyol hümanist Elio Antonio de Nebrija, *Dictionarium Latino Hispanicum et Hispano Latinum* ve *Gramatica sobre la Lengua Castellana*'yı yayınladı. Bu iki cildin yayınlanması, Latince'den açıkça farklı olan modern İspanyolcanın

doğuşuna işaret eder. Radikal yeni teknoloji baskı makinesi, İspanyol hükümdarlara, İsabella ile Ferdinand'ın kılıç ve zırhıyla görüp görebileceklerinden çok daha güçlü bir silah verdi. Granada'nın alınması ve bu iki kitabın yayınlanmasıyla modern İspanya devleti ve modern İspanyol dili aynı anda dünya sahnesine çıktı.

Nasıl Helenistik yüzyıllarda yazının ve ucuz papirüsün kullanılmasının yaygınlaşması modern küresel kültürün temellerinin atılmasına yardımcı olduysa, baskı ve yayının gelişmesi de yeni ulusal bilinci mümkün kıldı ve modern ulus-devletlerin ortaya çıkmasını hızlandırdı.

İletişim teknolojisi her zaman iki düzeyde çalışmıştır. İnsanların başka insanlarla ilgili bilgisini ve onlara ulaşma olanağını artırmakla, kendileriyle komşuları arasındaki farkların daha çok farkına varıp etnik ve ulusal kimliği de artırır. Bu durum, Johann Gutenberg'in yaklaşık 1440'da Almanya'daki Mainz kentinde baskı makinesi ve harekeli tipo dizgi icadıyla en açık şekilde görüldü.

Gutenberg tek bir şey icat etmedi, ama kitapları eskisinden daha çabuk ve daha ucuz üretmek için çalışan bir sistem içinde birçok şeyi bir araya getirdi. Çin'de matbaacılar uzun zamandır silografi, yani tahta bir panele tersinden oyma, mürekkepleyerek kâğıt üzerine baskısını çıkarma işlemini kullanıyordu. On birinci yüzyılın ortalarında baskılarında hareketli karakterler kullanmaya başladılar; Pi Cheng kilden karakterler yaptı ve bunları metal bir forma balmumuyla iliştirdi. Daha sonra teneke ve tahta türlerini ve en sonunda da çeşitli metal karışımları denediler. Bugüne kadar Gutenberg'in ya da Avrupa'daki başka birinin bunu nasıl öğrendiği, hatta öğrenip öğrenmediği ya da süreci Çinlilerden bağımsız olarak yeniden icat edip etmediği bilinmiyor. Gutenberg'in, kurşun, kalay ve

antimon karışımı kullanan Peter Schoeffer'in geliştirdiği tipi kullandığı varsayılır.

Batıda, üzümleri ezmek için kullanılan vidalı pres, Gutenberg'den çok önce para ve tekstil modellerini basmakta kullanılmıştı. Avrupalılar vidalı presi kâğıt basmak için de kullanmıştı. Kâğıt yapımı da Çin'den geliyordu. Tsai Lun'un bunu yaklaşık İS 100'de ağaç kabuğundan icat ettiği söylenir, ama kâğıt yapımı herhalde bundan da birkaç yüzyıl önceye dayanmaktadır. Çinliler 590'da tuvaletlerinde kullanacakları kadar çok kâğıda sahipti. Kâğıt yapımı Moğollar, Persler ve Araplar aracılığıyla yavaş yavaş İspanya'ya kadar geldi ve orada 1276'da ilk kâğıt imalathanesi faaliyete geçti.

Yazma ediminin mekanize hale gelmesi birçok teknolojik ve toplumsal icat gerektiriyordu. Sadece kâğıdın üretimi bile muazzam miktarda suya ihtiyaç duyuyordu, ama bir kez tüm teknolojiye sahip olununca, baskı kitapların maliyetini büyük ölçüde düşürdü. Arap fethinden sonra Mısır'la Avrupa arasındaki ilişkiler bozulunca papirüs ticareti öldü ve Avrupalılar parşömen gibi çok daha pahalı maddeler üzerine yazmak zorunda kaldılar. Parşömen üzerine yazılan 150 sayfalık bir elyazması, aynı kitabı bir baskı makinesiyle yapmak için kullanılan yalnızca 150 sayfa kâğıt ve birkaç saat çalışmayla karşılaştırıldığında, bir düzine koyun derisi ve bir haftalık çalışma gerektiriyordu.

Dünya matbaa gibi bir icada nadiren bu kadar hazır olmuştur. Gutenberg'den sonra yayıncılar matbaalarını Avrupa ülkelerinde birbiri ardına açtılar: 1470'de Paris ve Venedik'te, 1471'de Napoli'de, 1473'te Lyon ve Louvain'de, 1474'te Krakov'da ve 1479'da Poitiers'de. 1480 yılına gelindiğinde Avrupa'nın 110 kent ve kasabasında matbaa vardı ve 1500'de 236 toplulukta faaliyet gösteriyorlardı ve toplam 20 milyon kadar kitap basmışlardı (Braudel cilt 1, 1979, 400). 1557'de

Portekiz Hindistanı'ndaki Goa'da ilk matbaa çalışmaya başlamıştı. 1589'da Portekiz sömürgesi Macao'da Çin'deki ilk Avrupa tarzı matbaa faaliyete geçti ve 1590'da Nagazaki yoluyla ilk matbaa Japonya'ya ithal edildi.

Gutenberg İncil'i ve öteki kitapları Latince bastı: döneminin eğitimli sınıfının dili. O dönemin herhangi bir eğitimli kişisi, Gutenberg'in icadının Latin dilinin yayılmasına ve Avrupa'daki insanlar arasında iletişim ve türdeşliğin artmasına yardımcı olacağını düşünmüştür herhalde. Hümanistler birbirleriyle Latince kitapları ve anlaşmaları takas ederken, kısa bir süre için bu doğruymuş gibi göründü. Venedik'te Aldine Matbaası'nı çalıştıran Aldus Manutius (1449-1515) gibi yayıncılar sayesinde Latin, hatta Yunan dillerinde öğrenim büyük ölçüde arttı. Aldine Matbaası yirmi yıl içinde Aristophanes, Aristoteles, Demosthenes, Herodot, Platon, Sofokles ve Xenophon'un tüm eserlerini Yunanca yayımlamıştı ve Manutius ile oğlu Paulus Manutius (1547-1597) Cicero, Vergil ve öteki Latince metinlerin baskılarını yayımladılar. Matbaacı olarak o kadar başarılı oldular ki, Papa V. Sixtus, 1588'de Paulus'u Roma'ya çağırarak Vatikan matbaasını en baştan üstlenmesini istedi.

Bu ilk klasik öğrenim atağına karşın, basılacak çok fazla Yunanca ve Latince başyapıt vardı ve görece az yazar yeni malzemeleri iki dilden birinde akıcı şekilde yazma yeteneğine sahipti. Baskı makinesi Latinceyi canlandırdı, ama bu can çekişen bir dilin son tutunmalarıydı. Yayıncılık sanayisi bastıklarının parasını çıkarmak için çok fazla miktarda yeni malzemeye ihtiyaç duyuyordu ve yeterince Latince metin bulamayınca, yerel dilde, sıradan halkın dilinde basmaya başladılar. Matbaa modern diller Fransızca, Almanca, İspanyolca, Rusça ve İtalyanca'nın standart bir formatta ortaya çıkmasına olanak tanıdı. Daha sonra aynı şey Fince, Danimarkaca, Macarca ve

öteki daha küçük ülkelerin dilleri için de yapıldı. Hatta Aldine Matbaası Dante'yi ve İtalyanca haline gelecek yerel dilde yazan Floransalı şair Pliziano gibi şairleri yayınlayarak ulusal edebiyatların yükselmesine de katkıda bulundu.

Martin Luther, İncil'i Almancaya çevirip 1521'de yayınladığı zaman Yüksek Almancanın temellerini atmış oldu. Luther İncil'i Latinceden değil, son zamanlarda basılı halde bulunabilen özgün İbranice ve Yunanca metinlerden çevirmişti. Yeni Ahit'in Yunancası için Erasmus baskısına güvendi. Eski Ahit'in büyük kısmı için de İtalya'daki Soncino ve Brescia'da Musevi bilginlerin yayınladığı İbranice metinlerle bilgin ve matbaacı Froben'in Basel'de yayınladığı Mezmurlar Kitabı baskısına güvendi. Bavyeralılar ve İsviçreliler Hannover ya da Prusya'daki insanlardan farklı konuşuyor olsa da, İncilin standart bir Almanca formunda ortaya çıkmasıyla Martin Luther'den sonra hepsi aynı Almanca biçimiyle okumaya ve yazmaya başladı.

Yayıncılık her ülkeye kendi dilini kazandırmakla kalmadı, çeşitli ülkelerde farklı yayın tarzlarının ortaya çıkmasını da teşvik etti. Gutenberg ilk kitaplarını, Luther'in İncili için standartlaşan ağır Gotik dizgiyle yayınladı ve bundan sonra her yerde bu Alman dili kullanıldı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra modern Alman devletinin kurulmasına kadar, Almanlar milliyetçi dizgi tarzlarından, tüm Batı Avrupa'da ve İngilizce konuşulan dünyada şimdi kullanılan dizgi tarzına geçmedi.

Aldine Matbaası, el yazısına benzeyen çok daha kavisli ve biraz yatık bir dizgi türü kullanıyordu. Bu yazı tarzı matbaanın adından çıkarak *Aldine* olarak tanınır oldu, en sonunda da tıpkı İtalyanların yeni yazı tarzı gibi *italik* adını aldı.

Fransızlar XVI. Louis devrinde yeni bir dizgi türü geliştirdi. Yatık ve kavisli italik biçimi de, Almanların kalın ve çok süslü Gotik tarzını da sevmemişlerdi. Fransız Bilimler Akademisi'nden Abbe Jaugeon, altmış dört küçük kareden

oluşan bir ızgara üzerinde, hakkâk Philippe Grandjean'ın uyguladığı, neredeyse eşit boyutlarda yeni bir alfabenin ortaya çıkmasını sağladı. Yüzyıllar boyunca yapılan değişiklikler bu tarz modern dizginin modeli haline geldi.

Avrupa bir zamanlar binlerce dil ya da şivenin anayurduydu, ama uygarlığın düzenli gelişimi bu sayıyı azalttı. Bir zamanlar Avrupa kıtasının büyük kısımlarını kapsayan Kelt dilleri artık neredeyse tamamen yok olmuştu. Dillerin standartlaştırılması İspanya ve Fransa'nın Baskları, Britanya'da Cornish ve Welsh dillerini konuşanlar, Fransa'da Breton ya da Alsace Almancası konuşanlar ya da tüm Batı Avrupa'da Yiddiş dili gibi yeni dilbilimsel azınlıkları yarattı. Prusyaca, Frenkçe ya da Bavyera şivesi konuşanlar kendi topraklarında iş görebilmek için Almancayı anlamak zorundaydılar.

Matbaa neredeyse en başından itibaren Katolik Kilisesi'nin, Avrupa'da en çok insana ulaşan bu kurumun gücünü aşındırmaya başladı. İncil'in farklı dillerde basılması, kendi dillerini okumayı başarabildikleri takdirde insanların kutsal kitabı kendi kendilerine yorumlayabilmesine olanak sağladı. Yayılan Protestan Reformasyonu'na karşı Katolik Kilisesi'ne payanda olmak üzere 1545'den 1564'e kadar toplanan Trent Konseyi, İncil çevirilerini denetlemeye çalıştı ama bunda başarılı olamadı. Daha sonra Kilise kendi İndeksini, yani Katoliklerin okumasının yasaklandığı bir kitap listesi yayınlayarak sansürü dünyaya tanıtmış oldu.

1536'da Kutsal Roma İmparatoru yetkilileri, İngiliz William Tyndale'i, Yeni Ahit'i İngilizceye çevirmek gibi büyük bir suç yüzünden ve yeni yeni sahneye çıkan Protestan teologlarla önemli doktrin konularında genel fikir birliği içinde olduğu için yakaladı, sonra kazığa bağlayarak yaktı. Yeni eğitime karşı mücadelesinde Kilise 3 Ağustos 1546'da Paris'te yayıncı ve filolog Etienne Dolet'yi kazığa bağlayarak yaktı. Erasmus, Fran-

çois Rabelais ve Clement Marot'nun eserlerini yayınlamıştı ve Kilise onu sapkınlıkla suçladı. Bu olay Katolik dünyasının yeni iletişim ve bilgi merkezi olarak yerini tümüyle kaybettirdi, yeni kitapların basımı artık neredeyse yalnızca kuzeyde, özellikle Hollanda'da yapılıyordu.

Klasik tarzda eğitim almış o dönemin bilginine, dünya ikiye bölünüyor ya da en azından toplumsal kurumlar baş döndürücü bir hızla çöküyor gibi gelmiş olmalı. Eğitimli Avrupalılar klasik Latinceyi bir kenara bırakıp düzinelerce öteki dillerde yazıyordu. Artık tüm eğitimli insanlarla konuşmak yerine yazarlar yalnızca kendi dillerinde okuma yazması olan kişilerle iletişim kuruyordu. Kilise diller çevresinde toplanan birkaç fraksiyona bölünmüştü. Lutherciler Almanların etrafında toplanmıştı, Anglikanların kendi İngilizce İncilleri vardı ve Roma Kilisesi'ne sadık kalanlar ise asıl olarak Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce, yani Latinceden türeyen diller konuşanlardı. Eğitim ve okuma yazma oranı arttı, ama insanlar kitapları kendi başlarına okuyabildikçe ve onların klasik karakterler ve çağdaş kişiliklerden insan anatomisine ve gezegenlerle yıldızların diyagramlarına kadar her şeyin resimleriyle dolu olduğunu gördükçe Kilise'nin ve üniversitenin eğitim üzerindeki gücü azaldı.

Ulusal kültürün temeli, asıl olarak, ülkenin tüm kısımlarında aynı şekilde yazılabilen ve konuşulabilen birörnek ulusal dile dayanıyordu. Kastilya dili, resmi çevrelerde yerel Endülüsce, Galiçyaca ve Katalanca şivelerinin yerine geçen İspanyolca haline geldi. Fransız mahkemeleri ve daha sonra cumhuriyetçi hükümetler tüm eyaletlerde Paris Fransızcasını dayattı. Tüm ülkelerdeki insanlar yeni ulusal standartlara uyma konusunda benzer baskılara maruz kaldılar. Avrupa, her bir ülkede konuşulan birçok şiveden birkaç standartlaştırılmış şi-

vede odaklanmış birkaç belli başlı okuyabilen-izleyiciler şeklinde birleşti: Londra İngilizcesi, Kastilya İspanyolcası, Paris Fransızcası ve Yüksek Almanca.

Büyük dil bölgeleri arasındaki sınırlar boyunca neredeyse kimseye ait olmayan topraklar olarak küçük tampon devletler ortaya çıktı. Bu küçük devletlerin bazılarının Flemenkçe ya da Lüksemburgca gibi kendi dilleri vardı; ötekilerin kendilerine ait bir dilleri yoktu, ama Belçika ve İsviçre'de olduğu gibi komşularının dillerini paylaştılar.

Ulus-devlet, ortak bir dil, ortak bir din ve ortak bir genel kültür paylaşan bir halka dayalı belirli bir siyasal kurum olarak Batı Avrupa'da yavaş yavaş gelişti. İngilizler, Fransızlar ve İspanyolların kendilerine özgü ulusal kültürler geliştirmeleri yüzyıllar aldı ve ulusal kültür çoğunlukla büyük şiddet ve baskı pahasına geldi. Londra, Paris ve Madrid'deki merkezi hükümetler halklarının kimliklerini İngiliz, Fransız ve İspanyol olarak biçimlendirmek için bölgeciliğe ve azınlık dilleriyle dinsel gruplara karşı büyük bir mücadele vermek zorunda kaldı. Kelt, Sakson ve Angle kabilelerinin İngilizceyi kabul etmeleri için yüzyıllar boyu karşılıklı etkileşim ve sık sık savaş gerekti; tıpkı Pict ve Keltlerin birleşerek İskoç dilini oluşturmaları gibi. İngilizce ve İskoçca zaman içinde daha da büyük bir devletin, Britanya'nın parçası haline geldi. Tüm asimilasyon baskısına karşın Basklar, Yahudiler ve Çingeneler gibi azınlıklar yirminci yüzyıl boyunca farklılıklarında ısrar ettiler.

Batı Avrupalıların modern adları çoğunlukla tek bir kabileden –Frenkler, Angleler ve Cermenler– türetilmiştir, ama ille de egemen kabileden gelmeleri gerekmez. İngiltere'nin adı Anglelerden gelir. Angleler Almanya'dan oraya geldiler ve Anglosakson olarak ortak adları iki Alman ulusundan geliyordu. Dönemin başka bir adı olan Büyük Britanya, Fransa'da bir

eyalet olan Brittany'den türetilmişti. Fransa adını, Almanya'da Frankfurt kentinde ve Bavyera'nın kuzey kısını Franken'da hâlâ kullanılan bir Alman kabilesinin adından aldı. İngilizce konuşanlar Cermenler adını Almanya ülkesine verdiler, bazen de dönemin başka bir kabilesinin adından türetilmiş olan *Tötonlar*'ı da kullanırlar. Ne var ki Romalılardan kaynaklanan dilleri konuşanlar Alleman kabilesinin adını kullanarak buraya Allemania dediler. Almanlarsa gene başka bir kabilenin adından yola çıkarak kendilerine *Deutsch* diyorlardı. İngilizce konuşanlar için *Deutsch, Dutch* halini aldı ve Hollanda halkı için kullanıldı.

1475'te William Caxton İngiltere'de ilk matbaayı faaliyete soktu ve kitapları, *The Recuyell of the Histories of Troye* ve *The Dictes or Sayinges of the Philosophers* gibi başlıklarla yeni yeni gelişmeye başlayan İngilizce olarak yayınladı. Matbaanın ilk yıllarında İngilizce hâlâ farklı sözcükler ve tuhaf telaffuz kullanıyordu, ama İncil'in Kral James versiyonunun, Anglikan Ortak Dua Kitabı'nın ve yeni edebiyat eserlerinin, özellikle de William Shakespeare'in eserlerinin büyük ciltler halinde yayınlanmasıyla giderek standartlaştı.

Ülkenin dört bir yanındaki tiyatro grupları, Shakespeare'in oyunlarının baskılarını kullanarak, sözcükleri, aktörlerin onları hatırladığı haliyle değil de tam tamına Shakespeare'in yazdığı gibi söyleyebiliyordu. Aktörler kendi kafalarının içinde taşıdıkları küçük oyun repertuarına dayanmak zorunda değillerdi artık. Ayrıca Shakespeare'in eserlerinin basılmasıyla halkın artık sahne performansını beklemeye ihtiyacı yoktu, onu evlerinin mahremiyetinde keyifle okurken ateşin önüne uzanabilir ya da kütüphanede veya havuz kenarında bir park sırasına oturarak okuyabilirlerdi.

Shakespeare döneminde yalnızca yayın ve edebiyatta değil,

yeni ve capcanlı bir ımilliyetçilik açısından da tam bir gelişme vardı. Aynı eserleri okuyan bir halk, bazen farklı dinlerden olsalar bile, ortak bir dil ve kültür paylaşır. Shakespeare döneminde seyircilerin artık kendilerini yalnızca Hıristiyan ya da belirli bir efendinin tebaları olarak düşünmediğini görebiliyoruz; artık onların yeni bir kimlikleri vardı. Onlar *İngiliz* idi. Shakespeare Danimarka'dan Hamlet, Mısır'dan Kleopatra ve Roma'dan Sezar gibi çok çeşitli insanlar hakkında yazdıysa da, yeni yeni ortaya çıkan İngilizlerin tarih bilinci perspektifinden yazıyordu. Bu yeni bilinç İngiliz tarihi üzerine bir dizi oyununda en açık şekilde görülür. Shakespeare'in en ünlü ımilliyetçi ımonoloğu 1595'te II. Richard, II. Bölüm, sahne I'de Gauntlu John karakteri tarafından dile getirilir.

Kralların bu yüce tahtı, bu soylu ülke,
Bu ululuğun yurdu, bu kahraman ada, bu yeryüzü cenneti
Doğanın kendini savaşlardan ve kötülükten
Korumak için yaptığı bu kale,
Bu namuslu insanlar ülkesi, bu küçük dünya,
Diğer ülkelerin kıskançlığına karşı
Tıpkı doğal bir duvar
Ya da su dolu hendeğin görevini gören,
Gümüş renkli denize yerleştirilmiş bu değerli taş,
Bu kutsal topraklar, bu ülke, bu krallık, bu İngiltere,
(...)

Bunlar gibi aşırı ımilliyetçi duygular, Sir Thomas More'un eski öğrenilmiş dil Latince olarak *Ütopya*'sını yazdığı bir yüzyıl önce çok daha uzak görünüyor. More kitabında ideal bir dünyanın romantik hikâyesini tasarladı. More'un yazıları kendi ülkesindeki ve kendi zamanındaki siyasal konuları yansıttıysa da, konunun geçtiği yer ille de İngiltere ya da başka

herhangi bir belirli yer olmak zorunda değildi; kitabın başlığı bile Yunanca *Hiçbir Yer* anlamına geliyordu. More, küçük ama geniş bir alana yayılmış eğitimli insanlar için yazarken, Shakespeare, eserlerini anlayabilmek için eğitimli olması bile gerekmeyen bir İngiliz seyircisi için yazıyordu kesinlikle. Seyirciler onun eserlerini sahnede izleyebilir ve büyük bir keyif ve duyguyla anlayabilirdi.

Baskı makineleri ulusal bilince salt sözcüklerden daha fazlasını kattı; hakkâkın sanatına yeni bir yaşam verdi. Kitaplar, kendi başlarına ilgi konuları olarak ayrı ayrı yapılabilen gravür resimlerle dolu olarak çıkıyordu. Nürnbergli usta Abrecht Dürer gibi hakkâklar çevrelerindeki şehir, kasaba, köy ve kırın resimlerini yaptılar. İnsanların kendi ülkeleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olmasını sağladılar, özellikle de kraliyet ailesinin basılmış sayısız resmiyle. Resimlerin elle yapılması gerektiği sürece ancak en zengin soylular bir kral ya da kraliçe portresine sahip olabilirdi, ama baskının yaygınlaşmasıyla, hükümdarın hanedan arması gibi milliyetçi simgelerin resimleriyle birlikte gravürler de çok daha yaygın hale geldi.

Matbaalar çok sayıda harita ve atlas da bastı. Bunlar insanların dünyayı daha iyi anlamalarını sağlamakla kalmadı, hemen çevrelerindeki bölgeyle ilgili daha fazla bilgi de verdi, çünkü haritacılar haritalarını, üzerinde işaretli yerlerin ve insanların resimleriyle de süslediler. İlk dünya haritalarının çoğu, bugün hâlâ yapılan birçok harita gibi, haritanın yapıldığı ülkeyi dünyanın merkezine koyarak o ülkenin artan ulusal önemi duygusunu besler.

Basılı resimler kitapların daha canlı görünmesine yol açtı, ama baskı makinesinin gelişmesinden sonra boyayla ya da heykel şeklinde yapılan imgeler, özellikle Kuzey Avrupa'da önemini yitirdi. Baskı makinesi *söz*'ü çok daha önemli kıldı. Okuma yazması olmayan köylüler, kiliselerinde onlara basit

hikâyeler anlatacak basit resimlere ihtiyaç duyuyordu, ama okuma yazması olanlar sözcükleri kendi başlarına okuyabiliyorlardı. İnsanlar Tanrı'nın gerçek sözü olduğunu sandıkları şeyi okudukları zaman, mucizeler yaratan melek resimlerini görmeye ihtiyaçları kalmıyordu. Protestan kiliseleri binalarını en basit hale indirirken heykel, haç ya da süslemeli vitray pencereleri kaldırdılar. Yeni papazlarla yardımcıları, ortaçağ Hıristiyanlığını karakterize eden bol süslü cüppeler ve süslü başlıklarla şapkalar yerine basit siyah bir giysi giydi. Kilise sözün duyulacağı, konuşulacağı, şarkısının söyleneceği ve üzerine düşünüleceği, ama *görülmeyeceği* bir yer haline geldi. Konuşulan söze yapılan bu vurgu, hiçbir yerde Afrika-Amerikan Protestanlığında olduğu kadar belirgin olmamıştır; ancak orada basit kiliseler en az dekorasyonla gospel söylemeye ve vaazlara muazzam bir vurgu yaptı.

Kilise mensupları, müzik ve ilahilerin basılı hale gelmesi sayesinde, yeni müzik ve şarkı söyleme biçimleri duyabiliyordu. Martin Luther bunlardan bazılarını bizzat kaleme aldı; aralarında İngilizcede "A Mighty Fortress Is Our God" olarak popüler hale gelen "'Ein' Feste Burg" da vardır. Basılı notalar ve yeni bir müzik aletinin, kilise orgunun ortaya çıkması, müzikte tümüyle yeni bir gelişmeye yol açarak on yedinci yüzyılda Johann Sebastian Bach'ın füglerinde doruk noktasına ulaştı.

Ferdinand ile İsabella, dini ateşlilikleri ve bağnazlıklarıyla tam bir ortaçağ karakteri gibi görülüyor, ama başka bir perspektiften bakıldığında epeyce moderndiler. Farklı diller konuşan, farklı giysiler giyen ve farklı kültürlere sahip birçok farklı milliyeti yönetmeyi isteyen kendilerinden önceki hükümdarların aksine, Ferdinand ve İsabella, yirminci yüzyılın totaliter hareketlerinin öncülü olan yeni bir türdeşlik yerleştirdi. Ulus,

dil, ırk ve dini eşitlediler. Onların tebalarından biri olmak için İspanyolca konuşmak, Avrupalı soyundan gelmek ve Roma Katolik inancına sahip olmak gerekiyordu. Bu önkoşullardan birinde sapma gösteren bir kişi gerçek bir İspanyol olamazdı. Ferdinand ile İsabella tebalarına, denetledikleri standart, ortodoks kültürden hiçbir kültürel sapmaya pek yer bırakmayan esnemez bir sistem dayattılar.

Ferdinand ile İsabella'nın modern ideolojisi, imparatorluğunu çeşitlilik ve karmalık ilkesine dayanarak kuran Büyük İskender gibi birinin klasik ideolojisinden ancak bu kadar farklı olabilirdi. İskender imparatorluğunda farklı dillerden ve dinlerden insanların kendi imparatorluğunda yaşamasını ve birbirleriyle evlenmesini isterken, Ferdinand ile İsabella tam da bunları yasakladı. İskender içinde dünyanın tüm insanlarına yer olan evrenselci bir kültür yaratmaya çalışırken, Ferdinand ile İsabella, ellerinde tuttukları dünyanın büyük kısmına birörneklik dayatabilmek için milliyetçi bir kültür yaratmaya çalıştılar.

Ferdinand ile İsabella'nın kültürel birörnekliği, on yedinci yüzyılda Britanya'da Cromwell rejimi ve püritenlerden yirminci yüzyılda İtalyan faşizmi, Alman Nazizmi ve Sovyet komünizmine kadar sonraki kuşaklarda izlenecek totaliter ideolojilere standart oluşturdu. İskender ile Ferdinand ve İsabella'nın imparatorlukları kadar kültürel konulara yaklaşımlarında birbirinden bu kadar farklı iki yönetim düşünmek zordur. Bu açıdan Ferdinand ile İsabella modern milliyetçi çağı açan kişiler olarak görülebilir. Geçen beş yüzyıl içinde onların milliyetçi kültürel birörneklik ideolojisi Batı'daki uluslar arasında egemen oldu ve dünyanın öteki halklarına da yavaş yavaş yayıldı.

11
Pasifik'te Gümüş Gemi

Gemilerle denize gidenler,
Büyük sularda işleri olanlar.
Mezmurlar 107:23

Panama'dan kuzeye, Orta Amerika'nın Pasifik kıyısına deniz yoluyla giderken çok az kasaba görülür. Büyük şehirler okyanustan epeyce uzakta, yüksek ve daha serin dağlardadır. Buharla kaplı tropikal limanlar küçük, ilkel ve küçük Orta Amerika cumhuriyetlerinden mal yükleyip indirmeye yetecek büyüklükte olma eğilimindedir. Bu cumhuriyetlerde nüfusun büyük kısmı iç kısımdaki yükseltilerde yaşar. Kıyıdaki topluluklar küçük balıkçı köyleri ve Kosta Rika'daki Caldera –"cayır cayır yanan" anlamına gelen ve bu yeşil kıyı boyunca neden bu kadar az insanın yaşadığını gösteren bir ad– gibi limanlardır.

Bu sakin kıyıda ve genellikle çırpıntılı Tehuantepec Koyu boyunca gidişimizin dördüncü gününde, şafaktan önce ufkun hemen altında yavaş yavaş beliren belli belirsiz bir ışık halesi gördüm. Yaklaştıkça ışıklar uzun kemere dönüştü, neredeyse aysız bir gecenin mürekkep karası karanlığında titreyerek yanan binlerce ışıktan bir taç gibi. Işık kemeri Acapulco şehrini, Meksika'nın en büyük Pasifik limanını taçlandırıyordu.

Güneş yükseldikçe ve biz limana demirlerken, yakınlığın ve ışığın yarattığı etkiyle gece kuşu Acapulco'nun güzelliği hemen silindi. Yaşlanan bir film yıldızı gibi Acapulco da en iyi gece, tercihen uzaktan, soluk, yapay ışıkta ve güneşin parlak ışıklarında çok yakından incelemeden görünür. Bulaşıcı bir tropikal mantar şehri inşa etmek için kullanılan çeşitli biçimlerde betonu kaplamıştır adeta, binalardaki çatlaklar duvarların, sayvanların ve kapı ağızlarının rengini bozan gri bir leke sızdırır. Güneş kaldırımı ısıttıkça hendek ve oluklar, fazlasıyla çürümüş sebzelerin ekşi kokusunu yayar hiç durmadan.

Sokak satıcıları parlak renklerde akrilik iplikten örülmüş battaniye ve pançoların yanı sıra deri kemerler, ceketler, ucuz gümüş, kaymaktaşından satranç seti, kaba Maya vazoları, Aztek çömlek figürlerinin kopyaları ve giysilerine iplikle "Acapulco, Meksika" işlenmiş binlerce türde oyuncak bebek satar. Taksi ve otobüsler turist gemileri dolu dokların ve otellerin önünde beklerler ki, kayalardan balıklama suya atlayan gençlere, kendi helikopter pistlerine kadar her şeyi olan film yıldızlarının çevredeki evlerine ve münzevi milyarder Howard Hughes'un son aylarını geçirdiği Princess Hotel'e rahatsız bir merakla ağzı bir karış açık bakan bir yolcu sürüsü daha alabilsinler.

Acapulco, yirminci yüzyılın ikinci yarısında önemli bir tatil yeri haline geldi. Küba'nın Castro'nun eline düşmesinden ve casino ve sahil otellerindeki şık hedonizmin çökmesinden sonra, Acapulco kaymak tabaka için yeni tatil yeri olarak yükseldi. 1950'lerde, hava ulaşımının artmasıyla birlikte Acapulco da California'nın yeni ortaya çıkan zengin sınıfı için sevilen bir tatil yeri olmuştu, ama yüzyıl sona ermeden çok önce parlaklığını yitirdi. Zengin ziyaretçiler ev ve otellerini kentten hep daha da uzağa taşımayı sürdürdü. Oteller eş arayan Amerikalı bekârlar, Alman fabrika işçileri ve İsviçreli sırt çantalı-

lardan oluşan tur gruplarıyla gittikçe daha da çok dolup taştı.

Acapulco'nun hikâyesi turizmle başlamadı. Büyük şehirlerin tarihindeki yerini Meksika'daki öteki şehirler gölgeledi, ama Acapulco modern dünya sisteminin gelişmesinde benzersiz bir rol oynadı. Kaptan-General Hernando Cortez, Aztek başkenti Tenochtitlán'ı alır almaz ve Meksika şehirlerini eline geçirmeden çok önce, Acapulco'nun kurulması emrini vermişti. Limanın yapımı çok daha önemli görünen birçok konuya oranla önceliğe sahipti, ama Cortez şehri tek bir ana nedenle istiyordu: Pasifik'ten Asya'ya sefer için asker göndermeye gibi acil bir amaç için liman olarak.

Christopher Columbus'un Ağustos 1492'de İspanya'dan ilk yola çıkışından itibaren İspanyol monarşisi denizaşırı kâşiflerinden yalnızca tek bir şey istedi: İspanya ile Doğu arasında ticaret için bir deniz yolu. Columbus Asya'ya giden yolu bulma görevinde başarısız oldu. Amerika'nın yeni fethedilen topraklarından İspanyol limanlarına akmaya başlayan zenginliklere karşın, İspanyol yetkililer başta Amerika'yı yalnızca Çin, Hindistan ve Baharat Adaları'nın kârlı pazarlarına ulaşma yolunda bir engel olarak gördü. Cortez Amerika'ya yalnızca Meksika'nın fatihi olmak için değil, kraliyet ailesine Doğu'ya ve bu ticaretin zenginliklerine giden yolu en nihayet sunan kişi olmaya da kararlı şekilde ulaştı.

Öteki kâşifler ve öteki uluslar Avrupa'dan Asya'ya batıdan bir deniz yolunu kuran ilk kişi olmaya koştu. Cortez'in Meksika'da konumunu pekiştirmesinden önce, Ferdinand Magellan 1521'de Güney Amerika'ya açılmış ve Pasifik'i geçen ilk Avrupalı olmuştu. Bugünkü adıyla Filipin Adaları'na varınca, çoktan kendilerine sağlam bir yer edinmiş olan Müslümanların yürüttüğü canlı bir ticaret buldu. Magellan Filipinler'de öldü, ama gemisi batıya doğru gitti ve Avrupa'ya dönüşünde dünyanın çevresini tam olarak dönen ilk gemi oldu. Magel-

lan, bir geminin batıya doğru giderek Amerika'dan Pasifik'i geçebileceğini kanıtlamıştı, ama kimse Pasifik boyunca doğuya nasıl gidileceğini, *tornaviaje*, yani dönüş yolculuğunu nasıl yapacağını bilmiyordu.

Neredeyse yarım yüzyıl boyunca denizciler Pasifik'i batıdan doğuya geçmek için bir yol aradı. Bu yol olmadan İspanyol gemileri Filipinler'den, Hollanda ya da Portekiz adalarından geçmeksizin dönemiyorlardı, bu adalarda da hemen esir alınıyor ve hapse atılıyorlardı. Bu uzak adalarla ticareti, hatta iletişimi korumak için İspanyolların Filipinler'den dönüş yoluna ihtiyaçları vardı.

Kuzey Amerika'dan Pasifik'i geçen ilk kalyon, 30 Ekim 1527'de, Kaptan Alvarado Saavedra y Seron komutasında, Meksika limanı Zihuatanejo'dan ayrıldı. İspanya'nın Peru İnkalarını fethetmesinden de önce ve ilk İngiliz sömürgelerinin Kuzey Amerika'da kurulmasından yaklaşık bir yüzyıl önce, Saavedra y Seron, okyanusun dokuz bin millik boşluğunu katetti. Hawai Adaları yolculuğunun ortasına yakın bir yerde bulunuyordu, ama Saavedra y Seron onların güneyinden geçti ve tıpkı iki yüzyıl boyunca öteki Avrupalı denizcilerin yaptığı gibi bu adaları asla görmedi.

Saavedra y Seron için sorun, onun izinden giden öteki kaptanlar gibi, onları Meksika'dan Asya'daki Filipin adalarına güvenle götürecek akım ve rüzgârları bulmuş olmalarına karşın Pasifik'ten tekrar geri dönememesiydi. Denizciler bir yirmi yıl daha boşu boşuna Pasifik'ten doğuya doğru bir geçiş aradı. Güneyde Yeni Gine'ye ve Marianas ve Caroline adaları yoluyla kuzeye gittiler, ama Basklı denizci Miguel López de Legazpi'nin Amerika'ya geri dönüş yolunun uzak kuzeyde yattığını, Kuroshio Akıntısı'nı takip ederek Japonya'dan Pasifik'e açılabileceğini 1565'de keşfedene kadar başarılı olamadılar. Legazpi, epey kuzeye yol alarak ve önce Kuroshio

Akıntısı'nı, sonra Japonya'nın doğusundaki Kuzey Pasifik Akıntısı'nı takip ederek doğu-batı ticaret rüzgârlarını buldu. Güç bela Kuzey Pasifik'ten California'ya, oradan da güneyde Acapulco'ya giderek, böylece Pasifik'te ilk kalıcı gidiş-dönüş yolunu kurmuş oldu.

Acapulco-Manila bağlantısı ve Panama'ya, oradan da Peru'da Callao'ya çizilen hat, bazı ilk İspanyolların Pasifik keşif yolculuklarının başladığı ana hat haline geldi. Başta İspanyollar defalarca gidip gelerek Acapulco'dan Oregon ve Şili'nin güneyi kadar kuzeye giderek kıyıyı keşfettiler. Pasifik'teki ilk keşiflerden bazıları Peru'dan Asya'ya ve tekrar Acapulco'ya saat yönünde bir rota izledi.

1567'de Alvaro de Mendaña de Neiro (1541-1595), büyük bir güney kıtası arayışında Magellan'ın öncülüğünü yaptığı rotayı takip etmek üzere Peru'dan ayrıldı. Yolda bugünkü Kiribati adasıyla (Ellice Adaları) İncil'deki kralın adını verdiği –çünkü Mendaña, Süleyman'ın efsanevi altın madenlerinin kaynağını keşfettiğini sanmıştı– Solomon Adaları'nı keşfetti. Daha sonra Meksika yoluyla Peru'ya geri döndü. 1595'de, neredeyse çeyrek asır sonra, Mendaña bir uzun Pasifik gezisine daha çıktı, ama bu yolculukta kendi karısı Doña İsabel ve üç erkek kardeşi de dahil olmak üzere potansiyel sömürgecilerin ailelerini de yanına aldı.

Temmuz 1595'de seferdekiler güzel Polinezya Adaları'na rastladılar; Mendaña buraya, 1535'te New Spain'de birinci sömürge valisi, 1551'den 1552'ye kadar Peru valisi olarak hizmet veren Antonio de Mendoza'nın onuruna Las Marquesas de Mendoza adını verdi. İspanyollarla Marquesas Adaları'nın Polinezyalıları arasında bir çatışma patlak verdi ve Mendaña'nın adamlarının bulabildiği tüm yerlileri katletmesiyle sonuçlandı. İspanyollar öteki adalılara uyarı olarak bazı cesetleri teşhir

ederek bıraktılar. Mesajın altını çizmek ve kendilerini tanıtmak amacıyla oraya üç tahta haç diktiler ve kanlı ziyaretlerinin tarihini üzerine kazıdılar.

Denizciler karşılaştıkları yerlilerle şiddetle çarpıştılar ve açlık, hastalık ve işkence gibi yolculuğun öteki tahribatları herkesin sinirlerini iyice bozdukça kendi aralarında da kavgaya tutuştular. Etrafında denizciler ölmeye başlarken, pek sevilmeyen Doña Isabel de yiyecek saklamaya başladı. Kaptan Mendaña yolculuktan altı aydan az süre sonra öldü. Karısı onu Ocak 1596'da, tükenmiş ve çoğu ölmüş grup Manila'ya ulaşınca gömdü ve hemen kendine yeni bir koca aldı.

Mendaña'nın gemisinin otuz bir yaşındaki kaptanı, Portekiz kökenli bir İspanya yurttaşı olan Pedro Fernandes de Queirós geminin komutasını eline aldı ve gemileri Pasifik'ten Meksika'ya geri götürdü. Peru'ya döndüklerinde Fernandes Mendaña'nın Güney Pasifik'teki büyük kıtayı bulma saplantısını miras almıştı adeta; böylece yeni bir keşif yolculuğu için kraliyetin onayını aldı en sonunda. İspanyol bayrağı altında gemiyle yola çıkan en büyük ve herhalde en insancıl kaşiflerden biri oldu. Kılı kırk yaran bir denizci, tüm yerli halklara adil muamele edilmesine inanan, dini duyguları güçlü bir adamdı. Mürettebatı yerlilere karşı davranışından, ama bir o kadar da gemilerinde kumar ve kâğıt oyunlarını yasaklamasından dolayı çoğunlukla ona kızardı.

Fernandes 1605'da üç gemiyle yola çıktı. 1606'da bugünkü Vanuatu (Yeni Hebrides) adaları da dahil olmak üzere çok sayıda küçük adayı keşfettikten sonra volkanik adaların en büyüğünü büyük güney kıtasının bir parçası sandı. Ona Australia del Espíritu Santo adını verdi, ama bugün burası yalnızca Espíritu Santo olarak bilinir. Avustralya olarak bildiğiniz kıtaya çok yaklaştı, ama keşfedemedi. Kuzeyde Guam'a doğru yol aldı, sonra Acapulco'ya döndü. Ricalarına karşın monar-

şi ona bir daha Pasifik'i keşfetme izni vermedi ve Fernandes 1615'da Panama'da öldü.

Fernandes'in kaptanlarından biri olan Lois Vaez de Torres onunla birlikte geri dönmedi. Bunun yerine Yeni Gine'ye gitti ve 1606'da Avustralya'yı York Yarımadası'ndan ayıran doksan millik boğaz yoluyla Yeni Gine'nin güneyine geçtiği zaman oranın bir ada olduğunu, güney kıtasının bir parçası olmadığını kanıtladı. Boğaz hâlâ onun adını taşısa ve Fernandes güneydeki "adalar"ı gördüğünü iddia etse de, Avustralya kıtasını gerçekten görüp görmediği açık değildir.

Güney Pasifik'te keşifler devam ederken, Meksika'daki İspanyol kolonisi, Acapulco limanını Filipinler'i sömürgeleştirmek için kullandı ve böylece Filipinler'i bir sömürgenin sömürgesi yaptı. 1565'de Meksika genel valisi, Miguel López de Legazpi'yi Filipin Adaları'nın ilk valisi olmak üzere oraya gönderdi. Yerel müslüman sultanın ordusuna boyun eğdiren yeni vali, başkentini Filipinler'in en büyük adası olan Luzon'daki Manila Koyu'nda kurdu. Yeni şehrin adı yerel Tagalog dilinden geliyor ve nila* çiçeklerinin yetiştiği yer anlamına geliyordu.

İspanya, Pasifik'te yeni bulunan rotayı açık etmedi. Dünya bunu on yıldan uzun süre sonraya, 1578'de İngiliz korsan Sir Francis Drake Güney, Orta ve Kuzey Amerika'nın Pasifik kıyılarını yağmalayıp Manila kalyonuyla getirilmiş çok sayıdaki Çin ve öteki Asya ticari mallarını bulana kadar öğrenmedi. O andan itibaren Manila kalyonu dünya tarihinde en çok aranan gemi oldu.

Limanın hayati önemi 1590'da yapılan eski bir bakır "Aquapolque" gravüründe rahatlıkla görülebilir (Wolf, 1982). Gravür bir avuç sömürge binası ve bir kaleyle büyük bir li-

* Leylak benzeri çiçekli bir bitki. (ç.n.)

manı gösterir. Binalar Pasifik'teki İspanyol binalarından çok Hollanda'nın Karayip'teki sömürge binalarına benzer, ama gene de bir ticaret merkezi havasını vermektedir. Limanda oraya yeni gelmiş beş kalyon demir atmış durmaktadır. Denizciler ticari mal kutularıyla dolu birçok küçük kayığı kürekle kıyıya götürmektedir. Kaleden toplarla bir hoşgeldin atışı yapılmakta, gemilerden de aynı şekilde karşılık verilmektedir. Karada tacirler gelen gemileri karşılamak için katır katarlarıyla yaklaşmaktadır. Acapulco benzersiz bir ticari rol oynamıştır, çünkü Kuzey ve Güney Amerika'yı Asya'ya bağlamakta bir köprü görevi görmüştür.

Gerçek hikâye bugün hâlâ koyun ortasında görülebilir. Bu koyda turist gemileri San Diego denilen devasa bir taş kalenin eteğine demirler. 1565'den 1815'e kadar 250 yıl boyunca her yıl buradan bir İspanyol kalyonu yola çıktı. Manila kalyonu her Nisan'da Acapulco'dan ayrıldı ve hiç değişmeyen on üç derece kuzey enlemini koruyarak dosdoğru Pasifik'in açık sularına yöneldi. Hawai adalarının güneyinden geçen kalyon, büyük okyanusun karşı kıyısındaki Manila'ya kadar hiç kara görmedi. Ekimde gemi Manila'dan ayrılarak kuzeydoğu yoluyla kuzeye giderken, anlaşılan İspanyolların hâlâ bilmediği Japonya'yı es geçti. Gemi okyanusta yoluna devam ederek Hawai'nin kuzeyine doğru, mürettebat California kıyısında bir yerlerde karayı görene kadar ilerledi. Oradan güneye doğru giderek Acapulco'ya geri döndüler. Neredeyse yirmi bin mil uzunluğundaki yolculuk, Pasifik Okyanusu'nda ilk düzenli bir programla işleyen ticaretti.

Filipinler'in ilk İspanyol valisinin atanmasından hemen sonra İspanyollar güçlü şehir duvarları içinde Santiago kalesini inşa etmeye koyuldu. İspanyolca *intramuros* denilen bu kalın duvarların içinde yalnızca Avrupalıların yaşamasına izin veriliyordu; Filipinliler, Çinliler ve öteki Asyalılar dışarıda

yaşıyordu. Manila büyük bir uluslararası ticaret pazarı haline geldi, ama dünyadaki öteki benzer merkezlerin aksine ilk gerçekten küresel limandı, çünkü pazarları Avrupalılar, Asyalılar ve Güney Pasifik'in adalarında yaşayanların yanı sıra Kuzey ve Güney Amerikalıların da ticari sistemlerini birleştirmişti.

Çinli tacirler Xiamen (Amoy) ve Ningbo'dan geliyor ve onlara *seng-li*'den gelen ve Xiamen şivesinde öz olarak "tacir" anlamına gelen *Sangley*'ler deniliyordu. On altıncı yüzyıl sonunda Manila'da o kadar çok Çinli yaşıyordu ki, İspanyol yetkililer onlar için özel bir pazar yeri olan Parian'ı oluşturdular.

Manila'da faaliyet gösteren çeşitli kültürel, ırksal ve ekonomik gruplar arasındaki gerilimler sık sık şiddete kadar vardı. En kanlı olaylardan biri 1603'te Çinliler Filipinli topluluğuna saldırdığı ve İspanyolları kuşatına altına aldığı zaman yaşandı. Gelişen çatışmada kaledeki İspanyolların yarısı hayatlarını kaybetti ve Çinliler hayatta kalan İspanyolları korkutmak için İspanyolların kesilmiş kafalarını Manila'nın dört bir tarafında teşhir etti. İspanyollar, Japonlar ve Filipinliler Çinlilerin saldırısını püskürtmeyi başardı ve isyana misilleme olarak kabaca 23 bin Çinliyi öldürdü.

Manila'da zaman zaman görülen şiddet patlamalarına karşın sömürge büyümeye ve refahını artırmaya devam etti. On yedinci yüzyılın ortasında Manila nüfusu 42 bine çıkmıştı ve Çinliler bunun büyük bir kesimini oluşturuyordu.

Tacirler Çin malları karşılığında Hindistan'dan ve Asya'nın öteki uzak yerlerinden ihraç malları aldıkça, Manila Asya içi ticaret için de önemli bir liman haline geldi. Manila kalyonu asıl olarak Amerika gümüşü karşılığında Çin porselenleri alırken, Hindistan ticareti Çin çayı karşılığında Hint haşhaşı alıyordu: daha sonra İngilizlerin tekeline geçen bir ticaret. Tacirler, Avrupalıların Baharat Adaları dediği ve şimdi

Endonezya'nın bir parçası olan Moluccas'dan tarçın, nutmeg ve karanfil getiriyordu. Japon tacirler kehribar, bakır, bronz ve bıçak, kılıç, oymalı mobilya gibi zanaat işleri getiriyordu. Yakutlar, safirler, fildişi, abanoz ve misk ise Siam'dan (Tayland) geliyordu.

Filipin Adaları, ticaret pazarı olmaya ek olarak birçok doğal ürün ve elişi de üretiyordu. Manila'daki zanaatkârlar, Çin ve Japonya mallarıyla yarışan altın işlemeciliği ve mobilya yaptı. Filipinler, muz ağacının akrabası *abaca* –Filipinliler bu bitkinin yaprak sapından Manila keneviri, bundan da ip, gemi halat takımı ya da o zamandan beri manila kâğıdı olarak bilinen kalın, düz bir kâğıt yapıyordu– gibi yerli ürünler de üretiyordu.

Manila kalyonu, Pasifik ulusları arasında yeni bağlantılar açtı ve Japonya'nın Amerika yoluyla Avrupa'yla en önemli bağlantılarından biri haline geldi. Kalyonlar Manila'dan kuzeye doğru gitmek zorunda oldukları için çok geçmeden Japonya'ya giden yolu buldular, ama Japonya'da kendilerini Portekiz ve Hollanda'yla büyük bir rekabet içinde buldular. Onlar Japonya'ya Afrika ve Hindistan yoluyla gelmişlerdi. Hollandalılar da Portekizliler de Japon ticaretini kendileri için açmayı ve tekellerine almayı umutsuzca istiyorlardı, tıpkı Hindistan'da ve Endonezya'nın Baharat Adaları'nda çoktan yapmış oldukları gibi. Japonya sınırlarını açmakla tümüyle kapatmak arasında gidip geliyordu.

1610'da Japonya Pasifik'te ilk misyonunu Manila kalyonuyla Acapulco'ya gönderdi. Tacir Tahaka Shosuke, malları Manila'dan geçirmek zorunda kalmadan doğrudan Meksika-Japonya ticaretini açma umuduyla yola çıktı. Çabaları başarısız oldu, ama onun hemen ardından başka bir misyon sefere çıkarak Manila kalyonuyla Acapulco'ya gitti. 1613'te Sendai kentinden Hasekura Tsunenaga Acapulco, oradan Mexico City,

Madrid ve son olarak da Roma'ya yedi yıllık bir yolculuğa çıktı. 1620'de geri döndüklerinde anayurtları bu uzun yolculukla hiç ilgilenmedi, çünkü ülke dış dünyaya bir kez daha sırtını dönmüştü. Tokugawa başkomutanlığının kurucusu Ieyasu, Hıristiyanlığı yasadışı ilan etmişti ve Japonya'yı yalıtılmışlık dönemine geri götürüyordu.

Manila kalyonunun ilk dünya turu yolculuğuyla 1565'te başlayan kırılgan ilişki ipliği, hızla dünyanın tüm kıtalarının limanlarını birbirine bağlayan ve tüm okyanusları çaprazlama geçen, hatta sonunda da çok güç ve öngörülemez Arktik Okyanusu bile kapsayan bir ilişki ağına doğru büyüdü.

Ateşli ve birörnek bir milliyetçiliğin Avrupa güçlerinin siyasal alanlarında yönetimi ele alıp serpildiği aynı yüzyıllarda, yeni bir tür ekonomik enternasyonalizm kendisine dayatılan kölelik bağlarına defalarca meydan okudu ve kırdı. Ticaret ağı dünya yüzeyinin gittikçe büyüyen parçaları üzerinde gittikçe sıkılaşan kölelik bağları ördü. Ekonomik enternasyonalizmin yükselişiyle aynı zamana rastlayan siyasal milliyetçiliğin yükselişi, modern toplumu rahatsız etmeyi sürdüren, ekonomiyle siyaset arasında kalıcı bir gerilim yarattı.

Her yıl yapılan Meksika kalyonunun Manila'ya giden Pasifik ötesi yolculuğu, dünyadaki herhangi bir gemi için en uzun ve herhalde en tehlikeli yolculuktu. Başka bir rotada hiç kara görmeden engin denizlerde en uzun mesafeyi katediyordu. Özellikle Kuzey Pasifik Akıntısı'nı yakalamak amacıyla epeyce kuzeyden yapılan dönüş yolculuğu, tayfunlar, Japon korsanlar ve sürekli beriberi ve iskorbit hastalığı tehditleriyle dolu tehlikeli sulardan geçiyordu.

Manila kalyonu İspanya şehirlerini Çin şehirleriyle dolaysız ve sürekli ilişki içine soktu. Bugünün standartlarına göre Cádiz'den Canton'a yapılacak gidiş dönüş yolculuğunu yap-

mak için gereken iki yıl uzun görünür, ama Marco Polo'nun benzer bir yolculuğu karadan yapmak için harcadığı yıllara kıyasla, Manila kalyonu yeni ve hızlı bir bağlantı kurdu. Deniz yolu kara yolundan daha hızlı ve daha güvenli olduğunu kanıtlamakla kalmadı, mallar daha az elden geçtiği için hatırı sayılır derecede de ucuzdu. Malların Manila'da gemiye yüklenmesinden İspanya'da indirilmesine kadar tek bir otoritenin, yalnızca İspanya'yı değil Meksika, Orta Amerika, Güney Amerika ve Filipinler'i de yöneten İspanya kralının otoritesinin altındaydı.

İspanyol emperyal yönetiminde Filipinler, adalara ana ülkeden çok daha yakın olan Yeni İspanya'nın (Meksika) bir parçasını oluşturuyordu. Hatta İspanyollar Filipinlilere *indios*, yani Indian (Amerikan yerlisi) diyordu: Meksikalılar ve öteki Amerikan yerlileri için kullandıkları ad. İspanya sarayından bir mektup kara yoluyla Madrid'den ayrılır, baharda Sevilla'dan denize açılır ve gemiyle Atlantik ve Karayip Denizi'ni geçerek Avrupa'dan ayrıldıktan iki ay sonra Meksika'nın doğu kıyısındaki Veracruz'a varır, elle ya da atla dağlar üzerinden Mexico City'ye, oradan da dağların eteklerinden Acapulco'ya götürülür, orada Nisan'da gelecek Manila kalyonunu beklerdi.

İspanya ve Filipinler aynı Avrasya kara kütlesinin karşıt taraflarında bulunsa da, onları bağlayan ticari ve bürokratik bağlar dünyanın öteki tarafından ve Pasifik üzerinden dolaşıyordu. Madrid ve Canton, karadan 6.500 mil uzakta, Avrasya'nın karşıt taraflarındaydı, ama ikisi arasındaki bağlantılar Madrid'ten tam tersi yönde gidiyordu: 5.600 mil Atlantik üzerinden, birkaç yüz mil karadan, sonra 9 bin mil su yoluyla Manila'ya, sonra 775 mil daha Canton'a, Madrid'ten Canton'a toplam 16 bin millik bir uzaklık, dünya çevresinin üçte ikisi. Acapulco iki uzak kara arasındaki kilit bağlantı görevi gördü. Kralın bir mektubunun, Acapulco yoluyla Manila'ya gitmesi

için bir yıldan uzun süre gerekiyordu, ınektuba verilen yanıtsa, Filipinler'den İspanya'ya doğuya doğru daha da uzun sürede varıyordu. Bir ınektubun on yıl içinde gidip gelınesi bile o çağdaki insanlara anlık bir olayınış gibi gelıniş olınalı, çünkü Manila kalyonu dünya çevresindeki iletişiını eskiden hiç olınadığı kadar hızlandırmıştı.

Dünya üzerindeki hızlı yeni deniz yolları, Avrasya ve Ortadoğu'da ticaret yapan göçebe kabilelerin artık küresel ticarette öneınli bir rol oynamadığı anlamına geliyordu. Yavaş ve pahalı olsa da bir zaınanlar gerekli olınalarına karşın, daha ucuz ve daha hızlı deniz yolları onları ınodası geçmiş hale getirdi. Uygarlık kavşakları arka yollar oldu ve büyük bir eınekle dokunan ya da tezgâhta yapılan halıları ve öteki el sanatlarını, hatta bazen de çocuklarını satarak aldıkları ınetal testiler, ateşli silahlar, çay ve şeker gibi birkaç yerel ürün için zahınetli yollar şeklinde çoğunlukla atıllaştı. Orta Asya'nın kabile tacirleri Manila kalyonunun yarattığı bu ınali engelden dolayı kendilerini bugüne kadar toplayaınadılar ve bir daha ticareti ellerinde tutarken olduğu kadar refah içinde olmadılar. Fatih ve güçlü hakeınler olınaktan Çin, Rusya, Persler, Türkiye ve öteki işgalci orduların piyonu olmaya indirgendiler.

Her yıl İspanya'dan çok daha sık seyahat edilen Atlantik deniz yollarına açılan filoda seksen ile yüz geıni bulunuyordu. Oysa Manila kalyonu Pasifik'i genellikle tek başına geçerdi. Her iki yönde dokuz bin ınillik ınesafe bir seferde birden fazla geminin alabileceğinden çok daha büyük bir riskti. Eşlik eden geıniler verilebilenden daha fazla su, yiyecek ve ınalzeıne gerektirecekti ve o zaınan bile bir geıni dolusu kararlı Çinli, Hollandalı ya da Filipinli korsanlara karşı çok az koruına sağlayabilirlerdi.

Manila kalyonundaki ınalların çoğu Meksika'ya ya da iki Aınerika'nın öteki kısınlarına gitıniyordu; Meksika üzerin-

den İspanya'ya ve Avrupa'nın öteki kısımlarına doğru yola devam ediyorlardı. Meksika, Avrupa-Asya ticaretinin uğrak istasyonuydu, ama iki kıtanın görece daha az malı ya da serveti Amerika'da kaldı; tam tersine Amerikan sömürgeleri haddinden fazla miktarlarda altın, gümüş ve öteki değerli malları Avrupalı efendileri için üretmek üzere çok sıkı çalışmak zorundaydı.

Bazı yıllar Meksikalı tacirler Pasifik üzerinden Asya'ya, Atlantik üzerinden İspanya'ya gönderdiklerinden daha fazla gümüş gönderiyorlardı. Bilimciler, Amerika'da çıkarılan gümüşün üçte biriyle yarısı arasında bir miktarın Çin'e gitmiş olduğunu tahmin ediyor (Braudel cilt 2, 1982, 198). İki yüz yıldan biraz uzun süre yapılan ticaret boyunca yüklenen toplam gümüş miktarı yaklaşık beş bin tondu (Wolf, 1982, 154). Gümüş son Ming ve Qing hanedanlarının servetine servet kattı, ama bu gümüşü Çinlilerden zorla almak isteyen sömürge güçleri için de Çin'i daha belirli bir hedef haline getirdi.

Amerika'dan Avrupa ve Asya'ya akan servetin kesin miktarı hiçbir zaman bilinemeyecek. Bunlara neredeyse tüm Amerikan yerlisi uygarlıkların birikmiş serveti de dahildi –Aztekler, Mayalar, Toltecler ve onlardan önceki bütün o artık unutulmuş halkların biriktirdiği altın, yeşim ve gümüş. Bunlara Kolombiya'daki Chibcha'nın büyük servetinin yanı sıra Peru ve Bolivya'daki İnkaların ve orada kurulmuş tüm İnka öncesi uygarlıkların serveti de dahildi. Bu eski uygarlıklarda Kuzey Amerika'nın zengin kürkleri, dünyanın en büyük ormanlarının kara sakızı ve kerestesi, Amerikan yerlilerinin yaptığı pamuklu kumaş ve boyalar, mısır, patates ve fasulyeden balkabağı, kabak ve çikolataya kadar dünyanın en büyük çeşitlilikte bitkileri de vardı.

Okyanus ötesi ticaret herkesten önce Avrupalıları, ikinci olarak da Asyalıları zenginleştirdi. Yerli Amerika ve Afrika'ya

ınal ınülk ve yaşaın olarak acı bir bedel ödetti, karşılığında da yurtlarının içini ve kültürlerini vantuz gibi çeken kârlı ticaretten ancak birkaç kırıntı aldılar.

O kadar çok Meksika güınüşü kalyonlarla Pasifik'i geçti ki, Meksika, Bolivya ve Peru'da basılan Aınerikan paraları tüın Şili kıyısında ve uzak adalarda standart para birimi haline geldi. Kuzey Aınerika ve Karayipler'de çoktan para birimi olınuş bu sikkeler hızla Pasifik'te de para birimi oldu. Çeşitli ağırlık ve değerlerdeki "dolarlar", sonuçta, Avustralya, Hong Kong, Fiji, Singapur, Solomon Adaları ve Yeni Zelanda'nın yanı sıra ABD ve Kanada'nın Kuzey Pasifik ülkeleri de dahil olmak üzere Pasifik ülkeleri için para birimi oldu.

İspanyol ticaret ımparatorluğu Aınerika ve Pasifik'ten Asya'ya uzanırken, Portekizliler de ticaretlerinin uzun dokungaçlarını Afrika kıyısına ve Hindistan'ın kuzeyi, Endonezya ve Çin'e uzatmıştı. Columbus'un Asya'ya yönelik bir İspanyol keşif ımisyonunda Atlantik'i geçmesinden de önce, Portekizliler güneye doğru ve Afrika çevresinden giderek oraya ulaşmak üzere yola çıkmıştı. Bartolomeu Dias, Umut Burnu'nu 1488'de döndü ve on yıl sonra, 1498'de Vasco da Gama burnu dönerek Hindistan'a ulaştı. Portekizliler hem Afrika kıyıları boyunca hem de Hindistan ve Endonezya'da bir dizi ticaret merkezi ve kalesi kurdu, sonuçta 1577'de Canton Nehri'nin ağzında kurulan Macao-Çin'deki Portekiz sömürgesini kurdular. Lizbon-Macao yolu Portekiz ticaretinde, Madrid-Manila yolunun İspanya için gördüğü işlevi gördü.

Manila kalyonunun ve Portekiz ile sonra da Hollanda gemilerinin yarattığı hassas ticaret ilişkisi ilk tümüyle küresel ticaret ağı oldu. Bunlar doğudan batıya ve batıdan doğuya dünya çevresinde yapılan yolculuğun son ve en uzun kısımlarıydı. Manila kalyonunun yıllık seferleriyle insanlar yeryüzündeki en geniş okyanusları aştılar ve Afrika çevresindeki gemilerle

de dünya çevresinde her iki yönde de işleyen bağlar yarattılar. Bu yolların devreye girmesinden bu yana bu bağları güçlendirdik, daha fazla gemi ekledik, daha fazla otoyol inşa ettik ve demiryolu ile son olarak da uçak bağlantıları koyduk, ama temel olarak dünya aslında bu başarıyı işliyordu yalnızca.

Dünyanın tek bir ekonomik sistem, küresel boyutta gerçek bir dünya ekonomisi olarak birleşmesi, ilk tarımla uğraşan köylerin oluşmasından Acapulco'dan Manila'ya ilk Pasifik ötesi yolculuğun tamamlanmasına kadar kabaca sekiz bin yıl aldı. Bu süreç üç belli başlı devrim niteliğinde teknolojik ve toplumsal başarı gerektiriyordu: at sayesinde Asya ile Afrika'nın birleşmesi, deve aracılığıyla Sahra altı Afrika ile Akdeniz'in birleştirilmesi ve Atlantik ile Pasifik üzerinden Avrupa ile Asya'yı Amerika'ya bağlayan yolculuklar. Bu üç başarı bir dizi ikincil teknolojik buluş da gerektiriyordu: atın enerjisini en fazlaya çıkarmak için eyer, gem ve üzenginin icadı; Sahra'yı geçerken su sağlamak için kuyuların açılması; Avrasya'da binlerce mil mesafeyle iletişimi korumak için kâğıdın kullanılması; ve okyanusları aşmak için yıldızlara ve pusulaya bakarak yön tayininde ustalık.

Manila kalyonunun yıllık Pasifik yolculuğu insan teknolojisi ve örgütlenmesinde büyük bir zaferi işaret ediyordu. Bu rotanın belirlenmesiyle insanlar en sonunda açık denizleri fethetti ve dolayısıyla salt keşiften düzenli ticaret ve iletişime geçti. Modern çağ, sözcüğün en gerçek anlamıyla bu yolculuklarla başladı. Manila kalyonunun Pasifik'i geçen ilk gidiş-dönüş yolculuğundan itibaren dünya çok daha ufak bir yer haline geldi; iki büyük okyanus üzerinden çok yavaş olan ticari bağlar sonraki yüzyıllarda dinsel, kültürel ve siyasal bağlara dönüştü. Modern küresel düzen başlamıştı ve her ülke, ada, ulus, köy, kabile ve grubu bu birleşik sistem içine sokmak için yalnızca zaman ve çaba gerekiyordu.

Bugün Acapulco hâlâ Meksika'nın büyük bir Pasifik limanıdır. Panama ve Liberya bandıralı gemiler multimilyon dolarlık Japon otomobil ve makineleri, Kore tekstilleri ve televizyonları ve Çin oyuncak ve elişlerinden oluşan kargolar getirir. Ne var ki modern gemiler Meksika için mal getirmektedir, Avrupa'ya gitmesi için değil. Bu kargo artık Meksika'nın yakınından geçmek zorunda kalmadan Panama Kanalı yoluyla ve kara görmeyen bir rotayla Atlantik üzerinden güneye gitmektedir.

Acapulco modern dünya ekonomik sistemini yaratmada önemli bir bağlantı olarak eski konumundan dünya turizminde bir aktör konumuna geçti. Bugün Acapulco limanına girip çıkan gemiler, en az Asya'dan gelen kargo gemileri kadar Meksika Riviera'sı rotasını izleyen yolcu gemileri de olabilir. Gıcır gıcır beyaz üniformalar giyen ve güvertede ya da havuz kenarında içki servisi yapan genç Filipinli kadın ve erkekler, Filipinlilerle Meksika'nın bir zamanlar dünya ticaretinde oynadığı rolü belli belirsiz hatırlatır. Acapulco plajlarında ucuz ve cafcaflı hediyelik eşyalar satan çocuklar ve yaşlı kadınlar, Filipinler, Peru ve Japonya'dan tacirlerle dünyadaki en egzotik ve pahalı malları alınak üzere her yıl Mexico City'ye gelen tacirlerin gittikçe soluklaşan versiyonunu temsil eder. Modern Acapulco'da günüşten yapılıp satılan bayağı hediyelikler, Asya ekonomisini sonsuza dek değiştirmek üzere bir zamanlar bu limandan denize açılan günüş külçe ve sikkeler halinde milyarlarca doları hissettirmez bile.

Tüccarlar ve aileleri hâlâ her haftasonu ve tatil mevsiminde Mexico City'den oraya gelmektedir, ama işten ve ticaretten kaçınak için gelirler, bunları büyütmek için değil. Palmiyeler arasına dağılmış lüks otellerde kalmaya ve yaşlı şehre nezaket ziyaretleri yapan lüks gemilere binmeye gelirler. Birçok ziyaretçi gibi Acapulco kenti de uluslararası ticaret sahnesinde büyük bir oyuncu olarak aktif rolünden emekli olmuş ve

güneşte eğlence, golf, yüzme, gemi yolculuğu, turlar, balık avlama, içki içme, alışveriş yapma, yemek yeme, hatta zaman zaman su altına dalma gibi daha kolay bir rutine dönmüştür.

12
Uygarlık ve Çevresi

İnsanın uygarlık dediği şey hep çöllerde biter.
Marquis, "What The Ants Are Saying"

Adil Hüseyin, bir kulübenin, içine çamur doldurulmuş eski gaz tenekeleri ve kanalizasyon borularıyla akıllıca ama acınası şekilde kaplanmış çatısının gölgesinde küçük bir kil yığınını ayaklarıyla çiğniyor. Adil yirmili yaşlarda, kemikleri çıkacak kadar kuru, tıraşsız bir adam, ama sarılaşmış dişleri ve düşük omuzlarıyla çok daha büyük duruyor. Kolsuz bir fanila ve çamura bulanmış, düzinelerce yırtık ve deliği olan büyük bir şalvar giymiş. Kısa boylu olmasına karşın, çıplak ayaklarının bir birini bir ötekini sulu kile ritmik bir şekilde batırırken başını kulübenin çatısına vurmamak için eğilmek zorunda.

Adil, Fustat adlı, Kahire'nin antik merkezindeki bir yerde yaşıyor ve çalışıyor. Kalabalık işyerinde onunla birlikte erkek kardeşi de kumlu bir tablada bir parça kille uğraşıyor. Çevrelerindeki pislik olmasa hamur yoğuran bir fırıncı çırağı sanılabilir. Ortanca kardeş Magda, kulübenin ortasındaki açık bir çukurun yanında oturmuş, sağ ayağıyla gıcırdayan tahta çömlek tekerleğini çeviriyor. Tekerlekten antik bir Mezopotamya tapınağı gibi yükselen simetrik bir kil parçasıyla çalı-

şıyor ve usta hareketlerle on santim kadar bir mumluk ya da belki bir yumurtalığa benzeyen küçük bir parçayı tekerlekten alıyor. Ama bu çömlek parçası yumurtalar ya da mumlar gibi bu kadar incelikli nesneler için fazlasıyla kaba.

Magda, Arapça "iskemle" anlamına gelen *kürsi* adlı bir nesne yapıyor. *Kürsi*, Kahire kahvelerinde sert Türk tütününü içmek için kullanılan cam nargilenin üstüne oturtulan küçük bir kil kaptır. Her kahvede garsonlar alkol içilmeyen ortamda sert ve aşırı tatlı kahveler getirirler ve küçük *kürsi*'ye tütün doldurarak üstüne tütünü yanar tutmak için üç dört parça da kömür koyar ve nargileyi yakarlar.

Magda, çevik parmaklarıyla bir dakika içinde yedi *kürsi* yapabilir. *Kürsi*'ler ince elişiyle yapılmış havası vermez, ama sağlam, ucuz ve hemen atılabilir şeylerdir. *Kürsi*'lere ek olarak yüzlerce testi ve saksı da yapar. Bir tahta parçasının üstünü hızla yaptığı mallarla doldurur. Kardeşleri de binlerce nesneyi yarım metre yüksekliğinde bir ocağa doldurur ve ocağı, her damla tatlı suyu sıkılmış şekerkamışı kalıntıları ve talaşla yakarlar.

Yanan ocak, atölyenin çevresinde sonsuza dek duran yoğun, kara bir duman çıkarır. Ocağın yanında bir adam yoğun, yapışkan kahverengi çamurla dolu büyük bir tuğla çukurun içinde durmaktadır. Adamın oğulları kovalarca suyu çukurun içine boşaltırken baba da çamurlu suyun içinde çıplak halde, Adil ve iki kardeşinin fazla değerli olmayan çömlekleri için gerekli kili hazırlar.

Adil ve komşularının kulübesi, ocağı ve kil çukurları, tıpkı onlar gibi başka kulübeler, ocaklar ve kil çukurlarıyla çevrelenmiştir. Nereye baksanız, erkeklerin çukurların içinde gezindiğini, ocakların kara duman saçtığını ve çamurdan insanların çukurdan atölyeye damlata damlata kil taşıdığını görürsünüz.

Erkeklerin çalıştığı bu bölgeye hiçbir kadın giremez, ama her iki cinsiyetten de kirli çocuklar işçiler arasına dalıp çıkar. Oğlanların en küçükleri, kimse bir oğlana baktığı gibi kıskançlıkla küçük bir kıza bakmasın varsayımıyla nazara karşı yapılan giysiler giymektedir. Kızları oğlanlardan yalnızca sıska kızların delinmiş kulaklarından parça parça pis ip parçaları sallandığı için ayırt edebiliyorum –kızların yetişkin yaşa kadar yaşayacağı ve bir gün küpe takacak kadar refah içinde olacağı umudundan kaynaklanan iyimser bir uygulama. Çocuklar işçilere yardım ediyor ve küçük bedenleri hemen çamura bulanıyor. Bazıları bedenlerini ve başlarını kasten çamura buluyor ki bit ve uyuzların neden olduğu kaşıntıyı azaltabilsinler.

Çocukların arasında keçiler dolanarak çöp yiyor ve küçük eşekler arabaları çekmeye uğraşıyor. El arabaları ezilmiş talaş, şekerkamışı sapları, kaplar ve çöp yığınları altına gömülmüş adeta. Bazı kulübelerin üzerine büyük bir göz çizilmiş ve bu antik hiyeroglifin altında Arapça *ayn*, yani göz yazıyor. Bu göz fi tarihinden beri nazarı evden uzak tutma işlevi görmüş. Aynı simge, bir dolarların üstünde, ABD Büyük Mührü'nün ters tarafındaki piramidin üstünden bakar.

Ne var ki, burada bile güzel Arapça selamlar zarifçe ve törenle söylenir. Her bir kişi ötekinin selamını bastırmaya çalıştıkça selamlar bir dizi süslü iltifatlara dönüşür.

- Günaydın.
- Günün aydın olsun.
- Günün yaseminle dolsun.
- Günün kaymakla dolsun.

Bu tür ifadeler hiçbir şeyin yetişmediği, dumanın güneş ışığını engellediği ve çok az insanın bir kâse kaymak alabildiği bu yerde münasebetsiz duruyor.

Fustat, Kahire'nin birçok çöplük ve yeniden-dönüşüm için kullanılan yerlerinden biri. Her gün çöp toplayıcılar, şehrin

sokaklarında devriye gezdikten sonra çöplekçilik yapılan kulübelerin arasına döner. Her kısının kendine özgü bir özelliği var. Bir bölgedeki kulübeler neredeyse paslı metal parçalarıyla eski tenekelerin altına gömülmüş. Başka bölümde parçalanmış kâğıtlar, gazeteler ve yığınlarla ambalaj malzemeleriyle parçalanmış karton kutular duruyor. Gene bir başka bölümde kırık cam yığınları var, bir başkasıysa plastiklere ayrılmış. Çöp toplayıcılar ve çöplekçiler, daha zengin komşularının kuşaklar boyu ölü Kahirelilerin mermer ve tuğla mezarlarının arasına kulübeler inşa ettiği mezarlığın hemen arkasındaki bu çöplük ortasında yaşıyor.

Tuhaf görüntülü çöp ve dumanlı ocaklar arasında dolanırken sürekli çukurlara inip çıkıyor ve toprak setlerin üzerinden atlıyordum. Her adımıma dikkat etmek zorundaydım, çünkü yerde küçük bir delikten başka bir şey gibi görünmeyen bir şey bir yeraltı odasının, bir deponun havalandırma deliği ya da başka bir boş çukur olabilirdi. Bu binlerce yılın birikmiş çöplüğünde zemin ya da üst yok. Bir an dar bir hendekten geçiyordum, sonra bir baktım ki çamurdan bir izbenin çöktü çökecek çatısının üzerinde yürüyorum. Burası, içiyle dışı arasında fazla fark olmayan yeraltında ve yerüstünde geçitler ve odalarıyla bir labirente dönüşmüş. Bazen dar bir sokakta mı, yoksa atölye ya da kulübelerden birinin içindeki bir koridorda mı yürüdüğümü şaşırıyorum. Pek önemli de değil, çünkü burası her iki işlevi de aynı ölçüde görüyor.

Fustat her zaman bir çöplük değildi. Bin üç yüz yıl önce fatih Amr, Nil kenarında bir Bizans kalesinin duvarlarının hemen dışındaki bu yeri, Afrika'daki ilk Müslüman kentini inşa edeceği yer olarak seçti. Fustat iki yüzyıl boyunca Amr'ın kalesinin ihtiyaçlarını sağladı ve kusursuz cam ve çömlek işleri kaynağı olarak ün kazandı. Refah içindeyken Fustat dünyadaki en modern şehirlerden biriydi. Amr şehri bir ızgara üze-

rinde askeri kesinlikle planlanıştı. Fustat ayrıntılı bir yeraltı kanalizasyon ve su sistemi kullanıyordu. 1168'de Fustat Avrupalı haçlılarla yapılan savaşta yıkıldı. Fustat'ın hükümdarı Şaver, orayı kuşatmış Kudüs'ün Hıristiyan kralı Amalric'in ellerine düşmesindense yakmayı tercih etti. Sonraki hükümdarlar kuşağı başkenti Nil kenarında daha kuzeye inşa ettiler ve yeni şehre Arapça "Muzaffer" anlamına gelen El Kahire adını verdiler, bugün daha çok Kahire olarak bilinmektedir.

Adil, Magda ve küçük kardeşleri, şimdi, bir zamanlar güçlü yerleşim yerinin yıkıntıları arasında yaşıyor ve çalışıyor. Fustat, zanaatkârların tüm Akdeniz'e yayılan zarif cam işleri, seramik ve metal eşyalar yaptığı atölyeleriyle ünlüdür. İroniktir, Adil ile Magda şimdi de seramik işi yapmaya devam ediyorlar, ama ürünleri en yoksul Kahire halkının en ucuz malları yalnızca. Mallarının kalitesi azalmakla kalmamış, bin yıl önce aynı yerde atalarının sahip olduğu akan su ya da yeraltı kanalizasyon sistemine de sahip değiller. Tam tersine, evleriyle atölyelerini bu eski uygarlığın sürekli daha da yok olan yıkıntıları arasına yapmışlar.

Fustat'ın boğucu havası ve için için yanan moloz yığınlarında, bin yıllık bir uygarlığın çöpü var. Mısır'ın cumhuriyet olmasından çok önce, İngilizlerin burayı sömürgeleştirmesinden çok önce, Muhammet Ali'nin modernleştirmeye çalışmasından çok önce, Napolyon'un almasından çok önce, Memlüklerin gelmesinden çok önce, hatta Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu kurarak Mısır'ı fethetmesinden çok önce de çöpler buraya yığılırdı. Yuvarlak tatlıların üzerindeki delik gibi, Fustat geniş metropolün ortasında boş bir merkez oluşturur. Fustat yıkıldıktan sonra çevresinde yeni şehirler ortaya çıktı. Bunların içinde Müslüman tacirlerin ortaçağ kenti Kahire, Osmanlıların devasa hisarı ve camileri, Parizyen bulvarlarıyla on dokuzuncu yüzyıl şehri Kahire ve yüksek binaları

ve kalabalık varoşlarıyla yirminci yüzyıl şehri Kahire var. Hâlâ canlı ve sağlıklı olan yeni kesimler, çürümekte olan eski merkezi çevreliyordu.

Kahire, Nairobi, Kalküta, Lima ve dünyadaki benzer şehirlerde binlerce insan tam manasıyla çöple yaşıyor ve çöpten geçiniyor. Çöpü giyiyor, yakıyor, yiyor ve evlerini yapmak için kullanıyorlar. Lagos'tan Manila'ya, Kalküta'dan Managua'ya kadar dünyanın her yerinde çöp toplama işi yirminci yüzyılın en hızlı büyüyen işlerinden biri haline gelmiş. Mexico City ya da Lima gibi büyük şehirlerde, binlerce insandan oluşan topluluklar hayatlarını çöpü işleyerek geçirmekle kalmaz, gelir gelmez en iyi çöpü kapacak kadar yakın olmak amacıyla çöp yığınları arasında da yaşar. Mexico City çöplükleri o kadar büyümüştür ki, bazı bölgelerde neredeyse yirmi katlı bir bina kadar yüksekliğe ulaşırlar.

İnsanlar yiyecek için köpekler ve akbabalarla yarışır. Yoksul ülkelerde yıllar boyu yaptığım yolculuklardan, bir şehrin refah düzeyinin çöp yerlerindeki kuşlara bakarak kolayca tahmin edilebileceğini öğrendim; ancak refah içindeki topluluklar bu tür leş yiyen hayvanları besleyecek kadar çok yiyecek atma lüksüne sahipti. Yoksul topluluklarda çöp toplayıcılar kuşları öldürüyordu. Yirminci yüzyıla, gelecek arkeologlar Çöp Çağı adını verebilir.

Pazar, üretici, yönetici, inşaatçı ve fatih olarak rollerini yerine getirebilmek için dünyanın uygar merkezleri muazzam miktarda çöp üretir ve çevre alanlardaki kaynakları tüketir. Şehirlerdeki insanlar şehrin susuzluğunu gidermek için nehirlere kanallar açar ya da yönünü değiştirir; ev yapmak üzere temel kazarken büyük toprak parçalarını ve alet ve makinelerini yapmak için metalleri çıkarır. Binalar, köprüler, duvarlar ve gemiler yapmak için dev ormanları yok ederler. Yemek pi-

şirınek, ısınınak, ınaden cevherini eritınek ve öteki zanaatları yapınak için hep daha çok yakıta ihtiyaç duyarlar. Bu faaliyet, yalnızca birkaç kuşak sonra orınanları yok edecek ve şehrin her yönünden yapılan birkaç günlük yolculuk içindeki toprakları aşındıracak.

Şehirler, büyük nüfusu doyurabilınek aınacıyla her zaman olabildiğince kendilerine yakın bir yerde yoğun tarıını teşvik eder. Zayıflaınış toprak, sürülmüş araziyi yağınura ve rüzgâra ınaruz bırakır, onlar da veriinli üst toprağı alıp götürür. Havadaki toz bile ikliini değiştirerek çiftçiler için daha öngörülınez hale getirir. Antik Mexico City'de çiftçiler Texcoco Gölü'nün büyük kısınını yavaş yavaş doldurarak *chinampas*, yani yüzer bahçeler yaptılar. Bu hayli veriinli bahçelerin gölden sürekli veriinli toprak ve su sağlayan kaynakları vardı ve dolayısıyla yıl boyunca sürekli hasat yapılınasına olanak sağlıyordu. lspanyollar oraya varınca, gölün büyük kısınının doldurulınası işini tamaınladılar ve üzerine gittikçe genişleyen Mexico City'yi inşa ettiler. Şehrin jelatin tarzı çaınur üzerinde, destek için kayalık arazi olmadan inşa edilmesi, şiddetle sallanan ve görece küçük bir depreınde bile büyük zarar veren, yapısal olarak zayıf bir kent yarattı.

Antik Mezopotaınya'da şehirlilerin tarın ürünlerine yönelik iştahı geniş sulaına sisteınlerinin kurulınasına yol açtı, bu da yetersiz drenajın neden olduğu toprağın tuzluluğunu sürekli artırdı. Çiftçiler ne kadar çok sulaına kullandıysa toprak o kadar çabuk tuzlu hale geldi ve ınahsul veriinliliği o kadar hızlı azaldı. Şehir yaşaınının çevresindeki tarın arazilerine büyük bir bedel ödetınesi gibi, hayvanlara yönelik ihtiyacı da zaten tarın için fazla fakir olan toprak üzerinde aşırı otlatınayı teşvik etti.

Antik Mısır'da sulaına ve toprağın azalınası, Nil'in neden olduğu yıllık su basınasından dolayı Mezopotamya'da oldu-

ğundan daha az sorun yarattı. Sel her yıl toprağı alıp götürüyor ve yerine Etiyopya'nın yaylalarından kopup gelen tonlarca verimli toprak bırakıyordu. Bununla birlikte, Mısır çiftçilerinin sorunları Mezopotamya'dakilerin aynısı olabilir. 1960 ile 1971 arasında Sovyet mühendislerinin inşa ettiği Asuan Yüksek Barajı yıllık seli durdurdu. Nil çevresindeki kanallar, gölcükler ve nehirlerin yıllık taşınası olmazsa sıtma taşıyan sivrisinekler çok ürer, tıpkı kır halkı arasında yaygın körlüğe neden olan *bilharziasis* taşıyan yılanlar gibi.

Mısırlı çiftçiler, Nasır Gölü'ndeki Asuan barajının ardında yararsızca biriken ya da Akdeniz'e dökülen zengin tortuların yerine büyük miktarlarda yapay gübre eklemek ve sulama sistemlerini genişletmek zorunda kaldılar. Barajın faaliyete geçmesinden ve yıllık selin durmasından neredeyse hemen sonra tuzlanma başladı. Tuz yalnızca tarlada birikmiyor, ama Giza platosundaki Sfenksler gibi gözenekli kireçtaşından anıtlara da zarar vermeye başladı ve bir tür yeraltı kanseri gibi yavaş yavaş ilerleyen tuz, binlerce sele binlerce yıl dayanmış taş anıtların alttan erimesine ve parçalanmasına yol açıyor. On yıl içinde ince bir birikmiş tuz hattının Asuan Gölü'nün kenarlarında oluştuğunu da görebiliriz.

Asuan barajının etkileri en iyi yeraltında, Romalıların inşa ettiği –aynı adı taşıyan antik kentten binlerce mil uzakta olmasına karşın nedense Babil denilen– kale gibi antik anıtların temelinde görülebilir. Bugün Babil kalesinin devasa güney kapısı zemin düzeyinin 3 metre kadar altındadır ve eskiden surlarını yalayıp geçen Nil Nehri'nin artık batıya doğru çekilmesiyle kalede yavaş yavaş tuz birikmektedir ve son bin yılda tuzlar yavaş yavaş duvarlara tırmanmış ve onları kaplamıştır. Kapının eski giriş pasajına ulaşmak için, yedinci yüzyılda Roma kapısının yıkıntıları üzerine inşa edilen ve böylece Arapça el Muallagâh, yani asılı kilise adını alan Kıpti Meryem

Ana Kilisesi'nin altına inmek zorunda kaldım. Eski kapı çevresinde inşa edilen küçük külliyede, Herod'un İsrail'deki masum insanlara zulüm uygulayıp katlettiği döneminde Meryem ile Yakup'un bebek İsa'yla birlikte sığındıkları söylenen yer de bulunur. Tıpkı bu yerin, Mısır'daki düzinelerce başka yerler gibi, sukamışları arasında yüzerken bebek Musa'nın firavunun kızı tarafından bulunduğu iddia edilen antik bir sinagog olması gibi.

Özgün Roma kuyusunu çevreleyen ve küçük Greko-Romen sütunların arasına karışmış Meksika kaktüsü ve Afrika palmiyeleriyle dolu küçük bir sarı tuğla avludan geçtim. Yazın bu özellikle sıcak öğleden sonrasında avludaki tek faaliyet, çiçekli yaz elbiseleri giyinmiş ve yakıcı güneşten korunmak için parlak renkli güneşlikler taşıyan Japon kadınlarının kraliyet ailesi gibi geçişinden geliyordu.

Avludan dar bir merdiven aracılığıyla antik kapının girişine indim. Ovada tehditkârca durması için yapılmış geniş surlar şimdi yeraltında ve bir kilisenin altındayken biraz yersiz duruyor. Yıkıntılar eski bir kalenin girişinden çok katakombalara benziyor. Bir kırmızı tuğla bir beyaz kireçtaşı katlarıyla yapılan ve Roma eseri olduğu çok belli olan yapı, bu ölüler diyarının soluk ışığında bile net bir şekilde görülüyor. Gözlerim karanlığa alıştıkça, böyle askeri bir yapı için fazla süslü görünen bir dizi sütunun usta işi olduğunu yavaş yavaş kavrıyorum.

Yarasaların özel dünyalarına, bir zamanlar kapının ana kemeri olan büyük, tonozlu bir odaya girerken, hayvanların tiz çığlıkları soluk ışığı kesiyor adeta. Temele su sızmış ve şimdi birkaç santimle birkaç metre arasında değişen derinlikteler. Asuan barajı artık Nil'in yazın kıyılarının üzerinden taşmasını durdurmuş olsa da, binlerce yıldır yaptığı gibi Temmuz ve Ağustos'ta hâlâ taşan yeraltı sularına karşı güçsüz kalıyor. Sel, suyla birlikte kanalizasyon pisliklerini de yukarıya çıkarıyor.

Bu odada ışık ne zaman belirse, suyun üzerinde yüzen atıklarla serpilen kalın, yeşil bir tabakayı neredeyse gür bir yeşil halı gibi gösteriyor. Yalnızca yüzen davullar ve plastik şişeler bu canlı halının altında gerçek su olduğunu gösteriyor. Işığın olmadığı yerlerde minicik kurtlar gövdelerinin hızlı ve kaınçı gibi hareketiyle suyun içinden geçiyorlar.

Her adımda sallanan ve gıcırdayan uyduruk bir köprü görevi gören birkaç sunta üzerinde yıkıntıları geziyorum. Kemerler bazı yerlerde suyun birkaç metre üstüne çıksa da, öteki yerlerde suntaların altından sürünmek ve alttaki taş temelle pislik gölü arasına sıkışınak zorunda kaldım.

Güney kapısının bir tarafında öküz, eşek ya da köleler tarafından çevrilen tahta bir değirmenin su içindeki kalıntılarını hâlâ barındıran açık bir avlunun kalıntıları var. Avlunun başka bir köşesinde yaklaşık 1,5 metre yüksekliğinde bir tuğla fırın duruyor, karşı köşesini ise bir zeytin ya da üzüm presi kaplıyor. Kapının öteki tarafında ise çok daha az evle ilgili eşyalar var. Eski bir kulenin tabanında buranın bir zindan olarak kullanıldığının kanıtlarını hâlâ görebiliyorum. Geleneğe göre, Diocletion döneminde en şiddetli zulmün bir parçası olarak Romalılar Hıristiyanları burada hapis tutuyordu.

Amr ve torunları yeni bir fetih türü başlattı: eski kültürün yenisiyle tümden yok edilmesini içeren toptan boyun eğdirme. Müslümanlara göre, Hazreti Muhammet'ten önce olan her şey *cahiliye* dönemiydi –günah ve cehalet çağı. Bu döneme ait hiçbir şeyin bir değeri yoktu. Tek geçerli bilgi onlara Kuran'da açıklanıyordu. Kitapları onlara dünyada nasıl yaşanacağını söylerdi; yolu, yani *şeria*'yı açıklıyordu.

Arap işgalciler heykellerin yüzlerini ve duvar resimlerini parçaladılar ve resim ve heykel sanatlarını genel olarak yasakladılar. Ramessium of Thebes'de II. Ramses'in büyük heykelini buldukları zaman parçalayamadılar, çünkü tarihteki en

büyük heykeldi. Bunun yerine kayayı ısıtınak için çevresinde büyük ateşler yaktılar, sonra heykelin üzerine soğuk su atınca heykel çatladı ve dev kırık granit parçaları olarak parçalandı. Mısır'ın büyük anıtlarına karşı büyük bir saygısızlıkla yeni saraylarını ve camilerini tümüyle yeni bir minari tarzda yaparken bunları inşaat malzemesi olarak kullandılar. Eski kilise ve tapınakların sütunlarından camilerin mihrapları ve sıra kemerler yapıldı, bunlar Kahire'nin dört bir yanına dağılmış şekilde hâlâ görülebilir. Araplar Samarra'dan uzun minareler ve yüksek *liwan*, yani tonozlu holler başlatırken Mısır tarzının yerine daha oryantal tarzlar getirdiler.

Fatihler, yeni binalar yapmak için eski binaları kullanamadıkları zaman da, sırf *cahiliye* döneminden oldukları için onları yok etmeye çalıştı. 832'de Halif Mamun, hazine ararken Khufu piramitinin altında bir tünel kazdı. Müslümanlar piramitlerin yüzeyindeki granit ve kireçtaşlarını kullandıktan sonra bu anıtlardan parçalayarak kurtulmaya çalıştı. Ancak doğanın ya da insanın çöl kumuna gömmüş olduğu anıtlar yeni fatih kültürünün yok edişinden kendilerini kurtarabildi.

Ölülerin naaşları bile yeni uygarlıkta emin ellerde değildi. Ortaçağ Arap doktorları, Mısır'ın çöl mezarlıklarına dağılmış mumyalarda tıbbi özellikler bulduklarını iddia etti: mumyalanmış cesetler sağlığın tekrar kazanılmasına yardımcı olan ve ömrü uzatan bir ilaç olarak kullanılabilirdi. Doktorlarla eczacılar, insanların toz şeklinde aldığı hummalı bir mumya ticareti başlattılar. Haçlılar bu uygulamayı beraberlerinde Avrupa'ya götürdü ve böylece Avrupa sarayları ve şehirlerinde Mısırlı ölüleri yeme gibi uzun bir gelenek başlamış oldu.

Şehirler yok olur. Çevrelerindeki alanı tüketir ve yeni malzemeler bulamazlarsa ölürler. Şehir alanlarının yok oluşu, tarihsel olarak, önce çevredeki hayvan ve bitkilerin, sonra da kaçınılmaz olarak toprağın, suyun ve en nihayet havanın yok

edilmesi ya da iyice bozulması modelini izledi.

Arkeoloji alanı, tümüyle, dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış ölü şehirlerin, büyük taş ya da kerpiç enkazların incelenmesinden doğdu. Babil, Ninova, Ur, Uruk ve Persepolis gibi şehirler ve uygarlık merkezleri uzun zaman önce yıkılmaya bırakıldı ve on dokuzuncu yüzyıl arkeologlarıyla kaşifler onları tekrar bulana dek çoğunlukla insan gözünden uzak kaldı. Mezopotamya'da dünyanın en eski şehir bölgesini, en büyük yıkıntıları buluruz. Önce eski şehirler yok oldu. Bir zamanlar zevkli Asma Bahçeleri nedeniyle Antik Dünya'nın Yedi Harikası'ndan biri olan Babil, kuru moloz yığınına dönüştü.

Babil'in ortaya çıktığı Mezopotamya devletlerinin modern ardılı olan Irak bugün yaşamını asıl olarak petrole dayanmış durumda. Antik belgelerde anlatılan büyük ağaçlar, verimli tarlalar, çok sayıda vahşi hayvanlar ve Asma Bahçeler yok olmuş. Bu toprakların bir zamanlar cennet olarak düşünüldüğünü hayal etmek bile zor.

Şehir uygarlığı, çıktığı toprakları mahvettikten sonra Mezopotamya'dan dünyanın başka bölgelerine yayıldı, ama nereye gitse müsrif tüketim ve yıkım alışkanlıklarını götürdü. Yeni ortaya çıkan uygarlıkların ihtiyaçları Lübnan'ın büyük sedir ağaçlarını yok etti ve Yunanistan'la Anadolu'nun tepelerini olduğu kadar bir zamanlar ormanlık olan Meksika Vadisi'ni de çıplak bıraktı. Uygar yaşam tarzı çevresindeki her şeyi tüketti –su, taş, metal, ağaçlar, bitkiler, hayvanlar, hatta toprağın kendisi– ve geriye katledilmiş bir yer bıraktı. Akdeniz ve Avrupa'ya geçmeden önce uygarlığın Mezopotamya'yı tüketmesi ve yok etmesi için binlerce yıl gerekti.

Avrupa'da kültürel tarz aynı şekilde devam etti. Avrupa'nın büyük ormanları, bir zamanlar orada yaşayan hayvanlarla birlikte yok oldu. Kuşaklar boyu insanlar maden çıkardı, saban sürdü ve toprağı yoksullaştırdı. Avrupa toplumunun tek kurtu-

luşu başka yerlerde yeni kaynaklar bulunca geldi. Avrupa'nın Aınerika'yı keşfetınesi ve Sahra altı Afrika'ya geçınesi, Avrupalılara büyük nüfuslarını besleınek için yeni ormanlar, yeni ınineraller ve yeni topraklar edinme olanağı verdi.

Avrupalı yerleşiınciler Kuzey Aınerika'nın Atlantik kıyısına vardıkları zaman, Kanada'dan Florida'ya kadar tüm kıyı ovaları ağaçlar kaplıyordu. Yerliler, evleri ve ürünleri için ormanda açmış oldukları küçük köylerde yaşıyordu. Üç yüz yıl içinde yerleşiınciler önce çiftlikler için, sonra da şehirlerin ve banliyölerin gelişiini için toprağı temizledi. Kuzeyde Montreal civarında ve Boston'dan Washington'a kıyı boyunca uzanan toprak şeridi neredeyse sınırsız bir şehir uzantısı haline geldi. Kıyı ovası Kuzey Aınerika'nın en şehirleşmiş kısmlarından biri oldu ve orman orta ve üst sınıfların eğlencelik kullanımı için düzenlenmiş bir dizi küçük parka indirgendi.

Bolivya'daki Potosí, Avrupalıların Aınerika'da inşa ettiği ilk şehirlerden biriydi ve birkaç onyıl boyunca Aınerika'daki en büyük şehir oldu. Şimdi çürüyen, yıpranmış bir yer. Büyük gümüş ınadenleri kapandı ve kalan ınadenlerden geçinmeye çalışan ınadenciler, bir zamanlar dünyanın en büyük gümüş ınadeni olan büyük Cerro Rico'yu terk etti. Bugün insanlar önceki yüzyıllardan kalanları ve cürufları çıkarıyor, daha önceki ınadencilikten geriye kalan gümüş kalıntılarını arıyor. Potosí halkı geçinişle yaşıyor. Son dört yüzyılda büyükbabalarının ve büyük büyükbabalarının ilk kazdığı yerleri yeniden kazıyor.

Bugün Potosí, bir bütün olarak Güney Aınerika'nın başına gelenlerin trajik bir örneği olarak kırık dökük duruyor. Kıtanın bir parçasından bir büyük patlama ardından gelen patlamalar geçti gitti. Pizarro'nun Atahualpa'yı fidye olarak alıp İnka imparatorluğunu yağmaladıktan sonra, *conquistador*'lar gümüşe yöneldiler. Bu da tükenince, Arjantin'de sığır patlaması, Peru'da guano patlaması, Bolivya'da kereste patlaması, Şili'de

bakır patlaması, Brezilya'da kauçuk patlaması, Venezuela'da petrol patlaması, Kolombiya'da kahve patlaması ve daha yenilerde tüm Ant Dağları'nda yeni kokain patlaması vardı. Her patlama nüfusu bir öncekinden daha da yıkılmış olarak bıraktı. Kimse geleceğe aldırmıyordu adeta. Kimse gelecek kuşaklar geçinmenin bir yolunu bulabilsin diye Güney Amerika hazinelerinin düzenli sömürülmesini planlamamıştı.

Yirminci yüzyılın başlarında uygarlığın fethedilecek yeni yerleri, sömürülecek keşfedilmemiş kıtaları tükenmişti. Ancak birkaç marjinal bataklık, cangıl, kutuplardaki buz dağları ve çöller dokunulmadan kaldı ve yeni ve daha ucuz teknoloji geliştirilene kadar bu bölgelerin büyük sömürüsünün maliyeti potansiyel ödüllerden daha yüksek görünüyor.

Kır ve kabile halkı çevrenin bozulması konusunda şehirlerde oturanlara oranla çok daha yüksek bir bedel ödedi. Şehir kendisine gerekenleri aldığı sürece nereden geldiklerini pek umursamıyordu. Çevrenin bozulması süreci ilk ve en yakın etkisini av topraklarında, balıkçılık yapılan sularda ve şehirlerin dışında yaşayan insanların otlak ve tarım arazilerinde gösterdi, ama Fustat gibi toplulukların gösterdiği gibi şehirler de sonunda ölümüne bedel ödüyor.

Bir öğleden sonra yirmi yedi yolcuyla dolu bir pikapla Mali'deki Bandiagara'dan Mopti'ye yola çıktığım zaman, modern, uygarlaşmış toplumun tehdidi benim için daha açık hale geldi. Bacaklarımız birbirine yapışmıştı ve aşırı basınçtan uyuşmuştu. Bebekler ağlıyor ve önüne gelenin üstüne tırmanırken arada bir can acıtıyorlardı, birileri bebeklerin altını değiştirirken birbiri ardına idrar ya da ishal kokusu geliyordu. Yolculuk yalnızca iki buçuk saat sürmüş olsa da, Mali'de yaptıklarımın içinde en rahatsız edici olanı buydu.

Bandiagara'dan yolun üçte birini gitmemiştik ki yolun

kenarına çekmek zorunda kaldık. Kamyonun bozulduğundan kuşkulandım ve küçük pikapın pis kokulu baskısından kurtulmak için dört gözle fırsat kolluyordum. Ama kendimi kurtarıp kamyonun kanvas örtüsünün altından akşamüstü ışığına çıkarken, kamyonun bozulmamış olduğunu, bir grup motosikletli yüzünden yoldan çıkmak zorunda kaldığını anladım. Motosikletliler o kadar fazla toz kaldırıyordu ki, hepimiz yüzümüzü elimize geçen ilk şeyle kapatmaya çalıştık. Bu motosikletler küçük kentlerde çoğunlukla taksi gibi çalışan mopedler değildi; öfkeden köpürmüş canlı bir hayvan gibi kükreyen dev, canavar gibi makinelerdi. Sürücüleri de gürültülü makineleri kadar saldırgan görünüyordu. Bazıları gömleklerini çıkarmış olsa da, hepsinde motosikletlerinin rengine uygun büyük boy kasklar ve gözlükler vardı, bu da onları animasyonla mekanik korku filminin insandışı bir bileşimi gibi gösteriyordu.

Sayınadım ama, yarım saat bu tozlu belanın geçmesini beklerken, yüzden epeyce fazla büyük motosiklet yanımızdan geçip gitmiş olmalı. Bazı yolcular gülüyor ve tehditkâr sürücülere el sallıyordu, ama onlar bizi görmezden geldiler. Grubumuz yavaş yavaş sessizleşti, yüzümüzdeki örtülerin açıklıklarından ruhsuzca onları seyrettik ya da kıvrılıp yalnızca bekledik.

Tanık olduğumuz şey, Afrika'da yapılan bir İtalyan motosiklet yarışıydı. Sahra'da eğlence sanayisinin yalnızca küçük bir parçası olduğu ortaya çıktı. Mopti'ye vardığımda, üstünde, gördüğüm kadarıyla bir ordu büyük boy lastik yüklenmiş dev kamyonlar gördüm. Bu destek araçları çölü yarışçılarla birlikte geçiyor, tüm bir onarım istasyonu, yatak odaları, mutfaklar ve bu ücra, ıssız yerde gerekebilecek her şeyi taşıyordu.

Bütün bunlar, yılda bir yapılan efsanevi Paris-Dakar rallisini oluşturan konvoyun küçük bir kısmıydı sadece. Bu rallide yarışan altı yüz araç yeni yılın ilk gününde Paris'ten çıkarak

Fransa boyunca yarışır, sonra feribotlarla Cezayir'e gelince asıl yarış başlar. Dev destek ve malzeme karavanları Cezayir, Nijerya, Mali, Moritanya ve Senegal boyunca sekiz bin millik yolda yerlerini çoktan almış durumdadır. Yarış, başladıktan üç hafta sonra, Senegal'in Dakar kentinde, yani Batı Afrika'nın Paris'inde biter. Çok yorucu bir yolculuktur bu. Yarışan *aficionado*'lara göre dünyanın en zor yarışıdır ve yılda kazalar sonucu ortalama iki ya da üç ölüm vakası olur. Kuşkusuz bunun içine ara sıra ezilen Afrikalı bir çocuk ya da yoldan zorla atılarak bir haftalık ürününü, hatta yaşamını yitiren pazarcı bir kadın dahil değildir. 1988 rallisinde resmi raporlara göre kükreyen sürü en az iki çocuk ve bir kadın öldürdü.

Bu yıllık sefer yaklaşık 100 milyon dolara mal olur: Mali'nin tüm nüfusunun toplam yıllık ihracatının yarısı. Mali'nin yedi milyonluk nüfusuna dağılmış olsa, bu para, iki yüz dolardan daha az olan kişi başına düşen yıllık gelirde on dört dolardan fazla bir artışa yol açardı.

Şehirli insanlar, çevrelerindeki bölgelerin kaynaklarına ihtiyaç duymadıkları zaman bile, eğlence ve dinlenme adına çevrelerindeki dünyayı yok etmek için gene de yeni yollar bulurlar. Antik atalarının yaşama koşullarından çok daha farklı bir kentin hiç doğal olmayan ortamında yaşayan uygar insanlar doğa anlayışlarını kaybetmiştir ve insanlar anlamadıkları şeylere nadiren değer verirler.

13

Yalnız Tazmanya

İlkel insan toplumları uygarlıklarla ilişkiye geçtikleri zaman neredeyse soyları tükenir.
Walter A. Fairservis, Jr.,
The Threshold Of Civilization

Şubat'ın sıcak bir yaz gününde bile, güney Tazmanya'da bir koy olan Port Arthur çok soğuk olabilir. Güneye bakan küçük yarımadayla buz gibi Antartika kıtası arasında açık okyanustan başka bir şey yoktur. Soğuk rüzgâr Güney Kutbu'ndan Güney Hint Denizi boyunca hiç engellenmeden eser, gelirken de nem getirir. Tüm dünyanın en temiz havalarından olan hava, tertemiz bir koku ve tazelik duygusu taşır. Antartika'dan gelen rüzgâr Tazmanya adasına çarptığı zaman, orada büyüyen dev bitkiler ve kırık tepelerle kıyı boyunca kayalık burun çevresindeki deniz yaşamı için zengin ve besleyici olan nemli, serin bir ortam yaratır. Kıyıya yakın yerlerde çökmüş mağaralar bazı çarpıcı ama tehlikeli hava delikleri ve kıyı çizgisini vurgulamak için sudan yükselen dolerit sütunları yaratmıştır.

Port Arthur, Tasman Yarımadası'nın güney ucundadır, dünyanın en güneydeki topluluklarından birini oluşturur. Hollandalı kâşif Abel Janszoon Tasman 1642'de bu yarımadayı ziyaret eden ilk bilinen Avrupalı oldu. Hint Okyanusu'ndaki Moritus'dan Pasifik'teki Tahiti'ye giderken gemileri *Heems-*

Herck ve *Zeehan*'ı Tazmanya'ya getirdi. Kaptan Tasman, Hollandalı East India Company'nin desteğiyle yola çıktığı ve Anthony Van Dieman, Hollanda'nın elinde olan Batı Hint Adaları valisi olduğu için, Tasman adaya valinin onuruna Van Dieman Toprakları adını verdi, ama gemisini yanaştırdığı yarımada, Tasman Yarımadası olarak tanınır oldu.

Nemli hava Tasman Yarımadası'nı besler, yıl boyunca, İngiliz Kolombiyası ve Washington Eyaleti'nin Pasifik kıyısındaki adalardakine benzer, gür, yeşil bir görüntü verir. Bu yeşil renk, yarımadanın ucundaki on dokuzuncu yüzyıl binalarını yapmak için kullanılan kreme dönük sarı kireçtaşıyla kontrast oluşturur. Büyük binaların yıkıntıları buraya çok Avrupalı, neredeyse klasik bir hava verir. Koya bakan tepede bulunan gotik şapel, rahatlıkla İrlanda'daki antik manastır ya da İngiliz kırsal kesimindeki eski bir yatılı okul sanılabilecek büyük yıkıntılardaki sıra sıra birörnek pencerelerin pekiştirdiği bir dini hava kazandırır.

Ama bu binalar hiçbir zaman bir manastır ya da üniversite, ya da bu kadar soylu başka bir amaca hizmet etmedi; tam tersine dünyanın en büyük cezaevlerinden birine evsahipliği yaptı. Avustralya'daki İngiliz kolonisi, 1788'de, İngiliz krallığı tutukluları artık Georgia'ya ve Kuzey Amerika'daki öteki sömürgelerine atamamaya başladıktan sonra, bir ceza kolonisi olarak kuruldu. İngilizler ilk ceza kolonisini Avustralya'da Sydney'de kurdular, ama birkaç onyıl içinde yeni kurulmuş Sydney topluluğunun insanları, sömürgeye doğru dürüst uyamayan tutuklular için daha da ücra bir yere ihtiyaçları olduğuna karar verdi. Sydney halkı, gelişmişlik düzeyleri arttıkça, en tehlikeli ve zor suçlulardan kurtulmak istiyordu. Yeryüzündeki en ıssız yerlerden biri olarak, Tazmanya adasının o zamanki adıyla ücra Van Diemen Toprakları'nı seçtiler. Böylece Tazmanya bir ceza kolonisinin ceza kolonisi, sürgünler

arasından sürgün yeri olarak ımodern yaşamına başladı. 1830 ile 1877'de ceza kolonisinin kapanmasına kadar yaklaşık otuz bin erkek hüküımlü bu korkunç yerden geçti ve çoğu bir daha adadan hiç ayrılamadı.

Sömürge yetkililerinin Port Arthur'u inatçı ve boyun eğmez tutuklular için ceza kolonisi olarak inşa etmelerine karşın, Avustralya'ya getirilen kadın ve erkeklerin çoğu görece küçük suçlardan –küçük hırsızlık, çocuk suçları, fahişelik, namus dışı davranışlar, fazla alışık olunmayan ahlâksız davranışlar ve çok yaygın olarak siyasal muhalefet– mahkûm olmuştu. İngiliz yasalarına göre iki yüz suç, verildiği adla "nakil"le cezalandırılabiliyordu, ama daha ciddi suçlardan mahkûm olanlar sürgüne gönderilmiyor, asılıyordu. Birçok İrlandalı, İskoç ve Kanadalı siyasi tutuklu sürgün cezası aldı ve Viktoryen dönemin bilimsel ortamında Britanya'nın hukuki düzeni genel olarak sürgünü, şehir sokaklarını bu kadar çok serseri, işsiz ve cahilden kurtarmanın ideal yolu olarak destekliyordu. Yetkililer, çocukları neredeyse her tür bahaneyle sürgüne göndererek birçok çocuğu sokaktan aldı ve kalabalık yetimhaneleri boşalttı.

Port Arthur'daki ceza kolonisi, 1830'da zorunlu çalışma kamplarında Tazmanya'nın büyük ağaçlarını kesmek üzere bir istasyon olarak faaliyet geçti. İlk hüküımlü kuşağı ağaç kabuğu kaplı kulübelerde yaşıyor ve dışarıdan gelen az kumanya ve az malzemeyle ilkel, her şeye açık yaşam tarzlarında öldüresiye çalıştırılıyordu. Britanya'dan yeni tutuklu kuşakları geldikçe taş binalar inşa ettiler ve nüfus 1.200 hüküımlüyle neredeyse onlar kadar gardiyan ve muhafız olarak çalışan özgür insana çıktı.

Koloni çok geçmeden her tür faaliyetle doldu taştı. Kereste kesmeye ve çiftçiliğe ek olarak erkekler taş kesiyor, tuğla yapıyor, gemi inşa ediyor, mobilya yapıyor, demir döküyor, koyun

yetiştiriyor, kumaş dokuyor ve giysi ve öteki ev aletlerini yapıyordu. Koloni, insan emeğiyle her şeyin yapılabileceği tam bir model kurumdu. Sabanı çekmek ve bakir toprağı işlemek için güçlü öküzlerin olmamasına karşın çiftçilik kolay bir faaliyetti. Hükümlüler sabana bağlanıyor ve çekmeye zorlanıyordu. Bazen büyük arabaları çekmek için öküze takılan boyunduruk gibi birbirlerine zincirlenirlerdi.

Port Arthur hükümlüleri yarımadada mal ve yetkilileri taşımak üzere Avustralya'nın ilk demiryolunu inşa ettiler. Teknolojik ekipman ve bilgi açısından eksik olan şeyleri, büyük ve kolayca iskartaya çıkartılabilir işgücünün emeğiyle rahatlıkla telafi edebiliyorlardı. İnsanlar, arkasından koşarak, tepelerden aşağı yukarı aşırarak tren vagonlarının hareketinin işlevini gördüler. Demiryolu Norfolk Koyu'ndan Long Koyu'na kadar beş mil uzunluğundaydı.

Öteki hükümlüler, bir geminin yan çarkına benzeyen bir ayak değirmenine koşumlandı, ayak değirmeni sürekli döndü, ama üzerindeki insanların acı çekmesine neden olmaktan başka bir işlev görmedi. Tutuklu değirmenin bir bıçağına bastığı zaman, bıçak aşağıya iniyor, öteki geliyor, tutuklunun sürekli merdiven çıkma hareketleri yapmasına neden oluyordu. Tutuklu bir an bile yavaşlasa, dönen tekerlek hemen inciğine çarpıyor ve kanlı bir acı yaratıyordu.

Port Arthur'da yalnızca erkekler vardı, ama İngiliz yargıçlar sekiz yaşında küçük çocukları bile oraya sürgüne mahkûm edebiliyordu. Yetkililer küçük çocukları ana bölümde tutmak yerine çoğunu Point Puer adasındaki başka bir cezaevine gönderdi. Oğlanların kendilerine ait bir binaları ve şapelleri vardı ve ağaç işçiliğini öğrendiler. Van Diemen Adası'na kadınlar da sürgüne gönderiliyordu, ama sayı olarak erkeklerden çok daha azdılar ve Port Arthur'a ya da Tazmanya Yarımadası'nda herhangi bir yere gönderilmiyorlardı. Adanın başka kesimlerinde

sayısız küçük cezaevi vardı, ama kadınların çoğuna ev hizmetçileri ya da el işçileri olarak çalışma görevi veriliyordu.

1825 gibi erken bir tarihte, bedava toprak ve üzerinde çalışacak sınırsız mahkûm işgücüne sahip olacakları vaadiyle özgür yerleşimcileri özendirmek amacıyla Londra'da Van Diemen's Land Company kuruldu. Ne var ki, bu koşulları sunduğu halde şirket, orada bulunan cezaevi ve mahkûmlar nedeniyle hemen korkunç bir ün kazanan bir yere gönüllü gidecek yerleşimcileri ikna etmekte güçlük çekti.

Oradaki en tuhaf binalardan biri de, 1848'de Londra'nın Pentonville'i model alınarak inşa edilen Örnek Cezaevi'dir. Burası, erken Viktoryen dönemin ceza uzmanları, bürokratlar ve politikacılarının en son fikirlerinin bir ifadesiydi. Dört büyük koridor, tekerlek üzerindeki parmaklar gibi orta salondan açılarak, sistemin tam ortasına yerleştirilen tek bir gardiyanın tüm hücreleri merkezi noktadan görebilmesini sağlıyordu. Yüksek duvarlı jimnastik salonları tekerlek parmakları arasındaki boş alanlara yerleştirilmişti.

Cezaevi mimarisinin altında yatan felsefi düşünce, bedensel cezaların uygulanamayacağı görüşüydü. O dönemde İngiliz cezaevlerinde ve ceza kolonilerinde, ayrıca kara ve deniz kuvvetlerinde bazen öldüresiye kamçı yaygındı, ama dayağın insanları terbiye etmekte ya da suçu önlemekte büyük ölçüde yetersiz olduğu kanıtlanmıştı. Cezaevi içinde bir statü sistemi gelişti; mahkûmlar arasında korku ya da acı belirtisi göstermeden çok sayıda kırbaç darbesi yeme yeteneğine göre prestij kazanılabiliyordu. 1841'de, Tazmanya'da dayağın kaldırılmasından yedi yıl önce, gardiyanlar 684 tutukluya 18.469 resmi kamçı darbesi vurmuştu: her birine ortalama 27 darbe. Bu darbelerin üçte biri küçük çocuklara gitti, bir tanesi ellerini cebinde tutma suçuyla otuz iki kamçı darbesinin ardından üç gün hücre cezası aldı (Weidenhofer, 1981, 71). Bazıları o ka-

dar ağır ve sık kamçı cezası alıyordu ki, sırtları yavaş yavaş sertleşmiş et yığınına dönüştü.

Bedensel cezanın korkunçluğundan kurtulmak için Örnek Cezaevi'nin binası aydınlanmış Viktoryen dönemin en bilimsel toplum mühendisliğini kendisinde cisimleştirdi. "Sessiz" ya da "ayrı" denilen bir sisteme göre işliyordu. Mahkûmlar sürekli sessizlik içinde tek tek hücrelerde kalıyordu. Her bir mahkûmun bir numarası vardı, ama adı yoktu ve tektip gri giysilerinde isim bulunmayan, bir numaranın olduğu bir yaka kartı takılıydı. Kurallar mahkûmların birbirleriyle, gardiyanlarla ya da herhangi biriyle konuşmasını yasaklıyordu. Sessizliği sağlamak için mahkûmlar ancak bir bayrakla gardiyanlara işaret edebilirdi, gardiyanlar da seslerini kullanmaktan çok beden dilini kullanarak birbirleriyle iletişim kuruyorlardı. Hatta gardiyanlar uzun koridorlarda devriye gezerken adımlarının sesini bastırmak için cezaevi içinde yumuşak terlikler giyiyorlardı. Tutuklular, planlayıcılarla cezaevi yetkililerinin yapabilecekleri kadar mutlak sessizliğe yakın bir dünyada yaşıyordu. Plana göre, sessizlik mahkûmlara suçları üzerine ve ahlâklı bir yaşam sürmenin önemi üzerine düşünme fırsatı veriyordu.

Tutuklular günün büyük kısmında odalarında kalarak kendilerine verilmiş sessiz işlerden birini yapardı. Bu tür işler arasında dokuma ya da dikiş de vardı, ama çekiç ya da ağır aletler gerektiren hiçbir gürültülü iş yoktu. Adsızlığı sağlamak ve tutukluların birbirini tanımasını bile önlemek için tutuklular, nedeni ne olursa olsun hücresinden dışarıya çıkma izni aldığı an yüzüne bir maske ve kumaş bir kasket takardı.

Her mahkûm hücresinden bir saatlik tek başına jimnastik için çıkarılır, boş bir duvara yüzünü döndürürdü. Haftada beş kez Katolik ayinine ya da Anglikan şapele ibadete giderlerdi, ama bu jimnastik saatinden daha kalabalık olmazdı. Şapelde

her bir mahkûmun onu yüzü dışında tamamen gizleyen ayrı bir bölüme girerdi, yüzü vaizin minberine dönük olurdu. Tek tek bölmelerde sıkıca kilitli mahkûmlar başka kimseyi görmezdi. Bazı tutuklular yan hücredekilerle not bırakarak ya da bölmelerinin tahta duvarlarına zahmetle kazıdıkları şifrelerle iletişim kurmanın yolunu bulmuştu. Bu tür iletişim yolları gardiyanlar tarafından keşfedilirse hücre cezasının uzatılması ya da daha fazla ceza riski taşırdı.

Bu kuralları ihlal eden bir tutukluyu daha da ağır bir ceza bekliyordu. Gardiyanlar onu, normal hücrelerden daha küçük olan ve ışık alınayan "karanlık ve sessiz" hücrelere sürükleyerek götürürdü. Yaklaşık bir metre kalınlığında duvarlarıyla hücreye hiçbir ses ya da ışık giremezdi, tutuklu tam bir sessizlik ve karanlık içinde hatalarını düşünmeye bırakılırdı. Bazı hücrelerde tutuklular her gün ekmek ve sudan ibaret tayınlarını alırdı, ama tutuklular yemeğin gelişini orada kaldığı süreyi tahmin etmek için kullanmasın diye gardiyanlar yemeği keyfi saatlerde verirdi. Başka hücrelerde, özellikle boyun eğmez tutuklular duvardaki bir zincire tutturulmuş demir tozluklar takardı. Holün sonundaki gardiyanlar zinciri çektiği zaman, tutuklu yerden yükselir ve saatler boyu ya da gardiyanlar zinciri uyarıda bulunmadan, tutukluyu taş zemine çarparak bırakana kadar sessiz karanlıkta havada asılı kalırdı.

Örnek Cezaevi en söz dinlemez tutukluları bile sakinleştirmeyi başardı. Bu sert yönetime zincirlenmiş mahkûmların iradesi ve ruhu yok oldu. Örnek Cezaevi deliliğe yol açtı. Sosyal ilişki, hatta konuşma fırsatı bile olmayan, her şeyden yalıtılmış hükümlüler sessizce akıllarını yitirdiler. Hükümlülerin zihinsel ve duygusal durumu 1867'de, yani Örnek Cezaevi'nin açılması yirmi yılını bile doldurmadan o kadar korkunç bir hal aldı ki, yetkililer hemen yanına yeni bir bina, akıl hastanesi inşa ettiler. Akıl hastanesinin yirmi koğuşu ve büyük bir

yemek salonu vardı, ama çok geçmeden yüz hastalık kapasitesinden çok daha fazlasına ev sahipliği yapmaya başladı.

Hükümlüler Örnek Cezaevi'nden doğrudan yandaki akıl hastanesine geçiyordu. Akıl hastanesi, Örnek Cezaevi'ndekilerden yeni işler talep ediyordu; tutuklular artık akıl hastanesindekileri zaptetmek için kanvas ceketler dikmek zorundaydı. Hareket sınırlayıcı ceketler yapan Örnek Cezaevi'ndeki bir erkek, birkaç yıl sonra akıl hastanesine düşünce aynı ceketi kendisi de giyebilirdi.

Bir ziyaretçi akıl hastalarını iki eğilimden birini gösteren kişiler olarak tanımladı: ya deli gibi haykırıyorlar ya da ürkmüş hayvanlar gibi bir köşeye siniyorlardı. Tazmanya'da çıkan *Mercury* gazetesi, 1877'de, yani akıl hastanesi açıldıktan on yıl sonra, tek bir kişinin bile hastaneden iyileşmiş olarak çıkmadığını ve oradakilerin çoğunun öldürülmesinin daha iyi olacağını yazdı (Weidenhofer, 1981, 116).

Bugün Port Arthur kalıntılarının cezaevine benzemesinin tek nedeni, çevresinde duvarların olmamasıdır. Topluluğun açık görüntüsünün verdiği duygu, hareketliliği hapsetme ve kısıtlama konumu ve işlevi konusunda aldatır. Yetkililer arazi çevresinde duvarları bu ortamda tümüyle gereksiz gördü. Tutuklular, cezaevlerinin, köpekbalıklarıyla dolu olduğu söylenen hırçın, soğuk suyla çevrili olduğunu gördüler. Tasman Yarımadası'nı adanın ana kısmına bağlayan küçük boğaz rahatlıkla bir sıra adam ve yaklaşan her şeye saldırmak üzere eğitilmiş çok saldırgan köpeklerle korunabilirdi. Port Arthur'da duvarlar gereksizdi, çünkü tüm toplum cezaevi olmuştu.

Arada bir tutuklunun biri gerçekten kaçsa bile, neredeyse kendi başına bir cezaevi olan adanın iklimi sert ve ıssız iç kısmıyla karşı karşıya kalıyordu. Toprak tutuklular için o kadar düşmancaydı ki, 1837'de iki hükümlünün başarılı kaçışı sırasında hükümlülerden biri sonunda arkadaşını yedi.

Van Dieman Toprakları adı bile öyle bir nefret yaratıyordu ki, hükümlüler bunu Demon's Land'e, Şeytanın Toprakları'na çevirdiler. Suçluların adaya nakli 1853'de sona erdi ve ada normal bir topluluk olmaya doğru ilerledi. İnsanların ilk isteklerinden biri de nefret edilen bu adın değiştirilmesiydi, çünkü ceza kolonisinin anılarında çok büyük bir yeri vardı. Adayı ilk ziyaret eden Hollandalı kâşifin onuruna adayı yeniden isimlendirmeye karar verdiler ve dünyaya böyle tanıttılar. 1855'de ada Tazmanya oldu ve Avustralya devletlerinin en küçüğü ve en yoksulu olarak kaldı.

Sömürgecilik uygarlık kadar eskidir. Antik Fenikeliler, İÖ sekizinci yüzyılda Tire krallığından yerleşimciler tarafından kurulan Kartaca gibi yerlerde, doğu Akdeniz'de yerleşim yerleri başlatmaları için koloniciler gönderdi. Geleneğe göre, İÖ üçüncü yüzyılda Hamiltar Barca hükümdarlığında Kartaca'dan yerleşimciler, daha sonra İspanya'nın kuzeyinde Katalonya'nın başkenti olan Barcelona olacak bir koloni kurdu. Yunanlar kolonicilerini Türkiye kıyısı boyunca, Kıbrıs'ta, tüm İtalya ve Sicilya'da, Libya kıyısı boyunca, hatta İspanya'da topluluklar kurmak üzere gönderdi. İtalya'daki ilk Yunan kolonisi, yaklaşık İÖ 750'de kurulan Cumae idi ve bundan 150 yıl kadar sonra Cumae'den göçmenler antik Parthenope'nin yerinde Napoli'yi kurdu. İtalyanca *Napoli* adı, Yunanca "yeni şehir" anlamına gelen *Neapolis*'ten gelmektedir; tıpkı daha sonra Amerikan şehirlerinin yeni ile başlayan adlar taşıması gibi. Korint'ten Yunan koloniciler, İÖ 734'te Sicilya'nın en büyük şehri olan Syracuse'u da kurdular.

Dokuzuncu yüzyılın ortasında İskandinavya'dan gelenler Fransa kıyısına yerleşti ve oraya "kuzeyli kişi" sözcüklerinden türetilen Normandiya adını verdi. Norveç'in Vikingleri Kuzey Atlantik boyunca koloniler kurdular; bunların ara-

sında 874'te İzlanda, elli yıl içinde Grönland ve 1000 yılında Labrador'un Kanada kıyısı vardır. Danimarkalılar İngiltere'ye ve Kuzey Atlantik'teki küçük adalar zincirinden çoğuna yerleşti. İsveçliler İskandinavya'nın doğusuna koloniciler göndererek, daha sonra Rusya haline gelecek yerin kıyılarına ve nehirlere gitti.

Hindistan'ın antik halkı Sumatra, Borneo ve Java gibi çevrelerindeki adalarda büyük koloniciler olduğunu kanıtladı. Hindu prensler buraları İS birinci yüzyıl gibi erken bir tarihte istila etmeye başladı ve doruk noktasındayken yaklaşık 1380'de Malaya Takımadası'nın tümünü elinde tutan Madjapahit imparatorluğunu kurdu. Bu antik krallıklardan kalanlar hâlâ incelikli Hindu törenlerinde ve şimdi hatırı sayılır ölçüde Müslüman bir ülke olan modern Endonezya'nın Bali adasındaki ölü yakmalarda görülebilir.

İnkalar yalnızca büyük emperyalistler değil büyük sömürgecilerdi de. Tarıma açmak, eskiden kafa tutan bir grubu sindirmek ya da yalnızca yeni alınan kabilelere öğretmen ve model olmak amacıyla sık sık tüm köyleri ve kabileleri yeni bölgelere taşıyorlardı. Bugün Ekvator'da yaşayan köylüler, soylarını, İnkaların Ekvator'da, yani anayurtlarından bin milden fazla uzaklıkta yeni topraklara yerleşmeye zorladığı Bolivya kabilelerine kadar sürer.

Birçok halkın mitleri ve efsaneleri, tarihlerinin başlarında bir sömürgecilik biçimine işaret etmektedir. Vergil'in Aeneid'ine göre, Truva prensi Aeneas ve adamları, Truva'nın yağmalanmasından kaçtıktan sonra Roma'yı kurdu. Bundan çok sonra Paris ahalisi, antik Truva'dan gelen kolonicilerle bağları olduğunu iddia etti: şehirlerinin adının Helen'i baştan çıkaran ve büyük Truva Savaşı'nı başlatan efsanevi Paris'le aynı olmasının desteklediği bir iddia.

Avustralya'nın güneyindeki Van Diemen Toprakları'nda

sömürgecilik başladığı sırada, sömürge sistemi yeryüzündeki en uzak yerlere ulaşmıştı. Van Diemen Toprakları'ndaki ceza kolonisi, İngilizler için uygarlığın belirli bir zirvesini temsil ediyordu. Tam da yeryüzünün Britanya'dan neredeyse en uzak noktasında böyle bir kurum yaratma ve sürdürme yeteneği, uygarlığın ne kadar ilerlemiş olduğunu ve Avrupalıların dünyayı egemenliği altına almaya ne kadar yaklaştığını gösteriyordu. Yolculuğun kendisi aylarca sürdü ve Van Diemen Toprakları'nın halkı aralıksız aylar boyu dış dünyayla hiç temas kurmadan yaşadı, ama kurumları tam olarak Londra'nın buyurduğu gibi işlemeye devam etti. Ceza kolonisi, kim yönetirse yönetsin aynı şekilde çalışması anlamında gerçek bir kurumdu. İçindeki herhangi bir bireyin gücünün ötesinde bir kurumdu ve yeni küresel ilişkiler dünyayı kuşattıkça ve üzerindeki baskısını artırdıkça bozulmadan kaldığını bu büyük güce gösterdi.

Londra'dan yerleşim yerini planlayan, düzenleyen ve denetleyen insanlar günlük yaşamın en küçük ayrıntılarına kılı kırk yaran bir önem verdiler, ama kimse Van Diemen Toprakları'ndaki çeşitli cezaevlerinin etkisine hiç aldırmıyordu sanki, çünkü burası dünyanın insansız bir köşesi değildi. Kimseye benzemeyen bir ahalinin yurduydu.

Yerli Tazmanyalılara, Avustralya yerlileri için kullanılan adla "aborijin" desek de, Tazmanyalılar, Avustralya yerlilerinden fiziksel ve kültürel açılardan farklıydı. Tazmanyalılar anakaradakilerden daha kısa boyluydu ve Avustralyalıların düz ve bazen kıvırcık saçlarının aksine yün gibi saçları vardı. Avustralyalıların mat siyah cildinin aksine Tazmanyalıların cildi koyu kahverengiydi. Teknolojide de farklılık gösteriyorlardı. Tazmanyalılar kazmak için sopalar ve mızraklar kullanıyorlardı, ama Avustralyalıların temel aletleri bumerang ve

woomera, yani mızrak atıcı onlarda yoktu. Tazmanyalıların aletleri kabaydı; Avustralyalıların kullandığı ustalıkla yapılmış küçük uçlara, yani *pirir point*'lere sahip değillerdi ve Tazmanyalılar tahta saplara taş aletler takmayı ya da tutturmayı bilmiyorlardı. Birçok Avustralyalı grubun olmazsa olmaz bir parçası olan evcil köpekler Tazmanyalılarda yoktu.

Tazmanyalılar İngilizleri çok şaşırttı, çünkü Avustralyalı aborijinlerden dikkati çekecek ölçüde farklı görünüyorlardı. Bilimciler bu insanların bu ücra topraklara nasıl gelmiş olduğunu açıklamak için birçok abartılı varsayımlar geliştirdi. Onları farklı anayurtlara ayırdılar: Afrika'dan Buşmenler; Japonya'dan Ainu; Hindistan ile Burma arasındaki Andaman Adaları'ndan Andamanlılar; Yeni Kaledonya'da Melanezyanlar; ve düzinelerce öteki kökenlerden insanlardı.

Bu insanların tarihi hakkındaki kıt bilgimiz, bu yaratıcı açıklamalardan daha da tuhaf bir hikâye ortaya çıkarır. Geç Buz Çağı'nın sonunda, yaklaşık on ila on iki bin yıl önce, yükselen deniz onları Avustralya'nın ana karasından kopardı ve ücra Tazmanya'ya kelimenin tam manasıyla mühürledi. Abel Tasman'ın 1642'de oraya gelişine kadar herhalde Tazmanyalılar dünyanın geri kalan kısmıyla neredeyse hiç temas kurmadan yaşadı. Dış insan ilişkisinden on iki bin yıllık uzaklıkları, dünya tarihinde herhangi bir bilinen grubun en uzun yalnızlığını oluşturdu.

Nemli, serin kış da dahil olmak üzere yıl boyunca Tazmanyalılar genellikle çıplak dolaşıyordu, ama hem kadınların hem de erkeklerin vücutlarında fazlasıyla dekoratif yaralar vardı. Kanguru veterinden, kanguru dişlerinden, ve denizkabuklarından kolyeler takıyorlar ve çiçekler ve tüylerle kendilerini süslüyorlardı. Nemli soğuğa karşı kendilerini korumak için vücutlarına yağ ve kömür sürerlerdi. Eski çağlara ait çizimler tek ayağı üzerinde duran, mızraklarına yaslanmış ve cinsel or-

ganlarını avuçlamış erkekleri gösterir. Yerliler bazen, çocuk ve gün boyunca toplanmış yiyecek taşıma aracı olarak da hizmet gören kanguru derisinden küçük pelerinler de giyerdi.

Tazmanyalılar, bilinmeyen bir nedenle balık yemezlerdi, oysa adalarının çevresindeki sular balık kaynıyordu. Arkeolojik bulgular, antik Tazmanyalıların balık yediğini gösterir, ama dört bin yıldan uzun süre önce, istiridye, midye ve denizkulağı yemeye devam etseler de balık yemeyi bıraktılar. Eski vakayınüvisler, Tazmanyalı kadınların buz gibi sulara çıplak dalarak deniz ürünleri çıkardığını kaydettiler: erkeklerin yapamayacağı kadar zor bir iş. Ayrıca vallabiler, *wombat*lar *opossum*, ayıbalığı ve yelkovan kuşu da yiyorlar, ayrıca çeşitli bitkiler de topluyorlardı. Genellikle bitkiden çok daha fazla et yerlerdi.

Teknolojileri o kadar basit kaldı ki, herhalde ateş oluşturmak için gereken bilgiye ya da araçlara sahip değillerdi. Ateşi kullanmalarına ve sürekli yanar şekilde tutmalarına karşın, hiçbir ziyaretçi onların ateş oluşturduğundan söz etmedi ve Tazmanya'da ateş için gereken bir alet hiç keşfedilmedi. Belki de ateşi yıldırım çarpmalarından elde ediyor ve yanar halde tutuyorlardı. Ateş yakamamaları, Bolivya'nın bazı Amazon yerlileri de dahil olmak üzere bazı öteki cangıl halklarının da karakteristik özelliğidir. Bunun nedeni teknolojik olduğu kadar çevresel de gözüküyor, çünkü odun doğrudan ateşe tutulunca yanıyorsa da, çok yağmurlu bölgelerde yaşayan insanlar, çoğunlukla ateş için kullanacakları kuru odun bulamaz.

Tazmanyalılar çatısı otla, duvarları ağaç kabuğuyla kaplanan ve tüylerle süslenen küçük kulübeler yaptılar, bunların içinde on beş kişi yaşayabilirdi. Bol bol yiyecek kaynakları

---

*Yaklaşık bir metre boyunda, kısa kuyruklu, keseli bir hayvan. (ç.n.)

**Keselisıçangillerden memeli bir hayvan. (ç.n.)

olduğu için görece küçük alanlarda yerleşik köylerde yaşadılar ve adada göçebe dolaşmadılar. Küçük sallar yapmak için ağaç kabukları ve saz topladılar: tıpkı Güney Amerika'nın Titicaca Gölü'ndeki saz sallar ya da Irak'taki Arapların yaptıkları gibi. Bu basit ama etkili araçlara yedi kişi binebiliyordu ve Tazmanyalılar bunları ayıbalığı avı sırasında ve yelkovan kuşlarını avlama mevsiminde kıyıdan yirmi beş mil uzaklıkta küçük adalara gitmek için kullanıyorlardı. Yolculuk yaparken ateşi yanar halde tutmak için sandalda küçük bir yeri kille kapatmışlardı.

Tazmanyalıların yüksek teknolojik başarılarından biri de, kadınların saz ve ağaç kabuğundan ördüğü küçük sepetler gibi görünüyor. Bu özenle örülen sepetlerin bazıları hâlâ müzelerde ve özel koleksiyonlarda korunmaktadır ve adadaki öteki yerli teknolojisi eşyalarıyla belirgin bir tezat oluştururlar. Bazen boyunlarındaki iplere takarak taşıdıkları, yuvarlak ya da gözyaşı damlası şeklindeki küçük sepetler, günlük geçimleri için yaptıkları büyük ve kaba taş ve tahta aletlerin tam tersine, büyük bir özenle yapıldıklarını gösterir.

Tasman oraya 1642'de gelmiş olsa da, adanın yerli halkı ondan ve yanındaki öteki kâşiflerden uzak durdular. Yerliler belki de daha önce de gemilerle gelen yabancılarla hoş olmayan karşılaşmalar yaşamıştı, ya da belki de bu tuhaf yabancıların insan olduğuna bile inanmıyorlardı. Tam olarak bir buçuk yüzyıl sonraya, 1792'ye kadar bir Avrupalı bir Tazmanyalıyla ilişki kuramadı. Fransız Bruni D'Estrecasteaux bu tarihte bölgeye bir keşif gezisi yaptı ve doktoru Labillardière yerlilerle ilişki kurmayı ve onlarla birkaç gün geçirmeyi başardı.

Yerliler yeni ziyaretçilerle Avrupalıların yerlilerle ilgilendiği kadar ilgilenmiş görünüyordu. Yerliler defalarca ziyaretçilerin arasından denizcileri kaçırdı ve onları çalılıklara götürerek giysilerini soydu ve vücutlarını dikkatle inceledi. Meraklarını

tatmin edince de dehşete düşmüş adamları bıraktılar. Yerliler beyaz erkeklerin vücutlarını tıpkı kendi vücutları gibi kömür ve ayakkabı boyasıyla boyamaktan da hoşlanıyordu.

Van Dieman Toprakları'ndaki sürgün tutuklular için yaşam ne kadar korkunç hale geldiyse, yerlilerin kaderi ondan da beter oldu. Avrupalılar, en baştan itibaren, yerlileri köle olarak kullanmak üzere kaçırdılar, onlara tecavüz ettiler ve hiçbir kışkırtma olmadan öldürdüler. Aborijinlerin İngiliz yerleşimcilerin sömürebileceği bir kaynağı ya da becerisi olmadığı ve yerlilerin yerleşimcilerin yanlarında getirdiği koyunlar için tehdit oluşturduğu ortaya çıkınca da, Avrupalılar onlara karşı bir soykırım başlattı. Port Arthur'a adını veren Vali Arthur, tüm yerlilerin vurulması ya da esir alınması emrini verdi.

Bu sert önlemler bile yetersiz kalınca, vali, tüm erkek hükümlülerle özgür insanları bir araya toplayıp uzun bir askeri konvoy halinde ada çevresinde yavaşça yürüyüşe geçmeleri emrini vererek ünlü "Kara Hat"ı kurdu. Bu da yerlileri yakalamaya yetmedi, yerliler kaçtılar ve beyazların onları bulamayacağı yerlere saklandılar.

Yerleşimciler yerlileri öldürürken, Tazmanya kaplanı ya da kurdu denilen keseli kurt gibi ada hayvanlarını da öldürüyorlardı. Sırtında şeritler olan bu yırtıcı keseli hayvan bir zamanlar Avustralya ile Tazmanya'nın büyük kısmına hâkimdi, ama yaklaşık beş bin yıl önce Avustralya'da soyu tükendi. Bunun nedeninin *dingo*, yani oraya özgü yabani köpek olması kuvvetle muhtemeldir. Yabani köpek, keseli kurttan çok daha etkili ve yırtıcı bir avcı olduğunu gösterdi, ama yabani köpek Tazmanya'ya hiç gelmediği için Tazmanya kaplanı Avrupalılar gelene dek orada üredi. Tazmanya kaplanı, tıpkı Tazmanya aborijinleri gibi, yerleşimcilerin getirdiği zavallı koyunlara musallat olmuştu ve yerleşimciler tıpkı aborijinlere yaptığı gibi hayvanlara karşı da savaş açtılar. Onları avladılar, onlara

hediyeler verdiler ve zaman zaman da yakalayıp hapse attılar. 1936'da hükümet en sonunda Tazmanya kaplanını koruma altına alınmış tür ilan etti. Bundan üç ay sonra sonuncu kaplan Hobart hayvanat bahçesinde öldü.

Tazmanya kaplanı, soyu tükendikten sonra Tazmanya'nın yeni yerleşimcilerinin bir tür kutsal totemi haline geldi, kaplan imgesini resmî olmayan bir maskot olarak kullandılar. Devlet armasında iki kaplanı gururla sergiler ve kaplanın resmi Tazmanya'nın çeşitli tarım ürünlerinin logosunda kullanılır.

Yeni türlerin ortaya çıkması için çalışan dernekler, geride bıraktıklarına benzer hale getirmek amacıyla Tazmanya ortamına çeşitli İngiliz bitkileri, hayvanları, hatta ötücü kuşlar adapte etmeye çalıştı. Tazmanya'yı farklı bir dünya haline getirmek için uğraştılar. Sömürgeciler uzaktaki anayurtlarında aşina oldukları, çayırları, koruları ve aynı ağaçların bulunduğu dar dere yatakları, vahşi çiçekleri, kuşları ve hayvanlarıyla dolu uzanıp giden bir kır istiyordu. Tavşanlarla kirpiler otların üzerinde hoplarken yakınlarda bir narbülbülünün uzun, sulu bir kurtçuk yakaladığını görmek istiyorlardı. Koyunlarını mızrakla avlayan ve kuşlar bulmadan kurtçukları yiyerek ortalıkta gezinen çıplak vahşiler görmek istemiyorlardı. Bu yeniden yaratılmış, Avrupalılaştırılmış dünyada yerli halka yer yoktu, onlardan iyi çiftlik işçisi, çoban ya da evde hizmetçi olmazdı. Yerli halk, on binlerce yıldır yaşamış oldukları adanın hızla değişen ortamına artık uymuyordu.

Yerli Tazmanyalılar hiçbir zaman ordu kuramadı ve yeryüzündeki bütün halkların sahip olabileceği en basit silahlara sahiptiler. Ne var ki, Avrupalılara oranla askeri ve teknolojik zayıflıklarına karşın Tazmanyalılar İngilizlerin yurtlarını kuşatmalarına ve el koymalarına karşı şiddetle ve cesurca savaştı. İlk Tazmanya liderlerinden biri, Wayler adlı bir kadındı,

un ve köpekler karşılığında beyaz ayıbalığı avcılarıyla ticaret yapıyordu. Wayler bu ayıbalığı avcılarıyla yaşarken ateşli silah kullanmayı öğrendi ve beyazların temel kültürünü anlamaya başladı. 1828'de kaçarak halkının yanına döndü ve onları işgalcilere karşı direnişe yönlendirdi. Sömürgeciler çarpışma sırasında onun tepelere çıkıp savaşan adamlara emir yağdırdığını söylüyordu, ama gözükaralığına karşın İngiliz yetkililer onu 1831'de tekrar yakaladı; zayıf ve morali bozuk Wayler hapse atıldıktan kısa süre sonra öldü (Clark, 1983, 46). Avrupalılar sert hapisliğe dayanabilirdi, ama Tazmanyalılar kesinlikle dayanamıyordu.

1800 ile 1835 arasında beyazlar üç bin ile dört bin yerli öldürürken, yerliler 183 beyaz öldürdü. Bütün bu süre boyunca tek bir beyaz bile tek bir aborijinin öldürülmesinden ya da kötü muameleden dolayı tutuklanmadı. Aborijinlere karşı uzun süren savaşta sömürge yetkilileri hayatta kalan 135 yerli Tazmanyalıyı toplayıp Bass Boğazı'ndaki uzak Flinders Adası'na sürgüne gönderdiler. Burası Avustralya'yı Tazmanya'dan ayırırken Pasifik ile Hint okyanuslarını birbirine bağlayan bir boğazdır. Deneyimli denizciler Bass Boğazı'nı denizin en az öngörülebilir ve en tehlikeli yerlerinden biri olarak tanıyordu. 1847'de yönetim hayatta kalan kırk yedi Tazmanyalıyı yeniden sürgüne göndererek Oyster Cove'a yerleştirdi.

Beyaz ayıbalığı avcıları, balıkçılar ve hükümlüler Oyster Cove'da geriye kalan Tazmanyalıları böldü. Erkekler aborijin kadınlarını birlikte yaşamak için aldı ve onları cinsellik ve iş için kullandı. Kaçınılmaz olarak hamile kalan tutsak kadınların birçoğu, kendilerinin yaşadığı tutsaklıkta büyümelerindense bebekleri doğum sırasında öldürdü. Ama bazı melez çocuklar hayatta kaldı ve onların çocukları da misyonlarda yaşamayı ve öteki beyazlarla eşleşmeyi sürdürdü. Bu beyaz erkekler ve aborijin kadınların kırma çocuklarından oluşan bir-

kaç binlik küçük bir topluluk bugüne kadar Bass Boğazı'nda ve Tazmanya'da yaşamaktadır, ama safkanlar ve özgün Tazmanya kültürü tümüyle yok olmuştur.

Tazmanya'nın trajedisi –çevrenin yok edilmesi ve yerli nüfusa uygulanan soykırım– son beş yüzyılda yok olan birçok yerli topluluğundan yalnızca birinin hikâyesidir. Dünya sahnesi Tazmanya hikâyesinin provasını zaten defalarca görmüştü, tıpkı Avrupa'dan çıkan filiz halinde dünya uygarlığının Kanarya Adaları'ndaki insanları, ardından da Karayip Denizi'ndeki yerlilerin çoğunu öldürmesi gibi. Ana karada yerli halkları birbiri ardına Kuzey, Orta ve Güney Amerika'da yok ettiler. Tazmanya halkı yok edildiği sırada kâşifler, fatihler ve sömürgeciler çoktan Polinezya ve Yeni Gine'nin yerli topluluklarını tamamen yok etme işine girişmişti. Tazmanyalılar on dokuzuncu yüzyılda binler halinde öldü, ama yirminci yüzyılda milyonlarcası daha ölecekti.

Tazmanya modern dönem yönetimlerinin korkutucu gücünü zalim bir şekilde gösterir. İngiliz hükümeti tüm Tazmanya'yı bir cezaevine çevirdi ve tüm yerli nüfusu katletti. On dokuzuncu yüzyılda Tazmanya'da var olan tüm bileşenler yirminci yüzyıl boyunca dünyanın başına bela olmak üzere geri gelecekti.

Bu en ücra kara parçacığında, Port Arthur'un kalıntılarında denenen, genişletilen, sonra yaygınlaştırılan ve tüm dünyada kullanılan bir deneyi görürüz. Cezaevi kolonisinin delice ve insanlıkdışı dünyası, İngilizlerin Güney Afrika Boerleri için yaptığı toplama kamplarında, Almanların Doğu Avrupa'da Yahudiler için yaptığı kamplarda, Sovyetler Birliği ile Çin'in gulaglarında ve belki de varlığı dış dünyanın büyük kısmınca bilinmeyen birçok başka yerde tekrar ortaya çıktı.

Modern dünyanın huzursuzluk, normalden sapma ya da çeşitliliğe hoşgörüsü azdı; belirli bir toplumsal sisteme uyan

tektip bir nüfus talep ediyordu. Bu topluma uyamayan kadınlarla erkekler kendilerini İngiliz tutuklular gibi zorla sürgüne gönderilmiş buldular ya da Tazmanya aborijinleri gibi imhayla karşı karşıya kaldılar.

3. Bölüm

Dünya Kültürü ve Etnik Kaos

Uygarlığımızın doruğuna yaklaştığını sanırız,
ama daha henüz horoz ötüşünde ve sabah yıldızındayız.
Ralph Waldo Emerson, Politics

14

Vahşinin Romantikleştirilmesi

Uygarlık, getirdiği her üstünlüğe karşılık,
yedeğinde yüzlerce kötülük saklar...
Herman Melville

Dört yüz San Blas Adaları Panama'nın Atlantik kıyısında, Colón'un altmış mil doğusunda ve büyük kanalın kuzey girişinde dağınık haldedir. Kırık bir inci dizisi gibi bazı adalar ötekine çıkıntı yapar, bazıları düz bir çizgi halindedir, bazıları da tek başına durur. Adalar çapı birkaç milden üstünde tek bir ağaç duramayacak kadar küçük olanlara kadar çeşitli büyüklüktedir. Kuna halkı bu adaları 1 tarihinden beri yurtları kılmıştır. Kırk bin nüfusuyla adaların çoğunu doldurmuşlardır ve nüfusları yakındaki ana karaya da taşar.

Kuna kadınlarının giydiği giysilerin üzerinde, çeşitli gerçek ve mitolojik hayvanlarla bağlantılı geometrik desenlerle yapılmış ilginç aplike tasarımlar vardır ve piyango biletleri, kemer tokaları ve konserve fasulye kutuları gibi kaynaklardan kopya edilmiş sözcükler ya da harflerle bezenmiştir. Bölgelerinde kanal trafiğinin neden olduğu geliş gidişin artmasıyla, *molas* olarak bilinen aplike parçalar dünyanın her yanından koleksiyonerler ve yolcular arasında popüler hale geldi. Avrupa ve Kuzey Amerika'da pahalı mağazalar renkli *molas* ile bezenmiş

ceketler, elbiseler, gömlekler, hatta resmî kıyafetlerle takılan kuşaklar satar.

Kuna köyleri insanlı adalarda var olan her toprak parçacağını kaplamıştır adeta. Gelgit değişikliklerinin düşük olması ve kasırgaların nadiren görülmesi nedeniyle evler adanın tam kenarına kadar gider. Kuna halkı evlerini bambu, kamış ya da tahtadan yapar, bunları geniş bir alanda çakarak üstüne sazdan çatı örterler. Bu basit evlerin iç duvarları ya da toprak dışında bir zemini yoktur, ama ferahtırlar ve dumanın açık ocaktan duvarlar ve çatı aracılığıyla çıkması için bol fırsat sağlarlar. Evin duvarlarıyla küçük bahçenin çevresindeki çit arasında çatıdan başka çok az değişiklik vardır. Kuna halkı bahçelerinde muz, ekmek ağacı ve sukabağının yanı sıra bazı sebzeler de yetiştirir. Bazı Kunalar ticari olarak pirinç ve öteki ürünleri de yetiştirmeye çalıştı, ama çabaları genellikle başarısız oldu.

Evlerin arasındaki geçitler dar patikalardan biraz daha büyüktür. Böyle bir sokakta yürüyen bir yetişkin kollarını açarsa genellikle her iki taraftaki saz çatılara dokunabilir. Merkezdeki meydan köyün ortasında küçük bir açıklıktır yalnızca.

Suyun üstünde sırıklar üzerine inşa edilmiş müştemilatlar köyün kenarına sıralanırken yakınlarda tavuklar toprağı gagalayarak böcek arar, domuzlarsa çamurda debelenir. Okyanusta bir gemiden bakılınca köy sanki sırıklar üzerinde duruyormuş gibidir. San Blas Adaları'nın güneydoğusundaki Aruba adasının bu görünüşü, kâşif Amerigo Vespuci'nin adalara *Venezuela*, yani "Küçük Venedik" adını vermesine yol açtı: daha sonra kıyısındaki küçük adalara değil, yakındaki ülkeye verilen bir ad.

Bir yolcu gemisi ufukta belirir belirmez Kuna halkı küçük kayıklarına koşarak açık denize açılır. Bugün kullandıkları kayıklar, 1501'de ilk Avrupalı ziyaretçileri Rodrigo de Bastidas'ı,

1502'de Amerika'ya yaptığı dördüncü ve son yolculuğunda Christopher Columbus'u karşılamak üzere kürekle yürüttükleri kayıklardan pek farklı görünmez. Kuna zanaatkârları, ana Panama topraklarından aldıkları büyük bir ağacın içini oyarak kano yaparlar ve elli kadar bu tür kano ve küçük kayık kürek çekerek yolcu gemisini karşılamaya gider. Elli küçük araçtan ancak dört ya da beşi dıştan motorludur ve ancak bir düzinesinde paçavralardan yama yama elle yapılmış bir yelken vardır. Erkekler ve sekiz ya da dokuz yaşından daha büyük olmayan oğlanlar, tıpkı Columbus'u karşılamak için yaptıkları gibi, geriye kalan kanoları küreklerle yürütür.

Küçük kayıklar gemilerin kenarına kadar yarışır ve sesini duyurma mesafesine gelir gelmez de İngilizce para isterler. Yolcular suya küçük madeni paralar atar, parlak bozuk paralar berrak Karayip sularında döne döne dibe inerken oğlanlar da onları çıkarmak için dalar. Öteki oğlanlar satmak için deniz kabuklularını havaya kaldırır ve *balsa** ağacından kabaca oyarak yaptıkları ve süslemek için sicimlerle kapladıkları model kayıkları önerirler.

Kayıkları erkekler yürütür, bazılarında kadınlar da vardır; kadınlar bir gemi karşılamaya giderken kayığın ortasında sessizce otururlar. Kadınlar kendilerini bir şal ve ayak bileğine kadar uzanan bir etekle süslemiştir, bu da onlara Kuzey Afrika'nın peçeli kadınlarının havasını verir, ama Müslüman dünyasının siyah ve lacivertlerine karşın bu kadınlar kırmızı, sarı, turuncu ve yeşilin en parlak kombinasyonlarını giyerler. Kadınlar yanaklarına ruj sürer, alınlarıyla burunlarına tek bir ince, siyah şerit boyarlar. Şerit kadının hatlarını daraltır, delinmiş ve altın bir halka takılmış burnu öne çıkarır. Kadınlar ayak bileklerini birçok boncuklu halhalla süsler, halhal-

* Tahtası çok hafif olan tropikal bir ağaç. (ç.n.)

lar ciltlerini kıstırır ve pörtlemesine neden olur. Çoğunlukla kucaklarında çocuk olan bu kadınlar *molas*'ı sessizce havaya kaldırır ve gemideki bir yolcunun para teklif etmesini bekler, ama büyük bir vakarla orada otururlar, asla potansiyel müşterilere seslenmezler.

Erkekler küçük mayolar ve derilerini koyu bir renge dönüştürmesi için güneşe bol bol olanak sağlayan gevşek, önü açık gömlekler giyerler. Genellikle erkeklerden çok daha az güneşte yanmış olan kadınların üstleri örtülüdür ve güneşin ekvatora bu kadar yakın güçlü ışınlarından korunmak için sık sık şemsiye ya da naylonlar tutarlar. Ne kadınlar ne de erkekler boy olarak genellikle 1,60'ı geçer.

Hiçbir dış ordu Kuna'yı istila etmediği ve hiçbir yönetim onları tümüyle boyunduruğu altına almadığı için, oraya gelen gemiler önce adaların çıplak ayaklı şefini ve onun karısını gemiye davet etmek ve topraklarına girme ve yolcularına inme izni istemek zorundadır. Yaşlı şef genellikle bir yemek, yanında götürmesi için bir yiyecek torbası ve bir hediye alır. Yolcu gemileriyle bu karşılaşmalardan Kuna halkı atılmış gemi mobilyalarından oluşan bir koleksiyona sahip oldu; aralarında eski şilteler, havlular, garson ceketleri, aynalar, yapay Noel ağaçları, küvetler, iskambil kartları, buzluklar, katlanabilir iskemleler ve gemide oynanan Broadway müzikallerinden bazı eski sahne donanımları, kostümler ve peruklar da var.

Adalarda liman olmadığı için turistler adalara çıkmak için küçük kayıklara binmek zorundadır. Bu kayıklar onları küçük iskelelere götürür. Yumuşak kış aylarında yolcu gemilerinin geldiği günlerde köy dev bir pazar haline gelir, her evin önünde *molas* ve öteki süslü elbiseler asılı durur. Dikiş dikme, tahta havanlarda pirinç dövme ve şekerkamışından su sıkma gibi işler, normal olarak evin mahremiyetinde yapılırken, turistlerin fotoğraf çekmeye özenip onlara küçük bir ücret ödeyebileceği

açık alanlara taşınır. Daha fazla fotoğrafçıyı kendilerine çekmek için bazı kadınlar kertenkeleleri ya da papağanları bir ipe bağlarlar ve Karayip korsanları gibi kertenkeleleri başlarının ya da omuzlarının üzerinde taşıyarak zaten egzotik görüntülerine daha da acayip, hatta gerçekdışı bir boyut katarlar. Öteki kadınlar sessizce otururak pipolarını tüttürür ve müşteri beklerler.

Kuna halkının San Blas Adaları Panama içinde özerk bir statüye sahiptir. Ulusal Meclis'te temsil yetkileri vardır, hatta komşu Kolombiya ile kendi anlaşmalarını bile yapmışlardır. Onları sahiplenen hükümetten az yardım alırlar; bununla birlikte, yoksulluklarından dolayı benzer koşullardaki birçok gruba oranla daha az sömürü ve zorla karşı karşıya kalmışlardır. Columbus, San Blas Adaları'na İspanya adına sahip çıktıysa da, Kuna halkı geleneksel yaşamlarını sürmeye devam etti; İspanyol Nuevo Granada'nın sözde bir parçasıyken de bu yaşamı korudular. 1819'da, yeni ülke Kolombiya'nın bir parçası olarak bağımsız hale gelince tüm bölgenin adı da değişti. 1903'te Kuna halkı, Panama'yı oluşturmak üzere Kolombiya'dan ayrılan kısma dahil edildi. Ama ister İspanyol, ister Kolombiya, isterse Panama yönetimi altında olsun, Kuna halkı, gerektiği zaman dış güçleri tanıyan ama olabildiğince kendi kuralları ve kültürüyle yaşamaya devam eden özerk bir grup olmayı sürdürdü.

Kuna'nın özerkliği nedeniyle Panama ile Kolombiya arasındaki kaçakçılar adaları bir sığınak ve yasadışı işlemlerinin zemini olarak kullanır. Çoğunlukla Kuna erkeklerinin yardımını alarak gece marijuana, koka macunu, kokain, yasadışı sigaralar, ayrıca Japonya ve Kore'den ithal edilmiş aletler ve elektronik eşyalar dolu küçük botlarla gidip gelirler. Birkaç Kuna erkeği kaçakçıların getirdiği marijuanayı içerek saatler boyu oturur. Kaçakçılar adalarda durup saklanır ve uyuşturu-

cuyu kuzey pazarlarına götürmek üzere yola devam etmeden önce gecenin çökmesini beklerler.

Yalıtılmışlıkları ve Batı'nın giysilerini, evlerini ve genel olarak kültürlerini reddetmeleri nedeniyle Kuna halkı iki Amerika'da kalan en ilkel halklardan biri olarak görünür, ama aslında Kuna'nın benzeri yoktur. Christopher Columbus'un ziyaretinden sonra hâlâ hayatta olan, hâlâ Columbus'un geldiği aynı adalarda yaşayan tek yerli onlardır. Ötekilerin ya yeri değiştirilmiş ya da öldürülmüştür.

Bugün dünyanın dört bir yanındaki birçok kabile halkı gibi Kuna halkı da artık yabancılara bir tehdit oluşturmuyor ve artık turistik yerler haline gelmişler. Turistler gemilerle ya da Panama City'den küçük uçak ya da botların programsız seferleriyle geliyor. Yeni Gine'nin yaylalarından Afrika'nın en ücra vadilerine kadar, Arktik'ten Tierra del Fuego'ya kadar turistler romantik yerlileri görmek, biraz dans izlemek, bazı elişleri için sıkı pazarlıklar yapmak, yerel özel yemekleri tatmak, birkaç fotoğraf çekmek ve ardından bir sonraki durağa doğru yola koyulmak için akın akın geliyor. Artık edebiyatta bu kadar belirgin gözükmeseler de romantik yerli dünya turizminde hâlâ önemli yerini koruyor.

On dokuzuncu yüzyılda, sömürge güçleri dünyanın geriye kalan adalarını, kabilelerini ve küçük krallıklarını ele geçirirken, kabile halklarının gücü ve oluşturdukları tehdit düzenli olarak azaldı. Dış dünyanın askeri silahları ve teknolojik üstünlükleri karşısında sakin köyler, balıkçılar ve tropikal avcılar hemen hiç güce sahip olmadığını gösterdi. Avrupalıların artık tehlike olarak görmediği yerli halk merak ve ilgi nesnesi haline geldi. Tarihte sıklıkla olduğu gibi, insanlar bir zamanlar korktukları ama artık korkmadıkları şeyleri küçümser ya da romantikleştirir.

Etnik grupları ve yerlileri romantikleştirme eğilimi, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa müziğinde görülebilir, Avrupa'da geriye kalmış tek kabile halkının –Çingenelerin– üstünde odaklanmıştır. Franz Liszt, Macar çingene müziğine dayalı temaları kullanarak bir dizi Macar rapsodisi yazdı. Aynı şekilde, Sevilla çingeneleri arasında geçen Bizet'nin *Carmen*'iyle egzotik unsurlar operaya da girdi. Liszt'in damadı Richard Wagner esin kaynağı olarak antik Cermen kabile tarihine ve mitolojisine yöneldi ve Lohengrin, Brunhilde, Siegfried ve Valkyry gibi kabile tanrılarıyla kahramanlarını yeniden canlandırdı.

Ne var ki, dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da artık gerçek bir kabile halkı kalmamıştı; ancak dünyanın daha ücra köşelerinde hayatlarını sürdürdüler. Dolayısıyla on dokuzuncu yüzyılda Avrupalı yazarlar, sanatçılar ve aydınlar ilkeli, vahşiyi, gerçek kabile insanını kendi yerli ortamında görmek üzere yola koyuldular. Bazıları Viktoryen salonlardaki çağdaşlarını şok etmeye yetecek kadarını bulmaya gitti; bazıları sanatsal doyum kadar cinsellik de aradı. Bazıları da Vahşi'yle karşılaşarak burjuva Avrupa yaşamının sınırlamalarından ya da adaletten kaçmak istedi.

Kabile halklarının ilk betimlemelerinden bazıları onları pek romantize etmiyordu. Shakespeare'in *The Tempest*'da Caliban'a bakışı, insanlardaki aşağılık, kötü ve vahşi olan her şeyi simgelemek üzere yerliyi kullanır. Ne var ki yazarlar yavaş yavaş Amerika'nın yerli halkının biraz daha soylu yanını algılamaya başladı. 1794'te Anna Kemble Hatton ilk Amerikan operası *Tammany*'yi yazdı, bunda Amerikan yerlisi müziklerini ve Delaware Şefi Tammany'nin soylu bir portresini kullandı.

On dokuzuncu yüzyıl, Kuzey Amerika'nın barbarları arasında geçen bir best-seller kitapla açıldı. Vikont François-Auguste-René de Chateaubriand, 1801'de Fransa'da ona ün kazandıran kısa hikâyesi *Atala*'da, Mississippi Nehri'nin alt

tarafında yaşayan Natchez Yerlileri hakkında yazdı. Pastoral olmaktan çok uzak olan, ama okura gerçek yaşamdan birkaç kat daha büyük güçlü duygular, derin tutkular ve heyecanlı serüvenlerle saldıran bir resim çizdi.

Chateaubriand Amerika'yı ziyaret etti ve bu hikâyeyi ormanda yerli kulübelerinde yazdığını iddia etti. Kuzeydoğudan bir kez bile ayrıldığı kuşkuludur, ama Mississippi'deki kabileler hakkında çok şey okuduğu açıktır. Nehri "taşkın sularını yerli mezarlarının piramitleri ve ormanın sıra sıra sütunları arasına döken" olarak anlatır, "yabanıllığın Nil'idir bu" (Chateaubriand, 17).

Chateaubriand'ın hikâyesi on sekizinci yüzyılın sonunda geçer. Natchez savaşçısı Chactas –Chateaubriand bu adı muhtemelen Choctaw Yerlileri'nden almıştır– Florida'dan Meschacebe (Mississippi) Nehri'ndeki evine döner, ama yolda birkaç vahşi Muskogee savaşçısı onu Georgia ya da Alabama'da bir yerde tutsak alır. Chactas'ı bir ot yemliğinde bir tahtaya bağlarlar ve kafasındaki deriyi sıyırıp gözlerini kızgın baltalarla dağlayarak işkence yapmaya hazırlanırlar. Ama Chactas, Natchez tarzı bir şarkı söyler, "Acı çekmekten korkmam, O Muskogeeler, cesurum ben! Sana meydan okuyorum, kadından da küçüksün gözümde. Atam Outalissi, Miscou'nun oğlu senin en ünlü savaşçılarının kafa derisinden içki içti. Göğsümden tek bir kıl bile alamazsın.

Bekâretini İsa'ya söz veren, ilk Hıristiyanlığa dönenlerden, tatlı hizmetçi Atala, ona acır ve serbest bırakır. Kaçan Atala ile yaralı Chactas, Kentucky ya da Tennessee ormanlarında yaşayan sakat bir Fransız papazın yanına sığınırlar ve orada çılgınca ama cinsellik içermeyen bir tutku yaşarlar. Atala'nın Chactas'a sevgisi ve İsa'ya verdiği söz onu neredeyse deliye çevirir, kendini Chactas'a şehvetle vererek Tanrı'ya verdiği sözü bozmamak için zehir içmeye zorlar onu. Atala yavaş yavaş

ölürken putatapar Chactas ona duyduğu derin aşkla Hıristiyanlığı seçer.

Atala'nın büyük başarısı, Amerika'nın basit ama tutkulu yerli halkı hakkında başka kitapların da çılgın gibi yayınlanmasına yol açtı. Amerikalı yazarlar benzer büyük aşk ve serüven hikâyeleriyle onu izledi. James Fenimore Cooper ajanlardan denizcilere kadar Amerikalı karakterler hakkında birçok roman yayınladı, ama en iyi kitabı, 1823 ile 1841 arasında yazılan Leatherstocking dizisiydi; bu dizinin içinde *The Deerslayer, The Last of the Mohicans, The Pathfinder, The Pioneers* ve *The Prairie* vardır. Cooper çoğunlukla kuzeydoğu ABD'nin yerlileri hakkında yazarken, Güney Carolinalı William Gilmore Simms, 1835'te yayınladığı *The Yemassee* gibi romanlarında güneydoğu yerlilerini yazıyordu.

Edebiyatın yerli vahşiyi keşfetmesinin ardından, çok sayıda sanatçı ve aydın da kendi ilkel deneyimlerini aramaya koyuldu. Dil, dinbilim, edebiyat ve tarih profesörleri dünyanın dört bir yanındaki halkları incelemeye başladı. Egzotiklik, 1896'da Oxford Üniversitesi ilk antropoloji profesörünü atadığı zaman meşru bir akademik alan haline geldi. Sir Edward Burnett Tylor, Meksika'daki araştırmalarının ve yoğun yazılarının sonucu olarak ve 1871'de yayınladığı *Primitive Culture* kitabının önemi dolayısıyla şeref madalyası aldı.

Antropoloji sözcüğü ilk kez Aristo'nun yazılarında ortaya çıktı, ama Alman filozof Immanuel Kant on sekizinci yüzyıl sonunda popüler hale getirene kadar geniş bir kullanıma ulaşmadı. Terimin Yunanca kökeni "insanların incelenmesi" anlamına gelir. Bu kadar belirsiz bir disiplin birçok farklı şeye uygulanabilirdi ve uygulandı da. İnsan kültürünün, insan bedeninin evriminin, insan aletleri ve eşyaları koleksiyonunun, insanların dünyanın dört bir yanına dağılmasının ve geçmiş uygarlıkların arkeolojisinin incelenmesine dönüştü. Zaman

içinde bütün bunlar antropoloji disiplininin, egzantriğin egzotiği incelenmesinin bir parçası oldu. Antropolojide, Avrupa kültüründen yeterince uzak olan ve egzotik ya da hiç değilse ilkel gösterilebilecek her şeye yer vardı.

Antropologlar, ressamlar ya da yazarların yaptığı şekilde egzotik dünyayı gidip yaşayamayanlara, vahşilerin egzotik dünyası çok çeşitli gezici gösteri ve sergiler aracılığıyla getirildi. On dokuzuncu yüzyılda başlayan fuar ve sergiler insanlara yalnızca yarının endüstriyel gelişim vizyonunu değil, ilkel geçmişin korkutucu ve tuhaf dünyasını da görme konusunda büyük bir olanak sağladı. Zamanının en yüksek çelik yapısı olan modern harika Eyfel Kulesi'nin yanına Fransızlar halklar sergisini açtı, bu da zamanla İnsanlık Müzesi halini aldı.

1892'de Franz Boas, Chicago'daki Dünya Fuarı'ndaki sergiye –Kuzey Amerikan etnolojisi üzerine bir bölümü yönetiyordu– Amerikan Yerlileri ve Eskimoların günlük yaşamlarının bütün donanımıyla birlikte bizzat kendilerini de getirdi. Bu sergi için topladığı eşyalar ve sanat, Field Müzesi'nin etnografik koleksiyonunun başlangıcını oluşturdu. Yeni müze antropoloji bölümünü yönetmek üzere onu işe alınayınca Boas büyük bir hayal kırıklığı yaşadı. Boas daha sonra Columbia Üniversitesi'nde ve New York'taki Doğal Tarih Müzesi'nde ün kazandı, ama 1942'de ölene kadar Field Müzesi'ne diş bilemeyi sürdürdü.

Dünya sergilerinin açıldığı büyük şehirlere çoğu insan gidemediği için, girişimciler ve emprezaryolar egzotik gösterileri halka götürdü. Çok geçmeden şehirler, bir dünya sergisine paraları yetmeyeceği halde, büyük müzeler kuruyordu. Amerikan emprezaryo "Buffalo Bill" Cody, daha az aktif ve daha bilgisiz insanlar için gezici Ova Yerlileri gösterisini tüm ABD ve Avrupa'ya götürerek yerlilerin egzotik ve güçlü varlığını gösterdi.

Vahşi Batı gösterileri, müze sergileri ve Amerikan Yerlileri arasında geçen romanlar yaşamı hayli romantize ediyor, ama genellikle aşktan çok serüveni vurguluyordu. Yerliler kahraman olsa bile, kitaplar hemen her zaman birbirlerine ya da beyaz yerleşimcilere işkence eden ve kadınlarla çocukları kaçıran yerlilerle ilgili sayısız sahne içeriyordu. Geri kalan yerli halklar Amerika ya da Kanada yetkesi altına girdikçe, romantik ve egzotik çekiciliklerini biraz kaybettiler. Romantik, soylu vahşi arayışını daha da öteye, Güney Pasifik'e kadar genişleterek sıradan hale geldiler.

On dokuzuncu yüzyılda Güney Pasifik, kuzey yarıküredeki insanlara gerçekten egzotik bir sınır sunuyordu. Hawai'den Yeni Zelanda'ya kadar dağılmış adalar, Avrupa'dan, dünyadan çıkmadan ne kadar uzağa gidilebilirse o kadar uzaktı. Güney Pasifik aynı zamanda dünyanın en az anlaşılmış bölgelerinden de biriydi. Adalar Batı Avrupa'nınkilerin tam tersi kültürel değerleri temsil ediyordu adeta. Katı cinsel kodların yerine ada halkı cinselliğe karşı rahat bir tavır sergiliyordu; sürekli çalışmak yerine hava onlara şarkı söylemne, dans etme ve hayattan zevk alma lüksü sağlıyordu.

Herman Melville dünyanın güney denizlerindeki halklara duyduğu büyülenmeye büyük bir katkıda bulundu. Melville New York City'de doğduğu, yaşamının büyük kısmını orada geçirdiği ve öldüğü halde, Güney Pasifik'in açık denizlerini ve egzotik yerel halklarını neredeyse tüm kitapçılara getirdi. Melville 1841'de balina avcılığı yapan bir gemiyle Tahiti'ye yola çıktı. Marquesas Adaları onu o kadar büyüledi ki, gemiden atladı. Adalar bir tür cennet sunuyorsa da, yerlilerin yamyamlığı ya da en azından yamyamlık söylentileri Melville'i korkuttu. Gelen ilk gemiyle kaçmaya karar verdi. Gemi onu Tahiti'ye götürdü, orada Fransız sömürge yetkilileri gemide

isyana katılmaktan onu hemen hapse attı. Melville en sonunda Hawai'ye gidebildi ve oradan *United States* gemisiyle Amerikan anakarasına döndü.

Yaklaşık on sekiz ay süren Güney Pasifik serüvenlerine dayanarak popüler kitaplar yazdı, bunların arasında Marquesas'ın yamyamları arasında yaşamı anlatan *Typee* (1846), Tahiti'yle ilgili *Omoo* (1847) ve bir Amerikan firkateynindeki yaşamı anlatan *White-Jacket* (1850) vardır. Bu kitaplar başyapıtı *Moby-Dick*'ten çok daha fazla popülerlik kazandı. Melville başyapıtını 1851'de yayınladı ve kitaba balina avcılığı günlerinden epeyce şey aldı, Melville'in kültürler arasında sıkışmış olarak tanımladığı –"ne tırtıl ne kelebek"– bir Güney Denizi adalısı Queequeg'i önemli karakterlerden biri olarak kitaba koydu.

Melville, büyük serüvenler, şiddetli yamyamlık ve özgür cinsellik anlatımları, ama aynı zamanda da misyonerler, tüccarlar ve sömürge yetkililerini dürüstçe resmetmesi nedeniyle Güney Denizleri kitaplarıyla yazınsal bir sansasyon yarattı. Bu grupların anayurtlarındaki bürolara ve onları mali olarak destekleyen hükümetlere kendilerini kahraman ve özverili olarak göstermesinin tam tersine, Melville onları ikiyüzlü, rüşvetçi, kötü niyetli ve dönüştürmek, öğretmek ve yönetmek için geldikleri insanlardan ahlâk, temizlik ve dürüstlük açısından daha alt düzeyde olarak anlatıyordu. Melville kendi yurdundan yurttaşlarını vahşilere uygarlık götürenler olarak resmetmedi. Melville'e göre çıbanbaşları, sözde üstün Avrupa ve Amerika uygarlığını birçok açıdan kat be kat geçen yerli toplumları yok ediyordu.

Melville'in kitapları ve Güney Pasifik'e giden öteki kişiler, sanatçı ve her türden uyumsuzlardan oluşan yeni bir göç kıvılcımı çaktı. Güney Denizleri, içine doğduğu kültürde kendini evinde hissetmeyen her tür yaratıcı ruha, başka ve daha

uygun bir yurdun ufukta onları bekliyor olabileceği umudunu sunuyordu.

Hiçbir sanatçı Fransız ressam Paul Gauguin kadar kuzeyde kendini rahatsız hissetmemiş ve güneyi bu kadar çok özlememiştir, ama birçok romantik araştırmacı gibi Gauguin de nereye gitse aynı ölçüde rahatsızlık duyduğunu gösterdi. Yalnızca doğduğu ülke olan Fransa'ya değil, her yere yabancılaşmış, kalıcı bir uyumsuzdu.

1848'de Paris'te doğmasına karşın Gauguin'in anne tarafı Peru'daydı, anneannesi Flora Tristan son İspanyol valilerden birinin yeğeniydi. Paul henüz iki yaşında bile değilken ana babası onu Fransa'dan Lima'nın hemen dışındaki Peru limanı Callao'ya uzun bir yolculuğa çıkardı, ama bu yolculuk sırasında babası Magellan Boğazı'nda kalp krizinden öldü ve buz gibi denize gömüldü. Küçük Paul sonraki beş yılı anneannesinin evinde geçirirken, köylülerin yağmaladığı antik Peru kaplarının ve Chimu ile öteki antik Ant halklarının mezarlarından alınan *huacero*'ların tuhaf tasarım ve biçimleri arasında yaşadı.

Gauguin'in annesi, oğlunun eğitime başlayacağı yıl Paul'le birlikte Paris'e döndü, ama yanında anayurdunun bazı imge ve eşyalarını da getirdi. Bu nesnelerin tuhaf ama tutsak alıcı tasarımları Gauguin'in düşgücünde ömür boyu sürecek bir egemenlik kurdu ve yaşamı boyunca sanatında defalarca kendisini gösterdi. Çevresindeki ve içindeki dünyada Gauguin ilkel bir insan doğası, modern kültürün bozmadığı ve ona her zaman ufkun hemen ardında gibi gelen bir doğa aradı ve bunun özlemini çekti.

Annesinden gelen melezlik mirası Gauguin'in kendisini bir yerli, bir vahşi ya da iki ırklı bir insan olarak ilan etmesine olanak sağladı. Tüm yaşamını içindeki ilkel kısını çevresindeki uygarlıkla uzlaştırmanın bir yolunu aramakla geçirdi. Evden defalarca kaçtı ve en sonunda okulu terk ederek on

yedi yaşında Atlantik arasında gidip gelen bir gemide çalışmak üzere evden ayrıldı.

Yirmi yaşlarının başındaki Gauguin saygın bir burjuva koca ve baba yaşamı sürmeye çalıştı. Orta sınıftan bir Danimarkalı kadınla evlendi, on yıl içinde beş çocuk babası oldu ve Paris'te bankacı ve borsacı olarak çalıştı. Bu süre içinde yaratıcılık arayışı sanatta yeni bir çıkış buldu –resim, heykel ve seramik. Ama bu yeni tutku yaratıcı çalışma iştahını dindirmedi, kabarttı. Çok geçmeden büro işini bırakıp köylülerin renkli kır yaşamını resmetmek üzere Brittany'ye gitti, ama bu da ona yeterince ilkel gelmedi. Panama Kanalı'nı boşuna inşa etmeye çalışan Fransız şirketinde bir iş bularak Karayip adası Martinik'e, Napolyon'un eşi Josephine'in egzotik doğum yerine gitti. Şeker plantasyonlarında çalışan Afrikalı kölelerin torunlarının resmini çizmek de Gauguin'in aradığı ilkel toplumu sunmuyordu. Fransızların Panama'daki kanalı yapmaya çalıştığı yere çok yakın yaşayan Kuna halkı gibi yerlilerle hiç ilişki kurmamış gibi görünüyor.

Gauguin Martinik'ten ayrıldıktan sonra Brittany'ye geri döndü, ama Martinik'in Afrika-Karayipli halkından da Brittany'nin Kelt köylülerinden de çok daha ilkel bir deneyim özlemi çekiyordu. Fransız sömürgesi Çinhindi'nde ya da Afrika adası Madagaskar'da bir hükümet işi bulmaya çalıştı. İki çabası da boşa çıkınca Tahiti'de, yani Fransızların yeni edindiği, Güney Pasifik'in ortasındaki sömürgede karar kıldı.

Pasifik çıkarması için yola çıkmadan önce *echo de Paris* gazetesiyle röportaj yapan Gauguin, "Huzur içinde yaşamak ve uygarlığımızın beni etkilemesinden kaçınmak istiyorum... benim için bakir bir doğaya dalmak, vahşilerden başka kimseyi görmemek olmazsa olmaz bir şey," dedi.

1 Nisan 1891'de Gauguin Tahiti'ye doğru yola çıktı. Tuvaline daha cesur fırça darbeleri ve daha parlak renkler vurur,

aralarına yeni edindiği yurdun desen, motif ve heykellerini serpiştirdikçe, Tahiti'te sanatı yeni bir yaşam kazandı. Eski Ustalar'ın et ve ten tonları üzerinde yorulmadan çalışma geleneklerine boş vererek yerli kumaşının dokusu ve basit çiçekli ve geometrik şekilleri üzerinde yoğunlaştı.

Gauguin yanında dünyanın dört bir yanından resimler ve çizimler taşıyordu. Japon baskılarının tekniklerini ve renklendirmesini, Çin ve Hindu tanrıçaların ve Polinezya tanrılarının kopyalarını, Mısır frezelerinin şekillerini ve anneannesinin evinden antik Ant çömleklerinin hiç yakasını bırakmayan görüntülerini yapıtlarıyla bütünleştirdi. Yunan modelleri, ona göre Batı sanatını fotoğrafa yakın bir gerçekçilik gibi yanlış bir yola sokan bu simetrik ve gerçeküstü imgeler dışında her şeyi sanatıyla bütünleştirmeyi istiyordu, hatta büyük bir heves duyuyordu.

Tahiti'nin başkenti Papeete üzerindeki Fransız etkisi Gauguin'i iğrendiriyordu. Özellikle de misyonerlerin getirdiği ve şehirdeki kadınların giydiği süslü Hubbard Ana elbiselerini hiç sevmiyordu. Gauguin şehirdeki yozlaşma ve değişimden kaçarak cangıldaki vahşiyi bulmaya çıktı.

Gauguin adanın iç kısımlarını keşfederken gerçek Tahiti yaşamını arıyordu, ama Fransız etkisinden asla fazla uzaklaşamazdı. Polinezya'da geçirdiği on yılda Tahiti dilini birkaç sözcük dışında öğrenmedi, bu sözcükleri de resimlerinin adları olarak özgürce kullandı. Günlük yaşamda Fransızca konuşmayı sürdürüyordu ve bir mağazadan satın alınabilen Fransız tayınına hep bağımlı kaldı. Bir ağaca nasıl tırmanılacağını ya da bir hindistancevizini nasıl açacağını bilmiyordu. Fransa'ya gönderdiği resimlerin satışından gelecek küçük paralar için postaneye bağımlı kaldı. Kendi başına ne avlanabiliyor ne de balık yakalayabiliyordu.

Gauguin bir süre resmî nikahsız eş olarak aldığı genç kızda

kusursuz yerliyi bulduğunu sandı. Günlüğüne göre, iç kesimlerde yolculuk yaparken karşılaştığı bir kadın, "Eş arıyorsun? Kızımı istiyorsun?" diye sordu. On beş dakika içinde "uzun boylu, ince, güçlü kuvvetli bir çocuk... on beş yaşlarında" bir kızla geri döndü. Kızın adı Teha'amana idi ve Gauguin'in kızla flörtü ancak aileyle yapılan anlaşma kadar kısa oldu.

"Benden korkmuyor musun?"

"Hayır.

"Kulübemde benimle hep yaşar mısın?"

"Evet."

"Hiç hasta oldun mu?"

"Hayır."

Gauguin genç kızla yola çıktı ve sıkıntıyla gördü ki ailesi de yolculuğun büyük kısmında onlarla birlikte geliyor (Danielsson, 1988, 7) Gauguin aşk hakkında şöyle yazdı: "Avrupa'da kadınlarla erkekler cinsel ilişkiye birbirlerini sevdikleri için girerler. Güney denizlerinde ilişkiye girdikleri için birbirlerini severler. Haklı olan kim?"

Genç eşi sayesinde Avrupa derisinden kurtulabileceğini ve yeni ve daha ilkel bir insan olarak ortaya çıkabileceğini umut ediyordu. Kız gerçekten de onun yaşamına canlılık getirdi, ama hamile kalınca bebeği düşürdü. Gauguin onu 1892'de, ayrı yaşadığı eşi ve çocuklarının annesine son bir ziyaret yapmak için Fransa'ya, oradan Kopenhag'a dönerken terk etti.

Paris ziyaretinde frengi kaptı, bu da 1895'te Tahiti'ye dönmesinde ve Teha'amana ile yaşamaya devam etmesinde etken oldu. Bozulan sağlığına dayanamayan Teha'amana onu terk etti, Gauguin de başka bir genç kızla, Pau'uru ile, ilişki kurdu, kız daha sonra ona başka çocuklar doğurdu.

1901'de Gauguin Tahiti'den ayrıldı ve yedi yüz mil Tahiti'nin kuzeyine, oradan da daha ücra Marquesas Adaları'na gitti: Herman Melville'in *Typee* romanında anlattığı yamyam-

lar arasında yaşamak için gemiden atladığı adalar. Gauguin, Tahiti'deki Fransız etkisinden bu kadar uzakta olunca otantik olarak ilkel deneyimi orada yaşayabileceğini, hatta belki yasak insan etinin tadını hâlâ hatırlayan ve ona anlatabilecek çıplak bir Marquesalı yamyamla karşılaşabileceğini umuyordu.

Marquesas'da tek bulduğu şey yerel papazın ve hükümet yetkililerinin katı muhalefeti oldu, Gauguin onlarla hayatının geri kalanı boyunca çatıştı. Genç kızların, özellikle de on dört yaşındaki Marie Rose'un sevgisinde ne avuntu bulabilirse onunla yetindi. Marie Rose'u Katolik yatılı okulundan ayartmıştı. Daha sonra, okulu yöneten kuralcı ve uzlaşmasız rahibeler Gauguin'e hiç bitmeyen bir düşmanlık beslediler ve onu adadan attırmak için Fransız sivil yetkililerle gizlice anlaştılar, ama başarılı olamadılar. Kendisine karşı kampanyaya rağmen Gauguin'in yeni aşkı ona bir oğul doğurdu. Oğlu yıllarca Marquesas'da yaşadı ve ileri yıllarda bir süreliğine sömürüye maruz kaldı: 1950'lerin uluslararası sanat dünyasında küçük bir sansasyon. Yeni aşkı ve yeni oğlu bile Gauguin'in sağlığını ya da bozuk moralini düzeltemedi. Elli üç yaşındaki Paul Gauguin, 8 Mayıs 1903'te küçük kulübesinde tek başınayken, bulmayı başaramadığı gerçek ilkel deneyimi hâlâ deli gibi özleyen bir alkolik ve frengili sanatçı olarak öldü.

Gauguin öldüğü sırada dünyanın dört bir yanındaki kabile halkları yeni bir dünya sisteminin içine sokulmuştu. Güney Dakota'daki Siyu'lardan Güney Afrika'daki Zulu'ya kadar, Yeni Zelanda'nın Maori'lerinden Arktik'teki Eskimolara kadar kabile halkları yabancı bir ulus ya da devletin yönetimi altına girmişti. Yenilmiş, artık herhangi bir yönetimin ulusal kaderine karşı tehdit oluşturmayan kabile halkları merak nesneleri haline geldiler –hızla modernleşen dünyada hayatta kalmış, geçmişin romantik yenilikleri.

Viktoryen ve erken modern dönemde uzak adaların egzotik insanları boş zaman ve cinsel özgürlüğü simgeliyordu: Batı yaşamında kesinlikle var olmayan iki şey. Batı dünyası daha fazla boş zaman ve daha fazla cinsel özgürlük elde ettikçe kabile halkları da farklı bir anlama sahip oldu. Son onyıllarda Kuzey Dakota'dan Güney Brezilya'ya kadar kabile halkları, yerli olmayanlardan daha fazla ruhsal niteliklere sahip olan ve fiziksel dünyayla daha uyumlu insanlar olarak görülür oldu. Cinsel ve sanatsal özgürlüğü temsil etmek yerine çevrecilik ve ruhsallık temsil ediyorlar. Birçok yabancı, kabile halkını hâlâ özgün insan doğasına biraz daha yakın, daha büyük toplumun unuttuğu ya da çarçur ettiği şeyleri koruyan kişiler olarak görüyor.

Batı dünyası yerli halkları ve onların kültürlerini çok az anladığı için, kabile toplumları, bu dünyada var olmadığı kanıtlanan şeyleri sembolize eder oldu. Yerli halkların daha önce romantikleştirilmesi çoğunlukla serüven üzerinde yoğunlaşmıştı, ama yavaş yavaş büyük düşünürler ve çevrenin koruyucuları olarak yerli halkların romantikleştirilmesine dönüştü. İnsanlar yerli kültürlerinde görmek istedikleri şeyi görüyor. Vahşi barbarlık ya da putataparlık görebiliyor ya da hayvanlarla ve bitkilerle olduğu kadar öteki insanlarla da uyum içinde yaşayan, bilge, anlayışlı, soylu vahşiler görebiliyor.

İster olumlu, ister olumsuz olsun, yerli halklara bakışımız çoğunlukla onlardan çok kendimizle ilgili çok şey anlatır.

15

Yamyamlar ve Sömürgeciler

Emperyalizm, saflığı bozulmamış Uygarlıktır.
Oswald Spengler, The Decline Of The West

Birçok tropikal adada güçlü renkler ve kötü kokular duyulara egemen olur. Palmiye ağaçlarıyla yüksek otların gür yeşili, gözleri kamaştıran bir beyazlıktaki kumsallarla keskin bir kontrast oluşturur, kumsallar da suyun canlı mavileriyle volkanik tepelerin koyu yeşilleri arasında beyaz kurdeleler gibidir. Ama Pazar günü Güney Pasifik'teki Fiji'ye bağlı küçük Yasawa Adaları'na ses egemendir. Dalgalar sürekli ve ritmik şekilde kuma ve volkanik tepelere çarpar, kuşlar ara sıra yüksek sesle öter, ama adanın yerli halkı yavaş ve sessiz hareket eder. Pazar haftanın kutsal günüdür ve Yasawa-İrara'nın yerli halkı bu güne saygısını sessizlikle gösterir.

Köylülerin parlak teneke çatısı ve yeşil kenarlarıyla beyaz Methodist kilisesinde toplanma zamanı geldiğinde, yaşlılardan biri iki eline büyük bir sopa alır ve kütükten yapılma bir davulda bir kalk sesi çalar. Ses birkaç düzine kamış ve sazdan yapılmış kulübeyi, ayrıca iki yüz köylünün yaşadığı beton blok evleri dolaşır.

Birer birer ve küçük aile grupları halinde köylüler evden

çıkar ve köy meydanının gür otlarının üzerinden yıpranmış patikalarda yola koyulur. Kadınlar soluk desenli, bol, mütevazı elbiseler giyer. Elbiseler ne fazla açıktır ne de altındaki kadın bedeninin belli belirsiz hatlarından fazlasını gösterir. Elbiseler dizlerinin aşağısına kadar iner ve giysilerinin altına bacaklarını ve bileklerini çıplak ayaklarına kadar örten uygun etekler giyerler. Erkekler ise bir pazar sabahı her yerde kiliseye giderken giyilenlere benzer beyaz gömlekler giyer ve kravat takar, ama ayakları çıplaktır ve pantalon yerine yürürken baldırlarına çarpon *sarong*'lar giyerler. Çoğu *pandanus** yapraklarıyla sıkıca örülmüş yelpazeler taşır. Her yetişkinin elinde Fiji dilinde kara bir İncil vardır. İnciller her gün okunmaktan ve sık sık kiliseye gitmekten epeyce yıpranmıştır; artık cilt sırtı kalmamıştır, iki soluk siyah kapak arasında düştü düşecek gibi duran dikilmiş sayfalar toplamına dönüşmüştür.

Köylüler kilise kapısının dışında şarkı söylemek için toplanır. Onlara eşlik eden bir müzik aleti, akort düdüğü bile yoktur, ama kusursuz bir uyumla alçak sesle şarkı söylerler. Oynak Fiji şarkıları söylerken bazıları İncillerine vurur ya da yelpazelerini avuçlarına hafifçe vurur. Dua etmek için kumda diz çöktükten sonra Pazar ayininin başlaması için içeriye girerler. Kilise mensuplarının güçlü sesleri tüm köyde yankılanır; köyün güneyindeki sık muz ve bir tür muz olan *plantain* bahçelerinde esen rüzgârın hışırtısı kadar, hindistancevizi yapraklarının birbirine sürtmesi kadar ya da dalgaların Yasawa-i-rara'nın yumuşak beyaz kumuna çarpması kadar doğanın bir parçasıdır bu ses de.

Yasawa-i-rara'da pazar günleri insanlar kiliseye gitmek dışında evlerinden hiçbir yere kıpırdamazlar. Aile ağaçlar altındaki şiltelerde toplanır, çocuklar sessizce oyun oynar. Küçük

*Kama şeklinde yaprakları olan bir bitki. (ç.n.)

dükkânlar açık değildir ve alkol yılın öteki günlerinde olduğu gibi pazar günü de yasaktır. Kimse dışarıda sigara içmez. Pazar günü, tamı tamına bir dinlenme günüdür. Radyo, televizyon ya da öteki zaman geçirici şeyleri çalıştıracak elektrik olmadığı için, otomobil ve motosiklet olmadığı için, köylüler sessizce oturur ve günün geç saatlerinde kiliseye gitme zamanı gelene kadar öğleden sonrayı geçirirler.

Yasawa-i-rara'yı en azından resimlerde gören insan sayısı, sanıldığından daha fazladır. Bölge ilkin reklamlardaki insanların bir Güney Denizi adasını hayal ettiği kadar kusursuz göründüğü için, Hollywood yapımcıları burayı 1940'da yapılan, Jean Simmons'ın başrolünü oynadığı *Mavi Göl* filmini çekmek üzere seçmiştir. Aynı film 1980'de Brook Shields'la tekrar aynı yerde çekildi. Fiji'nin ana adası Viti Levu'da kalan turistler, suda da giden uçaklar ya da botla dört saat uzaklıktaki Lautoka şehrinden bot seferleriyle buraya günlük yolculuklar yaparlar. Ziyaretçiler kumda ya da suda oynayabilir, şnorkel takıp dalabilirler, ama adada ne otel, ne restoran ne de yabancıları karanlık çöktükten sonra oyalanmaya teşvik eden başka bir konaklama yeri vardır. Hafta içinde köylüler seve seve denizkabuğundan takılar ve alkolsüz içkiler satar, ama pazar günleri bu küçük ticaret bile durur.

Hafta içinde sabahları çocuklar köyden saat altıda ayrılarak, ders yaptıkları bir sonraki köye doğru bir ada patikasından iki saatlik yola koyulur. Her gün beş millik yürüyüşte onlara iki yetişkin eşlik eder ve çocuklar için öğle yemeği hazırlar.

Kiliseden sonra köydeki ana bina şefin evidir. Geleneksel Fiji şeflerinin evleri tarzında yüksek bir taş platform üstüne yapılmış olduğu için öteki evlere tepeden bakan bu ev cüruf briketinden yapılmıştır. Evin eflatunu, sarısı ve kırmızısı onu köyün en renkli evi kılar, ama öteki evler gibi onda da hiç gerçek mobilya yoktur. İnsanlar şilteler üzerinde oturur ya da

yastıklara dayanır. Birçok evin mutfağı tıpkı duş gibi dışarıdadır. Duşlar teneke çatıların oluklarından yüksek depolara akan yağmur suyuyla işler.

1992'de orayı ziyaretim sırasında şefin evi, son şefin ölümünden sonra bir yıl boyunca boş duruyor ve köylüler başka birini seçmek için yavaş yavaş plan yapıyorlardı. Fiji'deki diğer her şey gibi bu seçim de kendi zamanını beklemektedir ve hemen olup da herkesin birbirini her gün gördüğü ve konuştuğu bir toplulukta acı duygulara ya da bölünmeye neden olmasındansa, yavaş yavaş ama doğru dürüst bir süreç içinde akması daha iyi olur.

Yasawa-i-rara'nın kır yaşamının film gibi kusursuz görüntüsü, Fiji'nin toplumsal yaşamındaki derin bir gerilimin üstünü örter. Fiji sömürge döneminden çıkarken zor zamanlar geçirdi, ama bu dönem geride derin toplumsal bölünmeler ve devam edegelen etnik sorunlar bıraktı. Fiji'nin Avrupalılar gelmeden de sorunları vardı ve herhalde en az o dönemdeki kadar derindi.

İlk Avrupalılar iki yüzyıldan uzun süre önce bölgeye geldiklerinde, bugün Yasawa Adaları'nda gördüğünüzden çok daha farklı bir sahneyle karşılaştılar. Bu adalar dış dünyanın dikkatini, ilk olarak 1789'da Kaptan William Bligh, gemisi *HMS Bounty*'den Fletcher Christian ve isyancı çetesi tarafından atıldıktan sonra onlarla karşılaşınca çekti. Kendini savunacak ateşli silahı olmayan Kaptan Bligh ve on sekiz sadık adamı yalnızca yetmiş santimlik bir gemi sandalında denize bırakılmıştı, yani her adama otuz beş santimlik bir uzunluk düşüyordu. İsyan, şimdi Polinezya adası Tonga'ya ait olan sularda patladı. Bligh yiyecek ve malzeme arayışında ilk adaya vardığında iaşe subayını yamyam saldırısına kurban verdi. Efsaneye göre yerlilerin iaşe subayını seçme nedeni, *Bounty*'deki yolculukta mürettebata ayrılmış yiyecekleri

kendine aldığından grubun en şişmanı olmasıydı. Subayın en kilolusu olduğu doğruysa, kaçışını kesinlikle yavaşlatmış ve onu adalıların saldırısına karşı en mantıklı hedef haline getirmiş olmalı. Öteki adamlar giysilerini havaya ve suya atıp yerlilerin kafasını karıştırdıkları için kaçabildiler. Yerlilerin güç bela ağaç kabuğundan yaptıkları *tapa*'dan başka giysileri yoktu.

Yetenekli bir denizci olan Bligh, malzemesi çok eksik seferini batıya, Melanezya ada grubuna yöneltti. Çok geçmeden Yasawa olarak bilinen ada ve resif labirentine açıldılar.

Fijililerin kıyılarına sürüklenen insanlarla ilgili kadim bir efsanesi vardı. Bu hikâyeye göre ilk erkekle ilk kadının üç kızı vardı, ama hiç oğlu yoktu. Ailesinin soyunun tükeneceğinden korkan baba kendi kızlarıyla eşleşmek için plan yaptı, ama planını gerçekleştiremeden Tabua dedikleri genç bir erkek gizemli bir şekilde ada kıyılarına vurdu. Babanın direnmesine karşın Tabua bir dizi kahramanca işler yaptı, sonra üç kızla birden evlendi. Baba sahneden uzaklaşmadan ve otoritesini genç yabancıya bırakmadan önce, bundan böyle kıyılarına gelen her yabancının yenmesi gerektiğini buyurdu. Bu buyruk, denizde başı boş olanların tanrılar tarafından denize terk edildiği ve dolayısıyla adalılar için meşru bir av olduğu inancıyla da pekiştirildi.

Kaptan Bligh büyük olasılıkla bu Tabua hikâyesini hiç duymamıştı, ama Melanezyalıların yamyamlık ününü duymuştu. Bu nedenle Yasawa Adaları'na uğramadan geçerken ardından gelen büyük savaş kanolarını görünce, Fijililerin kafasında onlar için nasıl bir yazgı planladıklarını biliyordu. Umarsızca çekilen kürekler ve şans eseri öğleden sonra çıkan fırtına ve sonra karanlığın çökmesi sayesinde Bligh ve adamları kaçmayı başardılar. Bligh'ın yaşadıklarının onuruna adalara Bligh Adaları verildi. Fiji adını resmi olarak almaları sonra olmuştur

ve Yasawa ile büyük Viti Levu adası arasındaki geçit deniz haritalarında hâlâ Bligh Suları adını taşımaktadır.

Kıyılarına gelen kazazedeleri ve yabancıları yemeye ek olarak Fijililer birbirlerini de yiyordu, daha doğrusu kabileler arası düşmanlıklarda düşmanlarını yiyorlardı. Bunlar genellikle savaşçılardı, ama bir baskında kadın ve çocuklar da dahil olmak herhangi bir kurban da yeterliydi. Eski sözlük listeleri insan eti, yamyamlık ve düşmanların öldürülmesi için çok çeşitli terimler sunar. Bazen tutsak pişirilmeden önce işkence görürdü. Özellikle korkunç olaylarda şef bir parça et keser ve hâlâ canlı olan kurbanın önünde yiyebilirdi. İnsanlar tıpkı bir domuzun pişirilmesi gibi pişirilirdi. Aşçı *bokola* denilen eti *Solanum uporo* yapraklarıyla sardıktan sonra sıcak kayalarla çevrilen bir çukura yerleştirirdi. Güney Pasifik'in büyük kısmında yaygın olan bu pişirme şekli çoğunlukla Polinezyaca adıyla *luau* olarak bilinir. Et pişerken tüm topluluk içinde cinsel özgürlük egemen olurdu.

Eti yalnızca erkekler yiyebilirdi ve böyle yaptıkları için de yenilen kişinin *mana*'sını yani özünü kendine alırdı. İnsan etinin hayli *mana* yüklü olması nedeniyle Fijililer ucunda dört uç olan özel bir tahta çatal kullanırdı. Erkekler insan etine parmaklarıyla dokunamazdı, büyük aperitif çubuklarına benzeyen çatal kullanmak zorundaydılar.

Şef yürek ve dil, karaciğer ve kadın göğsü gibi etin en önemli kısımlarını yerdi. Değerli omuzlar, bacaklar ve kollar şefin kıdemli savaşçılarına giderdi, daha önemsiz savaşçılar eller, ayaklar ve öteki parçalarla idare etmek zorundaydı. Cinsel organlar çoğunlukla kutsal bir koruluğa asılırdı ya da şef, özellikle aşağılamak istiyorsa, cinsel organları ve başı kurbanın ailesine gönderirdi.

Anlaşıldığına göre Fiji'de yamyamlık yüzyıllar öncesine uzanır, ama on dokuzuncu yüzyılda doruk noktasına ulaştı.

On dokuzuncu yüzyılda bu uygulama Fiji'de o kadar yaygınlaştı ki, adalar dünyada Yamyam Adaları olarak bilinir oldu. Balina avcıları, tüccarlar ve dış sömürge güçlerinin baskısı altında, Fiji şefleri arasındaki rekabet yoğunlaştı ve bununla birlikte savaş, yağma ve yamyamlıkta da artış görüldü.

Fiji şefleri yamyamlığı ve vahşetleriyle ilgili hikâyeleri, kendi halklarına saldırıları önlemek için maharetle uydurdukları bir propaganda ve yıldırma aracı olarak teşvik etti. Bir şefin yediği her kurban için kulübesinin önüne bir taş yığdığı söylenir; ölmeden önce taş sayısı 850'yi geçmişti. On dokuzuncu yüzyıl şeflerinin en ünlüsü, yüzyılın ortasında adaların büyük kısmında kendini Tui Viti adıyla kral ilan eden Cokobau'ydu. Bir tören sırasında şeflerden biri ona yeterince çabuk tepki vermezse, Cokobau şanssız adamı oracıkta döverek öldürtürdü. Başka bir tutsak şefin kaderi daha da kötü oldu. Cokobau onun dilini kestirdi, boşu boşuna daha hızlı ve acısız ölmek için yalvaran, kanlar içindeki adamın karşısında dili çiğ çiğ yedi.

1853'te Cokobau yamyamlıktan Metodist dinine döndü. Bir yamyam kral olmaktansa Hıristiyan kral olarak kazanabileceği daha çok şey olduğunu akıllıca kavradı ve Wesleyanların ve müttefikleri Tonga kralının desteğiyle otoritesini artırdı. Din değiştirmesi Fiji'de yamyamlığın aşamalı olarak azalmasına neden oldu, ama düşmanları bu uygulamayı sürdürdüler. 1867'de bir misyoner, Rahip Baker, tepelik ülkeye gitmeye çalıştığı zaman, Cokobau'nun geleneksel düşmanları onu haklı olarak düşmanlarının müttefiki olarak gördü. Sonuçta onu öldürüp pişirdiler. Genel olarak beyazlara olduğu kadar botlara da alışkın olmayan bu kişiler onu botlarıyla birlikte pişirdi ve botları da yemeyi biraz zor da olsa becerdiler. 1874'te Fiji, Büyük Britanya'nın kraliyet sömürgesi haline gelince, ana ülke yamyamlığı yasadışı ilan etti.

Fiji'nin sömürgeleştirilmesi, Avrupa güçlerinin sömürge için orji tarzı heveslerinin tam ortasında gerçekleşti. İngiltere yamyamlığı sona erdirdi, Fijilileri biraz katı bir Hıristiyanlığa döndürdü ve Fijililer arasındaki kabile savaşlarını durdurdu. Eski grupçuluk yerine aynı derecede zararlı bir etnik gerilim kaynağı yeni bir kılıkta ortaya çıktı. İngilizler küçük ülkeyi bugün de rahatsız eden yeni etnik gerilimler getirdi.

Fiji'nin İngiliz sömürgecileri, yerli Fijili işçileri denetlemenin zor olduğuna karar verdi; bu yüzden, on dokuzuncu yüzyılda dünyanın her yerindeki birçok öteki sömürgede de yaptıkları gibi, sömürge yetkilileri sıcak şekerkamışı tarlalarında çalışmak üzere Hindistan'dan işçi ithal etti. Şekerkamışı ancak sıcak, nemli iklimlerde yetişir ve tüm ürünlerin içinde herhalde en zorlusu odur. İşçiler tepelerinden bakan ve her tür esintiyi kesen sık şekerkamışı tarlalarında durur. Ter gözlerine akar ve görüşlerini bulandırır, kamışı kesmek için kullandıkları büyük *machete*'leri* isabetle savurmak içinse görüşlerinin net olması gerekir. İşçiler *machete*'nin yanlış darbesiyle kazayla kendilerine ve başkalarına zarar verir ya da kesilmiş şekerkamışının keskin uçları onlara çarparak bir gözlerini kaybetmelerine veya ayaklarının yaralanmasına neden olur. Bütün bu tehlikeler ortasında tatlı ve yapışkan şekerkamışları sinekleri ve öteki böcekleri kendine çeker, onlar da işçilerin yüzlerine ve kollarına yapışır.

Şekerkamışı işinde çalışmanın bu tür tehlikelerine karşın Hintliler İngiliz hükümetinin işe aldığı işçi gruplarına yazıldı. Hindistan'da açlıktan ölmeye yakın koşullar yüzünden birçok Hintli kölelik düzeyinden biraz daha yukarıda bir çalışma için seve seve yurtdışına gitmeye razı oldu. Hindistan'daki İngiliz sömürge hükümeti olabildiğince çok işsiz gençten kurtuldu-

* Daha çok Amerika'da kullanılan bir tür büyük bıçak (ç.n.)

ğu için ıneınnundu ve böylece İngilizlerin Fiji'deki iş çevreleri istekli ve çok ucuz işçiler edindi.

Birçok Hintli Fiji'ye geldikten ve birkaç yıl tarlalarda çalıştıktan sonra şehirlerde iş buldu ve sokak satıcısı olarak küçük işler kurmaya başladı. Hintliler bu işler adına şekerkaınışı tarlalarından ayrılırken İngilizler de düşük ücretli işleri yapmak üzere başka Hintliler getirdi. Adamlar biraz para kazanınca Hindistan'da evlerindeki eşlerini de oraya getirdiler ve çok geçıneden Fiji'de bir Hindu, hatta Müslüman Hintliler topluluğu oluştu.

Fiji 1970'de bağımsız bir devlet olduğu sırada, Hint nüfusu neredeyse yerli Fiji sayısına eşit olmuştu. İki grup birçok açıdan birbirinden farklıydı. Fijililer kendi yerli dillerini, Hintliler de kendi Fiji şiveleri Hindtçeyi konuşuyordu. Fijililer katı bir Hıristiyanlık inancındaydı, Hintliler ise daha rahat Hinduizın ya da İslaın inancında. Hintliler genellikle daha yüksek eğitim alınıştı ve ticaretle şehirleri ellerinde tutuyorlardı. Fijililer de hükümeti ve kırsal kesimi elinde tutuyordu, komünal köyleri aracılığıyla Fiji'deki toprakların yüzde 83'üne sahiptiler.

İngiltere'den bağımsızlık kazanıldıktan sonra Hintlilerin ekonomik gücü arttıkça, Hintliler ile yerli Fijililer arasındaki gerilimler tırmandı. 1987'deki demokratik seçimler sırasında Hintliler hükümetin denetimini eline geçirdi ve böylece ülkenin hem ekonomisini hem de hükümetini yönetmeye hazırlandı. Hintlilerin üzerlerinde egemenlik kuracağından korkan Fijili albaylar art arda iki darbe yaparak yerli Fijililerin iktidarını korudu ve Hintlileri yönetimden attı. Sonraki birkaç yılda gerilimler defalarca patlak verdi, ama 1992'de her iki grup da, yerlilere hükümeti, Hintlilere ekonominin denetimini veren yeni bir siyasal anlaşmayı kabul etti. Fijililer toprağa sahip olmayı sürdürecek, ama Hintliler adanın işlerini yürütmeye devam edecekti.

Yerli Fijililerle Hintliler arasındaki etnik rekabet ve gerilimler, yirminci yüzyılın başına bela olmayı sürdüren sorunları gösterir. Fijili yerlilerle Hintli göçmenler arasındaki mücadele Asya, Avrupa, Amerika ve Afrika'da on milyonlarca insandan oluşan çok daha büyük gruplar arasındaki mücadelelere benzer.

İngilizler, Asyalı Hintlileri, Trinidad ve Tobago'da ve İngiliz sömürgesi Guyana'daki Güney Amerika ana ülkesinde şeker plantasyonlarında çalışmak üzere Karayipler'e getirdi. Asyalı Hintlilerin gelişinden önce yerli nüfus neredeyse tümüyle yok edilmiş ve yerlerine Afrikalı köleler getirilmişti. Sömürgeler bağımsızlığına kavuştuğu sırada, nüfusları Trinidad ve Tobago'da Afrika ve Asya soyundan gelenler arasında kabaca ikiye bölünmüştü, ama Guyana'da daha çok Asyalı vardı, bu da onu çoğunluğu Asyalı olan ve Hindu'nun ana din olduğu tek Amerika ülkesi yapıyordu.

İngilizler, Hint Okyanusu'ndaki Mombasa'dan Victoria Gölü'ndeki Kampala'ya kadar demiryolu yapmak üzere Doğu Afrika'ya Hintlileri getirdi. Birçok Hintli demiryolunu inşa ettikten sonra orada kalarak hat boyunca, ama özellikle de hattın sonundaki Kampala'da dükkânlar açtılar. Kampala 1962'deki bağımsızlıktan sonra Uganda'nın başkenti oldu. General İdi Amin 1971'de Uganda'da iktidarı ele geçirdi ve bir sonraki yıl 45 bin Asyalıyı ülke dışına atarken süreç içinde birçoğunu da öldürdü.

İngilizler Güney Afrika'ya da Asyalı işçiler getirdi, ama bunlar orada yaşayan Afrikalıların ya da Avrupalıların sayısına ulaşmadı. Nüfusun yaklaşık yüzde 3'ü olan bu işçiler Afrikalılar, Avrupalılar ve melez renkli ırktan ayrı bir sınıf olarak kaldı. Güney Afrika'da yaşar ve avukatlık yaparken Gandhi ilk sivil itaatsizlik ve sömürge hükümetine karşı çıkma derslerini

orada aldı. Daha sonra bu bilgiyi kendi ülkesi Hindistan'ın bağımsızlığı için kullandı.

Dünyanın birçok yerinde çeşitli sömürgecilik katmanları nüfusta hâlâ görülebilir. Hollandalılar 1638'de Güney Hint Okyanusu'nda insansız volkanik ada Mauritius'u keşfettikten sonra oraya şekerkamışı ektiler, ama kalıcı bir yerleşim yeri kurmayı başaramadılar. 1721'de Fransızlar adayı aldı ve şeker üretimi için kalıcı bir işgücünü sağlamak üzere oraya çok sayıda Afrikalı köle getirdi. İngilizler 1810'da, Fransa'nın felaket getiren Napolyon döneminin sonunda, Mauritius'u aldı ve Hindistan'daki sömürgelerinden Asyalı işçiler getirdi. 1968'de çok kültürlü Mauritius, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Hintlilerin egemenliğinde bir hükümet ve ekonomiyle bağımsız oldu, ama Hintliler daha az başarılı Afrikalı *creole*'lerden gelen muazzam bir tepkiyle başa çıkmak zorunda kaldı.

Tamiller olarak bilinen Güney Hintliler Seylan adasına da geçtiler. Ada, asıl olarak Budist olan Sinhalese'nin elindeydi. Seylan 1948'de İngiltere'den bağımsızlığını kazandı ve 1972'de adını Sri Lanka olarak değiştirdi. Tamiller, Sri Lanka'nın toplam nüfusunun beşte birinden daha azını oluşturur, ama kuzeyde yoğun olarak yaşar. Yerli Sinhalese ile Tamiller arasındaki gerilimler yavaş yavaş gerilla savaşına tırmandı ve bu savaş her tür sivile sayısız terörist saldırı da dahil olmak üzere on binden fazla insanın ölmesine yol açtı.

Fiji, yeryüzündeki en küçük ve en ücra ve küresel kültürle temasa geçen en son yerlerden biri olmasına karşın, düzinelerce etnik grupla, herhangi bir kozmopolit toplulukla aynı gerilim ve mücadeleleri yaşar. Dünya yüzündeki hiçbir yer, ne kadar küçük ya da ücra olursa olsun, yirminci yüzyılın etnik gerilimlerinden muaf değildir adeta.

Yirminci yüzyılın en önemli tarihsel olayı, iki bin yıllık tari-

hin tersine çevrilmesi ve dünyanın büyük imparatorluklarının birçok küçük ülkeye dönüşmesidir. Akdeniz'de Roma İmparatorluğu ile Çin'de Han İmparatorluğu'nun başlangıcından beri dünyanın büyük imparatorlukları düzenli şekilde genişlemiş ve küçük ülkeleri yutarak en sonunda da Fiji gibi küçük uzak noktalara kadar ulaşmıştır.

Milliyetçiliğin yükselişi, emperyalizmle birlikte, bir süreliğine uzun süreli kültürel ve etnik farklılaşma modelini tersine çevirecekmiş gibi göründü. Kabaca 1492'den yirminci yüzyıla kadar milliyetçilik yanında sömürgecilik ve tek bir dil, tek bir din ve tek bir halk gibi katı bir kültürel ortodoksluk getirdi. Dünya Fransız bölgesi, İngiliz bölgesi, Rus bölgesi, kenarlarda birkaç önemsiz bölge olmak üzere birkaç belli başlı kampa bölünmüş gibiydi.

Yirminci yüzyıl birden dört yüzyıllık tarihi tersine çevirdi. Modern silahlar ve matbaa nasıl hızla bir avuç güçlü ulusal imparatorluklar yarattıysa bunların hemen hepsi aynı hızla yok oldu ve Fijililer ve Fijili Hintliler gibi milliyetlerinin yeni bilincine varmış binlerce ulus ve etnik grubun bastırılmış kültürel istekleri yeniden canlandı.

On sekizinci yüzyılda Batı Avrupa'da ve ABD'de kök salan milliyetçilik, on dokuzuncu yüzyılda Latin Amerika'ya ve Doğu Avrupa'ya yayıldı. İspanya'nın henüz bütün Amerika sömürgeleri isyan için ayağa kalktı ve 1800'lerin ilk yirmi yılında bağımsızlıklarını elde etti. Bundan kısa süre sonra, 1821 ile 1829 arasında Yunanistan Türklere karşı bağımsızlık mücadelesine girişti: 1824'te Yunanistan'da ölen Lord Byron gibi Batı Avrupalı romantikler arasında büyük sempati yaratan bir mücadele. Yunanların kendilerini Osmanlı yönetiminden kurtarma başarısından sonra Romanya 1861'de kendi devletini kurdu, onu 1908'de Bulgaristan izledi.

Bu dönemde ortak dilleri konuşanlar coğrafi birlikler kur-

maya başladı. Bağımsız bir ulus olmak isteyen her halk, dillerinin onları yönetenlerden farklı olduğunu gösterebilirse daha güçlü bir teze sahip oluyordu. Norveç neredeyse beş yüz yıl Danimarka tarafından, bir yüzyıl da İsveç tarafından yönetildikten sonra 1905'te bağımsız oldu, ama bağımsızlık isteğinin bir nedeni de hem İsveççeden hem de Danimarkacadan farklı, kendine özgü dilinin ve edebiyatının gelişmesiydi. İrlandalıların Büyük Britanya'ya karşı mücadelesinin önemli bir nedeni de, eskiden yasak olan Gal dilinin yazıda da canlanması ve İrlanda okullarda okutulması isteğiydi. Kuzeydoğu İspanya'da Katalonya, kendi dilini Kastilya İspanyolcasından ayrı tutarak ve canlılığını koruyarak aynı yolu izlemeye çalıştı, aynı kuzeydoğuda Baskların yaptığı gibi. Macarlar, Sırplar, Hırvatlar, Arnavutlar, Slovaklar, Polonyalılar, Ukraynalılar, Litvanyalılar, Finlandiyalılar, Estonyalılar, Letonyalılar ve Sicilyalılar arasında benzeri milliyetçi hareketler gelişti.

Yirminci yüzyılın başında Latin Amerika, Tayland, Liberya ve Etiyopya dışında tüm dünya Avrupa güçleri, Osmanlı İmparatorluğu, Japon İmparatorluğu ve ABD arasında paylaşılmıştı. Bunlar yaklaşık kırk bağımsız ülke ve imparatorluktu, içlerinden bir düzinesi de onları tam bir uluslararası aktör yapmaya yetecek kadar hatırı sayılır büyüklükte toprak ya da imparatorluğa sahipti. Yirminci yüzyılın ilk on yılında, dünya sadece bir avuç büyük aktörle tek bir siyasal sistem içinde hemen birleşecek gibi görünüyordu.

Bu yüzyılın ikinci on yılı küresel güçlerin emperyalist hayallerini paramparça etti ve Alman Kayzeri, Rus Çarı ve Osmanlı Sultanı'nı tahttan inmeye zorladı. Birinci Dünya Savaşı, on iki büyük aktörü birkaça indiren çılgın bir kapışmada bu imparatorlukları birbiriyle karşı karşıya getirdi. Savaş imparatorlukların sayısını azalttı, ama yerlerine düzinelerce yeni siyasal kimlikler getirdi, bunların hepsi de özgür ve bağımsız,

dünya arenasındaki tüm ötekilere eşit olmayı özlüyor ve talep ediyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Versailles Antlaşması'nı yazmak için yapılan konferans mikro milliyetçilik alevlerini yelpazeledi. ABD Başkanı Woodrow Wilson, On Yedi Nokta'dan biri olarak azınlık milliyetlerin kendi kaderini tayin hakkını da eklemişti. Wilson aslında bu doktrini asıl olarak Doğu Avrupa'nın küçük uluslarına uygulamak niyetinde olsa da, dünyanın dört bir yanındaki gruplar bunu vazgeçilmez bir hak olarak gördü.

Doğu Avrupa'da o kadar çok küçük etnik grup vardı ki, hatırı sayılır uluslar olabilmek için bir araya gelmek zorunda kaldılar. Çeklerin Bohemya ve Moravya eyaletleri Slovakya ile birleşerek yapay Çekoslovakya devletini kurdu. Balkanlar'da eski Osmanlı eyaletleri Sırbistan, Hırvatistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Slovenya büyük gruplar halinde Arnavutlar, Makedonyalılar ve Türklerle birleşerek yeni Yugoslavya devletini oluşturdu. Yugoslavya, Arnavutluk ve Çekoslovakya gibi yeni devletler kurulurken, Polonya, Letonya, Litvanya, Finlandiya ve Estonya gibi eski devletler de bir zamanlar onları içine alan imparatorlukların çökmesiyle yeniden ortaya çıktı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı yönetiminden kurtulan Araplar, Fransa ve Britanya'nın sömürge tahakkümünü sürdürmek yerine bağımsızlık istiyordu. Arap dünyası içinde Kürtler, Hint-Avrupa dili konuşan Müslüman kabileler ayrı bir devlet olarak bağımsızlık istiyordu.

Savaştan hemen sonra daha yalıtılmış birkaç ülke kendilerini yabancı sultasından kurtarmayı başardı. İzlanda Danimarka'dan bağımsızlık elde etti; Moğolistan Çin'den koptu; ve İrlanda yüzyıllar süren kanlı İngiliz yönetiminden kendini kurtarabildi. Bu kadar uzun zamandır emperyalizmle birleşmiş milliyetçilik ruhu artık anti-emperyalist yeni bir

milliyetçilik birliği haline geldi. Yeni hareket tüm dünyayı içine aldı ve her etnik grup, eskiden bağımsız bir grup olsun ya da olmasın, bağımsızlık hakkı talep etti, hatta çevrelerindeki halktan dil ya da din olarak küçük bir farklılık gösterdiği için bir grup olduğunu bile iddia etti.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, tüm dünyada yüzlerce yeni milliyet, yeni bir milliyetçilik ve anti-emperyalizm dalgasıyla sömürgeci güçlerinden bağımsızlık talep etti. Bu mücadelelerin çoğu sömürgecilik karşıtı savaşlar biçimini aldı: Vietnam ve Cezayir bağımsızlık için Fransa'yla savaştı ya da Mau Mau Kenya'da İngiliz tahakkümüne karşı isyan etti. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuyla 1970 arasında Britanya, Fransa, Hollanda, Portekiz ve ABD'nin geriye kalan neredeyse tüm sömürgeleri bağımsızlık elde etti.

4 Temmuz 1946'da, Japonya'dan kurtuluşundan kısa süre sonra ABD bağımsızlık hakkı tanıyınca, Filipinler ilk yeni bağımsız devlet oldu. ABD, Mikronezya'dakilerle bağımsızlık anlaşmaları için görüşmelere başladı ve Hawai ve Alaska topraklarını birliğinin tam üyeleri olarak kabul etti. Portoriko ABD'ye bağlı bir commonwealth olarak belirsiz bir konuma büründü.

Nijerya 1 Ekim 1960'da İngiliz denetiminden çıkınca Afrika'nın en büyük ve en zengin ülkesi oldu. Güneydoğudaki İbo halkı ile etnik gerilimler, İbolar 1967'de bağımsız Biafra devletini ilan edene kadar tırmandı. İsyan ettikleri sırada, büyük oranda Hıristiyan bir grup olan İbo halkı, tüm Afrikalı etnik grupları içinde en yüksek okuma yazma ve eğitim düzeyine sahip olduğunu iddia ediyordu. Biafra 1970'de teslim olduğu zaman bir milyon kişi öldürülmüştü ve bunların çoğu açlıktan ölen sivillerdi, bundan fazla sayıda kişi de yerinden yurdundan oldu.

Doğu Afrika devletleri Burundi ve Ruanda uzun zamandır

üç kabile ya da etnik grubun yaşadığı yerlerdi. Pigme Tua halkı herhalde bölgeye en önce girdi ve orada binlerce yıl boyunca yaşadı. Daha sonra Hutular, avcılık ve toplayıcılıkla geçinen Tua halkı üzerinde tahakküm kuran çiftçiler, geldi. On altıncı yüzyıl civarlarında, bazen Watusi denilen sığır güden bir halk olan, uzun boylu, zayıf Tutsiler kuzeyden oraya göç etti ve çiftçilik yapan Hutuları fethetti. Tutsiler, nüfusun yalnızca beşte birini oluşturmalarına karşın, öteki iki grup üzerinde tahakküm kurdu. Her bir etnik grup üç katlı kast sisteminde bir yer tutuyordu, Avrupalılar 1899'da bölgeyi sömürgeleştirdikleri zaman dördüncü bir kast eklediler. Almanlar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu sömürgeyi Belçika'ya verdi.

Burundi de Ruanda da aynı üç etnik grup Tua, Hutu ve Tutsilere sahip olsalar da, her biri bağımsız bir ülke oldu. Ruanda'da Hutular 1959'da ayaklandılar ve kanlı bir devrimle Tutsileri devirdiler. 1972'de Burundi'deki Hutular Tutsi tahakkümüne karşı ayaklandı ve efendilerinden on bin kişiyi katletti. Tutsi eski tebasına karşı intikamla karşılık vererek 150 bin Hutu'yu öldürürken, 100 bin Hutu da komşu Zaire ve Tanzanya'ya kaçtı.

Sömürge çağı dünyanın dört bir yanında uluslar yarattı ve ardında merkezi hükümetler ve güçlü ordular bıraktı. Bu iki kurum sömürge yönetiminin payandası olmuştu. Sömürgeci güçler demiryolları ve limanlar inşa etti ve yeni işkolları açtı, ama bunlar genellikle sömürgeci güçlerin ihtiyaçlarına hizmet ediyordu. Bu güçlerin inşa ettiği altyapı, yerli halka yardım etmek için iç ticareti teşvik etmek yerine hammadde çıkarma ihtiyacına hizmet görüyordu. Kiliseler, hastaneler ve okullar gibi öteki sömürge kurumları, sömürgeci güçlerin hükümetlerine ve askeri yapılarına verdikleri çaba ve masrafın yanında genellikle devede kulak kalıyordu. Afrika'nın yeni ortaya çıkan ülkeleri zayıf okullar, kiliseler, işyerleri ve hastaneler,

ama çok güçlü yönetimler ve askeri gücün desteklediği güçlü, merkezi hükümet gelenekleri devraldı.

Bağımsızlığın ilk yıllarında yapay olarak kurulan devletler ya Batılı kapitalist ülkelerden ya da komünist ülkelerden yüksek mali ve askeri destek aldı. Bu yardımlar askeri ve yönetici seçkinlerin iktidarda kalmasına yardımcı oldu. Yeni ortaya çıkan ülkelerin çoğunda yöneticiler ordunun ihtiyaçlarına ve küçük bir seçkinler grubunun kârlarına önem verdi. Yabancı hükümetlerin insani yardım programlarının ve dini kuruluşların kitleleri giydirmelerine, doyurmalarına, sağlığıyla ilgilenmelerine, eğitmelerine ve ev yapmalarına izin verdiler. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle yardım da azaldı ve hükümetlerin üzerindeki baskı arttı.

Neredeyse her yıl en az bir Afrika ülkesinde etnik çatışma baş gösterdi. Etnik savaş Sudan, Etiyopya ve Somali gibi bazı ülkelerde salgın hastalıktı sanki. Mücadele çoğunlukla dinsel kimlik üzerinde yoğunlaşıyor, Müslümanlar Sudan ve Nijerya'da Hıristiyanlığa karşı mücadele verirken, Etiyopya ve Angola'da olduğu gibi bazılarında kapitalistlerle komünistler çatışıyordu. Fransa, Sovyetler Birliği, ABD, Libya, Suudi Arabistan, İran, İsrail, Güney Afrika ve Küba da dahil olmak üzere dış güçler çoğunlukla para, silah ve hatta bazen bir tarafa verilen askerlerle kavgaya girdikten sonra çekildi, bazen de gerçekten saf değiştirdiler. Dış güçler ne yaparsa yapsın ve kim hangi grubu desteklerse desteklesin, mücadele kabilesel, etnik ve dinsel çizgilerde sürdü.

Birçok insan, iradelerine karşın sömürgeleştirilmiş bir halka bağımsızlık tanımanın dünyada savaş ve şiddeti azaltacağını varsayıyordu. Egemenlik özlemi normal geliyordu ve bir kez bu istek gerçekleşince gerilimler buhar olup uçacaktı. Gerçekten de yeni bağımsızlık kazanan ülkelerle eski sömür-

gecileri arasındaki gerilimler dindi, ama Afrika'dan Pasifik'e kadar yeni bağımsız ülkeler içindeki etnik gruplar arasındaki gerilimler arttı.

Sömürge çağının yavaş yavaş ölmesi daha da fazla etnik bölünme ve mücadeleler doğurdu. Müslümanlarla Hindular arasındaki rekabet, Hindistan'ın tek, tüm bir ülke olarak bağımsızlığa barışçıl geçiş yapmasını önledi; halkın ruh hali ve siyasal liderler ayrı ayrı Hindu ve Müslüman uluslar yaratmaya zorladı. İngilizler 1947'de oradan çekildiğinde altkıtayı iki ülkeye ayırdı: Hindistan ve Pakistan. Pakistan birbirinden bin mil uzaklıkta, aralarında Hindistan'la iki parçaya bölündü. Hindistan, Mahatma Gandhi'nin öncülük ettiği şiddet içermeyen direniş hareketiyle bağımsızlığını kazanmış olsa da, Britanya'ya karşı kazanılan zaferden sonra Hindularla Müslümanlar tarihin en katlı katliamlarından birinde birbirinin boğazına sarıldılar.

Her devlet ötekinin azınlıklarına zulüm uyguladı ve onları ülkeden çıkarmaya çalıştı. Kuzeybatı Hindistan'da yeni ortaya çıkan sınırlar boyunca savaşlar patlak verdi. Sınırın Hindistan tarafındaki Müslümanlarla Pakistan tarafında kalan Hindular erkek, kadın ve çocuk ayırt etmeden öldüren şiddetli saldırılarla karşı karşıya kaldı. Yasayı ellerine alanlar tüm bir köye saldırıyor, oradaki herkesi katlediyordu; trenlere, hatta yaya kaçan çaresiz insan gruplarına bile saldırdılar. Amaç onları kaçmaya zorlamak ya da kaçmalarını önlemek ya da soymak değil, sırf öteki gruba mensup oldukları için öldürmekti. Nefret ve öfke içinde bir yönde kaçan mülteci grupları çoğunlukla karşıt yönde kaçan mülteci gruplarıyla çatışıyordu. Ölü sayısı herhalde hiçbir zaman bilinemeyecek. Hindular da Müslümanlar da öteki tarafın öldürdüğü insan sayısını abartıyor, kendilerinin öldürdüklerini en az şekilde söylüyordu. Resmi rakamlara göre ölü sayısı kabaca 200 bindi, ama bundan bin-

lerce fazlası da olabilir. 12 milyon kişi de mülteci oldu, evlerini, topluluklarını, çiftliklerini ve işyerlerini bırakarak başka bir ülkeye kaçtılar.

Doğu ve Batı Pakistan savaşa girişip Pakistan ve Bangladeş olarak bölündüğü için, Hint altkıtasında şiddet bağımsızlıktan sonra da devam etti. Bağımsızlıktan sonraki yıl Bangladeş hükümeti azınlığa ve kabile halklarına Pakistan yönetiminden daha da az hoşgörü gösterdi. Hükümet kabile halkına, Budistlere, Hindulara ve Hıristiyanlara saldırılara izin veriyor, hatta adeta teşvik ediyordu. Müslüman çoğunluk Çittagong Tepeleri'ne çıktı ve oradaki kabile halkını yok etti.

Müslüman ve Hindulardan sonra Hint altkıtasının üçüncü büyük dini grubu olan Sihler her iki dinin de karakteristik özelliklerini kendinde toplar, ama her ikisinden de farklı güçlü bir kimlik barındırır. Sihleri tanımak çok kolaydır, çünkü kadınlar basit bir tünik ve pantolon, erkekler de farklı görünüşlü beş *kakkas* giyer: türbanla kapatılmış uzun saçlar; küçük bir tören kaması; tahta bir tarak; çelik bir bileklik; ve kısa pantolon. Pakistan'ın müslümanlarından gördükleri zulüm nedeniyle Sihler başta Hindistan'ın yanında yer aldı. Pencab'ın 1947'de iki ülke arasında bölünmesinden sonra birçok Sih güneye kaçtı. O zamandan beri kendi ülkelerinin kurulmasını destekliyorlar ve bazen vahşi bir şiddet patlamasına dönüşen, içten içe tüten bir isyan durumunda yaşıyorlar. Haziran 1984'te Başbakan Indira Gandhi, Sihlerin kutsal türbesi Altın Tapınağı almak için askerlerini kanlı bir çarpışmaya gönderdi. Dört ay sonra saldırının öcünü almak için Başbakan Gandhi'nin iki Sih koruması ona suikast düzenledi. Gelişen isyanda binlerce Sih öldü ve elli bin kişi evlerinden uzaklaşmak zorunda kaldı.

Güneydoğu Asya'da Vietnam, Kamboçya ve Laos'ta bir dizi uzun savaş, İkinci Dünya Savaşı'ndan yüzyılın geri kalanı bo-

yunca milyonlarca insanı evinden etti. Sürekli saf değiştiren ittifaklar ve fraksiyonlar kuran etnik gruplar birbiri ardına anlaşmazlığın keskin ucunda kısılı kaldılar.

Vietnamlılar önce Fransızları, sonra Amerikalıları yurtlarından kovduktan sonra kendi uluslarını saflaştırmaya başladılar. İç savaşta ABD yanında yer alan Hmong gibi kabile halkları kaçan ilk etnik gruplardan biri oldu. Vietnam ile bir zamanlar müttefiki olan Çin arasındaki gerilim alevlenince, kuşaklar boyu Vietnam'da yaşamış olan binlerce etnik Çinli sınırdışı edilmeyle karşı karşıya kaldı; ötekilerse Vietnam'da yeni sınırlamalar ve zulümle karşılaşmamak için kaçtı. Vietnam, Vietnamlıların yönetiminde halkı çoğunlukla teba olmuş Kamboçya'yı işgal edince, milyonlarca Kamboçyalı kaçtı. Yıllar süren savaş boyunca binlerce mülteci, daha sonra ABD, Fransa ve Kanada'ya geçmek üzere Tayland'daki kamplara kaçtı, ama birçoğu da Kamboçya ya da Vietnam'da belirsiz bir kadere geri dönmek zorunda kaldı.

Yirminci yüzyılın sonunda dünya kabaca iki yüz bağımsız ülke ya da devlete bölünmüş durumdadır, ama bunların arasında beş bin civarında farklı ulus ya da etnik grup vardır. Son beş yüzyılın sömürgeciliği dünyanın etnik haritasını tümüyle yeniden düzenledi. Hükümet politikasının aşırılıkları, doğal felaketler ve ekonomik dalgalanmalar etnik grupları yeryüzünde oradan oraya sürükledi. Farklı grup mensupları, ataları dünyanın öte yanında yaşayan insanlarla yan yana yaşıyor artık. Etnik grupların bölünmesi ve yalıtılması asla eski haline dönmeyecek.

16

Mikro-uluslar

...Soylarının tükenmesine bu kadar yaklaştıktan sonra, velinimetlerinden daha keskin bir tevazu duyguları ve paradoksal ama daha büyük bir gururları var.
Scott Momaday, House Made Of Dawn

Trans-Sibirya Ekspresi dünyadaki en uzun düzenli tren seferini yapar. Bir yolcu Pasifik kıyısındaki Vladivostok'ta günde beş kez kalkan trenlerden birine binerek tek bir biletle, tren değiştirmeden ve on beş dakikadan daha uzun mola vermeden yedi gün ve dört bin mil sonra Moskova'da inebilir. Trans-Sibirya'nın biraz daha kısa bir kolu Pekin'den başlar, Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator'dan geçer ve Moskova yolculuğunun geri kalanı boyunca Rusya'daki Ulan Ude'deki düzenli hatta katılır.

Trendeki insanlar yolcudan çok geçici tren sakini gibidir. Bir hafta süren yolculuk sırasında tren uzun, dar bir Rus apartmanı karakterine bürünür. Her kompartıman bir oturma odası, yemek odası ve mutfak haline dönüşür. İçindekiler giysilerini asarlar, pijamalarını giyerler, sıraların üzerine uyku tulumları sererler ve meyve torbaları, kefir şişeleri, kocaman salamlar, soğanlar ve şekerleri kompartımanda gördükleri her askı ve çiviye asarlar. Komşular uzun sohbetlerinde maraton

gibi doğum, evlilik, ölüm, ihanet, acı ve zafer hikâyeleri anlatırlar. Bir anne kızının saçını örer ve kocaman şakayıklar büyüklüğünde, çok renkli kurdelelerle bağlar. Çocuklar sürekli değişen oyunlar oynayarak koridorda bir aşağı bir yukarı koşuşturur. Kadınlar giysilerini havalanması için asar, bebeklerinin kirlenmiş giysilerini yıkar ve kurutması için trenin dört bir yanına asarlar.

Askerler iskambil oynamak için toplanır, birbirlerine sigara alıp verir ve votka ya da acı bira şişelerini paylaşırlar. Görevli, her vagonun sonunda sürekli kaynayan semaverden dumanı tüten bardaklar dolusu çay getirir. Eşofman giymiş orta yaşlı erkekler koridorda hızlı hızlı yürür ve kompartıman kapılarında mekik çekerler. Bir satıcı koridorda dolaşarak şeker kaplı kirazlar ve lolipoplar satar. Aynı satıcı günün ilerleyen bir saatinde metal çorba kâseleri ve taze, kalın ekmek somunları bulunan tepsilerle döner. Gece uyku tutmayanlar koridorun soluk ışığında konuşur ve âşıklar vagonun sonundaki kilitli tuvaletlerde ya da vagonlar arasındaki boşluklarda biraz yalnız kalabilmek için buluşur.

Kısa molalarda yolcular satışa sunulmuş şeyleri görebilmek için akın akın trenden iner. Geleneksel babuşka şeklinde saçlarını bağlamış köylü kadınlar satışa sundukları şeylerin önünde acı çeker gibi otururlar. Bir tanesi salatalık turşusu satar; ötekinde bahçesinden topladığı bir avuç domates vardır; bir diğeri ise tek tek eski gazete kâğıtlarına sardığı iki düzine börek pişirmiştir; yanındaki kadın ise, gazete kâğıdından külahlarda sunduğu patatesleri haşlayıp küp küp doğramıştır.

Trans-Sibirya Ekspresi, on dokuzuncu yüzyılın son yıllarındaki mühendislik serüvenlerinden birini temsil eder. Olanaksız araziye demiryolu inşa etmeyle ilgili hikâyelerle dolu bir yüzyılda, Trans-Sibirya iki kıtayı birleştirdi. Bugün bile ancak uçak, Asya ile Avrupa arasında daha ucuz ve daha hızlı bir

ulaşım sağlıyor ve demiryoluyla başa çıkabilecek bir otoyol henüz inşa edilmedi.

Avrasya'nın tam ortasından geçen Trans-Sibirya demiryolu Pasifik Okyanusu'ndan başlar, Mançurya'nın eteğinden dolanır, Kabarovsk'ta Amur Nehri'ni geçer, sonra Yahudi Özerk Bölgesi boyunca Amuria arasından altı yüz mil boyunca Amur'a paralel giderek Rus Moğollarının topraklarına girer, Baykal Gölü kıyısından geçerek Angara Nehri'ne çıkar ve Sibirya'nın düzlüklerinden Ural'ın alçak tepeleri arasından Avrupa Rusya'sına gider.

Trans-Sibirya boyunca manzara panoramik ve dramatik olmadan geniştir. Dağlar yıpranmış kıvrımlar gösterir; deniz seviyesinden yalnızca kırk metre kadar yükselen dalgalı tepelerden başka bir şey değildirler. Ormanlar geniş alanlar kaplar, ama tek tek ağaçlar görece küçük olma eğilimindedir. Kuşaklar boyu yerleşimciler, yakıt ve inşaata ihtiyaç duydukları için demiryolu yakınındaki ağaçların çoğunu kesmiştir. Tablo gibi köyler, geçen trenlerin bir yüzyıl boyunca getirdiği terk edilmiş, çürüyen pislik yığını altında kalmış ve neredeyse gömülmüş gibidir.

Moskova'dan doğuya doğru Vladivostok'a giderken neredeyse bir hafta süren yolculuğunda tren, Çin'i Rusya'dan ayıran Amur Nehri vadisinden geçer. Vladivostok ve Pasifik Okyanusu'ndan yalnızca iki günlük mesafede olan tren birkaç dakikalığına Birobidzhan kasabasında durur. Başta kasabada özel hiçbir şey yok gibi gelir; Trans-Sibirya Demiryolu'nun yakınlarındaki iki düzine öteki yerleşim yerinden farkı yoktur sanki. Birkaç kadın platformda dolaşarak kocaman ama eskimiş ve neredeyse terk edilmiş tren istasyonunun önünde atıştırmalık şeyler satar.

Birobidzhan'ı demiryolu boyunca sıralanmış öteki topluluklardan ayıran tuhaflık, kasabanın adının yalnızca Rusçanın

kullandığı Kril alfabesiyle değil, İbranice de yazılmış olmasıdır. Birobidzhan, Sovyet hükümetinin 1928'de Yahudi kolonisi için kurduğu, Rusçanın ve Yiddişin resmi diller olduğu eski Yahudi Özerk Bölgesi'nin başkentidir.

Kuşkusuz istasyondaki saatler gerçek iktidar kaynağını gösteriyordu. Rusya boyunca tüm havalimanlarında ve tren istasyonlarındaki saatler gibi, Birobidzhan'daki de Moskova saatini gösterir, oysa Birobidzhan Moskova'nın beş zaman dilimi doğusundadır ve Moskova'da gece yarısıyken Birobidzhan'da güneş yeni doğmaktadır.

Yahudi Özerk Bölgesi'ni Sovyet yetkilileri kurdu. Sovyet Uzakdoğusu'da, Çin'deki Harbin'in kuzeybatısına doğru ve Kabarovsk'un doğusunda Amur Nehri'nin aktığı biraz metruk bir alanda konumlanmıştır. Daha sonra bu bölge Evrey Özerk Bölgesi oldu, ama başkenti Birobidzhan olarak kaldı. Bölgenin Yahudiler için tarihsel bir önemi yoktu ve Sovyet hükümetinin göçü beslemek için gönülsüz çabalarına karşın orada yaşamak üzere çok az Yahudi geldi. Bölge, her ulusun kendine özgü bir alana sahip olması gerektiği nosyonunu gerçekleştirdi. Varlığı Sovyet yetkililerine Yahudilerin İsrail'e göç etmesini yasaklamak için de bir bahane verdi. Sovyet yetkilileri, Sovyet Yahudilerinin Sovyetler birliği içinde zaten bağımsız bir yurtları olduğunu, dolayısıyla gitmelerine hiç gerek olmadığını iddia etti.

Etnik sorunları olan tüm ülkeler içinde Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en çok ve en çeşitli ulusla karşı karşıya kaldı, ama etnik sorunlar yaşayan tüm dünya liderleri arasında Joseph Stalin en deneyimli olmakla övünüyordu ve bu sorunlarla ilgilenirken becerikli ve Machiavelli tarzına sahip olduğunu gösterdi. Lenin yönetiminde, henüz görece önemsiz bir figür olan Stalin, Milliyetler Bakanı olarak

görev almıştı. Bu da ona tüm Sovyetler Birliği'nde azınlıklar üzerinde yetke sahibi olma hakkı veriyordu. Halkın kültürel çeşitliliğiyle ilgili bu ayrıntılı bilgi, Stalin'e nüfus üzerinde öteki Sovyet liderlerinin sahip olduğundan daha sağlam bir otorite sağladı.

Stalin yönetiminde hükümet tüm Sovyetler Birliği'ndeki her etnik grup için sözde cumhuriyetler ve özerk bölgeler kurmaya koyuldu. Yaklaşık yüz farklı grup Sovyetler Birliği'ni kurdu. Bunlar on beş cumhuriyete ve sürekli değişen Özerk Bölgeler (Oblast) ve İdari Birimler (Okrug) listesine bölündü. Egemen Slavlar bile Ruslar, Beyaz Ruslar (Belarus) ve Ukraynalılar olarak bölündü. Öteki gruplar arasında Türki halklar, Fin-Ugricler, Yahudiler ve Gürcü, Ermeni, Romen ve çok sayıda Alman kökenliler de dahil olmak üzere çeşitli Hint-Avrupalılar vardı. Sovyetler Birliği, Bering Denizi'nde yaşayan küçük bir İnuit ya da Eskimo nüfusuna bile sahiptir. Stalin, Alaskalı akrabalarıyla kandaşlıkları ve sık sık iletişim içinde olmaları nedeniyle onlara güvenmiyordu; bu yüzden onlara özerk bir bölge vermek yerine anayurtlarından daha öteye taşıdı.

Farklı etnik grupların anayurtlarının kaderi büyük ölçüde Stalin'in kaprisine bağlıydı. Karadeniz ile Azak Denizi arasındaki Kırım yarımadası 1918'den 1921'e kadar bağımsız bir cumhuriyet ve Baron Petr Nikolayeviç Wrangel yönetiminde Beyaz Ordu'nun anti-komünist güçlerinin merkezi olmuştu. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanlar burayı 1942'den 1944'e kadar iki yıl işgal etti ve Almanların Kırım'ın başkenti Sivastopol'ü almaları yaklaşık 250 günlük bir kuşatma gerektirse de, Stalin, Tatarların tıpkı bir kuşak önce anti-komünist Beyaz Ordu'yla yaptıkları gibi Almanlarla da işbirliği yaptığını düşünüyordu. Tatarların on üçüncü yüzyıldan beri orada yaşamalarına karşın, Stalin tüm Tatar ulusunu yerinden ederek Orta Asya'ya postaladı. On yıl sonra Nikita Kruşçev, üç yüz-

yıllık Rusya-Ukrayna dostluğu ve birliğinin bir nişanesi olarak, rütbesi yeni indirilmiş Kırım oblast'ını Ukrayna'ya verdi. Sovyetler Birliği 1990'da dağılınca, Rusya ile Ukrayna hemen yarımada üzerine tartışmaya giriştiler, bu arada, sürgünde doğan ve Kırım'ı hiç görmemiş olan binlerce Tatar da atalarının anayurduna dönmeye hazırlanıyordu.

Her ulusun kendi anayurduna sahip olması gerektiği nosyonu Sovyet yetkililerince öyle abartılı boyutlara taşındı ki, anayurtları olmayan halklar için yeni anayurtlar yarattılar. Yeni oluşturulan bu anayurtlar çoğunlukla hedef halkın yalnızca küçük bir azınlığını barındırıyordu, çoğu başka yerlerde yaşıyorlardı. Alman kökenliler Rusya içinde bir Alman toprağına sahip değildi, dolayısıyla onlara toprak verildi. Rusya'da yaşayan Alman kökenliler bir süre kendi Volga cumhuriyetlerinin sahibi oldu, ama İkinci Dünya Savaşı'nın Alman karşıtı ortamında Stalin bu cumhuriyeti ortadan kaldırarak onları Sibirya'ya gönderdi.

Sovyet döneminden önce Orta Asyalıların ve öteki azınlıkların çoğu kendilerini milliyetleriyle tanımlamıyordu. Çoğunlukla dinle, genellikle de Hıristiyan, Musevi ya da Müslüman olarak tanımlıyorlardı. Orta Asya'daki birçok grup, göçebe halk ya da çiftçiler olarak yaşam biçimleriyle tanımlıyordu. Bu kimlik tanımları içinde bir kabile ya da klan aracılığıyla kendilerini bir daha bölüyorlardı. Ne var ki, Stalin'in yeni milliyetler yaratması, eğitimli bir Buharalı Müslüman tüccarın birdenbire bir Özbek olması ve dolayısıyla uzak vadiden putatapar bir çobanla aynı etnik gruba sahip olması anlamına geliyordu (Hall, 1992, 41).

Her cumhuriyet ve özerk bölge bir tarih, bir etnik kimlik ve yeni keşfedilen bu kimliği göstermek üzere tüm kültürel süsleri edindi. Yeni yaratılan her ulus için Sovyet yetkilileri

yazılı bir dil geliştirdi ve çoğunlukla halkın etnik tarihinden çok Hollywood filmlerini andıran resmi bir ulusal kostüm, resmi şarkı ve danslar yarattı. Her cumhuriyet kendi ulusal bale grubuna sahipti, bunlar ziyaretçiler için ve cumhuriyet içinde ya da hatta yurtdışında çeşitli resmî davetlerde kostüm giyerek performans sergiliyordu. Yerel üniversiteler, genellikle resmi bir şair ve büyük bir ulusal destan, hatta belki bir şarkı nakaratıyla tamamlanan bir ulusal edebiyat kurmak ya da icat etmek için çalışıyordu.

Sovyetlerin milliyetlere karşı stratejisi büyük ölçüde böl-ve-yönet şeklinde sürdü, çünkü cumhuriyetlerin sınırları mantıksal ayrımları tanımıyor gibiydi. Sovyet yetkilileri Orta Asya'nın Türki kabilelerini Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan olarak ayırdı. Türklerden oluşan başka bir cumhuriyet olan Azerbaycan, Hazar Denizi'nin batı tarafında yer alır ve aralarında Ermenistan'la iki parçaya bölünmüştür. Sovyet uluslarının bazıları yapay olsa da, birçoğu, 1990'larda bağımsızlık hareketlerinin dayandığı temel haline geldi.

Soğuk Savaş dönemi boyunca etnik sorunlar, Sovyetler Birliği'nin başını çektiği sosyalist ülkelerle ABD'nin başını çektiği kapitalist ülkeler arasındaki büyük mücadelede küçük bir önem taşıyor görünüyordu. Gerilimler ideoloji ve güç blokları üzerinde yoğunlaşmıştı, her bir taraf gelişmekte olan ya da bağlantısız ülkelerle ittifak ya da hiç değilse işbirliği kurmaya çalışıyordu. Kore, Vietnam ve Afganistan'da bir dizi savaş ve Macaristan ile Çekoslovakya gibi sayısız ayaklanmalar varken, iki büyük güç de etnik sorunlara yakından bakacak zaman bulamadı.

Sovyetlerin 1979'da Afganistan'ı işgali, birçok işgal ve korkunç savaşlara tanık olan bölgenin tarihinde etnik grupların

en büyük yer değiştirmelerinden birini başlattı. Büyük İskender İÖ dördüncü yüzyılda bölgeyi ele geçirmeye çalıştığından beri, bölge Moğollardan İngilizlere kadar birbiri ardına ordular tarafından işgal edilmişti.

Sovyetler'in 1980'lerde kışkırttığı göç dalgası Afganistan'daki tüm büyük etnik grupları kapsıyordu –Puştun, Özbek, Türkmen, Tacik, Hazara, Baluç ve Kırgız. Bunların çoğu Pakistan'a kaçtı, ama çok sayıda Afgan Şii de İran'a yöneldi. Puştunlar ve Hazara, Pakistan'daki kabile üyeleriyle yakın kabile ve kan bağlarına sahipti ve göç ve yardım konusunda onlara başvurabilirlerdi. Pakistan'da hiç akrabası olmayan Hazara Şiilerin İran'a kaçması daha olasıydı, çünkü dinleri ortaktı ve Hazara dili İran'ın dili Farsçayla yakından akrabaydı.

Toplam 2,7 milyon Afgan göçmeni Pakistan'daki 380 resmî kamptan birine kaçtı, 2 milyon civarında kişi de İran'a gitti. Buna ek olarak birkaç yüz bin mülteci de, genellikle yasadışı yabancılar olarak kampların dışındaki bölgelere yerleşti. Afgan mültecilerin yüzde 75'i kadınlar ve on beş yaş altı çocuklardı; erkeklerin çoğu savaşmak için Afganistan'da kaldı, ama bazen de Pakistan'a sığındılar ya da dinlenmeye çekilip oradaki ailelerini ziyaret ettiler.

1992'de Sovyetler'in kurduğu hükümetin yenilmesiyle sonuçlanan savaşın sonunda, Afgan ulusu içindeki farklı fraksiyonlar kendi aralarında savaşmaya başladı. Dış düşman Sovyetler Birliği ve Kabil'deki rejim olduğu sürece bir dereceye kadar işbirliği yapabilmişler, hiç değilse birbirlerine karşı açık savaştan kaçınmışlardı. Bu rejimin yıkılmasıyla yeni kurtulan ulusun denetimini ele geçirmek için etnik mücadeleler de ortaya çıktı.

Sovyetler'in Afganistan'ı işgalinden önce, etnik konular birçok ülkede hızla yok oluyor gibi görünüyordu, ama iç sı-

nırlaınalar hafifletilir hafifletilınez hemen tekrar öne çıktılar. Sovyetler Birliği'nde ınerkezi hükümetin dramatik ve büyük ölçüde beklenmedik çöküşü ve etnik azınlıkların özgür kalması, Mikhail Gorbaçov'un siyasal ve ekonomik reformları sırasında gerçekleşti. Komünist Parti ve merkezi hükümet yetmiş yıllık komünist yönetimin dayattığı katı denetimleri kaldırır kaldırmaz, etnisite çok büyük bir çeşitlilikle canlandı. Antik kabile ve etnik bağlantılar kendilerini yeniden gösterdi ve zayıf düşünüş ulusu parçaladıktan sonra parçalar üzerinde kavgaya tutuştu.

Ne var ki, Sovyetler Birliği'nin dağılışı siyasal haritada insanların etnik bölünmesini daha fazla yansıtır kılmadı. Tam tersine çeşitli kesimler içindeki çeşitlemeleri gösterdi. 1991'deki bölünmeden sonra yalnızca Rusya Federasyonu'nda hâlâ 150 milyon insan vardı ve bunların yalnızca yüzde 80'i Rustu. Geriye kalanlar, Rusya içinde otuz bir özerk cumhuriyet ve bölge arasında dağılmış 130 milliyet ve etnik gruba dahildi. Rusya'nın içinde bulunduğu kötü durumu daha da karmaşıklaştıran bir şey de, 25 milyon Rusun Rusya dışında Ukrayna, Kazakistan, Litvanya, Moldovya ve öteki eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşıyor olmasıydı.

Sovyetler Birliği'nde egemen etnik grubun bir parçası olan milyonlarca Rus artık kendilerini yalnızca birçok cumhuriyette azınlık olarak bulmakla kalmıyordu, artık Rus hükümetinin ya da askeri denetimin de dışındaydılar. Litvanya, Moldovya, Gürcistan'da ve bir zamanlar egemen seçkinler, ama şimdi önemli sayıda olsalar da hayli diş bilenen bir azınlık oldukları ülkelerde yaşıyorlardı. Rus ordusunun bazı kısımları bile, "kültürel saflık" çabalarının nesnesi haline geldikleri yeni bir toprakta kendilerini yalıtılmış buldular. Tıpkı Rusların Rus dilini ve genel olarak Ruslaştırmayı birçok azınlığa dayatmaya çalıştıkları gibi, bu insanlar da şimdi Rus azınlığının kendi

bağımsız ülkelerinde kendi dil ve kültürlerine uymalarını sağlamaya çalıştılar.

Stalin'in Ukrayna ve Romanya arasında kurduğu küçük devlet Moldovya bağımsızlaşınca, Romen çoğunluk kendi dilini tek resmî dil olarak ilan etti ve Rusya ile arasına mesafe koymak için Rusların kullandığı ve Stalin'in dayattığı Kiril alfabesi yerine komşu Romanya'nın kullandığı Latin alfabesini benimsedi. Azerbaycan'da, çoğunluk Azeriler Ermenileri topraklarından atmak isterken, Ermeniler de, çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı Azerbaycan bölgesi Dağlık Karabağ'ı kendi devletlerine katmak istiyordu.

Etnik konular çoğunlukla ırksal konularla çakışır. Her ırkçı teorinin tam göbeğinde, kültürün kalıtsal olduğu, genellikle "ırk"ları olarak değinilen belirli bir genetik atadan gelen insanların, doğaları gereği onları başkalarından ayıran bazı kültürel, toplumsal, psikolojik, hatta ahlâki özelliklere sahip olacağı nosyonu yatar. İnsanlar çoğunlukla kendi gruplarını dürüst, çalışkan, akıllı, yaratıcı, sadık ve sevgi dolu, insan uygarlığının kaynağı ve gerçek tanrının gerçek dini olarak görür. Öteki gruplar asalak, tembel, dürüst olmayan ve hırsızlığa, cinsel aşırılıklara ve yanlış tanrıya yanlış tapınmayla ya da düşük bir zihinsel ya da ahlâki gelişim düzeyiyle ilgili öteki günahlara yatkın olarak görülür.

Irkçı teoriler, genellikle, bir düşman ırkının geçmişte işledikleri özellikle korkunç bir suçtan dolayı suçlu olduğu inancını taşır. İster Nazilerin Yahudilere bakışına, ister Ku Klux Klan'ın Afrikalılarla ilgili görüşüne, ister Japon emperyalistlerin Avrupalılara bakışına, isterse de siyah Müslümanların beyazlara bakışına değinsin, model aynıdır. Çeşitli teorilerde Afrikalılar Kabil'in kardeşi Habil'i öldürüşünün ya da Nuh'un oğlu Ham'ın işaretini taşır, ama iki durumda da siyahlar köle

olmak üzere lanetlenmişlerdi. Yahudiler, Hıristiyan tanrısını öldürerek benzersiz bir kâfirlik suçundan mahkûmdu. Avrupalılar beyaz olmayanlara uyguladıkları kölelik ve sömürgecilik suçlarından kolektif bir suçluluk duygusu taşımak zorundaydı. Bütün bu durumlarda daha sonra gelen kuşaklar atalarının gerçek ya da varsayılan eylemlerinden dolayı cezalandırılıyor.

Irkçılığın dünyanın birçok kısmında uzun ve etkileyici bir seceresi var ve her kıtada herhangi bir döneminde birbirlerinden bağımsız olarak gelişti. Irkçılık Hindistan'ın kast sisteminde, Çinlilerin barbar ırklara karşı tutumunda ve Avrupa'nın küresel fetih ve sömürgeleştirme geleneğinde görülebilir. İnsanlar dünyayı her zaman *bizler* ve *onlar* olarak bölmüştür, ama bu ayrım genellikle dil, din ya da yalnızca yerleşim bölgesine dayalıdır. Bu *bizler* ve *onlar* bölünmesinin ırk mirasıyla ilgisi olduğu nosyonu tarihte daha sonra gelişmiştir.

Irkçı teoriler, Ferdinand ile Isabella'nın İspanya'nın "arındırılması"na başlamaları gibi ya da bir köpek cinsinin ya da bezelye çeşidinin saflaştırılabileceği gibi, bir nüfusu "saflaştırma" çabalarıyla bağlantılıydı. On sekizinci yüzyılda, İngilizlerin suçlular, deliler, İrlandalı yurtseverler ve dinsel azınlıkları Amerika'ya ve daha sonra Avustralya'ya sürgün cezasıyla göndermelerinin de gösterdiği gibi yeni bir perspektif ortaya çıktı. Bunun altında yatan nosyon, genel nüfustan bozuk insanları tıpkı bir sığır, koyun ya da at sürüsünü kötülerini ayırarak temizler gibi ayırabilmenin mümkün olduğuydu. On dokuzuncu yüzyılda bu ırkçı teoriler modern biçimlerini almaya başladı ve sahte bilimsel bir kılıfa bürünerek düşüncelerini genetik, en iyi uyanın hayatta kalması ve insan evrimi terimleriyle gizledi.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında dil, kültür, kalıtsal miras,

din ya da ırka dayalı farklılıklar *etnik* konular olarak gittikçe daha da biçimsiz bir yığın halini almaya başladı. Söz konusu etnik gruplar yüz milyonlarca olan Slavlar gibi aşırı büyük ya da Londra'da yaşayan Jamaikalılar gibi görece küçük olabilir. Etnik sözcüğü, *ırkın* daha önceki kuşaklarda sahip olduğu aynı keyfi belirsizliğe sahip oldu.

Etnik sözcüğü, putatapar bir ulus ya da insan ırkı anlamına gelen Yunanca *ethnos* sözcüğünden gelir. Öteki dillere girdiğinde *etnik* sözcüğü bir kişinin kendi grubu dışındaki bir grubu, yabancı bir grubu tarif ediyordu. Bir etnik grup bir ulusdur, ama ille de bağımsız bir ülke olması gerekmez.

Nation (ulus) sözcüğü Latince "doğum" sözcüğünden gelir ve başta asıl olarak Romalı olmayan kişilere göndermc yapardı. Dolayısıyla köken olarak *nation* ve *ethnos* aslında aynı manaya sahipti, ama bu iki sözcüğün farklı, hatta birbirine karşıt tarihleri vardı.

Ulus-devletin ardındaki kavram, her milliyetin ya da Yunanların diyeceği gibi *ethnos*'un kendi devletine ya da hükümetine sahip olması gerektiğidir. İdeal olarak her ulus için bir devlet, her devlet için de bir ulus olacaktı. Bütün Burmalılar Burma'da, bütün Fransızlar Fransa'da, bütün Çinliler Çin'de yaşayacak ve tüm dünyada bu böyle olacaktı. Bunun işe yaraması için bir ulusun başka grupların yaşamadığı kendi topraklarının olması gerekiyordu.

Ulusal hükümetler genellikle etnik gruplarla uzlaşmaz karşıtlık yaşar, çünkü birbirleriyle sadakat ve iktidar mücadelesi yaparlar. Etnik gruplar, devletin sunduğu ve çoğunlukla ısrarlı olduğu kamusal yaşam ve kültür tanımına alternatif getirir. Devletin etnik gruplarla ilgilenirken iki temel seçeneği vardır. Onlar üzerinde baskı kurabilir ve yok etmeye çalışabilir ya da bir yandan devlete açıkça biat etmiş durumda tutarken bir yandan da birbirlerine karşı dengeleyip yönetmeye çalışır.

Bir etnik grup, doğmaya çalışan yeni bir ulustur. Eninde sonunda ya doğacak ve bağımsız bir devlet haline gelecek ya da ölecek ve çevresindeki daha büyük ulusun içinde kaybolacaktır.

Uzun süre, etnik grupların yavaş yavaş içinde yaşadıkları ulusların içinde eridikleri sanıldı. Başka bir çağdan geriye kalanlar olarak görülüyorlardı ve insanlar modernleştikçe yavaş yavaş etnik kimliklerini doğal olarak ulusal kimlikten yana terk edecekleri düşünüldü. Etnik kimlikler geri kalmış köylü mantığının kalıntısı gibi görünüyordu ve modern devlete uymuyordu.

Modern dünyada etnisiteyle ilgili bu perspektifin aksine etnik kimlikler çözülmedi. Tam tersine modern dünyada daha güçlendi. Etnik gruplar büyüdü ve hükümetlere karşı muhalefetin itici güçleri haline geldi. Ulusal hükümetler genellikle tüm etnik gruplara hükümetin alt birimleri halinde boyun eğdirmeye çalışır, ama etnik gruplar da genellikle hükümetin dışında bir meşruluk iddiasındadır ve çoğunlukla yönetimden çok daha eski ve daha da önemli olduklarını iddia ederler.

Yirminci yüzyılda küçük etnik gruplar özerklik ya da bağımsızlık talep ettiği zaman, büyük uluslar, hâlâ içlerinde yaşayan azınlıklara karşı daha fazla zulüm uygulayarak yeni bir kültürel totaliterlik dayattı. Bu durum özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda akut hale geldi. Osmanlı İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan krallığının çöküşü ve dağılışından sonra, 1920'lerle 1930'larda onlardan sonra gelen devletlerde kültürel saflığa yönelik güçlü hareketler ortaya çıktı.

Daha önce hiç birleşmemiş ya da bağımsızlaşmamış etnik gruplar, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından egemen devletler haline gelirken, yeni keşfedilen ulusal kimlikler de, bazı devletlerin kendi milliyetlerinden olmadığı düşünülen insan-

ları tasfiyeye başlamasına neden oldu. Çok etnikli Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte, yeni ulus-devlet Türkiye doğdu. Yeni yönetim birçok açıdan kendini imparatorluk geçmişinden uzaklaştırdı. Kadınlar peçeyi bırakmak zorunda kaldılar, erkekler de eski imparatorluğu simgeleyen siyah püsküllü kırmızı fesi bırakmak zorundaydı. Yönetim Türk dilinin yazı biçimini Arapçadan Latin harflerine değiştirdi.

Yeni yönetim, birçok etnik grubun bir imparatorluğu olmak yerine modern bir Türk ulusu olabilmek amacıyla, Türk olmayan herkese karşı sistematik bir zulme girişti. Çok sayıda Ermeni, Yunan ve öteki Türk olmayanlar yeni ilan edilen Türkiye cumhuriyetinde yaşıyordu, ama yeni Türk hükümeti onlara zulüm uyguladı ve çok sayıda insanı öldürdü. Kürtlerin durumunda olduğu gibi kaçmayanlar savaşmak zorundaydı. Kürtler ve Türkler aynı İslam inancını paylaşıyorlardı, ama Kürtler Türkçe değil bir Hint-Avrupa dili konuşur. Kürtler cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türk hükümetiyle neredeyse sürekli savaş halinde yaşamaktadır.

Türkiye cumhuriyetinin oluşumunda dökülen kana karşın, yeni ülkede dünyadaki Türkçe konuşan halkların yalnızca küçük bir kısmı yaşıyordu. Türk kabileleri Akdeniz'den Orta Asya'ya ve Çin ve Sibirya'nın derinliklerine kadar yayılıyordu. Ayrıca Avrupa'da da, özellikle Bulgaristan'da ve eski Yugoslavya'nın bazı kısımlarında ve Berlin ve Frankfurt gibi Alman şehirlerinde hatırı sayılır bir oranda yaşıyorlardı.

Irksal saflık ideolojisi en yüksek ifadesini ve en büyük siyasal önemini, Almanya'da iktidara gelen ve bir süre Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük kısmını denetiminde tutan Nazi rejimi döneminde kazandı. Adolph Hitler'in Üçüncü Reich yönetiminde Almanlar tüm Almanca konuşan halkı tek bir ulus altında toplamaya çalıştı. Avusturya'yı ve Çekoslovakya ile Polonya'nın bir kısmını ilhak etti. Tüm Almanları kapsamak

için genişlerken, Polonyalılar, Yahudiler ve Çingeneler de dahil olmak üzere Alman olmayan azınlıklara zulmetmeye ve yeni genişlemiş Almanya'nın her yerinden atmaya başladı. Almanların teşviki ve liderliğiyle Fransa, Macaristan, Hırvatistan, İtalya ve Bulgaristan da asıl olarak Yahudi ve Çingenelere yönelik benzer arındırma projelerine girişti. Çok sayıda Yahudi ve Çingene öldürdüler ya da Almanların çalıştırdığı ölüm kamplarına gönderdiler. Danimarka gibi ülkeler, büyük bedel ödeyerek, böyle canice bir girişime katılmamakta direndi.

Naziler, Alman kadın ve erkeklerden en iyi örnekleri seçici bir şekilde çoğaltma yoluyla Aryan denilen ırkı arındırmak için *Lebensborn* projesine girişti. Zihinsel ve fiziksel olarak bozuk olduklarını düşündükleri kişilere karşı kapatma, kısırlaştırma hatta ötenazi programları da uyguladılar. Ne var ki bu ırkçı teorinin en tüyler ürperten ifadesi Slavlar, Yahudiler ve Çingeneler gibi ötekı sözde ırklara uygulanışıydı. Naziler Slavları, özellikle Polonyalıları tam köleleştirerek Alman savaş çabasına koşumladılar, çiftliklerde ve fabrikalardaki emek gruplarında çalıştırdılar.

Yahudi ve Çingenelerin köle olarak yaşamak ve çalışmak için bile Alman toplumunda yeri yoktu. Birçok Alman Yahudisi, Almanlar bir dizi kısıtlayıcı yasa getirip defalarca zulüm kampanyaları yürütünce, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda ülkeden kaçtı. Naziler daha da fazla Yahudinin bulunduğu daha çok toprak işgal ettikçe, Yahudiler de toplama kamplarındaki infaz ve hapisten Nihai Çözüm denilen yere götürüldüler, burada soylarını tüketme çabasında kitleler halinde infaz edildiler.

İkinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Kuvvetleri'nin çöküşünden sonra eğitimli dünya görüşü arenasında aşırı ırkçı teoriler artık kabul edilebilir değildi. Almanlar ve Japonlar ırkçı ideolojilerini reddettiler. ABD, hatta Güney Afrika gibi ülkeler üze-

rinde ırkçı ayrımcılık ve apartheid politikalarını bırakmaları için iç ve uluslararası baskılar arttı.

Irk yerine etnisite kavramı moda oldu, ama "etnik temizlik" ırkçı temizlikten ancak biraz daha farklıydı. 1991'de Yugoslavya'nın çöküşüyle, savaşan devletler, Nazilerin izlediği sürece çok benzeyen bir etnik temizlik süreci başlattı. Sırplar, Sırbistan ve Hırvatistan'dan Hırvatları zorla sürdüler. 1992'de bu programı Sırbistan'dan ve Bosna-Hersek'te Sırbistan'ın işgal ettiği bölgelerden Hırvatların yanısıra Müslümanların ve Arnavutların zorla çıkarılmasına kadar genişlettiler. Sırbistan kontrolündeki bölgede etnik temizlik, Hırvatlar, Müslüman Slavlar ve Arnavutların toplanmasıyla başladı, bunlar ya bölgeyi terk etmeye zorlandılar ya da öldürüldüler. Hırvatlar, Sırplarla Müslümanları topraklarından zorla çıkardılar. Bulgarlar Müslümanları Türkçe-Müslüman adlarını Bulgar adlarına çevirmeye ve Türk kimliklerini terk etmezlerse Bulgaristan'daki evlerinden sürülmeyle karşı karşıya kalmaya zorladılar.

Son yıllarda etnik gruplar ve fraksiyonlar arasındaki mücadelede büyük bir artış görüldü. Mücadelenin büyük bir kısmının, bir süreliğine, normal olarak soğuk savaşta bölgesel patlamalar olduğu sanıldı, ama çoğunlukla etnik savaşın dış güçlerle pek ilgisi yoktu. ABD, Çin, eski Sovyet bloku, Araplar ve İsrailliler, hepsi savaş, para ve malzeme kaynağı haline geldi, ama savaşları Washington, Moskova ve Pekin'deki diplomatların düşündürebileceği kadar denetleyemiyorlardı.

Yemen, Sudan, Angola, Mozambik, Somali, Peru, Kamboçya, Afganistan, El Salvador, Guatemala, Sri Lanka, Endonezya, Papua Yeni Gine, Yeni Kaledonya ve Güney Afrika'daki mücadeleler yerel iktidar konularında odaklanmıştır, uluslararası konularda değil. Soğuk Savaş'ın bitişi bu konuların ortadan kaldırılmasını sağlamadı, küresel durumu bu tür daha çok mücadele ekledi.

Etnik gerilimler yirminci yüzyılda artmayı sürdürdü. Son yıllarda eski gerilimler yeniden ortaya çıkmakla kalmıyor, eskisinden de güçlü görünüyor. Fransızca konuşanlar İngilizce konuşanlardan gittikçe daha çok uzaklaştıkça Kanada dil odaklı bir bölünme olasılığıyla karşı karşıya. İrlanda Büyük Britanya'dan yüzyıllardır verdiği İrlanda'nın bağımsızlığı mücadelesinden sonra bağımsızlığını kazandı, ama sonra Kuzey İrlanda, Galler ve İskoçya, Londra'nın hayli merkezi yönetim biçimine sıkı sıkıya onları bağlayan pırangaları çekmeye başladı.

Tüm dünyada etnik gruplar arasındaki mücadeleler uluslar arasındaki çatışmaların yerini almış görünüyor; hiçbir ulus bu modern hastalığa karşı bağışıklık kazanmış değil. Fiji'de gerilimli mücadele geçici bir ateşkes bulmuşa benziyor, ancak çok az şiddetle uzun vadeli bir çözüme dönüşebilir. Keskin bir çelişkiyle Balkanlar'ın etnik grupları kanlı bir savaşa girişebilir. Kanadalılar ulusal hükümet için uygun biçim konusunda yıllarca pazarlık ettiler ve tartıştılar, bütün bu sırada da federal hükümet sürekli güç kaybetti, bu güç de eyaletlere gitti. Bu süreç her ülkenin kültürel ve tarihsel koşulları nedeniyle farklılık gösterse de, hareketin yönü aynı gibi görünmektedir. Ulusun önemi azalırken, bölgesel, etnik, dilsel, kültürel ve dinsel fraksiyonların günlük yaşamdaki gücü ve önemi artar.

Yahudi Özerk Bölgesi gibi etnik bir anayurt yaratılması ya da Bosna-Hersek'in bir dizi minyatür etnik anayurda bölünmesi başarısız olmaya mahkûmdu. Bu çaba, bir etnik grubun ya da bir ulusun, başka hiçbir böyle grubun yerleşmediği belirli bir toprak parçasına sınırdaş olduğu yolundaki eskimiş nosyondan kaynaklanır. Böyle bir nosyon hiçbir zaman etnik sınırların yansıtılmasında kesin olmamıştı, ama son yüzyıllarda tüm gruplar yeni bölgelere geçtikçe daha da geçersiz hale geldi. Köle ticareti ve sömürgeciliğin zoruyla milyonlarca in-

san gönülsüz olarak göç etti, milyonlarcası da öteki topraklarda yeni fırsatlar gördükçe gönüllü olarak.

İnsanlık tarihinde ülkelerin ya da imparatorlukların sınırlarının mantıklı olduğu bir zaman herhalde hiç olmamıştır, ama yirminci yüzyılda gittikçe daha da akıldışı hale geldiler. Sınırlar hükümet toprağını ayırır, ama ulusları ayırmaz. Ulusal sınırlar kültürel, ırksal, dilsel ya da dinsel hatlar izlemez.

Milliyetçiliğin gelişmesi *anayurt* kavramıyla aynı anda gerçekleşti, bu kavrama göre her ulusun ona ve yalnızca ona ait belirli bir toprağı vardı. Bulgular göstermektedir ki, hemen tüm insan grupları tarihlerinde epeyce sık göç etmiştir. İklim değişiklikleri, toprağın bozulması, nüfusun büyümesi, hastalıklar, iç kavgalar, dış baskı ve salt sıkıntı, bunların hepsi insanları harekete iter. İnsanlar çoğunlukla göç ettiklerini bile fark etmeyebilir. Yılda yalnızca bir mil yayılma, birkaç bin yılda bir ailenin atalarını kıtanın öteki tarafına yerleştirebilir ve insanlar yeryüzünde yüz bin yıldan uzun süredir hareket etmektedir.

Öyle görünüyor ki, yeryüzünde her toprak parçasına, oranın anayurtlarının bir parçası olduğunu iddia eden en az iki grup insan yerleşmiştir. Buşmenler Güney Afrika'da Bantu ve Avrupalılardan daha uzun süredir bulunmaktadır. Amerikan yerlileri, Aleutlar ve İnuitler, Avrupalıların gelmesinden birkaç binyıl önceden beri Amerika'daydı.

Dünyadaki en türdeş nüfuslardan biri olan Japonya bile içinde büyük Koreli ve Okinawa azınlıklarını barındırır, ayrıca modern Japonların ataları Asya anakarasından oraya varmadan önce, binlerce yıldır orada yaşayan yerli Ainu halkı da vardır. Aynı zamanda büyük Japon grupları Brezilya, ABD, Bolivya ve Peru gibi denizaşırı ülkelerde yaşamaktadır.

Koreliler dünyanın kültürel açıdan en türdeş halklarından bir diğeridir, ama onlar bile yirminci yüzyılın büyük kısmını

Kuzey ve Güney Kore olmak üzere ikiye bölünmüş halde geçirmiştir. Bu ikisi birleşse bile, Kore'nin Japonya, Rusya, Çin ve Kazakistan'ın yanı sıra denizaşırı yerlerde ABD, Brezilya ve Şili'de yaşayan büyük etnik toplulukları var. Kore ulusundan tüm insanların aynı yönetim altında aynı ülkede yaşayacağı bir zaman herhalde asla olmayacak.

Dünyadaki hiçbir sınır, nüfusunun etnik bölümleriyle bire bir çakışmaz. Kürtler Türkiye, Azerbaycan, Irak, Suriye ve İran'da yaşarlar ve Almanya, ABD, Lübnan ve İngiltere'ye göç etmişlerdir. Türkler yalnızca Türkiye'de ve yarın düzine Orta Asya ülkesinde yaşamazlar, bu bölgenin dışındaki en büyük toplulukları şimdi Almanya'dadır. Avrupa'nın kendi adlarını taşıyan ülkenin dışında yaşayan en büyük azınlığı olan Macarlar; Slovakya, Slovenya, Romanya, Almanya ve çevre ülkelerde yaşar ve birçoğu Avustralya ve iki Amerika'ya göç etmiştir. Basklar İspanya ile Fransa arasında bölünmüştür. Finlandiya'da büyük bir İsveç azınlığı varken, çok sayıda Finli de Rusya sınırının öte tarafında yaşar.

Han Çinleri Çin, Tayvan ve Singapur'daki tek çoğunluk olmakla kalmaz, Filipinler, Güneydoğu Asya ve Pasifik adalarının yanı sıra Kanada, ABD, Meksika ve Peru'da büyük etnik gruplar da oluşturur.

Ojibwa ve Mohawklar Kanada ve ABD'de yaşar. Fransız Quebecois'lar yalnızca Quebec'de değil Kanada ve New England'ın öteki kısımlarında da yaşarlar. Yaqui'ler Meksika'da ve ABD'de bulunur. Mayalar Meksika ve Guatemala'da yaşar. Quechualar Ekvator, Bolivya, Peru ve Arjantin'e dağılmış olarak yaşar.

Doğada gerçek sınırlar nadiren var olduğu için, insanlar bu sınırları yaratmak için büyük çaba ve para harcar ve bundan sonra da bu sınırları korumak ve gerçek hale getirmek için daha da fazla çaba gösterirler. Bu sınırların çok az mantıksal

anlamı olduğu için, desteklemek üzere kültür, milliyet, ırk ve etnisiteyle ilgili büyük ideolojik argümanlar geliştiririz.

17

Kabile Teknolojisi

Medya çağında yeni kabileciliğin özellikle ticaretin düşmanı olması gerekmez; ticaretin dolaysız bir ürünü ve müttefiki, hatta belki de aracıdır.
Pauline Kael, Going Steady

Segou'yu yalnızca gece gördüm. Batı Afrika ülkesi Mali'de yakıcı sıcak yüzünden kamyon, çalı taksisi, minibüs ve otobüs kervanları genellikle gecenin serinliğinde yola çıkar. Segou, Bamako ile Mopti arasındaki üç yüz millik gece yolculuğunun kabaca orta noktasındadır. Segou yolculara özel bir haz sunuyordu, çünkü iç içe geçmiş et yığınları, torbalar, yiyecekler ve kamyonun arkasına yığılmış aletlerden ya da dolu koltuklar, koridorlar ve minibüsün tabanından bacaklarını kurtarma şansı veriyordu.

Biz yaklaşırken Segou donuk donuk titreyen sarı ışıktan hayalet gibi bir vaha görüntüsündeydi. Mali'nin en büyük otoyolu görevini gören dar ama kaplanmış yol boyunca arazi yıllar boyunca yavaş yavaş bir kamyon mola yeriyle dinlenme tesisinin bileşimine dönüşmüştü. Bir sıra harap bina, çeşidi az yiyecek ve içecek sunuyordu.

Segou'nun nüfusu 1980'lerde 65 binden daha azdı. Afrika Sahil'inin kenarında bulunan bu yer her yerden çok uzaktı. Şehir, Senegal'in başkenti Dakar'ın 750 mil doğusunda, Fildişi

Sahili'nin başkenti Abidjan'ın 585 mil kuzeyindeydi. Kuzeyde bir sonraki büyük metropol Cezayir, çölün öteki tarafında, 1.712 mil uzaklıktaydı. Segou da Kahire de Sahra'nın sınırında olmalarına karşın, aralarındaki 2.620 millik mesafe Kahire'yi Paris, Varşova, hatta Moskova'ya ıssız Segou'dan daha yakın kılıyordu.

Segou'nun antik bir geçmişi vardır, ama tarz olarak Fransızların inşa ettiği bürokratik sömürge kasabalarına benzer. Gelişigüzel yayılmış sömürge binaları yeni kullanımlarla zamana direnir. Gece bakılınca sıra sıra sömürge binaları, artık ancak soluk bir ışık yanan eski, terk edilmiş film setine benzer. Binalar harap olmuş ve yararsız durur. Çevrelerindeki yiyecek satıcılarının çoğu binalardan küçük tezgâhlarına ya da kulübelerine uzatma kordonları çekerek gece şehrin soluk sarı ışığını biraz olsun alırlar.

Segou'da yemek yemek için favori bir yerim vardı. Sıra sıra dizilen öteki bütün lokantalar gibi buranın da zemini topraktı ve çatıdan ince bir telle sarkan tek bir çıplak ampulün verdiği cesur ama inanılmaz zayıf bir çabayla aydınlatılmıştı. Gece boyunca gelenler orada oyalanır, erkekler sarsak sıralarda oturup kamyonun ya da otobüsün kornası gitme zamanını bildirmeden önce aceleyle yemek yerlerdi. Lokantada tabak yerine, ancak en yoksul ülkelerde bulunabilecek parlaklıkta kırmızı, sarı, yeşil ve turuncu büyük plastik kaplar vardı. Kapla birlikte büyük ama çok hafif alüminyum kaşık veriliyordu. Her müşteri kabı alıp büfeye giderdi. Büfede üç erkek sarsak bir tahta sıranın arkasında dururdu, sıranın üzerinde de üç büyük kapta yiyecekler vardı. Ben hep sonuncu kaba giderdim, biraz domates ve doğranmış acı kırmızı biberin güçlü kokusuyla bol yağ konulmuş büyük bir makarna vardı içinde.

Sıralarda oturan müşteriler arasında küçük çocuklar dolanarak su kovalarıyla yıpranmış plastik bardaklara su döker-

di. Oğlanlar, alacak parası olanlara, genellikle yemekten daha fazla tutan soğuk alkolsüz içecekler de getirirdi. Aynı oğlanlar daha sonra plastik kapları, bardakları ve alüminyum kaşıkları toplar, içinde koyu renk bir suyun bulunduğu varillerde durular, sonra bir sonraki müşteriye verirlerdi.

Ben ve birçok öteki yolcu, bu özel yeri, verilen acılı makarna dışında televizyonu olduğu için de seviyorduk: boğuk ama yüksek sesli küçük bir siyah beyaz model. Lokanta sahibi televizyonu, özellikle bu iş yapılmış yüksek bir rafın üzerine koymuştu ki, görebilmek için hep önünde ayakta duran erkek kalabalığında herkes görebilsin. Geceyarısı televizyonda ne oynayacağını kimse bilmezdi, ama titreyen ekran, büyülenmiş gibi sabit duran büyük bir yolcu, kamyon sürücüsü ve çöl göçebesi grubu her zaman kendisine çekerdi.

Bir gece Stuttgart Balesi'nin modern dansını izlerken bir grup çöl insanıyla ayakta duruyordum. Sahnede oradan oraya sıçrayan figürlerin ne anlatmaya çalıştığı hakkında hiçbir fikrim yoktu, ama hepimiz ağzı beş karış açık izliyorduk. Ara sıra Fransızca bir yorum yapılıyordu. Beyaz bir zeminde hızlı, sarsak hareketler yapan siyah leotardlar giyinmiş insanların kesik kesik görüntüsünü görüyorduk ve birden resim siyah zeminde beyaz leotardlar giyinmiş dansçıların benzer hareketine geçti. Bazen resim ters dönüyor, bazen yana kaçıyor, ara sıra da ekranda sessizce havlayan bir köpek beliriyordu. Bütün bunlara çeşitli kötü yollarla berbat çalışan çeşitli Batı müzik aletlerinin uyumsuz sesleri eşlik ediyordu.

Gösterinin herhalde geçen yılın sanat müzelerinde ve ilerici müzik tarzını sevenlerin evinde tahmin edilemez bir değerde olacağını sanıyorum. Ama bir televizyonun önünde toplanıp eski bir Yabancı Lejyon kalesinden çıkan savunma hattına büyülenmiş gibi bakan bana ve çölün kenarında yaşayan peçeli Tuareglere performansın hipnotik bir özelliği vardı. Bir

lava lambasında sürekli tekrarlanan ama anlamsız kabarcıkları izlemek gibiydi. Daha sonra oynayan, 1950'lerin şehirli Amerika'sındaki ergenlik çağındakilerle ilgili bir gösteri olan "Mutlu Günler"den daha fazla bir anlam ifade etmiyordu. Fransızca dublajı yapılınca gösterinin benim için de anlamı büyük ölçüde kayboldu.

Çevremdeki erkeklerin çoğu sert Tuaregdi, yaşamlarının büyük kısmını deve sırtında geçiren ve o gece de olduğu gibi neredeyse her zaman peçeli oldukları için eşi benzeri görülmemiş çöl göçebeleriydi. Başlarını ve yüzlerini yalnızca gözü açıkta bırakacak şekilde uzun mavi kumaşlarla örtüyorlardı. Başlarına taktıkları örtü, peçeleri ve ona uyan giysileri onlara Sahra'nın Mavi Erkekleri ünvanını kazandırmıştı. Tuareg kadınlarında da aynı şekilde benzersiz bir özellik vardı: antik Fenikelilerden gelen ve yalnızca Tuareg kadınlarının kullandığı, Arapça öncesi simetrik simgelerden oluşan bir alfabe olan Tifinagh. Tuareg erkekleri televizyona bakıyor ve titrek ekranda tuhaf figürleri izlerken benim gibi hiç konuşmuyordu.

Segou'ya yaptığım yolculuk, Tuareg deve güdücülerin California'daki banliyö halkıyla ve şehirli Almanlarla aynı televizyon programını izlediği modern dünya kültürünün gücünü gösterdi bana. Ne var ki, bir dünya kültürünün ortaya çıkması yerel kültürlerin ölmesi anlamına gelmez. Segou'dan ayrıldıktan ve Nijer Nehri'ne gittikten sonra bu benim için daha da açık hale geldi. Yerel kültürlerin nasıl gelişmeye devam ettiğini ve kendi kültürlerini korumak için modern teknolojiyi uyarlama yollarını nasıl bulduğunu gördüm.

Büyük Nijer Nehri tropikal Gine ile Sierra Leone arasındaki sınır boyunca ovalardan zarif bir şekilde aşağıya akar. Afrika'nın uzak batısından, Atlantik Okyanusu'na yakın bir yerden başlasa da, denize giden kolay yolu aramaz. Nijer

ikinci bir Nil olma niyetindeymiş gibi Sahra'ya doğru ilerler ve dosdoğru çölden Batı Akdeniz'e bir kanal açar, ama Sahra onu yener. Nijer Gine'nin bol sulu cangıllarından ayrılırken Mali'nin Sahil'ine doğru akar ve nehir hacim ve güç açısından çok daha büyük olsa da, ilerideki Sahra'nın muazzam ağırlığı nehrin kuzey yönünden doğuya doğru sapmasına neden olur. Kıvrılmış olsa da, ona ek güç verecek yeni yan dereler olmasa da, nehir ileriye doğru atılır.

Daha sonra Nijer çölü fethetmek için benzersiz ama sonuçta ölümcül bir strateji dener; sanki biri yapamasa bile ötekinin çölü yenebileceğini umut edermiş gibi iki kola ayrılır. Daha sonra bu iki kol iki kola daha bölünür ve bunlar da iki kola daha. Dünyadaki büyük nehirlerden biri olan Nijer, böylece Sahra'nın kenarı boyunca kuru kumda yılan gibi akan sayısız küçük kollara indirgenir. Kollar yılın çeşitli mevsimleriyle birlikte ortaya çıkar ya da yok olur ve yıldan yıla yönünü değiştirir. Nijer'in iç deltası olarak bilinen bu geniş bölge, hem bataklığın hem de çölün en kötü karakteristiklerini bir araya getirir. Sayısız nehir kolları labirent gibi akar, ama gür yeşillikle çevrelenmek yerine yalnızca çamur ve kum görülür.

Nijer en sonunda Sahra'nın onu yendiğini kabul eder ve tüm nehir kolları yavaş yavaş güneye yönelerek tekrardan tek bir güçlü nehir oluşturur. Nehir Mali'den çıkarken güneye, Nijer ve Nijerya'ya yönelir: adlarını nehirden alan iki ülke. Düzinelerce küçük nehrin yanı sıra Kebbi ve Benue'yi de yutarken yeni bir güç kazanır orada. Nijer en sonunda 2.600 mil uzunluğa kavuşur ve Nil'den kısa olmasına karşın, Atlantik Okyanusu'nda Gine Körfezi'ne dökülmeden önce önem açısından Nil'in Batı Afrika eşdeğeri olur.

Ocak ayında, yani yılın en kuru ve serin kısmında iç deltayı geçmeye koyuldum, ama o dönemde Nijer deltası en az geçilebilir durumdaydı. Ocakta su yılın en düşük düzeyine iner ve

1980'lerin en ağır kuraklığı sırasında bu düzey her yıl daha da düşmüştü. Bu yılların en iyisinde bile buharlı gemiler iç deltanın sığ ve sürekli değişen kanallarından geçemezdi; ancak *pinasse* denilen yerli botu geçebilirdi, ama ocak ayında bu bile güç hale geldi.

Taşra kenti Mopti'den bindiğim *pinasse*'nin uzunluğu yaklaşık otuz metreydi, ama orta kısımdaki en geniş yeri yalnızca iki buçuk metre civarındaydı. *Pinasse*, uç uca konulan ve ortada birleştirilen iki büyük kütük kayıktan pek farklı değildir. Kenarlar daha sonra derinleştirilir. Kayık yapımcıları sopa yığınlarından yapılma bir dizi kemer ilave ederler, bunun üzerine basit bir çatı sağlamak için dokuma örtüler koyarlar. Bu basit ama etkili bot, yüzyıllardır yukarı Nijer'in ana ulaşım aracı olmuştur. Benim bindiğim *pinasse*, yaklaşık 1,2 metre boyunda büyük darı çuvallarıyla doluydu. Kaptan da darı çuvallarının üstüne oturmayı kabul eden paralı yolcuları alıyordu. Bu *pinasse* darı yüküne ek olarak yaklaşık kırk yolcu aldı.

Yolcular darı çuvallarının üstüne oturur, ama bir yetişkinin dik oturması için nadiren yeterli yer vardır. Hepimiz çuvalların üstüne bir Roma ziyafetindeki davetliler gibi uzandık. İç deltadaki kavisli yolculuğun beş günü boyunca aynı yerde oturduk ve uyuduk.

Pinasse'deki tek modernlik izi, küçük dış motor ve dokuma örtüye eklenmiş plastik şeritti. Aracın ilkelliği henüz Mopti'den ayrılmadan önce bile acı verici şekilde açığa çıktı. Hemen arkamıza bağlı duran *pinasse*'deki yolculardan biri çay için su ısıtmaya başladı. Birden kuru örtünün bir kısmı alev aldı ve birkaç dakika içinde yangın örtünün çerçevesine yayıldı. Erkeklerle kadınlar çığlık atarak eşyalarını ve çocuklarını toplayıp öteki botlara ya da suya atladılar. Kaptanımız oğlanlara bizi olabildiğince hızlı itmelerini bağırdı. Öteki *pinasse*'ler uzaklaştı, ama küçük ve yanına ihtimali daha az olanlar yanan

aracı çevreleyerek yolcuları ve malları sudan ve yanan bottan kurtardılar. İlk kıvılcımdan her yanın yanmasına kadar geçen süre on dakikadan daha azdı.

Ama iç delta yolculuğuyla ilgili tereddütler yaşamak için artık çok geçti, çünkü yangından kaçarken yola çıkmıştık bile. Mopti çevresinden uzaklaştıktan sonra iki gün boyunca başka bir köyden geçmedik. Gündüz yolculuk yapıyorduk ve ortalama olarak saatte yaklaşık beş mil yol alıyorduk. *Pinasse* sık sık alçak suya saplanıyor ve kaptanın küçük oğlu Mamadou suya atlayıp kanalda araştırma yapıyordu. Mamadou *pinasse*'ye bir ip bağlayarak yolu gösterirken, öteki oğlanlar da itiyordu. *Pinasse* daha derin suya girene kadar bazen yolcular da araçtan atlamak veya bir ya da iki mil itmek ya da kıyıya çıkarak yürümek zorunda kalırdı. Ara sıra küçük Bozo balıkçı gruplarıyla ya da sığırlarına su içiren Fulani çobanlarıyla karşılaştık. Balıkçılar bize taze ya da tütsülenmiş balık ikram etti, genç Fulani kızları da çeşitli tazelik derecelerinde süt getirdi.

Nijer'in iç deltası dünyada teknolojik olarak en az gelişmiş yerlerden biridir. Nehrin değişen kolları kalıcı köy yapılmasını birkaç yer hariç neredeyse olanaksız kılar. Geçici balık ve sığır kampları, binlerce yıl önce olduğu gibi şimdi de kıyıları süsler ve modern teknoloji bu insanların yaşamlarına hiçbir şey katmamıştır sanki. Son onyıllarda Fransız sömürge güçlerinin ve uluslararası kalkınma kuruluşlarının harcadığı milyarlarca dolara karşın Nijer ehlileşmemiştir.

Günler boyu iç deltada sürüklenmek sessiz ve kendini tekrar eden bir macera oldu. Zaman zaman suda oynaşan bir grup hipopotam gördük, ama çoğunlukla kaptanın vurmaya çalıştığı ama nadiren isabet kaydettiği kuşları seyrettik. Kaptan bir kuşu vurunca ya da en azından vurmuş olduğunu iddia edince, Mamadou'yu kuşu almak üzere yüzmeye gönderiyor ve kuşu akşam pirinç yemeğine katıyordu.

Yavaş hareket eden botun günlük rutinini dualar oluşturuyordu. Kaptan gemiyi çamurlu bir kıyıya çekerdi. Tüm erkekler iskele tahtası olarak kullanılan uzun tahta üzerinde yürümeye çalışır, istisnasız bir tanesi tahtadan kayarak çamura düşerdi. Sonra erkekler kıyıda dizilir, yüzlerini doğuya dönerek hep birden dua ederlerdi.

Ara sıra günün tekdüzeliği bir portatif teypten yükselen insanın içine işleyen bir sesle kırılırdı. Yolculardan biri teybi malları arasında gururla taşıyor ve keyfi yerindeyse hepimizle paylaşıyordu. Yanında ancak birkaç kaset vardı; kasetler, artık tanınmayacak halde orijinal müziğin onuncu, on birinci kopyası gibi ses çıkarıyorlardı. Kasetten, yukarı Nijer boyunca kullanılan ortak iletişim dili Bambaraca konuşma ve şarkıların arasına serpiştilen Kuran'dan Arapça ilahileri gümbür gümbür çalardı. Kaseti ilk birkaç kez işittiğimde bana ilginç ve antika geldi, ama beş gün sonra insanı deli eden gizemli bir gürültüye dönüştü. Tuhaftır, öteki yolcular müzikten büyük zevk alıyor gibiydi. Her çalışı onlar için özel bir muameleydi sanki, günde iki kez küçük fincanlarda içtikleri şekerli çay kadar heyecan vericiydi neredeyse.

Zamanımı düşünmek ve Nijer'in iç deltasını tanımakla geçirmek istediğim halde, elektronik feryat figan tekrar başladığında düşüncelerim dağılıyordu. Gelişmiş dünyada var olan bütün teknoloji içinde neden teybin en popüler şey olduğunu merak ettim. Neden küçük su arıtma seti, elektronik hesap makinesi ya da daha pratik olabilecek başka bir alet görmemiştim?

Son yirmi yılda teyp dünyanın yoksul toplulukları üzerinde derin bir etki yarattı. Onlara görece ucuz ve kolay bir teknoloji verdi, ne dinlemek isterlerse onun kasedini yapabiliyorlardı –kendi yerli müzikleri ve şarkılar, hikâyeler ve mitler, dualar ve ilahiler ve derslerle vaazlar. Teyp, kontrol edebilecekleri

teknolojidir. Bu Bambaraca konuşanlar da Kuran'ı dinlemek istiyorlardı. Antlar'da sık sık Quechua kadınlarının tiz sesli ve uyumsuz şarkılarını dinledim. Senegal'de ise kasetler keyfi sanılan aralıklarla çalınan Wolof aletlerinin genizden seslerini taşıyordu.

Kasetlerin etkisi çoğunlukla kelimesi kelimesine devrimci olmuştur. 1978 ve 1979'da İran İslam devrimi herhalde dünyadaki ilk asıl olarak kasetlerle yapılan devrimdi. Devrimden yıllar önceden beri Ayetullah Humeyni ve öteki sürgün dini liderler Paris'te devrim vaazlarını kaydettikten sonra tüm İran'da dağıttı. Her teyp aynı zamanda bir kayıt cihazıdır, dolayısıyla sahibi kaset dinlemenin yanı sıra yeni kopyalar da çıkarabilir. Bu şekilde kasetteki Şah ve Batı karşıtı mesaj İran'ın dört bir yanında bir ücra köyden ötekine dağıldı. Hükümetin elindeki radyonun giremediği yerler bile Fransa'daki Ayetullah'ın düşüncelerine kolayca ulaştı.

İnsanlar doğaları gereği adeta taklitçidir. Başka birinin bir şey yaptığını görür görmez, o şeyi denerler. Bu görüşün ışığında, ister dikiş iğnesi, mızrak atıcı, barut, isterse bilgisayarın icadı olsun, teknolojik yeniliklerin çok hızlı yayılması şaşırtıcı değildir. İnsanlar sürekli başkalarının teknolojisini benimser ve kendi toplumları, çevreleri ve kültürlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde uyarlayarak bu teknolojiyi istisnasız değiştirirler.

Teknoloji bir düzeyde kültürel çeşitlilik yaratırken, başka bir düzeyde de kültürel türdeşliği yaygınlaştırır. Teyp, kültürel çeşitlilik için izin verilen ya da etnisitenin ışığını artıran ilk teknoloji ürünüdür. Kuzey Amerika'nın ormanlarında, Avrupalılar gelmeden önce yerli kadınlar geleneksel olarak geyik derisinden mokasen, gömlek, etek ve şalların üzerindeki elişlerine değer verirlerdi. Kıyı bölgelerinde desen yapmak için çeşitli renklerde deniz kabuklarıyla elişi yaparlardı. İç ke-

simlerdeyse çeşitli renklerde boyanmış oklukirpiden fırçalarla boyayarak çok güzel geometrik desenlerle çiçek desenleri yaparlardı. Çelik iğneler ve küçük cam boncuklar gibi Avrupa ticari mallarının gelişiyle bu elişleri büyüdü ve oklukirpilerin alanının ve sınırlı sayısının çok ötesine geçti. Geleneksel olarak deniz kabuğuyla yapılan Iroquois *wampum* kemerlerin boncuk işleri, çelik iğneler ve cam boncuklar kullanarak daha çabuk, daha kolay ve daha çeşitli renklerde yapılabiliyordu artık. Büyük Göller çevresinde yaşayan Ojibwa kadınları ile ovalardaki Dakota kadınları giysi, mokasen, el çantası, kutsal keseler ve öteki nesnelerde kendi bireysel tarzlarını yaratmak için aynı teknolojiyi kullanıyordu. Elişi tarzındaki farklılıklar dağlık ve ovalık kültürlerde benzersiz bir anlatım yarattı, ama bir grubu da diğerinden ayırdı; çünkü bu gruplar tek bir kültürel gelenek ya da gruba özel desenler, motifler ve renkler yaratmak için boncukları kullanabilirlerdi. Bu ulusların boncuk işleri, etnik kimlikleri açısından Haida ve Kwakiutl için totemin olduğu kadar ya da Maori için oymalı ev cepheleri kadar önemli hale geldi. Teknoloji bu insanların uluslararası bir kimlik edinmelerine yardımcı oldu, bu da onları öne çıkardı ve dünyada tanınmalarını sağladı.

Kwakiutl, Haida ve Kanada'nın Pasifik kıyısıyla kuzey ABD'deki öteki Amerikan yerlileri, yüzyıllar boyunca, oymacılığı kültürlerinin önemli bir ifadesi olarak vurguladı. Yaklaşık 17 metre uzunluğunda, iki metre genişliğinde kanoların yanı sıra büyük tahta sandıklar, hareketli parçaları olan tören maskeleri ve tahta evlerinin ön kısımlarını oymak için taş ve kemik kullandılar. Bütün bu oymaları süslemek için deniz memelileri, köpekbalıkları, kuşlar ve kara hayvanlarının totem gibi görüntülerini kopyaladılar. Çelik aletlerin ortaya çıkışı,

* Amerika yerlilerinin para ya da süs olarak kullandıkları boncuklar. (ç.n.)

oymalar gittikçe daha büyük ve daha süslü hale geldikçe Kwakiutl ve Haida sanatının klasik çiçeklerini ortaya koydu. Aile başlıklarının totemik oymaları, giderek daha da büyüdükçe ve oymacılar direklere çok daha geniş kanatlı kuşlar ekledikçe yeni yüksekliklere yöneldi. Bu yeni nesneyi yabancılar totem direği olarak tanıdı. Pasifik kıyısının süslü totem direkleri, geleneksel kültürün yeni teknoloji ürünü çelik akslar, gelişmiş testereler ve oymacılıkta kullanılan öteki malzemelerle birleşmesiyle on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıktı. Yeni teknoloji sayesinde yaratılan yeni nesneler geçmişi yansıtıyor, ama aynı zamanda da Kanada ve ABD'nin ağaç kesicileri, maden arayıcıları ve balıkçılarının onları ve geleneksel toplumlarını en çok tehdit ettiği bir zamanda yerlilerin kendi kültürlerini vurgulamasının kültürel bir aracı olarak da işlev görüyordu.

Metal alet kullanmadan ağaç işlemeciliği geleneğine sahip olan hemen tüm yerli toplumların, bu aletleri edinince oymacılık işlerinde büyük bir gelişme olduğuna defalarca tanık olduk. Bu sürecin Yeni Gine, Kanada, Melanezya ve Yeni Zelanda'da türdeş bir tarzda çok kez yinelenmiş olmasına karşın, sonuçlar hiçbir zaman türdeş değildir. Tam tersine yeni teknoloji, halkın kültürel etnisitesini dünya kültürüyle bütünleştirmek yerine bu etnisiteyi vurgular. Melanezyalılar ve Yeni Guineliler törenlerde kullandıkları binaları için direkleri süslemek ve törenlerinde kullanacakları maskeleri yapmak için metal aletler kullandılar, ama bunlar Amerikalıların direk ve maskelerinden hatırı sayılır ölçüde farklı bir biçim aldı. Aynı şekilde, Yeni Zelanda'nın Maori halkı da kendi tarzlarında oymacılık yaptı, bunlar tüm dünyada kesin biçimde Maori işi olarak kolayca tanınabilir.

Teknoloji geliştikçe kültürler de farklılık gösterir. Teknoloji ne kadar çok yönlü hale gelirse, etnik farklılığı o kadar teşvik eder ve insanların kendi kültürel geleneklerini dekorasyon ve

gösteri sanatlarında görüldüğü gibi yeniden canlandırmalarına o kadar olanak sağlar. Ne var ki bu yeni yaratılar yalnızca dekoratif totem direkleri ya da boncuk işlerinden daha öte de olabilir. Kasetlerin kayıt yapmasının köktenci İslamın yayılmasına ve içindeki yeni siyasal hareketleri ileriye taşımasına yardımcı olması gibi, Amerikan yerlilerinin boncuklu giysileri de ABD içinde yerli etnisitesinin yeni hareketlerinin simgesel odak noktaları haline geldi.

Yirminci yüzyılda en büyük teknolojik buluşların bazıları yeni iletişim ve ulaşım tarzlarının geliştirilmesiyle ortaya çıktı ve bunların her tür etnik grup üzerinde büyük bir etkisi oldu. Yeni iletişim teknolojisi etnik sanat ve zanaatları yeniden canlandırmaktan çok daha fazlasını yaptı; etnik kimliklerin ve toplumsal hareketlerin yeniden canlanmasına ve güçlenmesine yardımcı oldu.

Bazı gözlemciler, başta, modern iletişim medyasının, herkesin aynı Michael Jackson ya da Madonna şarkılarını dinlediği, araya Londra ve Atlanta'dan haberlerin serpiştirildiği türdeş bir dünya yaratacağını varsaydı. Sınırlı bir ölçüde bu oldu da. İnsanlar uluslararası bir popüler kültürün, uluslararası müzik, televizyon komedileri, filmler ve haberlerden oluşan küresel bir kültürün parçası oldular. Arap ve Japon aileleri, Almanlarla Tongalıların seyrettiği aynı Amerikan televizyon şovlarını izleyebilirler. Bütün bu ülkelerdeki gençler rock, disko, reggae, punk, rap ya da en son dalgada ne gelmişse o müzik akımı sayesinde müzik modalarını takip edebilirler. Aynı şekilde, aynı uluslararası modanın yerel çeşitlemeleriyle giyinebilirler. Ama bütün bunlar, iletişim ve ulaşım teknolojisinin teşvik ettiği bazı daha derin değişimlerle kıyaslandığında hayli yüzeysel düzeyde gösterilen uyumlardır.

Yeni teknoloji aynı zamanda birçok yerel müzik çeşitlerinde de bir rönesans sağladı. Teyp dünyadaki yerli müziği yeni-

den canlandırdı. Şehirdeki bir fabrikada, hizmetçi olarak ya da ücra bir madende çalışmak için kırsal kesimdeki küçük köyünden ayrılan yerliler artık müziklerini de yanlarına alabiliyorlar. Teknoloji kültürü daha taşınabilir bir hale getirdi.

İletişim teknolojisi çoğunlukla hayli merkezi bir olgu olarak başlar. 1950'ler gibi geç bir tarihte dünyada görece az radyo ve televizyon istasyonu vardı ve bunlar genellikle birkaç büyük şehirde bulunuyordu. Ne var ki istasyonlar ve kanallar düzenli olarak arttı. Birçok uluslararası pazarda tipik bir günde televizyonda İngilizce, İspanyolca, Japonca, Farsça, Korece, Vietnamca, Ermenice ve Hmong dilinde programlar seyredilebilir.

Radyo, televizyon, video ya da teyp gibi bir iletişim teknolojisi ne kadar uzun süre kullanılırsa o kadar çeşitli hale gelir ve gittikçe küçülen dinleyicilerin ihtiyaç ve çıkarlarını o kadar çok besler. Bir yandan insanlara uluslararası arenaya ve uluslararası kültüre giriş izni verirken, kendi gibi olanlarla iletişim kurmaları için daha da büyük fırsatlar da sağlar. Küçük kültürel grupların oluşumuna olanak tanır, hatta teşvik eder.

Tüm katılımcıları birbirine bağlamak için kablo döşenmesini gerektiren telefon sistemleri, telefonun aşırı merkezi bir sistem olacağı anlamına geliyordu. Kablo döşemek inanılmaz ölçüde pahalı olacağı için telefona erişimin mümkün olmadığı Amazon, Sahra ya da Arktik'in en ücra bölgelerinde bile uydu ve telsiz telefonların gelişi yeni fırsatlar yarattı. Telefon sistemleri her yıl daha da geniş bir alana yayılıyor ve daha da ucuzluyor, böylece daha da çok insan bunları kullanabiliyor.

Uluslararası iletişimi kolaylaştıran aynı güçler gruplar arası iletişimi de kolaylaştırmakta. Dünyayı bir araya getiren aynı medya, dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar bir etnik grubun mensuplarını da bir araya getirebilir. Televizyon ve videolar, İran'daki Kürtlerin ve Gana'daki Aşantilerin aynı rock

müzik videolarını izleyebileceği anlamına gelir, ama aynı zamanda da Montreal'daki Kürtlerle Edinburgh'daki Aşantilerin, katılamayacak kadar uzakta olsalar da bir kuzenin geleneksel düğün törenini seyredebilecekleri anlamına da gelir.

Gelişmiş uluslararası iletişim ve ulaşım, şehirde yaşamak için yerli gruplarını terk eden hatta dünyanın öteki tarafına giden insanlarla temasın sürdürülmesini de teşvik eder. Minneapolis'de öğrenim gören Eritreli öğrenciler, Washington, Roma ve Nairobi'deki Eritrelilerle telefon ve fakslar sayesinde ilişkilerini sürdürür. Eritre'nin Etiyopya'ya karşı uzun mücadelesi boyunca kendi aralarında ve Eritre'deki aileleriyle bilgi ve kaynak paylaşan bir uluslararası Eritreliler ağı yarattılar.

Teknoloji, yok olmanın eşiğindeki geleneksel kültürlerin kurtarılmasına da yardımcı oldu. Sibirya'nın Tuva halkı, çok nadir görülen bir "genizden şarkı söyleme" tarzı uyguluyordu. Bu şarkı söyleme biçiminde şarkıcı, boğazının derinlerine titreşim göndererek elektronik bir gürültü ya da büyük bir dinamonun gürültüsü gibi bir ses çıkarır. Bu bir zamanlar Türk ve Moğol göçebeleri arasında şarkı söylemenin bir parçasıydı ve bazı Eskimolar arasında kadınların şarkı söylemesiyle de ilgilidir. Bu alışılmadık şarkı biçimini uygulayabilen çok az insan kaldı, ama Smithsonian Enstitüsü'nden bir kayıt grubu Sibirya'ya giderek orada bu tarzın kayıtlarını yaptı. Bu kayıtlar müziğin tüm dünyada küçük ama hayli ilgili bir dinleyici grubu arasında popüler olmasına yardımcı oldu. Daha da önemlisi, kayıtlar, bu zor ve esoterik şarkı söyleme tarzını öğrenmeye pek heyecan duymayan genç Tuva kuşağı arasında ilginin canlanmasına da yol açtı.

Yirminci yüzyıl boyunca müzeler kabile halklarının müzik, ezgi, masal ve törenlerini kaydetmeye uğraştı. İlk araştırmacılar bunları bir grup –ya da en azından dili ve kültürü– öl-

meden önce kültürlerine ulaşmanın bir yolu olarak kaydetme niyetindeydi. İletişim teknolojisi daha iyi, daha ucuz ve daha yaygın hale geldikçe, bu ilk kayıt ve filmler de yeni dinleyiciler bulmaya başladı. Hawaii'deki Hula öğretmenler, Honolulu'daki Bernice Bishop Müzesi'nin hediyelik eşya bölümünden aldıkları kasetleri dinleyerek birkaç kuşak öncesinin eski ustalarından çok şey öğrenebilir.

Tibet'teki keşişler, Dalai Lama'nın resimlerinin fotokopilerini satabilir. Panama'daki San Blas yerlileri *mola* desenlerini, yerlilerin hiç ziyaret etmediği müzelerde sergilenen eski *mola*'ların fotoğraflarından kopyalayabilirler. Avustralya aborijinleri, Baldwin Spencer gibi erken antropologların topladığı fotoğraf koleksiyonlarında atalarının bir yüzyıl önce vücutlarına boyadığı desenleri görebilirler. İngiliz Kolombiya'sındaki Kwakiutl halkı, Franz Boas'ın yaptığı filmlerde on dokuzuncu yüzyıl sonunda atalarının yarıyarım dansını nasıl yaptığını izleyebilir. Bali'nin modern gençliği, Margaret Mead ve Gregory Bateson'ın filmleri sayesinde yirminci yüzyılın ilk yarısında dedeleriyle annelerinin ve onların annesiyle babasının nasıl yaşadığını anlayabilir.

Amerika'nın güneybatısından otomobille geçenler radyolarını bazen country müziğiyle Navajo dilinin alışılmadık bileşimine ayarlar. New Mexico'daki Farmington'da KNDN radyosunun disjokeyleri "Hep Navajo, Her Zaman" sloganıyla yalnızca Navajo dilinde yayın yapmaktadır. *Trailer* ve *camper shell* gibi sözcükleri çevirmek çoğunlukla zor olsa da, reklamlar bile Navajo dilindedir. Klasik rockun yanı sıra country ve western müziği de çalarlar, ama yılın mevsimine göre çok çeşitli Navajo ezgileri ve müziği de çalarlar. *Yai-be-chais*, yani geleneksel şarkılar, tüm yıl boyunca çalınabilirken ötekiler ancak uygun mevsiminde çalınır.

5.000 vat sinyal 24 bin mil karelik Najavo bölgesinin tüm

kısımlarına ulaştığı ve Navajoların çoğunun telefonu olmadığı için, radyo istasyonu bir topluluk ilan tahtası ya da bir "elektronik ticaret noktası" olarak da hizmet görür. Çobanlar koyunlarıyla birlikte kırlardayken transistörlü radyolarından bu istasyonu dinler. Rancher'ler kamyonlarını sürerken bu radyoyu dinler. Diskjokeyler bir ailenin Four Corners yakınlarında ineğini kaybettiğini; yaşlı bir bayanın onu Window Rock'tan Farmington'a götürecek birine ihtiyaç duyduğunu duyurur. Bir başkası koyununu, atını, eski bir pikap kamyonunu ya da taşınabilir bilgisayarını satıyordur.

Navajolar, tüm dünyadaki öteki halklar gibi, radyo teknolojisini kendi kültürlerine uyarlamıştır. Radyo istasyonunu duyurular için kullanmak üzere lobide bir mikrofon tutulur ki duyuru yapmak isteyen herkes gelip yapabilsin. Açık mikrofonun yanında bir başkası daha durur, ama bunun tek amacı ölüm duyuruları yapmaktır. Najavo halkının ölümle bağlantı kurma konusundaki çekimserliği nedeniyle, diskjokey, mikrofonla duyuru yaparsa uygulaması gereken anma törenlerinden bu özel mikrofon sayesinde kaçınır.

Navajo müziği ve yorumla popüler çağdaş müziği birleştirdiği için, bu radyo istasyonu genç dinleyicileri kendisine çeker ve dilin varlığını sürdürmesine yardımcı olur. Radyo güçlü bir kimlik ve birlik duygusunun oluşmasına katkıda bulunurken, bir yandan da yabancıları kesin olarak grubun dışında tutar. İngilizce, İspanyolca ve öteki yerli dillerini konuşanlar, Navajo dilini konuşmuyorlar ve bölgeyi, onun kültürünü hayli iyi bilmiyorlarsa kendilerini dışlanmış bulurlar.

Son onyıllarda yerli grupları arasında *powwow*'ların yeniden canlanması yeni teknoloji sayesinde mümkün oldu. Bu canlanma, yakınlardaki toplantıların duyurularını yapan

---

*Toplantı. (ç.n.)

radyolar, davul ve şarkı yayını yapan mikrofonlar ve tek bir mevsimde binlerce kilometrelik bir alan içinde yapılan toplantılara katılmayı sağlayan otomobiller gibi buluşlara büyük ölçüde dayanıyordu.

ABD'deki birçok toplantıda, çember halinde oturarak hep birlikte büyük bir davul çalan bir grup erkek müzik yapar. Bugün bu davulcuları görmek çoğunlukla zordur, çünkü teyplerini tutarak müziği kaydetmeye çalışan sıra sıra insanlar onları gözden saklar. Daha sonra bu kasetleri ellerinde tutar ya da ticaretini yaparlar. Gençler davul şarkılarını dans etmek için kullanır, böylece gelecek *powwow*'larda daha çok para kazanma olasılığını artırır. Küçük topluluklardan çıkan davul gruplarının seyahat etmeden daha büyük bir alanda daha iyi tanınmasını da olanak sağlar.

Teknoloji, insanların, başkalarının malzemelerinin salt tüketicileri olmak yerine kendi kültürel kimliklerinin üreticileri olmalarına yardımcı olur. Birçok etnik grup artık sayıca artmakta, hatta bölgelerini genişletmektedir; buna da kısmen yeni iletişim ve ulaşım teknolojisi yardımcı olur.

Yirminci yüzyılda etnik canlanmaya bilgisayarlar da yardımcı oldu. Oklahoma'daki Tahlequah'da eski Cherokee ulusal cezaevi vardır. Cherokee halkı burayı yeniden dizayn etti ve Cherokee Ulusal Kütüphanesi haline getirdi. Kütüphanenin başlıca işlevlerinden biri de Cherokee dilini öğretmektir; bunu büyük akademisyen Sequoyah'ın geliştirdiği seksen altı harfli Cherokee hece alfabesinde yazan bilgisiyarlar aracılığıyla yaparlar. Cherokee dili kadar az konuşulan bir dil için Cherokee hece alfabesiyle yazan daktilolar yapmak çok pahalı, ama bilgisayar Chorekee sistemiyle yazmayı çok daha kolaylaştırdı. Bilgisayar çocuklar ve yetişkinler için birçok farklı düzeyde kullanılabilen eğitim malzemeleri de hazırlayabilir.

Bilgisayarlar mikro yayıncılığı da olası kıldı, böylece gruplar yalnızca kendi dillerinde yazılmış metinlere ulaşmakla kalmıyor, grup içinde daha geniş dağıtımı olan malzemeler de yayınlayabiliyor. Bundan önce yazılı biçimde iletişim kurmak isteyen çok küçük gruplar bunu ancak İngilizce, İspanyolca ya da Fransızca gibi belli başlı dilleri kullanarak yapabiliyorlardı ve yayıncılık teknolojisi genellikle birkaç büyük şehirde bulunuyordu. Dünya daktilolarla yazdığı sürece yalnızca sınırlı sayıda alfabe vardı; bilgisayarla birlikte okuma yazması olan her halk grubu kendi dillerinde yazı yazıp yayınlayabilir. Bu grupların daha büyük ulusal ve uluslararası gruplarla iletişim kurmak için hâlâ büyük dillere ihtiyaçları vardır, ama kendi toplulukları içinde kendi dillerini ve yerel olarak ellerinin altındaki teknolojiyi kullanarak daha kolayca iletişim kurabilirler.

Teknoloji kültürü coğrafyadan kurtardı. Binlerce yıl boyunca bir kültürün parçası olmak için aynı kültürün öteki mensuplarıyla yan yana olunmak zorundaydı. Coğrafi yerden bir kez uzaklaşınca artık o kültürün parçası olunamıyordu. Teknoloji bir insanın o kültürü dünyanın herhangi bir yerinde benimsemesine ve yurtlarındaki insanlarla iletişimi sürdürmesine olanak sağlar. Bir insan Paris'te yaşayıp da gene de bir Fulani, Minneapolis'de yaşayıp da gene de bir Hmong olabilir.

Kültürel sınırlar bir ülkenin ulusal sınırlarıyla gittikçe daha da az ilgili oluyor. Sınırlar artık coğrafi ve maddi olmayan yollarla günlük yaşamın içinden geçiyor. Büyük göçmen ve mülteci toplulukları büyük şehirlerde mikro topluluklar içinde yaşamakla kalmıyor, kültürel sınır da televizyonun uzaktan kumandası, radyonun düğmesi, bir bilgisayarın ekranı ya da telefonun veya faksın düğmeleri kadar yakın. İletişim sanayisi dünyayı yeniden kabileleştirdi.

18

Kültürel Cüzzamlılar

Teknolojideki ilerleyişimize rağmen
neden Taş Devri resmine geri döndük?
Margaret Mead

Bolivya'daki Cochabamba dünyadaki tüm şehirler içinde en güzel vadilerden birini işgal eder. Vadi Ant dağlarının kenarında, dağ vadilerinin güneyde birden ovalara, kuzeyde cangıla açıldığı alana yakın bir yerde, 2666 metre yüksekliğe tünemiştir. Cochabamba'nın kenarına palmiye dizili orta meydanının tarihi erken İspanyol sömürge zamanlarına kadar geri gider ve topluluk faaliyetlerinin odak noktası olarak hâlâ hizmet verir. Ant dağlarının vadiyi çevreleyen karlı dorukları şehre tepeden bakar, ama gene yakınlarda Amazon yağmur ormanının kenarını belirleyen dev eğreltiotlarıyla dağlık puslu ormanlar da vardır. Cochabamba yüksek Antlarla cangıl arasında yer aldığı için, pazarları çok çeşitli dağlık ve tropikal ürünlerle tıka basa doludur: papaya, patates, mısır ve cassava, sukabağı ve ananas ve harika *locoto*, dünyanın en kokulu ve güçlü kırmızı biberlerinden biri.

1980'ler boyunca Urkupiñalı Bakire'ye hacca gitmek ve dini kutlama yapmak Bolivya'da büyük bir popülerlik kazan-

dı. Kendi kabile miraslarından yalnızca bir adım ötede olan, kabile dünyasıyla modern dünya arasında sıkışmış halkla birlikte popüler oldu.

Her yılın Ağustos ayında binlerce insan Cochabamba'dan yaya çıkarak, küçük Quillacollo kasabasındaki Urkupiñalı Bakire'ye yirmi millik hac yolculuğu için yola koyulurlar. Bolivya'nın dört bir tarafından dans grupları bir araya gelerek Bakire onuruna gece gündüz dans ederler. Dansçılar genellikle Urkupiñalı Bakire'den istenen ya da çoktan verdiği bir iyilik karşılığında aralıksız üç yıl boyunca dans ederler.

Dansçıların bazıları büyük şeytan maskelerinin de içinde bulunduğu ağır kostümler altında terler. Alçıdan yapılmış ve parlak renklerle boyanmış maskelerde grotesk bir şekilde kıvrımlı boynuzlar, greyfurt kadar büyük ve yuvalarından uğramışa benzeyen gözler ve üçgen şeklinde kesilmiş aynalardan yapılma sıra sıra keskin dişler vardır. Tüm kostüm rahat rahat seksen kilo çeker. Yüzlerce dansçı birbirine eş şeytan kostümleriyle Bakire için dans eder.

La Morenada'nın, yani koyu tenli insanların dansının, İspanyolların Bolivya'ya çalıştırmak üzere getirdiği Afrika kölelerin danslarından alındığı düşünülür, ama kostümler Afrikalılarla ayırt edilebilir bir benzerlik göstermez. Dansçılar devasa omuzları ve kalça kabarıklıkları olan işli kostümler ve çiçekler ve uzun tüylerle kaplanmış şapkalar giyer. Öteki kostümler arasında antik İnkaları, cangılın yerlilerini ve ilk İspanyolları temsil edenler vardır; gerçek ötesi renkler ve desenlerle yapılmış tuhaf kostümler de bulunur.

Bölgedeki her bir aziz ya da bakire belirli rica türlerinde uzmanlaşmıştır. Yerli geleneğine göre bakirelerin her biri öteki bakirelerin ve azizlerin kızkardeşidir. Hatta farklı İsa ifadelerinin de kızkardeşi olduğu düşünülür. Bir aziz insanlardaki hastalıkları iyileştirirken, öteki hayvan hastalıklarında uzmandır.

Biri aşk sorunlarına yardımcı olur; öteki doğurganlık bahşeder, sınavlara yardım eder, kayıp eşya ve hayvanların yerini bulur, kusurlu çocuk ve kocaları düzeltir, ürün verir, güvenli yolculuk sözü verir ya da yaşamdaki birçok günlük ihtiyaçtan birini gerçekleştirir. Her bir azizin bir adak türüne karşı özel bir zaafı vardır. Bir tanesi ağlayanlara acır; öteki şarkı söyleyen, şiir yazan, giysiler, heykel ya da evi için süsler gibi hediye getirenlere yanıt verir.

Urkupiñalı Bakire en çok dans etmeye yanıt verir ve bu zor modern dönemlerde bir azize uygun olacağı üzere maddi isteklerde uzmanlaşmıştır. Sağlık, aşk ya da okulda iyi notlar konusunda pek bir şey sunmaz, ama yeni giysiler, lama, motosiklet, otomobil, kamyon, otobüs, portatif radyo, yeni bir ev ya da yalnızca para isteyen insanlara yardım eder. Hatta kokain kaçakçılarına bile yardım ettiği bilinir ve kafaları çalışan yerel insanlar, Urkupiñalı Bakire'nin uyuşturucu ticaretinden en çok kâr elde eden Bolivya'da yaşamasının rastlantıdan öte bir şey olduğunu düşünmektedir. 1970'ler ve 1980'lerde ünlü bir bakire olarak ün kazanması, bazı açılardan bölgesindeki yeni kokain servetine ve o dönemin sağ kanat hükümetlerinden gelen desteğe bağlıdır. Görece önemsiz bir bakirenin bu artan prestiji, onun, yıllar boyu hayranlık ve hac nesnesi olmuş Copacabana Bakiresi gibi daha eski ve daha ünlü bakire ya da azizlere meydan okumasına olanak sağlamıştır.

Urkupiña festivali, inananlar zengin giysili ve mücevherlerle donanmış Bakire heykelini kiliseden alınca doruk noktasına çıkar. Bolivya ulusal ordusunun askerleri onun şeref kıtasını oluşturur ve televizyon kameraları Quillacollo içindeki yavaş ve düzensiz geçit törenini tüm ülkedeki izleyicilere aktarır. Törende bir devlet cenazesinin ciddiyeti, bir futbol şampiyonasının gürültülü sarhoşluğuna karışmıştır. Birbiriyle tutuşan binlerce el heykeli yavaşça bir milden fazla sergileyerek Urku-

piña adlı kıraç, kayalık bir burun üzerindeki küçük bir şapele götürür; Urkupiña adı, kabaca "oradaki dağ" anlamına gelen Quechua dilinde bir ifadenin bozulmuş halidir: Quechua dili konuşan bir Bakire Meryem'in bazı yerli çocuklarına göründüğüne inanılan yer.

Festival Bakire Meryem'i onurlandırsa ve sokak satıcıları onun çok çeşitli balo giysileri ve muhteşem roplar giyinmiş heykellerini satsa da, festivalin aslında başka bir yıldızı vardır. Bu yıldız kilise tarafından mahkûm edilmiştir ama neredeyse Bakire'nin kendisi kadar büyük bir rolü vardır. Bu karşıyıldızın heykelleri Bakire heykelinden çok daha fazla sayıda, binlerce satılır. Ekeko denilen tuhaf ve gülünç bir figürdür bu. Alçıdan heykelleri her büyüklükte yapılır, ama hepsi de soluk bir ten ve boyalı bıyığıyla belirgin derecede Avrupalı yüz çizgilerine sahip, şişman, tıknaz bir adamı gösterir. Ekeko bir *ch'ulu*, yani kulak kısmında kapaklar olan sivri Ant şapkası giyer; biri bunu heykele uysun diye dikkatle minyatür şekilde örmüştür. Ekeko, örüldükten sonra vücuduna takılmış küçük sepetler taşır, sepetlerin her birinde az miktarda gerçek mal vardır –mısır, fasulye, pamuk, *quinoa** yün, tek bir kahve çekirdeği. Minyatür sandaletleri, bir pançosu ve koka yapraklarını taşımak için minyatür bir *chuspa*'sı da vardır ve evinde minyatür bir ev taşır. Hacılar, Bolluk Tanrısı olarak da bilinen Ekeko'yu satın alarak evlerine götürür; bir yıl daha o eve bereket getireceği düşünülür. İnanan kişi onun sonsuza dek açık ve açgözlü ağzına düzenli olarak yeni bir sigara daha yakarsa bereket şansı daha da artar.

Ekeko bin yıldan daha eskiye, İspanyolların, hatta İnkaların bile bu bölgeye gelmesinden önceye tarihlenir. Dünyanın en yüksek üstünde deniz trafiği yapılabilen gölü olan Titicaca

*Kuzey Amerika yerlilerinin temel gıda maddelerinden bir tahıl. (ç.n.)

Gölü'nün kıyılarında yerleşiniş Tiwanaku kültüründen kaynaklanır. Tiwanaku'nun cücesi artık tombul beyaz bir adam olmuştur; yerliler açısından beyaz insanların artık neredeyse tüm malları denetlediği çok açık olduğu için, Bolluk Tanrısı da beyaz olmalıdır.

Hem Urkupiña Bakiresi'nin hem de Ekeko'nun simgelerini taşıyan yüz binlerce müşrin tepelere yayılır; yarım milyon insandan fazladır ve Bolivya'nın toplam nüfusunun yüzde onu kadar olabilir. Kalabalık dağlarda bir araya gelen aile grupları çevresinde toplanır, her aile Bakire'nin şapeline olabildiğince yakın küçük bir toprak parçasına sahip çıkar. Daha sonra sofu müminler tam hac faaliyetine başlarlar. Küçük toprak parçasını minyatür bir ev haline getirirler. Hacılar çevrelerindeki ağır kayaları kırmak için kiraladıkları balyozlar taşır, daha sonra bu taşları çit halinde dizerler. Kaya ve dal parçalarından küçük bir ev yaparlar, gölge ve odun için dikilmiş ağaçları ve meyve bahçelerini temsil eden yeşil otlar dikerler. O gün için özel olarak satın alınmış minyatür eşyaları oraya buraya koyarlar. "Ev sahipleri" satıcılardan festival boyunca küçük hayvanlar, yiyecek torbaları, minyatür televizyonlar, otomobiller, hatta parlak renkli plastikten yapılma modern evler bile satın alabilir. Pazarda minyatür şeklinde satılmayan önemsiz tek bir ev eşyası yoktur. Evlerde minyatür ekmekler, konserve kutuları, kaplar, saatler ve minyatür banyolar için minyatür tuvalet kâğıtları bulunur.

Üniversiteye gitmek isteyen öğrenciler için satıcılar her dalda küçük diplomalar satar; yurtdışında okumak isteyenler diploma ve Lloyd Aero Boliviano ya da bir Amerikan havayolunun uçak biletinin tıpkı kopyasını satın alabilir. Minyatür Bolivya parası ya da ABD doları alınabilir. Bazı dolarlarda Amerikan başkanlarının resmi vardır; ötekilerde Urkupiña Bakiresi'nin, hatta şeytanın portresi bile bulunur. Evlerinin

içinde olmasını istedikleri bütün eşyaları yerleştirdikten sonra hacılar her tarafa ve birbirlerine konfeti ve serpantin atarlar.

Hacılar tepede küçük evlerinin inşaatını tamamladıktan sonra Bakire için içecek getirirler. Ona kolalar ya da belki birkaç şişe bira sunarlar, ama çoğunlukla mayalanmış mısırdan yapılma yerel ev yapımı biraları *chicha* verirler. İçecekleri Bakire'nin tapınağına dökerler, sıkıntılarını anlatırlar, sonra alkollü içeceklerinin geri kalanını içerler. Yüzlerce grubun nefesli çalgılar müziği sürekli çalarken pançoları havada uçuşan yerliler saatler boyu dans ederler.

Küçük, kayalık evler yapmış müminler, inanılmaz ölçüde pozitif düşünce ve görüşle, evlerinde oturur ve kendilerini istedikleri, şimdi minyatür olarak çevrelerinde duran her şeye sahipmiş gibi hayal ederler. Arkadaşlarını davet eder ve onları fantezi malikânelerinde ağırlarlar. Yalnızca alkol ve yiyecek gerçektir, ama küçük plastik evin ve oyuncak kamyonun gerçek bir ev ve kamyon olduğuna yeterince inanırlar ve ikna edici şekilde gerçekmiş gibi davranırlarsa, hayalleri de gerçek olacaktır. Tören inancı vurgular ve hacılar olguya ters olduğu aşikâr olan inanca ne kadar güçlü bağlanırsa, Bakire de gerçekdışılığı gerçek kılmak için o kadar çok yardım etme isteği duyacaktır.

Gelecekte elde edecekleri maddiyatın bir hatırlatıcısı olarak hacılar tepelerden evlerine kaya parçaları götürür; bunlar genellikle balyozla vurularak büyük bir kaya parçasından bizzat koparılmış kayalardır. Ulusal havayolu Lloyd Aero Boliviano, kayaların büyüklüğüne bir sınır getirmek zorunda kaldı, böylece kayalar uçak koltuklarının altına sığabiliyor, ama bunun dışında getirilen kayanın büyüklüğü ya da ağırlığı konusunda pek denetim yoktur. Bir sonraki yıl hacılar geri dönünce aynı kayayı tepeye geri taşımak zorundadır.

Hac ile Urkupiña Bakiresi arasındaki ilişkinin uzun vadeli

olması gerekir. Ricacı isteğinin yerine geldiğini görünce, bu eşyayı satın almak ve bir sonraki hac sırasında Bakire'ye göstermek zorundadır. Uzun bir yeni temizlenmiş otomobil ve kamyon kuyruğu Bakire'nin önünden sürekli geçer. Gururlu sahiplerin çok çeşitli eşyaları –dikiş makineleri, radyolar, gümüş çatal kaşık takımları, şamdanlar, kaplar ve başka her tür eşya– yerleştirdikleri araçların kaportalarına Alpaca battaniyeleri örtülür. Bu tür eşya sergileri gösteriş gibi görünebilir, ama hacılar bu eşyaları rüşvet için değil minnet ruhuyla sergiledikleri konusunda ısrarlıdır.

Urkupiña festivali, birçok zaman ve yerin kültürlerinin unsurlarını ve karakteristiklerini birleştirir. İspanyol sömürge dönemi sırasında Bolivya'ya getirilen ortaçağ Katolikliği ile eski İnka ve Antların İnka öncesi uygarlıklarının dinini birleştirir. Daha antik bir dinsel ritüelin üstüne gelen bir Hıristiyan ritüeli değildir yalnızca; dinsel modern teknoloji, kapitalist sistem ve mamül mallar edinme isteğiyle birleştirir.

Festivalin zengin beyazlara değil yerlilere ve Bolivya'nın yoksul *mestizo*'larına* ait olduğu açıktır. Bu festivalde farklı danslar ulusun farklı gruplarının hepsini gösterir: cangıl yerlileri, yayla yerlileri ve Afrikalılar. Kilise, ordu ve bazı sivil liderler dışında az sayıda beyaz törenlere katılsa da, festivaldeki yerleri birbiriyle çelişen iki tarzda açık bir şekilde temsil edilir. Beyaz toplumun, hükümetinin ve dininin gücü, bir kraliçe gibi köylüler üzerinde hüküm süren ve gerçekliğin en idealist ve kilise onaylı versiyonunu temsil eden güzel beyaz Bakire ile temsil edilir. Beyazlar gayriresmî, onaylanmamış yerli tanrısı Ekeko'da da temsil edilir; bu tanrı, alkolü ve sigarayı seven, tüm maddi eşyaları istif eden ve büyük boyun eğme ve tövbe eylemlerinden sonra homurdanarak bunları yerlilere dağıtan,

* Melez, kırma. (ç.n.)

kırmızı yanaklı ve siyah bıyıklı, açgözlü beyaz bir cücedir.

Urkupiña festivali *cholos*, yani doğuştan yerli olan ama geleneksel yerli kültürlerini kaybetmiş insanlar arasında özel bir popülerlik kazanmıştır. *Cholos* iki dünya arasında sıkışmıştır; yerli kimliklerini kaybetmişler, ama beyaz Hispanik dünyaya da kabul edilmemişlerdir. Festivale minyatür kamyonlarını ve paralarını getirerek geleneksel büyüye bel bağlarlar; bununla birlikte kabile kültürlerinin geleneksel eşyalarını değil, modern toplumun eşyalarını ararlar.

Latin Amerika'nın *cholos*'u kültürel cüzzamlılardır; eskiden atılmış ama yeniye kabul edilmemişlerdir. Bolivya, Peru, Brezilya ve Kolombiya'da uyuşturucu sanayisi ve ticareti açısından iyi elemanlar olduklarını kanıtlamışlardır. Cangıldaki mutfaklarında koka macunu yapar, uluslararası sınırlardan öteye taşır ve koka baronlarının ordularına hizmet verirler.

Urkupiña festivali *cholos*'a ve yerlilere isteklerini dramatik ve biraz patetik bir dini törenle ifade etme şansı verir. Daha sonra kültürel cüzzamlılar olarak, şehirde ancak marjinal bir yere sahip oldukları yaşamlarına dönerler.

Cochabamba'da yaşam, Quechua dilinde *koncha* denilen antik pazaryeri çevresinde odaklanmıştır. Cochabamba'nın büyük pazarının çevresinde mal ve ekipman depolamak için bir dizi büyük depolar bulunur. Bu depoları genellikle gündüz, ürünlerini bir an önce satıp şehirden kaçmak isteyen yerli çiftçilerle doluşken gördüm. Bir gece karanlık çökene kadar pazarda oyalanınca bir depodaki değişikliğe tanık oldum. İki genç Katolik papaz oraya geldi ve bir kısmını temizlemek için boş yere çaba harcayarak süpürgeyle patates tozunu büyük bir bulut haline getirdiler. Daha sonra malzeme ve ekipmanlarını indirdiler, bağışlanmış ya da atılmış yiyecekleri kullanarak büyük bir kap içinde yemek hazırlamaya başladılar.

Sokaklar sessizleşir ve Ekvator yakınlarında tropikal bölge-

lerde hep olduğu gibi güneş saat altıdan hemen sonra hızla batarken, küçük oğlanlar ortaya çıkmaya başladı. En büyükleri on bir on iki yaşlarındaydı, en küçükleri ise belki dörtten büyük değildi. Yırtık, eski püskü giysiler giyinişlerdi. Alt bezinden henüz kurtulmuş gibi görünen en küçüklerin pantolonu yoktu. Hepsinin burnu akıyordu sanki, ama burunlarından akan sümük, yüzlerinde tenlerinin görünmesini sağlayacak kadar kiri temizliyordu. Saçları yağlıydı, kafalarına kaskatı yapışmıştı.

Yakasız gömlekler giymiş papazlar bir deri bir kemik oğlanları ıssız depoya soktu, orada onları soyarak soğuk duşun altına soktu. Kirli giysilerini yıkarlarken oğlanlara giymeleri için büyük tişörtler verdiler. Tişörtler ABD'den Partners of the Americas aracılığıyla bağışlanmıştı ve çoğunda çeşitli konularda reklamlar ya da sloganlar vardı: bir Kuzey Amerika bankası, bir maraton ya da bir yelkenli yarışı. Oğlanlar temizlik muayenesinden geçtikten sonra papazlar her birine hazırladıkları koyu çorbadan birer büyük kâse verdiler.

Cochabamba sokaklarında yaşayan ve *polillas*, yani "güveler" denilen küçük bir sokak çocuğu grubuydu bu yalnızca. Bu çocuklar, lakapları gibi, şehir yaşamının içine dalıp çıkarlar ve birinin bana açıkladığı üzere bir tanesini ezseniz artlarında güveler gibi toza bulanmış bir parmak bırakırlar yalnızca. Gündüz ayakkabı parlatırlar, otomobil yıkarlar, yiyecek yağmalarlar, dilenirler, çalarlar ve uyuşturucu satarlar.

Bazen genç bir yerli kadının liderliğinde küçük çeteler halinde yaşarlar. Kadın onlara bir tür annelik yapar. Karşılığında da çocuklar onu korur ve gün boyunca elde ettikleri ne kadar yiyecek ya da para varsa ona getirir. Bu çocuklar kapı ağızlarında, dar geçitlerde, kanalizyonlarda, nehir kıyısında ya da bir barınak bularak korktukları trafikten, polisten ve şehir halkından uzak kalabildikleri herhangi bir yerde uyurlar.

Cochabamba, Güney Amerika'nın metropolleriyle karşılaştırıldığında ancak küçük şehirler arasındadır ve şehirle ilgili sorunları Lima, São Paulo ya da Bogota'nın standartları açısından çözülebilir görünmektedir. Cochabamba'da görece az sayıda terk edilmiş çocuk vardır. Çocuklar Rio de Janerio gibi şehirlerde o kadar çok ve o kadar sinir bozucudurdur ki, onları öldürmek için çeteler örgütlü av partileri düzenler. Çocukların sokaklarında yaşadığı mahalle sakinleri ve dükkân sahiplerinin parasal desteğini aldığı söylenen silahlı avcılar, evsiz çocukların fareler gibi peşine düşer ve onları öldürdükten sonra sokaklardaki çukurlarda ya da su oluklarında bırakırlar.

Büyük şehirlerde kültürel cüzzamlılar, ciddiyeti giderek artan bir sorun yaratır. Peru kıyısındaki Lima, 1970'ler ve 1980'lerde dağlardan ve öteki kırsal bölgelerden milyonlarca yerliyi kendisine çekti. Şehirlere göç edince yerlilerde derin bir değişim oldu. Çok geçmeden geleneksel yerli giysilerini, kadınların tezgâhlarda dokudukları ve giyenlerin bölge ve köye göre belirlenmesini sağlayan çok renkli kumaşları terk ettiler. Peru'nun sıcak kıyı ovalarında yünlü dağ giysileri fazlasıyla rahatsızlık vericiydi ve giyenin kente yeni geldiğini ya da evinden uzak yoksul bir yerli olduğunu hemen belli ediyordu. Göçmenler hemen kot pantolon, basit tişörtler ve çuval gibi giysilere adapte oldu. Deri sandaletlerinin yerine lastik sırımlar, eski otomobil lastiklerinden yapılma sandaletler ya da plastik ayakkabılar giydiler. Kadınlar uzun örgü saçlarını kestiler ve ne kadar kötü konuşurlarsa konuşsunlar yerli Quechua dilinden ya da öteki yerli dillerinden İspanyolcaya geçtiler.

Göçebeler şimdi birbirine sıkı sıkıya bağlı kır topluluklarında yaşamak yerine, *pueblos jovenes*'te, yani Lima'nın çevresinde pıtrak gibi biten yeni kasabalarda yaşıyor. Ne var ki

bunlar geleneksel anlamda kasaba değil, akan suyu, elektriği ya da öteki şehir kolaylıkları olmayan, kartondan ve öteki atık maddelerden yapılma derme çatma kulübelerde üst üste yığılmış topluluklar. Terörizm, kıtlık ve büyük bir yoksulluk yüzünden kırsal kesimden atılan bu yerliler, şehrin onları kendine çekme ve kültürlerini değiştirme kapasitesinden şaşkına dönmüş durumdalar.

Göçmenler şehirde kalifiye olmayan işçi haline gelir. Tarım ve hayvancılıktaki becerileri yararsızlaşır. Yeni gelenler, köy pazarlarında mallarını satma ya da değiş tokuş etme konusunda deneyime sahiplerse, bazen bu bilgiyi Lima sokaklarına uyarlayabilirler; sokak satıcıları Lima sokaklarında ayakkabı cilası ve çengelli iğneden tüylü balo maskeleri ve yapay çiçeklere kadar çok çeşitli mallar satar. Bu tür bir işin en büyük sorunu, kırsal kesimde geleneksel olarak kadınların satış ve pazarlama işlerini yapması, ama *mestizo* ortamında bu işlerin erkeklere ait olması geleneğinden kaynaklanmaktadır. Deneyim sahibi olan kadınlar bu deneyimi kullanmak için erkeklerden daha az şansa sahipken, fırsatı olan erkeklerinse hemen hiç deneyimi yoktur.

Lima çevresindeki yerlilere *cholo* denmesinin yanı sıra *desclasados*, yani sınıfsız insanlar da denilir. Artık çiftçi değildirler, ama henüz işçi de olmamışlardır. Öğrendikleri kültür şehirde onlar için yararsız olduğunu kanıtlar, orada yeni bir kültür edinmeleri gerekir. Kabile ilişkileri, dinsel ve ekonomik kurumları ve ağları şehirde daha az geçerli hale gelir. Yerliler yerli kültürlerini kaybetmiş, ama şehirli Perulu orta sınıfın kültürünü de henüz edinmemişlerdir. Artık yerli sınıfına girmezler, ama beyaz olarak da sınıflandırılmazlar. Bir toplumsal ve kültürel paradoksta yaşarlar, ama yalnız değildirler. Lima'nın *desclasados*'u sayıca milyonları bulur.

Lima'nın yerli olmaktan çıkarılmış kitlelerinin umarsız ya-

şamları salgın hastalıklar, suç ve delilikle sonuçlanır. Bazı erkekler durumlarını o kadar katlanılmaz görür ki, tam bir toplumsal çöküş yaşar. Artık yerli mi yoksa *mestizo* mu olduklarını bilmedikleri için iki gruba ait giysileri giymeyi reddederler. Tüm giysilerini çıkarıp sokaklarda çırılçıplak dolaşırlar. Tıraş olmayı ya da yıkanmayı reddederler. Açık alanda uyurlar, havadan ve şehir yaşamının tehlikelerinden yalnızca bir karton parçasıyla ya da birkaç eski torbayla korunurlar. Çoğunlukla ana yolların kenarlarında yaşarlar ve otomobillerin arasına dalıp çıkarken bazen trafik kazalarına yol açar, hatta öldürülürler. Bedenleri hızla o kadar çok kurum, yağ, çamur, dışkı ve öteki pisliklerle kaplanır ki, giysili ya da çıplak, kadın ya da erkek olup olmadıklarını anlamak zor olur.

Mario Vargas Llosa'nın Peru'yla ilgili romanlarının arka planında bol bol bulunan karakterler gibi Lima sokaklarının vahşi erkekleri de bir parça yiyecek için köpeklerle savaşır ya da kendilerine verilenleri alırlar, ama dilenemeyecek kadar bile anti-sosyal olmuşlardır. Giysilerinin yanı sıra tüm toplumsal kimliklerini ve cinsiyetlerini çıkaran, en sonunda hayvanlarla birlikte yaşayan bu vahşi insanlar artık tam olarak insan değildir. Bu tür durumlarda, elementlere açık ve insan ilişkisi olmadan yaşayan bu insanlar altı aydan daha fazla nadiren hayatta kalabilir. Cesetlerini önce köpekler ya da yırtıcı kuşlar bulmazsa, temizlik işçileri ya da otoyol tamir ekipleri çukurlarda ya da tozlu yolların ortasında bulur.

Lima'nın vahşi insanları, yerinden yurdundan olan insanların çağdaş şehir yaşamının sert taleplerine verdikleri toplumsal ve psikolojik tepkilerin en aşırılarından biridir. *Pueblos jovenes*'in gecekonduları, daha az dramatik olsa da daha az yakıcı olmayan ikinci tepkidir.

1980'ler boyunca ve 1990'larda saatli bombalar Peru'da her gün patlıyordu. Elektrik hatları patlıyor, şehirdeki mahalleler

günlerce ya da haftalarca elektriksiz kalıyordu. Alan García'nın başkanlık süresinin büyük kısmında hükümet sokağa çıkma yasağı ilan etti, yollar kesildi, tanklar şiddeti önlemek için ana yollarda park etti. Önlemlere karşın suikastler, kaçırmalar, bombalamalar ve kundakçılık neredeyse sıradan olaylar olarak sürdü. García'dan sonra gelen Başkan Fujimori, *auto golpe*, "yani "içten darbe" denilen bir hareketle demokratik yönetimi askıya aldı. Neredeyse tam bir askeri yönetim kurdu, ama bombalar gene de devam etti.

Sendero Luminoso (Aydınlık Yol) hareketinin teröristleri otomobil bombalarında uzmandır. Sıradan, pek belirgin olmayan bir otomobil çalar, içini dinamitle doldurur, dev bir bomba olarak donatırlar ve en fazla gerçek ya da en azından sembolik hasar verebilecekleri bir yere park ederler. Bazen otomobil-bombalar asker, polis, yabancı diplomat ya da hâkimleri hedef almak ya da banka, elçilik, askeri okul ya da karakollar gibi kilit kurumları yok etmek üzere yerleştirilir. Bazen de teröristler bombaları işlek bir kavşağın, bir otobüs durağının, bir okulun yakınına ya da zengin Miraflores mahallesinin ortasına koyar. Bombalar patladığı zaman bir düzineden fazla insanı öldürebilir, ama cinayetlerin keyfi niteliği yüzünden çok daha fazla teröre neden olur. Bombalar hükümetle, politikayla ya da herhangi bir iktidar konumuyla hiçbir ilgileri olmayan araçlarda gidenleri, otobüs yolcularını, alışverişçileri, işçileri ya da çocukları öldürür. Bombaların terörü güçlerinde değil de daha çok hedeflerinin akla esmiş gibi duran keyfiliğinde yatar.

Ayacucho Üniversitesi'nden küçük bir aydın grubunun 1970'de kurmasına karşın, Sendero Luminoso, askerleri ve militanları olarak *desclasados* denilen göç etmiş yerli köylülere neredeyse tamamen dayanan bir gerilla terörist örgütü olmayı seçti. Bu on binlerce göçmen yerlinin Sendero Luminoso'nun

gösterdiği gibi böyle sapkın bir felsefeyi kabul etme istekliliği, bu insanların modern Peru'da durumlarını ne kadar umutsuz olarak algıladıklarını gösterir. Yerliler toplumsal ve ekonomik açıdan her zaman en alttakiler olmuştu, ama yirminci yüzyılda kendilerini ve ailelerini besleme yeteneklerini bile çoğunlukla kaybettiler. Çaresizlikle geleneksel kültürlerine Sendero Luminoso kadar yabancı ve çok radikal bir hareketin peşinden gittiler.

Dünyanın birçok yerinde terörist gruplar kırsal kesimin ve şehir bölgesinin kabile ilişkileri çözülmüş kitleleri arasında militanları için hazır zemin buldu. Nikaragua'nın Miskito, Sumu ve Rama yerlileri Sandinista hareketi tarafından yurtlarından atıldıktan sonra Honduras-Nikaragua sınırındaki hükümet karşıtı ordu Contra'ların askeri olma yolunda kolay av haline geldiler. Göçmen kampları bu ordu için asker kümesleri oldu.

Bu yüzyılın büyük kısmında Nikaragua hükümeti, Miskito yerlilerini, İspanyolca konuşan ve Managua'daki hükümetin dikte ettirdiklerine uyan Nikaragualılar haline getirmeye çalıştı. Ama Miskito halkının İspanyol sömürge otoritesine ve Nikaragua hükümetine karşı uzun bir direniş tarihi vardır. Miskitoların Nikaragua'nın doğu kıyısındaki anayurdu Mosquitia, on dokuzuncu yüzyılda İngiliz koruması altında ayrı bir ülke olarak var oldu ve yerli halk İngiliz kültürünün bazı özelliklerini benimsedi. Birçok Miskito İngilizce konuşmayı öğrendi ve Anglikan değilse de Moravya Protestanı oldu. İki liderleri, Steadman Fagoth ve Brooklyn Rivera gibi İngiliz adları aldılar. Miskito halkı İspanyol ve Nikaragua iktidarına ve kültürüne kendi dillerini koruyarak, Katolik bir ülkede Protestan olmayı sürdürerek, çocuklarına İspanyol değil İngiliz adları vererek, ikinci dil olarak İngilizceyi, ancak

üçüncü dil olarak İspanyolcayı konuşarak direndi.

Kabile çizgileri ve etnik sınırlar kültürel alanda belli başlı fay hatlarını temsil eder. Dışarıdan az rahatsızlık ya da baskı olduğu sürece faylar kıpırtısız durur, hatta ortadan kalkmış gibi görünebilir. Ama baskı birikir birikmez fay hatları da gerilmeye ve bel vermeye başlar. Faylar, toplumun eğilip büküldüğü, hareket ettiği ve hatta belki kırıldığı yolları oluşturur.

Atlantik'in yerlileriyle Managua'nın merkezi Nikaragua hükümeti arasındaki çatlak, Sandinistaların ya da Somoza ailesinin Nikaragua'da iktidara gelmesinden önce başladı ve Sandinistalar ve ondan sonraki Violeta Chamorro hükümeti iktidardan düştükten sonra da devam etmeye yazgılıymış gibi görünüyordu. Nikaragua'da solcu Sandinista çağının savaşı sırasında yerlilerle çoğunluk *mestizo*'lar arasındaki kültürel fay hatları çatladı. *Mestizo*'larla yerliler arasındaki çatlak derinleşti, bunun karşılığında da Miskito yerlileriyle Sumu yerlileri arasındaki çatlak da derinleşti.

1980'lerin ortasında Nikaragua-Honduras sınırındaki Contra güçlerini ve mülteci kampları bölgesini ziyaret ederken, Contra ordusunun komutanı Enrique Bermudez ile beklenmedik bir şekilde karşılaştım. Tuhaf bir yanlış anlaşılmayla siyah, işaretsiz helikopteri, bir cipte iki arkadaşımla yolculuk ettiğim ıssız tarlaya indi. Komutan Bermudaz ve korumaları helikopterden aşağıya atlayıp bize doğru koştular; ancak daha sonra bizi onu almaya gelen CIA temsilcileri sandıklarını öğrendim.

Bermudez, ABD hükümetinin Contralara ayrılan yüz milyon doların dağıtımı görevini verdiği CIA ile buluşmak üzere Contra güçlerinin askeri ve siyasal liderleriyle toplantıya gitmek için Danlí'ye gidiyordu. Danlí'deki toplantı bu dağıtımın ilk planlama toplantısıydı.

Bermudez ve korumaları cipimize bindiler ve kaplanmamış

yollardan bir saatlik uzaklıktaki Danlí kasabasına götürmemizi emrettiler. Bir otostopçu mu aldık yoksa kaçırıldık mı, bilemeden boyun eğdik. Ben cipin arkasında oturdum, korkulu bir yüze bakıyor ve iki yanında sessiz genç yerli korumaları olan Bermudez'le dizlerimiz birbirine değiyordu. Gençler silahları ateş etmeye hazır şekilde oturmuşlardı. Yüzüme hiç bakmadılar, ama gene de beni ve sürücüyü sürekli gözlediler. Onlarla konuşmaya çalıştım, ama sorularımın hiçbirine cevap vermediler, hatta söylediklerimi anladıklarını gösteren herhangi bir işaret vermediler.

Bir Giants beyzbol şapkası takmış cana yakın Bermudez konuşmak istiyordu, böylece gönülsüz yarenliğimiz sırasında ona Nikaragua'nın yerli mültecilerini sordum –Miskito, Sumu ve Rama. Bermudez yanıt verme sorumluluğunu üstlenerek bulunduğumuz yerin yakınlarında hiçbir yerlinin olmadığını söyledi. Tüm yerliler, diye güvence verdi bana, çok daha uzakta, Río Coco'daydı. Yerliler bu mücadeleye dahil değildir, dedi. Sandinistaların zulmünden kaçmışlardı ve şimdi Honduras sınırında huzur içinde yaşayarak Nikaragua'nın kurtuluşunu bekliyorlardı, o zaman ata topraklarına geri dönebileceklerdi.

Danlí'ye vardığımız zaman Bermudez aniden sürücümüze durmasını söyledi, sonra da korumalarıyla birlikte çömelerek cipin arka tarafından atladılar ve bekleyen başka bir araca koştular. Eğilmişler ve her an birinin onlara ateş açmasını bekliyorlarmış gibi silahlarını hazır tutmuşlardı.

Birkaç yıl içinde Sandinistalar Nikaragua'da iktidardan düştü ve Contraların seferberliği bitti. Violeta Chamorro'nun ülkenin başkanı olmasından kısa süre sonra eski Contra komutanı Enrique Bermudez bilinmeyen kişiler tarafından suikaste uğradı.

Yerli korumalara ne olduğunu sık sık merak ederim. Genç askerlerin yeni toplumda da eskisinde olduğu kadar bir yere

olduğundan kuşkuluyum. Onlar gibi kültürel cüzzamlılar herkesin savaşında yemliktir. Gençler, Sandinistaların adlarına eylene geçtiğini iddia ettiği ezilmiş köylüler ya da işçiler değildi, Contraların iddia ettiği gibi demokrasiyi arayan özgürlük savaşçıları da değillerdi. Hükümet için, isyancılar için, uyuşturucu kaçakçıları için, onlara yiyecek, bir yer, bir ev ve anlamadıkları düşman bir dünyada bir misyon veren herkes için savaşmaya hazırlardı.

Vietnam'dan Angola'ya, Nikaragua'dan Etiyopya'ya kadar, 1945'te Alman Nazilerin düşüşüyle 1991'de Rus komünistlerinin düşmesi arasındaki iç savaşların çoğu, Soğuk Savaş terimleriyle, Doğu Batı'ya karşı, kapitalizm komünizme karşı olarak açıklandı. Ama her iki tarafta savaşan insanların çoğu, modern dünyada onlara yabancıların verdiğinden başka hiçbir yeri olmayan kültürel cüzzamlılardı. Yerel savaş baronları, kapitalizm ya da komünizm kadar İslam ya da uyuşturucu kaçakçıları için de savaşmaya istekli olduklarını gösterdiler.

Bu cüzzamlılar dünyanın dört bir yanında mülteci kamplarında ve Güneydoğu Asya'dan eroin ticareti ya da Güney Amerika'dan kokain ticareti için kullanılan uyuşturucu işçileri ordusunda üst üste yığılıyor. Parası olan ve bu işi yapmak isteyen herhangi birinin örgütlemesini, harekete geçirmesini ve yönetmesini bekleyen geniş kaynakları temsil ediyorlar.

Liberya'da, Orta Amerika'da gördüğüm aynı durumu gördüm. 1980'lerde Samuel Doe rejiminin son yılları, başka şehirlerde de yaşadığım en kötü zulüm ve çıplak yozluğa yol açtı. Liberya başka bir ülkenin resmi bir sömürgesi değildi, ama ABD iş çevrelerinin ve hükümetinin güçlü desteğini alan eski Amerikan kölelerinden seçkin bir sınıf tarafından yönetiliyordu. Bu uzun yönetim döneminin sonunda Liberya'da etnik gerilimler korkunç bir şiddet şeklinde patladı. Polis yoksullara

vahşice davranıyor ve keyfi olarak içeri atıyor, tehdit ediyor ve var olmayan suçlar ve kural ihlali nedeniyle ceza kesiyordu. Herkes yönetimin çökmekte olduğunu biliyor gibiydi ve tüm devlet memurları, hatta en düşük kademedekiler bile, yönetim sona ermeden bulabileceği en çok para, mücevher ya da değeri olan herhangi bir şey ele geçirmek için işini kullanmak istiyordu. Bu tür memurlar kırdaki kabile insanlarını, şehirli yoksulları ve orta sınıfı, ayrıca ülkeye zaman zaman ziyarete gelenleri av olarak seçtiler. İsyancılar en sonunda Samuel Doe'yu yakaladı, tüm giysilerini soyduktan sonra kulaklarını kestiler ve tüm olayı videoya kaydederken bas bas bağıran tirana metodik olarak işkence yaptılar.

Liberya'nın korsan ordularının, Nikaragua'nın isyancılarının ya da Latin Amerika'nın yerlerinden edilmiş yerlilerinin temsil ettiği etnik ve toplumsal kimlik kaybı her kıtada bulunabilir. Afrika'nın büyük şehirlerinde, artık geleneksel toplumlarına uymayan ama şehir yaşamını da tam olarak benimseyememiş kabile dışı milyonlarca yerli vardır. Bunların anormal durumları kendini çeşitli yollarla dışa vurur. Dünyanın en yoksul şehirleri çoğunlukla kabile dışı kalmış kırsal halkın en çok kurbanlaştırıldığı yerlerdir. Somali ve Liberya gibi ülkelerde başkentlerini neredeyse yerle bir ettiler ve ulusal ekonomiyi sakatladılar.

Kültürel cüzzamlılar Afrika'da Nairobi ve Lagos, Güney Amerika'da Rio de Janerio ve Bogotá gibi şehirlere akın akın gelir. Ne var ki son yıllarda daha zengin ülkelerin şehirlerine de akın ediyorlar. Senegal'in kabile insanları Paris ve Marsilya'da çok büyük topluluklara sahip. Batı Hint Adaları ve Asya'dan insanlar Londra ve Liverpool'un yoksul kesimlerini dolduruyor. Güneydoğu Asya'nın yaylalarından Hmong halkı Minneapolis'de yaşıyor ve Güney Pasifik adalarından

gelenler Los Angeles ve Honolulu'da ev kurdular. Yerinden yurdundan edilen insanlar Cochabamba, Kalküta ve Nairobi gibi uzak şehirlere özgü bir sorun değil artık; tüm dünyada bir sorun haline geldiler.

19

Vahşinin Hayatta Kalışı

Bırakın Roma Tiber'e gömülsün ve imparatorluğun
geniş kavisi çöksün... ister ağaçlardan ister gökdelenlerden
oluşsun, bir cangıl gene de cangıldır ve
cangılın yasası ısırmak ya da ısırılmaktır.
George Lester Jackson, Soledad Cezaevi'nden
Annesine Yazdığı Bir Mektuptan, Mart 1967

Yüzünde karmakarışık dövmeler olan haşin görünüşlü bir savaşçı, saz kaplı binalardan oluşan küçük bir çemberin girişinde durdu. Kısa bir etek giymişti, kulağından tüyler sallanıyordu ve bir savaş sopası taşıyordu. Savaşçı yaklaşan ziyaretçiye vurmaya hazırlanıyormuş gibi sopasını kaldırdı. Gözlerini devirince akları ortaya çıktı ve dilini neredeyse çenesine değecek şekilde çıkardı.

Savaşçı, Hawaii'nin Oahu Adası'nın kuzey tarafındaki Polinezya Kültür Merkezi'nde, Yeni Zelanda sergisi Aotearoa'nın girişini koruyordu. Sergide otantik olarak yeniden üretilmiş birkaç Maori binası vardı; bu binaların arasında aile evi *whare puni*, kanonun konulduğu *whare waka* ve yiyecek depolanan *pataka* bulunuyordu. Binalar, minyatür topluluğun ana toplantı evi *whare runanga*'nın en başında durduğu açık bir plazaya bakıyordu. Binaları ve yanında duran büyük kanoyu geleneksel tarzda yapmak üzere Yeni Zelanda'dan Maori zanaatkârları getirilmişti.

Sıcak Hawaii öğleden sonrasında yüzlerce ziyaretçi sergide dolaşıyor. Ana babalar aslında kuınsalda olmak isteyen çocuklarını sürüklüyor. Gruplar halinde kıkırdayan Japon balayı çiftleri önlerinde rehber-çevirmenleriyle geliyor. Çevirmen büyük bir şemsiye taşıyor ki grubundakiler onu her zaman görebilsin.

Ziyaretçi, Samoa'dan Polinezya köyü aracılığıyla Yeni Zelanda'ya, oradan Hawaii'ye ve Marquesas'a geçerken bir kanal üzerindeki köprü gibi bir sınırdan geçmiş olmalı. Bir kültürden çıkıp başka birine giriş çeşitli dillerde işaretlerle açık şekilde belirtilmiş. Ziyaretçi her pavyonda o bölgenin dilinde uygun selamlamaları öğrenir –Samoalılar için *talofa*, Marquesaslılar için *ka oba*, Tahitililer için *iaorana*, Tongalılar için *malo o lelei* ve Fijililer için *bula vinaka*.

Polinezya köyündeki aktörlerin çoğu sergide gösterilen topluından gelir ve işlerinin bir parçası olarak ziyaretçilerle konuşur ve ciddi, meraklı, hatta son derece aptalca olabilen çok çeşitli sorulara yanıt vermeye çalışır.

"Evinizde hâlâ domuzları çukurda mı pişiriyorsunuz?"

"Yalnızca özel durumlarda."

"O halde yiyeceklerinizi genellikle nasıl pişirirsiniz?"

"Annem ocak kullanırdı, ama ben genellikle mikrodalgaya atıyorum.

Bu tür sorular izleyicilerde genellikle bir şaşkınlık ve kahkaha karışımı yaratır. Ziyaretçiler yanıtın şaka mı olduğuna, yoksa Yeni Zelanda ve Tonga'daki yerlilerin gerçekten de bugünlerde mikrodalga mı kullandığına karar veremez gibidir.

Sergideki binalar arasına dağılan Maoriler şarkılar söyler, danslar eder, oyunlar oynar ve çeşitli sanatlar sergiler. Siyah ruj giyiniş Maori kadınları *poi* topları –çeşitli modellerde çevirdikleri, uzun iplere bağlı yumuşak, beyaz toplar– çevirir. Küçük çocuklara bu topların nasıl çevrileceğini de öğretirler.

Genç savaşçılar ziyaretçilere *tewhatewha* ve öteki silahlarla Maori savaş sanatını gösterir. Gösterilerin ardından Maori erkek ve kadınları bir araya gelerek bir dizi şarkı ve dans performansı sergiler: Kadınlar *poi* topları çevirir; çiftler *ti raku* –zarif beceri ve oyunbaz danslarla birbirlerine vurdukları sopalar– ile oyunlar da oynar.

Kırk bir akrelik alandaki farklı sergilerde görevliler ziyaretçilere hula dansını, davula vurmayı, palmiye yapraklarını örmeyi, hindistancevizi lifinden örtü yapmayı, *kulkas* yetiştirmeyi ve çiçeklerden kolye yapmayı öğretir. Görevliler ziyaretçilere tatmaları için taze pişirilmiş *kulkas* ve yeşil muz, hindistancevizi sütü, toprak ocakta pişirilmiş Tonga domuzu ve Hawaii *poi*'si –taro kökünden yapılmış, neredeyse tadı olmayan bir macun– sunar.

Ziyaretçiler Maori köyünden çıkarken Samoa, Fiji, Hawaii, Marquesas, Tahiti, Tonga ve Güney Pasifik'in ilk Hıristiyan misyonunu temsil eden öteki yedi adalardan birine giden küçük kanala geçmeden önce dondurma yemek için mola verebilirler. Her köyün içinde ona özgü kültür ve elişi eşyalar gösterisi vardır. Tonga'da *tapa*, yani geleneksel ağaç kabuğu giysileri yaparlar ve hindistancevizi yapraklarını örerler. Fiji'de erkekler davul çalar ve muz yapraklarına sarılmış domuz pişirmek için çukur kazarlar. Samoa'da insan bir hindistancevizini soymayı ve etini öğütmeyi, hindistancevizi kreması yapmayı, hatta ateş yakmayı öğrenirken, bir yandan da kendisi ve çevresinde toplanmış turistler hakkında şakalar yapan edepsiz bir komedyeni dinler. Sergilerin her birinde evsahipleri konukları kendi yerli dillerinde sıcak bir şekilde karşılar ve kendi yerli kültürlerinden bir şeyler öğretmeye çalışır.

İlk izlenimlerin tersine, yılda bir milyondan fazla ziyaretçiyi ağırlayan Polinezya Kültür Merkezi bir eğlence parkı değildir. Resmî olarak Ahir Zamanların Azizlerinin İsa Kilisesi

olarak bilinen Mormonların 1963'te Oahu'nun kuzey kısmında açtıkları, kâr gütmeyen bir merkez olarak işler. Mormonlar merkezi Brigham Young Üniversitesi'nin Hawaii kampüsüne bitişik olarak inşa ettiler. Bu üniversitede ABD'nin dört bir yanından ve öteki Pasifik devletlerinden öğrenciler gündüz derslere girer, öğleden sonra da kültür merkezinde çalışır. Adalardan gelen öğrenciler zanaatlar, danslar ve kendi kültürlerinin dillerini sunar. Öteki öğrenciler bilet gişelerinde, bağış standlarında, hediye dükkânında ve tiyatroda çalışır; kanoları ve tekerlekli iskemledeki ziyaretçileri sürer ve Japonca, İspanyolca, Korece, Almanca ya da Fransızca konuşan tur gruplarına rehberlik yaparlar.

Aktörler performanslarını Mormonlardan beklenecek bir kusursuzluk ve kesinlikle tamamlar. Genç insanların yüzünde geniş bir gülümseme vardır, saçları dikkatlice yapılmıştır, ciltleri pürüzsüz, dişleri kusursuzdur ve yüzlerinde belirgin bir kıl yoktur. Bir üniversiteye bağlı bir kültür merkezinin ortamına uygun olarak kostümler, zanaatlar, danslar, süsler, yiyecekler ve oyunlar, tasvir edilen gerçek yerlere büyük bir ayrıntıyla denk düşer. Performans sergileyenlerin bazılarında geleneksel dövmeler vardır, ama çoğu her gün yeni bir süslü Polinezya dövmesi yaratmak için yoğun makyaj yaparlar. Hatta merkezin tasvir edilen her bir adada tipik olarak görülen ağaçları, çiçekli bitkileri ve diğer bitkileri de vardır. Düzenleyiciler böyle sınırlı bir ortamda kültürü olabildiğince doğru ve kesin olarak yaratmak için büyük bir çaba göstermiştir.

Merkezde alkole ve hemen hiç sigara ya da kahveye izin verilmediği için, her gün binlerce ziyaretçiye ve yüzlerce genç çalışana karşın koridorlar, sergiler, yemek alanları, hatta banyolar pırıl pırıl kalır. Hatta dükkânlarda sakız bile satılmaz, çünkü birileri sakızı yere atabilir ya da bir kafeterya masasının altına yapıştırabilir.

Her gece, karanlık çöktükten sonra hemen sonra, otobüs konvoyları karanlık ve muhafazalı otoyoldan bir saatlik uzaklıktaki Honolulu ve Waikiki'den yüzlerce başka ziyaretçiyi "Mana! Halkımızın Ruhu" adlı büyük akşam performansına getirir. Neredeyse iki saatlik gençlik enerjisi ve aşırılığı boyunca her bir Pasifik milliyeti şarkı, davul, hokkabazlık, *poi* topu çevirme, kava sunma ve hula ve savaş dansı karışımı sergileyerek büyük bir tüm ulusların birleşmesi gösterisiyle performansı doruğa çıkartır.

Misyonerlerin geleneksel giysiler giydikleri ve kendi geleneksel şarkı, dans ve törenlerine katıldıkları için cezalandırdıkları insanların torunları, şimdi daha fazla ve para ödeyen izleyiciler için aynı geleneksel şarkı, dans ve törenlerini yapıyor. Gençler bir zamanlar misyonerlerin fazla açık ve vahşi olarak yasakladıkları giysilerle gösteri yapabiliyor artık. Sert genç erkekler, koreografisi yapılmış çarpışmalarda savaşıyor ve sahte bir saldırıyla izleyicilerin üzerine atılabiliyor. Sofu Hıristiyan dönmelerin yaktığı ya da parça parça ettiği tanrı imgeleri Hawaii'de gösteri için yeniden tahtadan oyuldu, ama artık açık ağızlarına dikkatle hoparlörler saklanmış ya da koca göbeklerine konulmuş durumda.

Polinezya Kültür Merkezi kültür çeşitliliği, etnik gruplar ve günümüzün Güney Pasifik ortamının temizlenmiş, bütünsel, davetkâr, hatta güzel ve sevimli bir versiyonunu sunar. Sergiler her kültürün sanatları ve akıllıca becerileri üzerinde yoğunlaşır. Merkez bize geçmişin vahşilerini nasıl görmek istediğimizi gösterir, ama modern Amerikan kültürü ve idealleri hakkında burada tasvir edilen Polinezya halkından çok daha fazla şey söyler herhalde.

Dünyanın kabile halkları şimdi rezervasyonlar, kabile arazileri ve turist parklarına hapsedilmiştir. Kimseye bir tehdit oluşturmazlar ve onların modern torunlarının dans edişlerini,

zanaatla uğraşmalarını ve ilkel kültürlerin vahşi dehşetlerini yeniden canlandırmalarını görünce hayal kırıklığıyla karışık bir keyif duyan turistlerin rahatlıkla ziyaret edebilecekleri bir uzaklıkta dururlar.

Vahşileri, hatta salt ilkel insanı bulmak için Hawaii'deki Polinezya Kültür Merkezi gibi yerlere bakarsak, yanlış yerlere bakıyoruz demektir. Modern dünyada vahşiyi bulmak için romantik Polinezya'ya, kara Afrika'ya, gizemli Doğu'ya ya da yabanıl Amazon'a bakmamız gerekmez. Bakışımızı kendi toplumumuza, uygar dünyanın kalbini oluşturan şehirlere yöneltmemiz gerekir. On dokuzuncu yüzyılda Polinezya'da hâlâ sert savaşçılar, hatta yamyamlar olabilirdi, ama bugün böyle insanlar ve uygulamalar modern dünyanın büyük şehirlerine aittir. Polinezya'ya bakmak yerine Los Angeles, Paris, New York, Roma, Chicago, Frankfurt ve Montreal'a bakmamız gerekir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Washington D.C. neredeyse dünyanın siyasal başkenti olarak başı çekti. Muhabirler şehrin büyük anıtlarının ön basamaklarından haber geçtikçe Capitol ve Beyaz Saray görüntüleri hava dalgalarıyla her yana yayıldı. Haberler Başkan'ın konuşmalarını ve Senato ile Temsilciler Meclisi oturumlarını dünyanın dört bir yanına taşıyor. Politikacılar, lobiciler ve muhabirler ABD'yi yönetme ve yeryüzünün tüm köşeleri için ekonomik ve dış politika formüle etme işlerine katılırken Washington büyük olayların, büyük kararların ve büyük bir ciddiyetin şehri olarak görünüyor.

Washington'ın merkezinin, Beyaz Saray'ı çevreleyen bölgenin, alışveriş merkezinin ve Kongre'nin, dünyadaki en önemli ve en güçlü yerlerden biri olduğu iddia ediliyor. Gündüz büro çalışanları sokakları ve binaları doldururken işçiler Hazine Departmanı, Yönetim ve Bütçe Ofisi, FBI ve çeşitli lobi örgüt-

lerindeki işlerine gidip geliyor. Bunların hepsinin arasında büro malzemesi dükkânları, fotokopiciler, seyahat acentaları ve burger, taco, kızarmış piliç ve sandviç satan çok çeşitli fast-food dükkânları var.

Gece bürolar ve dükkânlar kapanıyor ve karavanlar yeraltı garajlardan çıkıp sokakları doldururken, o kadar çok parası olmayan işçiler metroya yönelerek tren bekliyor. Devlet memurları çevredeki banliyölerdeki evlerine gider, ama şehrin merkezindeki fast-food lokantaları gece geç vakitlere kadar açık kalır ve farklı bir müşteri kitlesine hizmet verir.

Beyaz Saray çevresindeki bölge gece başka bir iş alanına açılır. Her karanlık köşede satıcılar eroin, kokain, ot ve hap satar. Kadınlar meydan okur bir tavırla sokaklarda sıralanarak her gece gelen sürücülere ve bir çıplak şovun yapıldığı bardan ötekine giden erkeklere kendilerini sunarlar. Motorları hâlâ çalışan ama ışıkları söndürülmüş otomobillerde dekolte giysili kadınlar yolcu kapısından sürünerek içeriye girer ve sürücülere oral seks yapmak için aracın tabanına diz çöker. Genellikle aşırı kilolu sürücüler buruşmuş ceketler ve gevşetilmiş kravatlar giyer, hatta bazen ceplerinden ya da boyunlarındaki zincirlerden bir hükümet binasının giriş kartları sallanır.

Ergenlik çağındaki oğlanlar gerçek dizaynır saatler, elmas yüzükler, altın zincirler ve bileklikler olduğunu iddia ettikleri malları satar, bunları geçenlerin yüzlerinin önünde sallarlar. Otomobil teypleri, televizyonlar, bilgisayarlar ve karton kutularda tuttukları öteki mallar için ucuz fiyatlar söylerler. Tıraşsız ve idrar kokulu giysiler içindeki evsizler, bedava yemek ve şanslı ilk gelenler de uyuyacak bir yer için misyonda sıraya girer. Ötekiler ara sokaklarda ya da terk edilmiş ve etrafı kapatılmış otellerde uyur, bu otellere kanırtarak açtıkları bir kapıdan girerler ve odaların ortasında yaktıkları ateşle ısınırlar. Evden kaçan oğlanlarla kızlar hamburger lokantalarına taki-

lır; uyuşturucu, küçük hırsızlıklar ve fırsat çıkarsa fahişelik ya da en az çaba karşılığında hemen bir karşılık getiren herhangi bir faaliyetle uğraşırlar.

Beyaz Saray'ın yatak odalarından bağırma mesafesinde pezevenkler sürekli öteki pezevenklerle ve fahişeleriyle seks ticaretinin denetimi için savaşır. Rekabet halindeki sokak çeteleri uyuşturucu ticaretinin denetimi için savaşır; organize suç grupları kulüpler ve fahişe evlerinin denetimini korumak için birbirleriyle mücadele eder. İş kolu ne olursa olsun rekabet şiddetli, sert, sık sık ölümcüldür. Pezevenkler yola gelmez fahişeleri döverek öldürür; rakip uyuşturucu satıcıları birbirlerini sokaklarda öldürür. Esrarengiz bir seri katil gay erkekleri avlar ve pornografi sanayisinin denetimi, hatta rakip video oyunu dükkânları için birbirlerini öldürürler.

Orada çalıştığım süre boyunca rakip çeteler çalıştığım kitapçı konusunda mücadele etti. Benden önce kitapçıda çalışan kişi başından vurulup öldürüldü. Benim yerimi alan kişi bir metal boruyla dövüldü ve ölmeye bırakıldı; ölmese de tam olarak sağlığına kavuşamadı. Araştırmam sırasında kitapçı soyuldu ve darmaduman edildi, daha sonra da merkez yakıldı, beni işe alan şirkette çalışan bir kişi daha öldü.

Gece Washington sokakları en zayıfı avlayan en güçlüye aittir. Polis suçun en kenarındakileri yakaladı, düzenli ama etkisiz şekilde fahişe, pezevenk, uyuşturucu satıcısı, evden kaçan gençler ve küçük suçluları gözaltına aldı, ama sistemin işleyişini sınırlama ya da müdahale etme konusunda pek bir şey yapmadı. Polis kriminal faaliyeti belirli mahallelerle sınırlı tuttuğu sürece şehir yönetimi ve seçmenler tatmin olmuş ve bu bölgelerde ne kadar suç işlendiğiyle ya da ne kadar şiddet içerdiği konusuyla pek ilgilenmiyor gibiydi. Şehir gece çetelere, suçlulara, fahişelere, uyuşturucu satıcılarına, pezevenklere ve onların müşterilerine aitti. Şehir yetkilileri gece şehrin de-

netimini teslim ediyordu ve gece şehri yasadışı olarak yönetenler kendilerini kabile çeteleri şeklinde organize etmişlerdi.

Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar vahşete, kaba kuvvete, suça ve zalimliğe ABD'nin başkentinin sokaklarında rastladığım kadar rastlamadım. Sahra'nın Tuareg savaşçıları ve Mısır'ın Müslüman militanları, Washington'un seks ticaretini yürüten insanlarla karşılaştırıldığında barışçı göründü. Amazon cangılında, ataları kafa büzüştüren insanlar arasında ya da Melanezya'da yamyamların torunları arasında çalışmak, Washington'daki çeteler arasında çalışmaktan daha az stres ve korku yaratıyordu. Hatta koka çiftlikleri, uyuşturucu mutfakları ve uyuşturucu baronlarının özel eşkıya ordularıyla Güney Amerika'nın kokain ticareti üzerine yapılan araştırma, Washington'ın uyuşturucu satıcıları arasındaki araştırmadan tehlike ve keyfi şiddet açısından daha alt sıralarda yer alıyordu.

Washington sokaklarında hiçbir kabile halkında görmediğim toplumsal örgütlenme ve kültür biçimleri gördüm. Dünyanın her yerinde kabile yaşamı aile ve aile birimleri çevresinde toplanır, ama Amerika'nın merkez şehirlerinde aile dağılmıştır. Washington'ın suç bölgesinde genç erkekler, çocuk istedikleri kadınlardan gittikçe uzaklaşan yaşam ve ilgilere sahipler. Kadınlar kendi dünyalarında farklı yaşamlar sürüyor, öteki kadınlarla sosyalleşiyor ve kendi kandaşlık ve arkadaşlık gruplarını çocuklarıyla başa çıkma ve yetiştirme yolu olarak koruyor.

Gençler, özellikle erkekler, bölgenin yasal ve yasadışı faaliyetin büyük kısmını ellerinde tutan çetelerde bir araya gelir. Gençlerin çoğu uyuşturucu şırınga etmekten ya da çekmekten veya kazalardan, cinsel yolla geçen hastalıklardan ve cinayetten ölüyor. Genç erkekler ve sayıları gittikçe artan genç kadınlar gençliklerinin büyük kısmını gözaltında ya da ceza evinde geçiriyor, oralarda kabile çeteleri ve kültürü, tıpkı dı-

şarıdaki gibi aynı faaliyetleri, şiddeti ve cinayeti sürdürüyor. Bu merkez-şehir bölgelerinde gençliklerinde hayatta kalmayı başarmış olanlar çoğunlukla arkalarından büyüyen yeni genç kuşağın kurbanları haline geliyor.

Bazen şehrin kültürel cüzzamlıları çetelerini etnik çizgilerde örgütlüyor, ama etnik özellikleri ne olursa olsun, çeteler ortak erkek sertliği, cesaret ve maddiyatçılık değerleriyle, daha büyük toplumun hiçbir etnik kesiminden kaynaklanmayan değerlerle faaliyet gösteriyor. Ortak bir kültürel arka plandan geldikleri zaman bile, çetelerin birbiriyle herhangi bir özel etnik gruptan daha fazla ortak yanları olmuyor.

Kültürel cüzzamlılar dünyanın kırsal kesimlerinde kalmadılar; tam tersine dünyanın şehirlerine akın akın göçtüler. Bunlar geleneksel toplumlarından koparılmış veya pek hoş karşılanmadıkları bir dünyaya girmek zorunda kalmış ya da bu dünyanın çekiciliğine kapılmış insanların torunları. Onları reddeden ve değerlerini paylaşmayan bir toplumda kendilerine bir yer edinmek zorunda kalmışlar.

Hong Kong'dan Berlin'e kadar tüm şehirli dünyada neredeyse tamamen kabilesel örgütlenme ilkeleri çevresinde bir araya gelmiş ama yeni şehir formatına sapmış yeni çetelerin geliştiğini görürüz. Çete üyelerinin ayırt edilmelerini sağlayan giysileri, saç biçimleri ve vücut süsleri var. Kendi kabile kültürleri, müzikleri, amblemleri, dansları, onları büyük toplumdan açıkça ayırt eden konuşma tarzları var, özel şirketler ve haber medyası zaman zaman çete müziği, giysi tarzı, dansı ya da stilinin bir parçasını alıp anaakım kültürde ticarileştirebiliyor. Çeteler belirli bir bölgeye sahip çıkıyor ve öteki bölgelere karşı savunuyor. Çeteler birbirleriyle ve herhangi bir dış güçle sürekli savaş durumunda yaşıyor. Bölgelerini ve bazı malların, özellikle de yasadışı olanların akışını denetliyor ve ağır silahlar taşıma eğilimindeler.

Yirminci yüzyıl toplumdaki kültürel cüzzamlılar arasında yeni bir şehir şiddeti biçimi üretti. Peru'da şiddet, sol şiddet biçimini aldı ve iktidar yapısına saldırdı. Almanya'da şiddet göçmenlere ve yabancılara karşı saldırı biçimini aldı. Kolombiya'da şiddet, tüm dünyayı potansiyel avları olarak gören bir eşkıya ordusu üstüne kurulu bir uyuşturucu karteli biçimini aldı. Britanya'da şiddet sokakları terörize eden futbol holiganları ve metroları, pub'ları ve büyük mağazaları bombalayan İrlandalı teröristler biçimini aldı. ABD'de ise zaman zaman birkaç gün süren tam bir ayaklanma halini alan düşük yoğunluklu sokak savaşı biçimini aldı.

Yirminci yüzyılda parası yetenler şehir merkezlerini terk etmeye ya da demir parmaklıklar, güvenlik mensupları, video kameralar, dikenli teller ve elektronik kapılarla korunan yüksek duvarlı binaların ardına çekilmeye başladı. Lima ve Paris'te, New York ve Londra'da zengin sınıf dış bölgelere, banliyöde bakımlı yeşil çimleri ve çimentoya kırık cam karılmış yüksek, korunaklı duvarlarıyla evler, alışveriş merkezleri, okullar ve kulüplerden oluşan sitelere taşınmaya başladı. Şehrin dışına taşındıklarında büro çalışanları önce iş için şehre gidip geldiler. Ama iletişim sistemi geliştikçe daha çok insan dış kesimlerde yaşamanın yanı sıra burada çalışmaya da başladı. Telefon, bilgisayar ve faks kullanarak her yerden ihtiyaç duydukları ticari ilişkiyi kurabilirler. İşçiler ve işler banliyö bölgelerine ve şehirlerin dış kısımlarına kaydıkça büyük mağazalar, lokantalar ve zengin müşterilere hizmet veren öteki işyerleri şehir merkezinden kaçarak onların peşinden gitti.

İşyerleri bu insanların peşinden şehir dışına, banliyölere çıkmaya başlayınca şehir merkezleri gittikçe daha yoksul ve daha eğitimsiz bölgeler haline geldi, insanlar çoğunlukla uyuşturucuyla ya da öteki yasadışı işlerle ilgileniyordu. Bir zamanlar şık alışveriş bölgeleri artık mülkiyet kanıtı sormayan

rehin dükkânları; pencerelerinde demir parmaklıklar ve kasada silahlı polis bekleyen marketler; rock gruplarının isimleri yazılı ve çeşitli eğlenceli sözler yazan tişörtler satan mağazalar; artık herkesi tuvaletlerine sokmayan fast-food lokantaları ve bankada hesapları olmayanların sosyal yardım çeklerini paraya çevirmek için kurşun geçirmez pencerenin ardından yüksek bir komisyon alan çek kasaları gibi hizmetler sunuyor.

Eskiden mahallelerin olduğu yerde insanlar artık grafiti ve dikenli telle kaplı, buram buram idrar ve çürümüş yiyecek kokan kilometreler boyu yüksek duvarlı sitelerde yaşıyor. Birkaç özel ve iyi korumalı kurtarılmış bölgeler dışında şehir merkezi tutunamayanların yurdu. Ucuz oteller haftalık, gece boyu ya da saatlik kiralanan odalar sunuyor. Zihinsel özürlü, sakat ve suçlular için geçici olarak kalınan yurtlar var. Öteki evler tacize uğramış kadınları, evden kaçan gençleri ya da pezevenklerinden kaçan fahişeleri barındırıyor. Sivil ve dini gruplar evsizler için barınaklar ve her tür yoksul için mutfaklar çalıştırıyor, ama sayıları gittikçe artan insanlar sokaklarda, terk edilmiş binalarda, harap otomobillerde ve çöp konteynırlarında yaşıyor.

Dünyanın her yerinde sivil yetkililer modern suç belasını savuşturmak için daha da fazla çaba göstermek zorunda. Bir gece Çin'deki Xian kentinde Çinli yetkililerin şehirlerinde suçu sınırlamak için ne kadar ileriye gitmeye niyetli olduklarına tanık oldum. Şehir merkezine yakın bir yerde gürültülü ama tedirgin bir kalabalık kafaları kazınmış bir düzine kadar gencin çevresinde toplanırken büyük bir gösteri yapıldı. Gençler kalabalığın önündeki bir kamyonun arkasında ürkmüş gözlerle duruyordu. Kamyonun yanındaki yazılarda, halka itiraf etmeleri gereken çeşitli suçlar yazılıydı.

İtiraf ve utanç töreninin sonunda polis gençleri kentin dışına çıkardı ve her birinin başının arkasına tek bir kurşun sıka-

rak öldürdü. İnfaz edilen suçluların aileleri ınerını için birkaç cent'lik bir ceza ödeınek zorundaydı. Ceza ınerıminin ınaliyetini karşılamıyordu, ama ailenin olanlardan kısınen kusurlu olınası gerektiğini seınbolik aına açık seçik gösteriyordu.

Yetkililerin Çin'in totaliter sisteminden çok daha az sivil ve askeri güç sahibi olduğu yerlerde yurttaşlar gittikçe daha çok adaleti kendi ellerine alıyorlar. Dünyanın birçok yerinde güçlüler kendilerini her tür kötülükten koruınası için koruınalar tuttukça adalet hızla özel bir iş halini alıyor. Suçlular gittikçe daha çok adalet sisteıni dışında kaçırılıyor, dövülüyor, hatta öldürülüyor. Kiralık koruınaların özel hizınetlerine paraları yetıneyen yurttaşlar kendi evlerini, ailelerini, işlerini, otoınobillerini ve öteki ınülklerini koruınak için bizzat silahlanıyorlar.

Çeteler ve denetsiz suç nerede artsa, yetkiyi ele alan zorbalar ardından gider. Çok geçıneden suçlular da zorbalar da kanun dışında çalıştıkça ve sokak ve mahallelerin denetiıni için birbirlerine karşı ınücadelelerinde aynı taktik ve silahları kullandıkça ikisini birbirinden ayırınak zorlaşır.

Yirıninci yüzyılda şehirli banliyölüyle birleştikçe, banliyö de kırla birleştikçe, şehirle kır arasındaki kültürel ayrıınların ortadan kalkınaya başladığını gördük. Geçıniş birkaç bin yıl önce, tarın devriininin ortaya çıkınasından beri bildiğiıniz haliyle şehir, ınerkezden dışa doğru değişıneye başlamış görünüyor. Artık ekonoınik ve siyasal güç üzerinde bir zamanlar sahip olduğu öldürücü kıskaca sahip değil ve artık iletişim ve ulaşım ağlarının tekelini elinde tutınuyor.

Şehir insansızlıktan ölmüyor. Dünyanın dört bir yanında yoksullar hâlâ akın akın şehre geliyor, ama dinaınik bir kurum ve uygarlık ınerkezi olarak şehir çağı sona erıniş görünüyor. Bu tür aşırı toplumsal, siyasal, dinsel ve ekonoınik kuruınlar

yoğunlaşmasına duyulan ihtiyaç geçti. Yeni iletişim, ulaşım ve üretim biçimleri geleneksel şehir biçimini en gelişmiş ülkelerde gittikçe daha da demode hale getiriyor.

Uygarlık (*civilization*) sözcüğünün şehirden (*city*) türemesine ve vahşi (*savage*) sözcüğünün Latince "orman"dan gelmesine karşın, artık en vahşi yaşam tarzı en modern kentlerimizin merkezlerinde bulunabilir. Uygarlık ilkel kabilelere bir zamanlar atfettiğimizden çok daha korkunç bir vahşilik üretti. Uygarlık en kötü korkuların gerçekleşmesini sağladı; binlerce yıldır korktuğu ve başkalarına yansıttığı tam da aynı vahşiliği yarattı. Vahşiler uygarlığa içkin hale geldiler. Uygarlık onları yaratıyor ve besliyor. Şehir merkezi yeni sınır haline geldi.

20
Uygarlığın Bunalımı

Zaman uygarlıkla vahşiliği birleştirdi.
Helen Hill Miller

Guatemala'yı Meksika'daki Chiapas eyaletinden ayıran Usumacinta Nehri boyunca su Lacandon cangılının havasında uçuyor adeta. Nem o kadar yoğun ki, gerçekten yağmur mu yağıyor, yoksa damlıyor mu ayırt etmek zorlaşıyor. Yağmur büyük, iyice açılmış ağaç ve çalı yapraklarının üstüne vuran şekilsiz su kabarcıkları olarak düşüyor. Yağmur damlaları bir yaprağın üzerinden kayıp yanındakinin üstüne düşüyor, tıpkı çok yüksek ağaçların tepesinden yosunlu zeminin üzerindeki kalıcı su birikintilerine doğru bir merdivenden iner gibi. Dikkatle, su birikintilerine ve bataklık gibi görünen yerlere basmamaya çalışarak adım atıyorum, ama kuru olduğunu düşündüğüm bir yere bastığım zaman bile zemin ayağımın altından kayıyor ve ıslak bir süngermiş gibi topraktan su çıkıyor.

Yağmur besliyor, ama ferahlatmıyor. Zaten boğucu sıcağa daha çok buhar katıyor yalnızca. Yağmur ve ter başımın üstünden gözlerime akıyor ve kulaklarımın içine doluyor. Giysilerim sarkmış ve üstüme yapışmış, ama bir kolu sıva-

sarın yoğun sivrisinek sürüleri koluna üşüşür ve volkanik bir kumsalda kara kum gibi kaplarlar.

Bugün bu cangıl Lacandon Maya halkına yurt olarak hizmet veriyor. Çıplak ayaklı ve dizlerine kadar inen sade beyaz tünikler giymiş, onları antik Yunanlara benzeten omuzlarına kadar inen uzun siyah saçlarıyla Lacandon Maya halkı, bin yıldır onların yurdu olmuş yağmur ormanında hâlâ dolaşıyor. Atalarının bir zamanlar yaşadığı büyük şehirlerin kalıntılarını ziyaret ediyorlar ve kırık duvarlarla ot kaplı piramitler arasında hâlâ törenlerini yapıyor, kutsal sigarlarını içiyorlar. Lacandon Maya halkı çevreyle antik şehir sakinlerinden daha fazla uyum içinde yaşamayı başardı, ama şimdi yeni şehir sakinleri orman yurtlarını işgal ediyor ve ağaçlar odun için kesilirken ve topraklarında petrol aranırken Lacandon halkını oradan atıyor.

Yağmur ormanlarının resimleri ve filmleri yoğun yeşiller ve tomurcukların, meyvelerin, kuşların ve kelebeklerin güzel renkleri nedeniyle çok güzel görünüyor genellikle, ama yağmur ormanı nadiren azıcık da olsa bir rahatlık sağlar. Bütün bunlara karşın insanlar binlerce yıldır cangılda yaşamakla kalmadılar, oraya şehirler bile kurdular.

Guatemala, Chiapas ve Campeche'nin yağmur ormanı bir zamanlar dünyanın en gizemli şehirlerinden bazıları için toplumsal ve kültürel merkez olarak canlıydı. Mayalar şehirlerini neden bu davetkâr olmayan ortamda kurdu ve neden bunca yüzyıldan sonra oradan ayrılıp başka yerlere gittiler?

Gizem Lacandon yağmur ormanına ağaçlardan sallanan büyük sarmaşık yaprakları gibi yapışır. Yaxchilán yıkıntısına gitmek için nehirden uzun bir patikayı izlemek, sonra da uzun, karanlık bir tünelden yolu bulmak gerekir. Geçit; soylular, papazlar, hizmetçiler, ricacılar ve inananlarla dolup taşmış olması gereken, bir zamanlar resmî ve önemli binalardan oluşan

büyük bir sitenin taş temellerinin arasından kıvrılarak geçer.

Tünele girmek için pis sudan ve kaygan çamurdan geçerken böcekler havada uçuşup duruyor ve toprak altındaki krallıklarına giren her şeye saldırıyor. Bazıları duvarlara yapışıyor ve geçmek için eğilmek, bazen nemli karanlıkta neredeyse sürünmek zorunda kalıyorum. En nihayet geçitten çıkıp son dirsekli kemerden de geçtikten sonra önümde binalarla ağaçlar arasında uzun, geniş bir meydan görüyorum. Meydanın kenarlarında bir dizi tapınak ve kutsal merdivenler yükselerek ince ince oyularak yapılmış tapınaklara ve başka kamu binasına çıkıyor; açık bir futbol sahasının çevresinde dizilmiş dev tribünler gibiler neredeyse.

Yıkıntıların muazzam büyüklüğü perspektifi bozuyor. İnsani boyutu tekrar kazanmak için, Mayaların bilinmeyen dinsel ya da siyasal nedenlerle meydana diktikleri anı taşlarının ve oymalı kemerli yolların üzerindeki ayrıntıları incelemek gerekiyor. Yaxchilán'da bulunan en önemli dikilitaşlardan biri, en kutsal vücut parçalarından birinden kan kurban etmek amacıyla dilinden uzun, düğümlenmiş bir kordon geçiren diz çökmüş bir kadını gösterir. Soylu erkekler benzer kurbanlar verir, ama bunları çoğunlukla cinsel organlarıyla yaparlar. Bu çizimlerde insan boyutlarını kolayca tanıyabilmenize karşın, anlamak ve tam olarak değerlendirebilmek için kültür engelini geçmeniz zordur.

Korku ve uğursuz önseziler Yaxchilán çevresinde havadaki nem kadar ağır ve yoğun olarak havada asılıdır. Korku cangıldan ya da zehirli yılanlar, sokan böcekler, katil arılar ya da vahşi jaugarlardan kaynaklanmaz. Korku, bir ağacın ardına sessizce geçerken ya da çok uzaktan izlerken görülebilen yalnız yerlilerden de kaynaklanmaz. Hatta petrol arayıcılarını taşıyan alçaktan uçan uçakların sesinden ve cangılın fotoğrafını çekip haritasını çıkaranlardan ya da bazen nehrin karşı

tarafından insan ve kaçak mal taşırken bu ıssız bölgeye yolu düşen silahlı kaçakçılardan da kaynaklanmaz.

Yaxchilán korkusu doğadaki hiçbir şeyden kaynaklanmaz. Saldırıdan ya da bireysel zarardan duyulan kişisel bir korku da değildir; bundan çok daha derindir ve daha genişe yayılır. Yaxchilán korkusu insanın kendisi için ölüm korkusu değildir, uygarlık için korkudur, ya da belki hatta uygarlık*tan* korkudur.

Korku bizzat Yaxchilán'ın soğuk, ıslak taşlarından kaynaklanır. Duvarlara ve dikilitaşlara kazınmış sözlerden ve resimlerden gelir. Belki de ilk *conquistador*'ların ve rahiplerin Maya yıkıntılarını şeytan icadı olarak, şeytanın yurdu olarak mahkûm etmelerinin nedeni de aynı korkuydu. Belki de ilk misyonerlerin dikilitaşlarını yıkmalarına, üzerlerine pagan imgeler kazınmış taşları gömmelerine ve tuhaf yazılarıyla Maya kitaplarını yakmalarına yol açan da aynı korkuydu.

Belki de ilk ziyaretçiler taşlardan ve Maya yıkıntılarından korkmakta haklıydı, çünkü Maya'da başka bir uygarlık görürüz. Onların yazılı sözlerini, takvimlerini, astronomilerini görürüz. Bütün bu bilgiyi görürüz, ne var ki Yaxchilán halkı yok oldu. Uygarlıkları paramparça oldu. Yaxchilán'da uygarlığın, normal olarak somut, sağlam, kalıcı olarak gördüğümüz bir şeyin kırılgan, geçici niteliğiyle karşılaşırız. Buna karşın, taşa ve betona yazıldığı zaman bile doğadan pek bir inilti bile almadan cangıla karışarak yok olabilir. Yaxchilán bize uygarlığınızın aslında ne kadar uçucu olduğunu hatırlatır.

Quiche Maya'nın yaradılış hikâyesi *Popol Vuh*'da anlatıldığı gibi, doğa güçleri bir araya gelerek insanları yarattı. Ruhlar ilk girişimlerinde toprağı suyla karıştırdılar ve bu çamurdan insanları yarattılar. Ama çamur insanların onları bir arada tutacak bir özleri yoktu ve ilk yağmurlar geldiğinde çamur insanlar geldikleri toprağa eriyerek geri döndüler.

İkinci yaratıda doğa güçleri bir kez daha bir araya geldi, ama bu kez insanları tahtadan yaptılar. Tahta insanlar açgözlüydü ve çevrelerindeki dünyayı kötüye kullandılar. Bir gün hayvanlarla bitkiler tahta insanlara karşı ayaklandı. Hayvanlar onları ısırdı, kayalar vurdu ve ateş yaktı, bıçak ve aletleri bile onlara sırt çevirip kesti. Tahta insanlar geldikleri ortamına karışarak yok oldular, ama torunları açgözlülüğün dünyaya neler yaptığını hatırlatmak için ağaçlarda maymunlar olarak yaşamaya devam etti.

Doğa güçlerinin insanları yaratmak için biraraya geldikleri üçüncü sefer, insanları et, kemik ve kandan yaptılar. Doğa güçleri bu insanlara özen göstermek için ruh, düşünmek için de akıl verdiler. Doğa bu insanları yeryüzüne hayvanlar ve bitkiler arasında kendi yaşamlarını kurmak üzere koydu. Ruhlar onlara hayvanları avlama ve ürün yetiştirme, alet yapma ve şehir kurma gücü verdi. Yaxchilán yıkıntıları, geçmişte olduğundan daha farklı davranana kadar bu masalın mutlu bir sonu olmayabileceği konusunda bizi uyarır.

Kamboçya'daki Angkor, Bolivya'daki Tiwanaku, Britanya'daki Stonehenge ya da Afrika'daki Büyük Zimbabwe antik yıkıntıları gibi ıssız Yaxchilán kenti de, içinde bize çok benzeyen, ama ulaşamadığımız bir şey görebildiğimiz tuhaf ve puslu bir ayna tutar. Aynanın içindeki şeyin tam anlamını kavrayamayız. Benzer bir uygarlığın izlerini tanırız, ama uzak bir evrende küçük bir gezegende bulunsa anlayabileceğimizden daha iyi anlayamayız. Yaxchilán, bizden önce bu uygar yolda başkalarının yürümüş olduğunu anlatır. Bu yolu vahşilikten biz işlemedik ve Yaxchilán oranın antik sakinleri gibi bizim de tümüyle yok olabileceğimizi hatırlatır bize.

Yaxchilán'da yüzlerce kuşağa ve binlerce yıla uzanan bir insan deneyimi görürüz. Yaxchilán yıllar boyu inşa etmek ve geliştirmek, yiyecek yetiştirmek, bina dikmek, çocukları eğit-

mek, tüylü başlıklar yapmak, kumaş dokumak, giysi dikmek, kitap okumak, taşları oymak, vergileri toplamak, silah yapmak, savaş vermek, tanrılara tapmak ve insan yaşamının öteki dünyevi ve görülmeye değer eylemlerini yapmak için çalışan kuşakların emeğini ve dehasını kendisine emmiştir. Sonra birdenbire öldü ve birkaç yıkıntı halinde bina ve eski bir mezarda ya da çöp yığınında gömülü kalanlar dışında tüm uygarlık yok oldu.

Benim için Tibet Himalayaları'ndaki göğe gömme yerinde başlayan araştırma Chiapas cangıllarında bitti, ama kendi soruları ve yeni kaygılarla birlikte bitti. Yaxchilán'da aynı anda o kadar çok insanlık tarihi görebiliyorum ki. Tapınak kalıntılarından ağaçların üzerinden beni cangıla getiren tek motorlu uçağa bakıyorum. Kavrayamadığım amaçlarla ağaçlar arasında dolaşan gizemli Lacandon yerlilerini görüyorum. Dört bir yanında büyük Yaxchilán kentinin yıkıntılarını görüyorum. Bu görüntülerin her biri manzaranın önemli bir parçası. Hepsi tuhaf bir şekilde birbiriyle iç içe geçmiş yaşıyor –kabilesel geçmiş ve uygar şimdi ya da belki uygar geçmiş ve kabilesel gelecek. Yaxchilán'da anlayabileceğimden daha çok şey görüyorum ve geçmişe mi geleceğe mi baktığımdan emin değilim.

Tarih boyunca uygarlıklar birbiri ardına çöktü. Bu uygarlıklar nadiren yavaş yavaş yok olur; tam tersine çoğunlukla görece aniden ve görülmeye değer bir şekilde savaş, iç kargaşa, salgın hastalık, çevrenin bozulması ya da bütün bunların bir bileşimiyle çökerler. Çöktükleri zaman da, bu tür uygarlıklar çevredeki kasabaları, hatta öteki şehirleri de beraberinde sürükler.

Yaxchilán gibi yerel bir şehir çöktüğünde ya da Roma gibi bir bölge merkezi düştüğünde, zarar büyük alanları mahvetti. Bir şehrin çöküşü genellikle bir ulusun ya da bir imparatorluğun çökmesi demekti, ama uygarlık yeryüzünün başka bir

yerinde gelişmeye devam etti. Roma düştüğünde Çin ve İran serpildi. Yaxchilán çöktüğünde Güney Amerika'nın Ant uygarlıkları refaha kavuştu.

Bugün yerel ya da bölgesel uygarlıklarımız yok. Dünya artık tek bir küresel uygarlıkta birleşmiş durumda. Bir parçadaki çöküş yerküredeki şehirleri silip süpürebilecek zincirleme bir tepki yaratabilir.

Yaxchilán'ın kaderi tüm şehirlerin, tüm uygarlığın kaderi mi olacak? Onlar da yükselmeye, gelişmeye, sonra geldikleri yere geri dönmeye mi yazgılı?

* * *

Uygarlık on bin yıl önce tarımın gelişmesiyle, kasaba ve şehirlerin doğuşuyla birlikte başladı. İlk bakışta on bin yıl bir strateji ve yaşam tarzı denemek ve düzeltmek için uzun bir süre gibi görünse de, aslında insanlık tarihinin milyonlarca yılı içinde kısa bir süredir, doğal tarihin milyarlarca yılı ölçeğine vurursak daha da kısadır hatta. Belki de bu on bin yıl insanlık tarihinde ancak kısa bir deneyi işaret etmektedir; eğer böyleyse son Buz Çağı'ndaki büyük av hayvanı avlama deneyiminin süresinden daha kısadır. Tarihin son on bin yılı, doğanın bizi önümüzdeki bin yılda düzeltmeye zorlayacağı bir hata olduğunu kanıtlayabilir.

Tam tersine bu on bin yıl belki de avcılık ve toplayıcılıktan çok daha üstün bir yaşam tarzına geçişti yalnızca. Belki de insan kültüründe bizi bugünün dünyasında mağaralarda yaşayan insanların üstüne çıktığımız kadar yükseğe çıkaracak büyük bir keşfin eşiğinde duruyoruz.

İster iyimser, ister kötümser tutum alalım, şimdi insanlık tarihinin büyük bir çağının sonunda durduğumuz açıktır. Bu on bin yıllık dönem sona eriyor, aşağıya iniyor gibi görünüyor.

Şu anda uygarlık tüm öteki yaşam tarzlarını yenmiş gibi görünüyor. Uygar insanlar dünyanın kabile halklarını yenilgiye uğrattılar, öldürdüler ya da dağıttılar. Ama tam da uygarlık için zafer kazanılmış gibi göründüğü anda, tam da tüm dış düşmanlarını yendiği ve ona rakip hiçbir sistem olmaksızın kendisini dünyanın efendisi kıldığı anda, uygarlık hiç olmadığı kadar büyük bir tehlike altında adeta. Artık dış düşmanlardan korku duymayan uygarlık, içteki düşmanlara karşı hiç olmadığı kadar zayıf adeta. Uygarlık kendi başarısının kurbanı oldu.

Uygarlık, egemenlik arayışında ormanları kemirip bitirdi, toprağı anafor gibi tüketti, ovaları çırılçıplak bıraktı, nehirleri tıkadı, dağları kazdı bitirdi, okyanusları ve havayı kirletti. İlerleme sürecinde uygarlık birbiri ardına bitki ve hayvan türlerini yok etti. Uygarlık tarım incilinden güç alarak yeryüzünün üzerinde zorla ileriye atıldı, ama çok geçmeden tükenerek ölmeye başlayıp milyonlarca insanı açlıktan ölmeye bıraktı. Tarım dünyasındaki en eski yerlerden bazıları ilk çöken yerler oldular.

Tam kabile halkları üzerinde zaferini tamamlamış göründüğü anda ulus-devlet çözülmeye başladı. Etnik parçalara ve kültürel enklavlara ayrılan devletlerin sayısı, yirminci yüzyılda bizzat ulus-devlet kavramının yozlaşmaya başlaması noktasına kadar çoğaldı.

Ulus-devlet geriye kalan kabile halklarını kendi içine yedirdi, ama onları ulusal topluma eşit üyeler olarak tümüyle dahil etmekte yetersiz olduğunu kanıtladı. Devlet eski dilleri ve kültürleri yok edebilirdi ve tüm bir ulusu kolayca böldü, hatta yeniden bir yere yerleştirdi. Ama devlet kabile bağlarından koparılmış insanları yeni ulusal kültüre dahil etmekte çok daha az etkili olduğunu gösterdi. Devlet sınırlarını genişletse de, bu sınırın yok olmasını sağlayamadı. Sınır mağlup uluslar,

azat edilmiş köleler ve sömürülen emekçilerden oluşan kabile bağları kopmuş yığınlarla birlikte şehir bölgelerine geçti.

On bin yıllık mücadeleden sonra insanlara bir Pirus zaferi kalmış olabilir, yani maliyeti yararından çok daha fazla olabilir. Artık zafer kazanıldığına göre, iyileştiremeyebileceğimiz ya da onaramayabileceğimiz bir dünyaya verdiğimiz ağır maliyetler ve zararlar altında eziliyoruz. Uygarlığın getirdiği, hızla değişen doğal, toplumsal ve kültürel ortamla başa çıkamayan bizler, bizi buraya kadar getiren devletin ve şehrin toplumsal kurumlarının çöküşüne tanık oluyoruz.

Şehirler ve uygarlığın kurumları artık toplumsal dinazorlar haline geldi. Son on bin yılın evrimine gururla bakıyor olsak da, insanların etkileyici sayısını ve insan topluluyla şehrin hepsini bakma ve besleme kapasitesini gururla dile getirsek de, dünyada tek bir büyük dalgalanma kolayca bütün bunlara bir son verebilir. Kurduğumuz uygarlık yeryüzünde kırılgan ve hassas bir zar gibi geriliyor. Uygarlığı yok etmek için devasa bir asteroidle çarpışma kadar dramatik bir şey gerekmez. Uygarlık kendi Armageddon'unu yaratma konusunda kusursuz bir yeteneğe sahip.

Yirminci yüzyıl boyunca uygarlık çok sayıda büyük yaralar, bir dizi uyarı atışı yaşadı. Uygarlık kendisine karşı dünya savaşı verme yeteneğinde olduğunu kanıtladı. Bu amaç uyarınca nükleer enerjiyi geliştirdik ve bir nükleer holocaust kışkırtmanın eşiğine geldik, ileride bunu da yapabiliriz. Birinci Dünya Savaşı'ndan, sonra Ikinci Dünya Savaşı'ndan, en sonunda da Soğuk Savaş'ın nükleer tehdidinden sağ çıkınca kendimizi güvende hissettik. Uyarının ardından felaket gelmeyince, tehlike geçmiş gibi rahatladık, ama tehlike hâlâ bize yaklaşmakta.

Uygarlık, yüzyılın başında dünyayı perişan eden salgın hastalıktan yüzyılın sonunda AIDS'e kadar birkaç "süper bela" yaşadı. Bunlar gelecek salgın hastalık ve belaların yalnızca za-

yıf habercileri olabilir. Birçok ülkede ortalama ömür yirminci yüzyıl boyunca artmış olsa da, kanserden frengiye kadar hastalıklar da güçlendi ve daha öldürücü oldu.

Savaşlar ya da yeni belalar uygarlığı bitirmeyecekse, çevre bozukluğu ve üretken tarım arazilerinin yok olmasının sonucunda çökebilir. Büyük çöküş gelecekse, henüz kuşkulanmadığımız bir şeyden de gelebilir. Belki de savaş, hastalık, kıtlık ve çevre kirliliği sürecin yalnızca parçalarıdır, nedenleri değil.

Bugün hepimiz küresel bir toplumun hiç kuşku yok ki bir parçasıyız, ama bu ortak üyelik yerkürenin her yerinde kültürel birlik üretmez. Şimdi karşı karşıya olduğumuz zorlu görev, tektip yaşamadan uyum içinde yaşamak, dünya çapında ticaret, pop kültürü ve iletişim gibi bazı güçlerle birleşmek ama din ve etnisite gibi öteki alanlarda barışçı şekilde farklı kalmaktır. Temel insan hakları ve temel etkileşim kurallarına bağlılık gibi bazı değerleri paylaşmamız gerekir, ama yaşam tarzları, ruhsallık, müzik zevki ve topluluk yaşamı gibi öteki alanlarda çılgın bir farklılık gözetebiliriz.

Hepimizin iki dünyada aynı anda yürümesi, ailelerimizin ve geleneklerimizin kültürel mirasını feda etmeden dünya kültürünün bir parçası olması için bir yol bulmamız gerekir. Aynı zamanda da öteki insanları iki dünyada yürümelerine, hatta belki aynı anda dört beş dünyada yürümelerine izin vermek için de yollar bulmamız gerekir.

Tarihte geriye giderek bir saati ya da bir ânı değiştiremeyiz, ama bugünü değiştirme ve dolayısıyla geleceği değiştirme gücüne sahibiz. Bu sürecin ilk adımı, tüm insanların onurlu yaşama ve kültürlerini teslim etmeden kendi kaderlerini denetleme karşılıklı hakkına saygı duyarak atılmalıdır. Avustralya'nın aborijinleri, Çin'in Tibetlileri, Meksika'nın Lacandon halkı, Mali'nin Tuareg halkı, Alaska'nın Aleutları, Japonya'nın Ainu

halkı, Yeni Zelanda'nın Maori halkı, Bolivya'nın Aymaraları ve dünyanın dört bir yanındaki milyonlarca öteki etnik grup Los Angeles'de banliyöde oturanlar, Londra'daki bürokratlar, Paris'teki bankacılar, Atlanta'daki muhabirler, Vancouver'daki pazarlama yöneticileri, Berlin'deki sanatçılar, Sydney'deki sörfçüler ya da Tokyo'daki sanayicilerle aynı insan haklarını ve kültürel gururu hak ediyor.

Son yüzyıllarda Batı uygarlığı insanlık tarihi sahnesinde başı çeken bir rol oynadı. Bu tek sahneyi tüm insanlık tarihi tiyatrosuyla karıştırmamalıyız, şu anda oynanan sahnenin şu an önümüzde olduğu için son sahne olduğunu da varsaymamalıyız. Bizden önce çok şey oldu, oynanacak çok sahne var daha.

Tüm insanların değerini, sırf ezilenlere karşı nostaljik duygulardan dolayı ya da onları bir doğa parkında sergiler gibi korumak amacıyla tanımamalıyız. Onların haklarını ve değerini, şimdi bizi yok etmekle tehdit eden sorunların üstesinden geleceksek tüm kültürlerin birleşik bilgisine ihtiyacımız olabileceği için tanımalıyız.

İlk bakışta, Bering Denizi'ndeki ıssız adalarda ayıbalığı avlayan Aleutlar bugün dünya sahnesinde önemsiz aktörler gibi gelebilir, ama ataları bir zamanlar Buz Çağı'nda insanların hayatta kalmalarında yaşamsal bir rol oynadı. Cochabamba'nın tozlu pazarında oturan Quechua kadını gerikalmış ve öncesiz görünebilir, ama ataları hâlâ yararlandığınız bir tarım devrimine yolu açtı. Önümüzde yatan sorunları bilmediğiniz için, hangi insan becerilerine ya da kültürel perspektife ihtiyaç duyacağınızı da bilmiyoruz.

İnsanlık tarihinin yaklaşan çağı, ülkelerin içinde ve birbirleri arasında şehirleri parça parça edecek kültürel çatışmalar doğurmakta. Şimdi yürüdüğümüz yolda ilerlemeye devam edersek, bugün Tibet ya da Meksika'da açıkça görünen sorun-

lar gelecek çatışmalara kıyasla devede kulak kalabilir. Yolumuzu değiştirmezsek, uygarlığımız Yaxchilán'daki taşlar kadar ölü hale gelebilir ve bir gün bir uzaylı uygarlığın torunları yıkılmış şehirlerimize bakıp neden yok olduğumuzu merak edebilir.

Bibliyografi

1. Modern Dünyanın Sonu

(epigraf) Murdoch, Iris. *A Severed Head*. Harmondsworth, İngiltere: Penguin, 1976. Murdoch, I. *Kesik Bir Baş*. Çev.: S. R. Kırkoğlu, Ayrıntı Yay., 1988].

Ekvall, Robert B. *Fields on the Hoof: Nexus of Tibetic Nomad Pastorialism*. Prospect Hights, Ill.: Waveland Press, 1968.

Twedell, Colin E. ve Linda Amy Kimball. *Introduction to the Peoples and Cultures of Asia*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1985.

2. Çölün Kızıl Kalbi

Blainey, Geoffrey. *Triumph of the Nomads: A History of Ancient Australia*. Chippendale, New South Wales: Macmillan of Australia, 1975.

Chatwin, Bruce. *The Songlines*. Londra: Picador, 1988.

—. *What Am I Doing Here*. Londra: Picador, 1990.

Daniel, Glyn. *The Idea of Prehistory*. Middlesex, İngiltere: Penguin, 1962.

Dawson, Sarah. ed. *The Penguin Australian Encyclopaedia.* Victoria, Avustralya: Penguin, 1990.

Hart, C. W. M., Arnold Pilling, ve Jane Goodale. *The Tiwi of North Australia.* New York: Holt, Rineheart and Winston, 1988.

Hughes, Robert. *The Fatal Shore.* Mew York: Vintage, 1986.

Morgan, Sally. *My Place.* New York: Arcade Publishing, 1990. [Morgan, S. *Kayıp Geçmişimin İzinde.* Çev.: S. Gürtunca, Sistem Yay., 2001].

Tonkinson, Robert. *The Mardudjara Aborigines: Living the Dream in Australia's Desert.* New York: Holt, Rineheart and Winston, 1978.

3. Buz Çağı Devrimi

Fagan, Brian M. *The Great Journey.* Londra: Thames and Hudson, 1989.

—. *The Journey from Eden.* Londra: Thames and Hudson, 1990.

Fisher, Raymond H. *Bering's Voyages.* Seattle: University of Washington Press, 1977

Lantis, Margaret. "Aleut", *Handbook of North Americans* içinde, C 5. Washington, D.C.: Smithsonian Institution, 1984.

Laughlin, William S. *Aleuts.* New York: Holt, Rineheart and Winston, 1980.

McEwen, Edward, Robert L. Miller ve Christopher A. Bergman. "Early Bow Design and Construction" *Scientific Americain*, Haziran 1991.

Smith, Barbara Sweetland ve Redmond J. Barnett, ed. *Russian America: The Forgotten Frontier* Tacoma: Washington State Historical Society, 1990.

Swarz, Marc J. Ve David K. Jordan. *Anthropology: Perspective on Humanity.* New York: John Wiley and Sons, 1976.

4. Ürünler, Hayvanlar ve Hastalıklar: Evcil Yaşamın Yükleri

Champion, Timothy, Clive Gamble, Stephen Shennan, ve Alasdair Whittle. *Prehistoric Europe*. Londra: Academic Press, 1984.

Fairservis, Walter, Jr. *The Threshold of Civilization*. New York: Charles Scribner's Sons, 1975.

Flon, Christine, ed. *The World Atlas of Archaelogy*. New York: Portland House, 1988.

McNeill, William H. *Plagues and People*. New York: Anchor Press, 1976.

Martin, Calvin Luther. *In the Spirit of the Earth*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992.

Reader, John. *Man on Earth*. New York: Harper&Row, 1988.

Sauer, Carl O. *Seeds, Spades, Hearths and Herds*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1969.

5. Avrasya'nın Tam Ortasında Göçebeler

Anthony, David, Dimitri Y. Telegin ve Dorcas Brown. "The Origin of Horseback Riding" *Scientific American*, Aralık 1991.

Bassilov, Vladimir N., ed. *Nomads of Eurasia*. Los Angeles Natural History Museum, 1989.

Belt, Don. "The World's Great Lake" National Geographic 181, no. 6 (Haziran 1992).

Humble, Richard. *The Fall of Saxon England*. New York: St. Martin's Press, 1975.

Jagchid, Sechin ve Paul Hyer. *Mongolia's Culture and Society*. Boulder, Col.: Westview Press, 1979.

Legg, Stuart. *The Barbarians of Asia*. New York: Dorset Press, 1970.

McNeill, William. *The Pursuit of Power*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Popple, Nicholas. *Mongolian Language Handbook*. Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics, 1970.

Twedell, Colin E. ve Linda Amy Kimball. *Introduction to the Peoples and Cultures of Asia*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1985.

6. Deve ve İlişki Arayışı

Bulliet, Richard W. *The Camel and the Wheel*. New York: Columbia University Press, 1990.

Davidson, Basil. *The Lost Cities of Africa*. Boston: Little, Brown, 1959

Langewiesche William. "The World in Its Extreme" *The Atlantic Monthly* Kasım 1991

McIntosh, Roderick J. "Historical View of the Semiarid Tropics" Florida Üniversitesi Afrika Araştırmaları Merkezi'nde sunulan bildiri. 1992.

7. Uygarlık ve Kölelik

(epigraf) Rand, Ayn. *The Fountainhead*. New York: Bobbs-Merrill, 1943.

Anti-Slavery Society. "Slavery in Sudan" *Cultural Survival Quarterly* 12, no. 3 (1988).

Stearns, Peter N., Michael Adas ve Stuart B. Schwartz. *World Civilizations*, New York: HarperCollins, 1992.

Thernstrom, Stephan, ed. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.

Turnbull, Colin. *Man in Africa*. Garden City, N.Y.: Doubleday, 1977

Wittfogel, Karl A. *Oriental Despotism*. New York: Vintage, 1981.

8. Kente Karşı Kabile

Davidson, Basil. *The Lost Cities of Africa*. Boston: Little, Brown, 1959.

Fischer-Fabian, S. *Die ersten Deutschen*. Ludwigsburg, Almanya: Droemer Knaur, 1975. Flon, Christine, ed. *The World Atlas of Archaelogy*. New York: Portland House, 1988.

Langewiesche, William. "The World in Its Extreme" *The Atlantic Monthly*, Kasım 1991.

Stearns, Peter N. Michael Adas ve Stuart B. Schwartz. *World Civilizations*, New York: HarperCollins, 1992.

Oliver, Roland ve J. D. Fage. *A Short History of Africa*. New York: Penguin, 1990.

Sandars, N. K., çev. *The Epic of Gilgamesh*. Middlesex, England: Penguin Books, 1960. [*Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*. Çev.: O. Suda, Yapı Kredi Yay., 2005 (2. basım)].

Service, Elman. *Origins of the State and Civilization*. New York: W. W. Norton, 1975.

Tapper, Joan, ed. *Peoples and Places of the Past*. Washington, D.C.: National Geographic Society, 1983.

9. İskenderiye ve Bilginin Gücü

Durrell, Lawrence. *Justine*. New York: E. P. Dutton, 1957 [Durrell, L. *Justine İskenderiye Dörtlüsü 1*. Çev.: Ü. İnce, Can Yay., 1989].

—. *Balthazar* New York: E. P. Dutton, 1958. [Durrell, L. *Balthazar İskenderiye Dörtlüsü 2*. Çev.: Ü. İnce, Can Yay., 1994].

—. *Mountolive*. New York: E. P. Dutton, 1959. [Durrell, L. *Mountolive İskenderiye Dörtlüsü 3*. Çev.: Ü. İnce, Can Yay., 1993].

—. *Clea*. New York: E. P. Dutton, 1960. [Durrell, L. *Clea İskenderiye Dörtlüsü 4*. Çev.: Ü. İnce, Can Yay., 1993].

Forster, E. M. *Alexandria*. İskenderiye, Mısır: Whitehead Morris Ltd., 1922.

Grant, Michael. *From Alexander to Cleopatra*. New York: Collier, 1982.

Jean, Georges. Writing: *The Story of Alphabets and Scripts*. Çev.: Jenny Oates. New York: Harry N. Abrams, 1992. [Jean, G. *Yazı İnsanlığın Belleği*. Çev.: N. Başer, Yapı Kredi Yay., 2006 (3. basım)].

Kitto, H. D. *The Greeks*. New York: Penguin, 1951.

10. Milliyetçiliğin Teknolojisi

Abercrombie, Thomas J. "When the Moors Ruled Spain", *National Geographic* 174, no. 1 (Temmuz 1988).

Braudel, Fernand. *The Structures of Everyday Life*. Çev.: Sian Reynolds. 3 Cilt. New York: Harper & Row, 1979-84. [Braudel, F., *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları 1. Cilt*. Çev.: M. A. Kılıçbay, İnge Kitabevi Yay., 2004 (2. basım)].

Meisler, Stanley. "The Golden Age of Andalusia Under the Muslim Sultans" *Smithsonian*, Ağustos 1992.

Van Doren, Charles. *A History of Knowledge*. New York: Ballantine, 1991.

11. Pasifik'te Gümüş Gemi

Helms, Mary W. *Ulysses' Sail*. Princeton University Press, 1988.

Kandell, Jonathan. *La Capital*. New York: Henry Holt, 1988.

Wolf, Eric R. *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press, 1982.

12. Uygarlık ve Çevresi

Crosby, Alfred W. *Ecological Imperialism*. Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1986. [Crosby, Alfred W. *Dünya Benimdir! Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*. Çev.: B. Altınok, Kitap Yay., 2004].

Hall, Sam. *The Fourth World*. New York: Vintage, 1988.

McGaa, Ed. *Mother Earth Spirituality*. San Francisco: Harper & Row, 1990.

Vivian, Cassandra, ed. *Cairo*. Mısır: American University in Cairo Press, 1988.

Wolf, Eric R. *Europe and the People Without History*, Berkeley: University of Californa Press, 1982.

Wright, Ronald. *Stolen Continents: The Americas Through Indian Eyes Since 1492*. Boston: Houghton Mifflin, 1992.

13. Yalnız Tazmanya

(epigraf) Fairservis, Walter, Jr. *The Threshold of Civilization*. New York: Charles Scribner's Sons, 1975.

Clark, Julia. *The Aboriginal People of Tasmania*. Hobart, New Zealand: Tasmanian Museum and Art Gallery, 1983.

Diamond, Jared. "Ten Thousands Years of Solitude" *Discover*, Mart 1993.

Fagan, Brian M. *Clash of Cultures*. New York: W. H. Freeman, 1984.

Weidenhofer, Maggie. *Port Arthur: A Place of Misery*. Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 1981.

14. Vahşinin Romantikleştirilmesi

(epigraf) Melville, Herman. *Typee*, *The Portable Melville* içinde. New York: Penguin, 1952, 171.

Berlin, Isaiah. *The Crooked Timber of Humanity*. New York: Vintage, 1992.

Chateaubriand, François-Auguste René de. *Atala/Rene*. Çev.: Irving Potter. Berkeley: University of California Press, 1952. [Chateaubriand, F.-A. R. *Atala/Rene*. Çev.: R. R. Özgürel, Ark Kitapları, 2002.]

Danielsson, M-T. ve Bengt. *Gauguin in Tahiti*. Paris: Museum of Man, 1988.

Huyghe, René. *Gauguin*. New York: Crown, 1928.

Pearce, Roy H. *Savagism and Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1988.

15. Yamyamlar ve Sömürgeciler

(epigraf) Spengler, Oswald. *The Decline of the West*. Çev.: Charles Francis Atkinson. Oxford, İngiltere: Oxford University Press, 1932, 28.

Oliver, Douglas L. *The Pacific Island*. Garden City, N.Y.: Doubleday, 1961.

Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, İngiltere: Basil Blackwell, 1986. [Smith, A. D. *Ulusların Etnik Kökeni*, Çev.: H. Kendir, S. Bayramoğlu, Dost Kitabevi Yay., 2002].

Vayda, Andrew P., ed. *Peoples and Cultures of the Pacific* Garden City, N.Y. Doubleday-Natural History Press, 1968.

16. Mikro-Uluslar

(epigraf) Momaday, Scott. *House Made of Dawn*. New York: Harper & Row, 1968, 16.

Cohen, Abner. *Two-Dimensional Man*. Berkeley: University of California Press, 1976.

Hall, Michael. "From Marx to Muhammad" *Cultural Survival*, Kış 1992, 41-44.

Kinnedy, Michael ve David Kertzer, ed. *Urban Life in Mediterranean Europe*. Urbana: University of Illinois Press, 1983.

17. Kabile Teknolojisi

(epigraf) Kael, Pauline. *Going Steady*. Boston: Little Brown, 1970.

Linthicum, Leslie. "All Navajo All the Time" *Albuquerque Journal*, 21 Haziran 1992.

Mokyr, Joel. *The Levers of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. New York: Oxford Univesity Press, 1990.

18. Kültürel Cüzzamlılar

(epigraf) Mead, Margaret. "American Women" *Saturday Evening Post*, 3 Mart 1962.

Burger, Julian. *The Gaia Atlas of First Peoples*. New york: Doubleday, 1990.

Thernstrom, Stephan, ed. *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.

Toland, Judith D., ed. *Ethnicity and the State*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1993.

Wallace, Scott. "The Guns Fall Silent on the Miskito Coast" *Grand Street*, Bahar 1988.

Weil, Jim. "From Ekeko to Scrooge Mc Duck: Commodity fetishism and ideological change in a Bolivian fiesta" *Ideologies & Literature*, 4:1 (Bahar 1989).

19. Vahşinin Hayatta Kalışı

(epigraf) Jackson, George Lester. *Soledad Brother: The Prison Letters of George Jackson*. New York: Coward-McCann, 1970, 107

Moorehead, Alan. *The Fatal Impact*. Honolulu: Mutual Publishing Paperback Series, 1966.

Oliver, Douglas O. *Native Cultures of thePacific Islands*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1989.

Tainter, Joseph A. *The Collapse of Complex Societies*. New York: Cambridge University Press, 1990.

20. Uygarlığın Bunalımı

(epigraf) Miller, Helen Hill. *Sicily and the Western Colonies of Greece*. New York: Charles Scribner's Sons, 1965.

Quinn, Daniel. *Ishmael*. New York: Bantam/Turner, 1992. [Quinn, D. *İsmail Bir Zihin ve Ruh Macerası*. Çev.: E. Eroğlu, Dharma Yay, 2002].

Schele, Linda ve David Freidel. *A Forest of Kings*. New York: Quill, 1990.

Tedlock, Dennis, çev.: *Popol Vuh*. New York: Simon & Schuster, 1985.

Weaver, Muriel Porter. *The Aztecs, Maya, and Their Predecessors*. Orlando, Fla: Academic Press, 1981.

versus kitap

İlerlemenin Kısa Tarihi

Ronald Wright

Yeryüzündeki çölleri süsleyen devasa kalıntıların çoğu ilerleme tuzaklarının heykelleridir. Onlar kendi başarılarının kurbanı olmuş uygarlıkların mezar taşlarıdır. Bir zamanlar güçlü, karmaşık ve gösterişli olan bu toplumların yazgısı bizim için ders alınır niteliktedir. Onların kalıntıları ilerlemenin izini gösteren batıklardır. Daha modern bir benzerlik kurmak gerekirse, kara kutularında neyin ters gittiğini bulabileceğimiz yere çakılmış uçaklardır. Bu kitapta, geçmişteki hataları tekrarlamanın önüne geçebileceğimiz umuduyla bu kutulardan bazılarını (Sümerler, Mayalar, Mezopotamya, Roma İmparatorluğu, Mısır, Çin) açıp, uçakların uçuş planlarını, mürettebat seçimlerini ve tasarımlarını gözden geçirmek istiyorum. şüphesiz bizim uygarlığımızın özellikleri geçmişteki uygarlıklardan farklıdır. Ancak bu farklılık bizim sandığımız kadar büyük değildir. Bir kere, geçmişte ya da günümüzde yaşaması fark etmez, bütün uygarlıklar dinamiktir. En yavaş hareket edenler bile uzun vadede ilerleme kaydetmiştir. Her uygarlığın durumu birbirinden farklı olsa da, modeller endişe ve cesaret verici biçimde benzerlik taşımaktadır. Hatalarımızın tahmin edilebilir oluğu bizi alarma geçirmeli, ancak bugün neyle karşı karşıya olduğumuzu anlamak için bu hataları kullanabilme şansımız bize cesaret vermelidir.

versus kitap

Ölümcül Havalar

Tim Flannery

Bu kitabı eline alan herhangi biri başlığından dolayı merak duymuş olabilir. Ölümcül Havalar sözü gayet ciddi bir sözdür. Ve eğer on yıl önce biri bana gezegenimizin acil bir tehlike içinde olduğunu söyleseydi, onu pek dikkate almazdım. Bu kitapta o günden beri öğrendiklerimi ve bunların görüşümü nasıl değiştirdiğimi anlatacağım size.

Son on yıldır iklim bilimi ciddi bir devrim geçiriyor, bugün artık yeryüzünün iklim sistemini ve bu sistemin nasıl değiştiğini daha iyi anlıyoruz. İklim tabii ki hep değişmekteydi, ancak bugün artık bu olağandışı bir hızla gerçekleşiyor ve sebebi de biziz. Ne yazık ki bu değişimlerin çoğu dünyamıza zarar veriyor.

Bu kitabı yazdım çünkü aynen benim gibi başka insanların da tropikal bir dağın tepesindeki buzulun üstünde durup, oradan balta girmemiş ormanlara, ovalara, mangrov bataklıklarına bakabilmesini, uzaktan tropikal resifleri görebilmesini istiyorum, çünkü bu şansa hâlâ sahip olabileceğimizi umut ediyorum.

"Bugün dünyada yaşayan herkesin karşı karşıya olduğu en önemli ve en tartı□malı konulara dair nihayet açık ve anlaşılır bir kitap var elimizde." -Jared Diamond

"Yeryüzünde yaşayan herkes için had safhada mühim bir kitap." -Ronald Wright

"İşte dünyanın beklediği kitap." -Peter Singer

versus kitap

Devlet Gibi Görmek

İnsanlık Durumunu Geliştirmeye Yönelik Projeler Nasıl Başarısız Oldu

James Scott

Devlet Gibi Görmek modern devletin, kaynaklarını yukarıdan ve merkezden daha okunabilir, dolayısıyla daha yönetilebilir kılmak için başlattığı projelerin geçen üç yüzyıldan günümüze yol açtığı yıkımın izini sürüyor. James C. Scott kalıcı soyadlarının, nüfus ve kadastro kayıtlarının yaratılmasıyla, ağırlık ve ölçü birimlerinin, dilin standardizasyonuyla hızlanan bu sürecin toplum mühendisliği ile birleştiği yüksek modernizme odaklanıyor ağırlıklı olarak. Sovyet kamulaştırmasından Çin'deki Büyük Atılım'a, Tanzanya'daki zorunlu yerleşikleştirmeden Brasilia'nın inşaasına kadar 20. yüzyılın büyük toplum mühendisliği projelerini mercek altına alan Scott'un cevabını aradığı soru şu: Bilimsel bilginin iktidarını arkasına alan bu projelerin korkunç insani ve ekolojik yıkımlara yol açması, etnik gruplar ve dini mezhepler arasında şiddeti harekete geçirmesi kaçınılmazdı, ama bütün bu bedellere rağmen yürürlüğe konan bu projeler vaatlerini -insanlık durumunu geliştirmeyi- gerçekleştirmekte neden bu kadar başarısız oldular?

Scott, bu noktada, hiyerarşik bir toplumsal düzenin yaratılmasına karşıt olarak "karşılıklılık"ın rolünü vurgulayan anarşist düşünürlerden de yararlanarak, metis'i, pratikten ve deneyimden gelen bilgiyi öne çıkarıyor yeniden.

Yirminci yüzyılı ve günümüzü anlamak açısından önemli bir kitap.

versus kitap

İlerleme Miti

Stephen Jay Gould

Stephen Jay Gould İlerleme Miti'nde, popüler görüşün aksine, evrimin özelliklerini karmaşıklık artışı ve ilerleme olarak değil, farklılık ve çeşitlilik olarak tanımlarken, hüküm süren insanmerkezci dünya görüşünü de düzeltiyor. İlerleme Miti, beyzboldan tutun da bakterilere dek uzanan hayatın her alanında görülen eğilimleri, "başka bir yere hareket eden şeyler"den ziyade, sistem içerisinde gerçekleşen çeşitlenme değişiklikleri olarak yorumluyor. Bu izleği örneklemek için Gould, bir ayyaşın kaldırımda yürüyüşü, beyzbolda 0.400 vuruşun kayboluşu, modern Mozartların yokluğu, atın evrimi ve bakteri yaşamının gezegen üzerindeki devam eden hâkimiyeti gibi görünüşte apayrı konuları müzakere ediyor. İlerleleme Miti, sezgisel olarak doğru olarak bildiğimiz şeylerle çoğunlukla çelişen, doğa, tarih ve yaşama dair birleşik, makul bir tasvir çiziyor.

Önde gelen bir evrim bilimcisi olan Gould İlerleme Miti'nde, doğal gerçekliğe dair görüşümüzü kökten şekilde yeniden kavramlaştırmamıza yardım ediyor.

versus kitap

Yeryüzünün Lanetlileri

Frantz Fanon

Frantz Fanon'un sömürgeciliğin sömürge halkları üzerindeki psikolojik sonuçlarını analiz etmeye çalıştığı en ünlü eseri olan Yeryüzünün Lanetlileri sömürgecilik-karşıtı mücadelenin ve Üçüncü Dünya'nın özgürlüğünün manifestosu olarak bilinmektedir. Ulusal kurtuluş hareketlerinin ve Amerika birleşik Devletleri'ndeki Kara Panterler örgütünün esin kaynağı olmuştur.

Soylu ruhlarımız ırkçıdır!

Bu gerillalar benimsenmek için şövalyece davranmalıdırlar; insan olduklarını kanıtlamanın en iyi yolu budur. Bazen sol onları ayıplar: "Fazla ileri gidiyorsunuz, sizi daha fazla destekleyemeyiz." Yerliler onların desteğine hiç mi hiç aldırmazlar; bu desteği alıp bir taraflarına sokabilirler, değeri bu kadardır. Savaş başlar başlamaz bu sert gerçeği gördüler: Biz de herkes gibiyiz, hepimiz onlardan yararlandık, bir şey kanıtlamaları gerekmez, kimseye ayrıcalıklı muamele etmeyecekler. Görev tek, amaç tek: her tür araçla sömürgeciliği sürüp atmak. En uyanıklarımız gerektiğinde bunu kabul etmeye hazırdırlar, ama bu güç denemesinde aşağı-insanların bir insanlık belgesi elde etmek için kullandıkları tamamen insanlıkdışı yöntemi görmeden gelemezler: Hemen verin şu belgeyi de barışçıl yollarla bunu hak etmeye çalışsınlar. Soylu ruhlarımız ırkçıdır.

Fanon'u okuyun. Fanon, bu bastırılamaz şiddetin ne de bir bardak suda fırtına, ne barbar içgüdülerinin yeniden ortaya çıkışı ne de bir hınç olduğunu kusursuzca gösteriyor: kendine gelen insandır bu.

Jean-Paul Sartre

versus kitap

Modernite ve Holocaust

Zygmunt Bauman

Holocaust bizim modern akılcı toplumumuzda, uygarlığımızın yüksek sahnesinde ve insanoğlunun kültürel zaferinin zirvesinde doğup uygulanmıştır. Bauman kitabında Holocaust'un modern toplumdan bir sapma olmadığını, aksine modern toplumların tümünün tıpkı Nazi Almanya'sı gibi örgütlendiğini öne sürüyor.

"Unutmamak gerekir ki soykırıma katılanların çoğu, Yahudi çocuklara kurşun sıkmış ya da gaz odalarına gaz vermiş değildir... Çoğu bürokrat notları düzenlemiş, taslakları hazırlamış, telefonda konuşmuş ve konferanslara katılmıştır. Onlar masalarında oturarak tüm bir halkı yok edebilirler. Görünürde zararsız gayretlerinin nihai sonucunu bilselerdi, bu bilgi kafalarının uzak girintileri içinde kalırdı ancak. Yaptıklarıyla kitle katliamı arasındaki neden-sonuç ilişkisini bulmak zordu. İnsanların, gereğinden fazla kafa yormaktan kaçınma -ve dolayısıyla neden-sonuç zincirini en uç bağlantılarına dek gözden geçirmeye yanaşmama- gibi doğal eğilimleri ahlaksal yönden pek ayıplanamazdı. Bu hayret verici ahlaksal körlüğün nasıl mümkün olabildiğini anlamak için, silah fabrikasında çalışan, yeni büyük siparişler sayesinde fabrikalarının 'idamının durdurulmasına' sevinen, ama Etyopyalılarla Eritrelilerin birbirlerine yaptığı toplu katliamlara gerçekten üzülen işçileri düşünmek; ya da 'hammadde fiyatlarındaki düşüş' dünya çapında iyi bir haber olarak karşılanırken 'Afrikalı çocukların açlıktan ölmesi'ne aynı şekilde, dünya çapında ve içtenlikle ağlamanın nasıl mümkün olabildiğini düşünmek yararlı olabilir."

Vahşiler, Barbarlar ve Uygarlık

Jack Weatherford

"İlk bakışta, Bering Denizi'ndeki ıssız adalarda ayıbalığı avlayan Aleutlar bugün dünya sahnesinde önemsiz aktörler gibi gelebilir, ama ataları bir zamanlar Buz Çağı'nda insanların hayatta kalmalarında yaşamsal bir rol oynadı. Cochabamba'nın tozlu pazarında oturan Quechua kadını gerikalmış ve önemsiz görünebilir, ama ataları hâlâ yararlandığımız bir tarım devrimine yolu açtı. Önümüzde yatan sorunları bilmediğimiz için, hangi insan becerilerine ya da kültürel perspektife ihtiyaç duyacağımızı da bilmiyoruz.

İnsanlık tarihinin yaklaşan çağı, ülkelerin içinde ve birbirleri arasında şehirleri parça parça edecek kültürel çatışmalar doğurmakta. Şimdi yürüdüğümüz yolda ilerlemeye devam edersek, bugün Tibet ya da Meksika'da açıkça görünen sorunlar gelecek çatışmalara kıyasla devede kulak kalabilir. Yolumuzu değiştirmezsek, uygarlığımız Yaxchilán'daki taşlar kadar ölü hale gelebilir ve bir gün bir uzaylı uygarlığın torunları yıkılmış şehirlerimize bakıp neden yok olduğumuzu merak edebilir."

Jack Weatherford

"Antropolog Jack Weatherford'u okurken aynaya baktığımız hissine kapılmamamız elde değil... Weatherford bizleri geçtiğimiz 10 000 yıl boyunca Han Hanedanlığı hâkimiyetindeki Çin'den aborijinlere, Mikronezyalılardan Tatarlara, Antik Yunan ve Mısır'dan Büyük İskender'e ve günümüzde Bosna'da yaşanan etnik temizliğe kadar uzanan kapsamlı bir yolculuğa çıkarıyor."

The Tampa Tribune & Times

versus

ISBN 978-9944-989-74-9

9 789944 989749